ЦІНА КРОВИ

ТОВКАЧ

СУЛЯМІТ

В·БУРЯНАХ

$2 75

H. Martynuk

Подарував б. В. Довгалюк.

Н. САУЕР

ЦІНА КРОВИ

Повість

Переклав М. Ірчан.

Накладом
Робітничо-Фармерського Видавничого Товариства
Вінніпеґ, Ман., Канада
1925

З ДРУКАРНІ "УКРАЇНСЬКИХ РОБІТНИЧИХ ВІСТЕЙ",
ріг вулиць Прічард і МекҐреґор, Вінніпеґ, Ман.

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА.

Тема цієї дуже цікавої повісти взята з життя підпільної революційної партії в бувшій царській Росії, себто в колишній її території після японсько-російської війни і невдалої революції 1905 року.

Зазначую, що автор Н. Сауер мені особисто невідомий з російської літератури і я ніяк не міг довідатися, на якій мові була вперше написана повість. Переклад зробив я з німецької книжки, де вправді не було зазначено, що й вона перекладена, але після моїх спостережень не виключене, що оригіналом повісти не німецька а якась инша мова.

М. Ірчан.

I.

Настали дні, в яких життя стало невиносимо тяжким і трудним. Всі були гей-би обмотані металевим дротом, підозрінням, злобою і ненавистю. Один-одному перестав вірити, а навіть на кращих товаришів дивилися з жахом. Думали мимоволі:

— Чи не продає Юда поцілунком?

Але, як глибше задумувалися над цим, тоді обвинувачували себе в несправедливости і недоказаности власного підозріння, жаліли своєї думки, мучилися і знову думали:

— Хто-ж це?... Хіба ти?...

Хтось невідомий і тайний, захований, як людська думка жив між ними, в самому серці їх, знав кожний рух їх, кожний плян і самий невидний приводив на них поліцію та жандармів, що ночею приходили до помешкання з певністю, як-би самі ті речі переховували, находили нелеґальні друкарні, зброю і листи, замикали людей, про яких всі були певні, що вони найменше підозрілі. Таємні помешкання революціонерів стали подібні до поліційних участків, в яких зголошувалися новоприбувші революціонери. Все, що балакалося тихцем на зібраннях, в темних закутках, на таємних нарадах комітету, було відоме поліції... Сьогодня в партії не було вже нічого тайного...

З ревізій, арештувань і відкривань було ясно одно: зрадник, що повідомляв поліцію про місця засідань і загальних зібрань, не був ніяким поверховним провокатором за двайцять, трийцять карбованців в місяць, не був ніяким шпіоном штучно замішаним в партію, пяницею або дурачком. Був це хтось з партійних, розумний і обережний, як лис, член партійного комітету, людина поза всіми підозріннями, маючи заразом довіря в своїх товаришів. Після насильних ревізій в комітеті залишилося чотирох товаришів: Андреєв, Соломко, Невідомий, якого називали теж або "маленький", або "число тринайцять", і Ласкавець. Цим чотиром було ясно, що один між ними є — зрадником. Три, які не були зрадниками, мучилися підозрінням, що палило їх мозки, боялися один-одного і не бачили виходу...

Коли сходилися після звичайної праці, найчастіше говорили про провокацію. І всі чотири про це з однаковою нехіттю і ненавістю: три щиро, один — зрадник — з вдаванням.

А все-ж таки ніхто не був на стільки рішучим, щоби сказав:

— Товариші ! Один з нас є зрадником...

Соломко — це було його нелеґальне імя, власне одно з його нелеґальних імен — приходив завжди на комітетове засідання пізніше всіх, бо довго блукав вулицями і проулками. Тоді сідав в куті, де непадало світло лямпи і в темноті видніло його змучене-бліде обличчя і такіж змучені очі. З свойого кута Соломко слідкував за всіми.

Думав, що так найде провокатора. В не-

значній дрібниці, в інтонації, зміні голосу, в тому або другому русі, він ждав відкриття.

Зараз говорить Невідомий. Спокійно, але обережно, передумує кожне слово, як людина, яка вміє цінити конспірацію, тримати язик за зубами навіть між найблищими товаришами; ніколи не тратить ані одного слова. Він — завзятий сторонник чистки партії від сумнівних одиниць, домагається, щоби за всяку ціну, як найенерґічніше працювати, без огляду на зраду.

— Власне через це мусимо працювати, що між нами є зрадники!... — додає спокійно, але гостро.

Соломко його знає... як довго?... Чотири роки. Разом були на засланню; тоді Невідомий мав імя. Разом утікли. Розійшлися в ріжні боки, а потім зійшлися в комітеті міста. А Соломко знав про него такі дві-три речі, за які Невідомого зараз повісили-б, і то за кожну окремо... Може він бути зрадником?... Ні, ні! Тисячу разів ні...

Біля Невідомого сидить Ласкавець. Рідко робить замітки, але все так поважно, що всі слухають його з надзвичайною увагою. Теж він самий слухає всіх уважно і легко хмарить брови під широким, відкритим чолом. Як говорить на вічах, очі всіх приковуються до його інтеліґентного, гарного обличчя. І горять тоді його очі відвагою та довірям. Він уміє підняти маси. Є найстаршим з членів комітету в місті А. І хто кине каменем на цього доброго товариша та пристрасного провідника?... Ні, ні! Ніхто не кине.

Соломко дивиться довго і вперто на тре-

нього товариша — Андреєва. Барчистий, з чорною бородою, дуже часто замазаний смарами парових кітлів. Видається твердим, а навіть — злим. Бо, хто-ж не знає, як віск мягкої, кришталево чистої душі Андреєва?... Це видко з його перших слів. Немає в ньому ані крихіточки нещирості, вкінці й обережности. Звичайна промова його проста, переплітувана народніми приповідками і видається простодушною для людини з багатим знанням. Часто вважали його лише добрим, порядним і чесним, безмірно ідейним товаришом, що відчув життєву правду душею... Але, як було потрібно, Андреєв поборював всі перешкоди. За паровими машинами таємно перечитував багато книг. Як самоук, вивчив французьку й німецьку мови, щоби міг читати в ориґіналі соціялістичних теоретиків.

Був найкращим орґанізатором робітничих гуртків, найкращим пропаґатором і мистцем у виконуванню найтящих завдань.

— Візьмете це на себе? — питали його часто. — А це дуже ризиковна річ...

— Так що з того? — відповідав усміхаючись доброю усмішкою Андреєв. — Що буде можна, доки сил стане, зроблю...

Соломко любив Андреєва; був звязаний з ним близькою дружбою, що перевищала дружні потяги людей однаково думаючих. Відкривали собі інтімности з життя, таємниці, думки і сни...

Дивлячись сьогодня на обличчя Андреєва, Соломко думав:

— Андреєв був би зрадником?... — і засміяв-

ся в думці з цього. Не може-ж бути, як неможна задержати сонця, як не можуть ходити дерева... Соломко знов переглянув всіх по порядку. Хто з тих трьох? Немає підозріння, нема доказів а всетаки один з них ще сьогодня вечером напише охранці*) донос про партійне засідання.

Справ було мало і ніхто не хотів гаяти часу. Розходилися. Соломко шепнув на сходах Андреєву:

— Ходім до мене. Хочеш?...

— Маєш що-небудь їсти? Тоді піду!

— Маю...

Густий але дрібний дощ малими краплями, як макове зерно, посипав вулиці і так вохкі від мряки осіннього вечера. Лямпарі бігали від стовпа до стовпа і по дорозі їх родилися вогники, не веселі, а якісь жовтовато-червоні, як вигасаючі очі старців, що нічого не бачать, а всетаки жадібно вдивляються в мраку.

Все — будинки, церкви, кількох прохожих і візники виглядали якісь жалісні, змочені, пом'яті.

Соломко з Андреєвим йшли хутко, перескакуючи болотняні калабані. На розі вулиці оглянувся за ними якийсь дивний чоловік в плащі з високо піднятим ковніром і в волохатій шапці, насуненій на очі. З боку видавалося, що хоче йти до них, але не може рішитися. Здержувався за ними 10 — 15 кроків, переходив з одного боку вулиці на другий, приспішував або приставав. Зовсім, як вони. А коли Солом-

---

*) За царських часів в Росії шпіонська-жандармська тайна інституція.

ко з товаришом пристанули, чоловік став також і почав оглядати вітрину першої принагідної крамниці, курив цигарку і ждав, доки не підуть далі... Тоді і він йшов рівномірно за ними, сунувся, як тінь.

Соломко запримітив це досвідченим оком людини, що привикла до таких річей. Якось затрясся і випростувавсь, як-би його вкололи чимсь гострим у спину; бистро оглянувся і побачив, як темна постать скочила в бік порога будинку. Потягнув Андреєва за рукав і шепнув:

— Маємо за собою шпіона.

— А-а-а — повільно сказав Андреєв — добре. Давай, відійдемо відсіль.

Приспішили, хутко перейшли кілька разів з одного боку на другий, просувалися через довгі ряди візницьких бричок, минали більші вулиці і вишукували криві-бічні вулички.

Не говорили, тільки тут або там один одному кинув:

— Направо: За мною до гостинниці "Бельвю"... Сюди...

Чоловік, що слідив їх, неначе від кількох хвилин загубився. Але на Павлівській площі, повній купецьких будок, Соломко знову запримітив його, як ховався за буду. Тоді повернулися назад, звідки прийшли, з вулички до вувулички. На Московській вулиці шмигнули в двері перехідного будинку і хутко перейшли ним на Велику вулицю.

— Поглянь на право, я на ліво...

Оба товариші прижмурили очі і дивилися по рідких прохожих...

Скоро на розі показалася постать шпіона в

волохатій шапці. Задержалася і повернула голову в право і в ліво. Очевидно, цей перехід, шпіон знав добре. Всі три стояли кілька кроків від себе мовчки.

— Видається мені — сказав Соломко — що цей чоловік сміється своїм грубим, веснянкуватим обличчям...

— Чому веснянкуватим?

— Не знаю... Так видається мені...

— А мені видається перш усього, що він чорний, а друге, що разом до тебе не дійдемо... Роби що хочеш, а його не відчепимося. Краще розійдемося в ріжні боки. Смішно, аби ми його проклятого не позбулися! Один з нас певно врятується, а другий... другий теж якось втіче.

Андреєв спішно повернув в право до Музичної вулички, а Соломко в ліво до середини міста.... Шпійон йшов повільно за Соломком.

Вже перестав дощ і було тільки хмарно та вохко. Душу Соломка огорнула якась зневіра, як-би й душа перемокла з плащем і повалялася в рідкому і вонючому міському болоті. Хотілося йому відійти кудись на самоту, відпочити після страшної втоми, пролежати декілька годин без руху, без думки... А це, що крок за кроком йшов за ним шпійон і не можна було позбавитися його, пригадувало тюрму, де за кожним рухом вязня слідить дозорець. Апатично рушав ногами, апатично дивився на вулиці і прохожих.

Потім, як запримітив, що трясеться від вохкости, бо перемок до нитки, приспішив ходу, покрутився і пристанув перед шкляними дверми великої, ясно освіченої кавярні.

— Маю зайти?... Ех, чорт з ним, хай чекає тут... — подумав про шпіона. — Можливо, що позбудуся його!

Просуваючись поміж столиками в найдальший від вікон кут кавярні, Соломко випадково глянув в дзеркало.

Мав розкудовчене, зліплене дощем волосся; цілій постаті його щось недоставало; видавалася незамітною і зморщеною.

— Я заяць — подумав про себе — а мушу бути вовком з гострими зубами і довгими кіхтями....

— Заяць!...

Сказав принести каву і сидів довго-довго, аж доки не замкнули кавярню.

II.

Тільки на третій день прийшов Андреєв. Швидче неміг — мав багато праці. Складав невеличку друкарню в глухій частині міста. Треба було мати її в запасі, бо кожної хвилі могла придатися; довкола будинку, в якому була велика друкарня, шлялися вже підозрілі типи з сивими вусами і патлами, що пригадували дешевенькі перуки.

Андреєв склав та випробував машину, і весело поспівуючи прийшов до Соломка.

Застав його в присмерках. Сидів без світла. Кімната була довга і вузька. Всі більші речі були розставлені рядом попід стіною, неначе в корабельній каюті. І було неприємно і непритульно. Кожний відчував, що тут немає пана, тільки тимчасовий, принагідний громадянин, який не знає певно, чи завтра буде ще ночувати.

— Дома? — спитав Андреєв, висуваючись з дверей своєю здоровезною постатю. — Ах... "під віконцем сиджу, доріженьку виджу"... Може неправда? Ну, добрийдень!

— Доброго здоровля! Сідай денебудь брате... Перед хвилею повернувся я з залізниці.

— Їздив?

— Їздив.

— Знаєш про ревізію в Фені?...

Соломко задрожав. Почув, що раптом схолодніло його обличчя а по серці вдарило щось тупим ударом. Він не ждав нічого подібного: ані ревізії у Фені, ані свого дивного почування страху і болю. Хотів як найшвидше спитатися, що сталося з нею, але говорив повільно, якби всі слова мав навинені на клубку і вимотував кожне окремо.

— Замкнули її? — питав тихо .— Найшли щобудь?

— В тім то й річ брате, що нічогісінько не найшли... Буде з дівчини щось визначне... А я й не думав... Памятаєш, як вона з початку...

— Кинь це! Краще росказуй по порядку! — перервав Соломко.

— А-а! — засміявся Андреєв — по порядку? Ну, скоїлося так: сьогодня ночею відвідали її. Рили, рили — нічогісінько... Ой, хитре дівча!... Повинні дати їй важнішу ролю... Тьфу, я знову збився з дороги.... Так... знаєш, самого капітана водила за ніс... Потім просив вибачення... Був, мовляв, переконаний, що найде трийцять револьверів... А найшов... книжку байок і ріжні жіночі дрібниці. Як-би так який револьверчик, але нічого подібного... Все відбулося щасливо... Ах, яке то дівча... Та-ж могла легко впасти, як когут в окріп. В полудне Ваня приніс її знову двайцять штук... Справді...

Соломко знову дрогнув, якось дивно прискочив до нього і замахав руками.

— Тихше... ради бога, тихше... Ах, який ти!

— Але-ж в кімнаті нікого нема...

— Так, так... Тому треба мовчати... Сьогодня ані слова нікому... Мусимо...

І підбіг до дверий прислухуючись до кроків мешканців, що виходили, або сходили по сходах.

— Я Василю змучений, розумієш?... А тут на кожному кроці тільки чекаєш... тільки чекаєш... Ось прийдуть, заберуть тебе, потягнуть... Не боюся... Два рази йшов я на заслання. В твердинях, тюрмах — я не боявся.... Але сьогодня то прокляте очікування... Останніх три дні я був не свій, кував пляни, і все думав: щоб як найшвидше взяли мене... Так... бо-ж знають прекрасно про все. Нема куди утікти перед ними... Нема куди утікти... І ось я виїхав був... а там таке саме, як у нас... Скрізь однаково... Ті провокації, мене.. Ні! Ну скажи самий: можна сьогодня комусь вірити? Знаєш Василю... Чуєш... Скажу тобі...

Соломко нахилився до Андреєва так близько, що Андреєв відчув гаряч його роспаленого обличчя. Швидко, без віддиху говорив:

— Пробач мені, Василю... Не можу... Видається мені, що... знаєш... збожеволію... Підожди... Не перивай мене... Тільки не гнівайся... Можу питатися тебе?

— Але-ж що з тобою діється? Говори... дуже радо...

— Як довідалися про помешкання Ржанових? Тільки ми чотири знали про це... Василю, ти ні? Ні, ні!.. Про тебе не сумніваюся... не відповідай... Подай мені води... Не сердься... Я-ж тільки кажу, один з нас чотирьох...

Андреєв не ображувався. Бачив, що Соломко повний терпінь, знервований, хорий, розбитий. І почав його заспокоювати.

— Ти сказав чисту правду. І я це саме брате запримітив. Що-ж стосується нас чотирьох... Бачиш, по перше не треба хвилюватися, бо цим нічого не поможеш, але за це пошкодиш собі... По друге, необхідно бути обережним... Я дещо придумав, і тому й приплівся до тебе. Так, дещо придумав я і вірю, що виконаю...

— Так що-ж? Скажи! — налягав Соломко.

— Підожди. Чому так швидко? Скажемо так: Хто є провокатором? Невідомо! І ніколи не довідаємося, як будемо сидіти з заложеними руками і нервуватися. Це на твій рахунок друже... Скажім! Ані я, ані ти. Поставмо себе поза підозріння.

— Так, так, — розгарячився Соломко, — ти віриш мені? Я клянуся тобі...

— Кинь присяги!... Без того вірю тобі. Добре. Ані ти, ані я. Тоді — ті два. Треба відгадати тільки, котрий....

— Неможна...

— І я це знаю. Не перервай мене. Невідомого підозрівати, годі, Ласкавця теж неможна... Мусимо... Тямиш: "всі, що воюють мечем, від меча згинуть". Ми мусимо проти них, як вони проти нас: "Як гукнеш в ліс, то й ліс відгукнеться". Вони слідять нас, ми брате, будемо слідити їх!... Можливо, що дещо вислідимо...

— Як то?

— Цілком просто, по приміру батьків... Дамо їм до охранки свого чоловіка...

— Ах, так... — повільно сказав Соломко.

— Так. Маю хлопця — просто золото! Бережу його, з ніким не знайомлю. Був військо-

вим писаром, але практичний... Нехай вступає до охранки... Як писар або урядовець... Не як аґент, а просто, як писар...

— Василю... а він не зрадить?

— Певно ні, боже мій! Це-ж чоловік надзвичайно твердий і на все готовий. Я вже випробував його. Не запродасться. Тільки одна умова: про це знаємо лишень ми два. І нехай навіть рідна мама прийшла-б, мусимо мовчати...

— Розуміється, розуміється... Мовчати мусимо... ані слова... мало того! навіть думати не треба...

— Власне про це я думаю... Це перш усього... А чоловіка я дам... Так, так... Хвилюватися непотрібно...

— Мені тільки так... тяжко було...

— А ти переможи себе... Кінець-кінців ми вибємося на верх. Це перше... А друге — на годинку приляжемо і в десятій підемо до Фені...

— Ну, — скоро глипнув Соломко.

— Що ну? Не хочеш?

— Я тільки так... Піду...

Лягли побіч себе на постіль, що ледво помістила їх. Лежали і передумували кожний своє.

Андреєв про Барвінова, бувшого військового писаря, якого приготовив до канцелярії охранки.

Соломко — про Феню.

Йому було приємно і легко думати про неї, таку молоду, змужнілу і щиру. Обличчя Фені — Соломко ясно бачив в своїй памяті — гарне і ніжне обличчя молодої дівчинки. Він радів цею ясною красою між повялими вже, часто

тюрмою понищеними обличчями змучених товаришів.

Так мало було краси довкола нього в широкому і тяжкому підпільному життю, що Феня була якоюсь чарівною, ясною плямою.

— Вона, як квіти в Туруханську — подумав Соломко і згадав безконечну зиму на засланню. Тоді лежав він хорий на тиф в закуреній, скучній буді і через вікно бачив тільки одно-одиноке: сніг, білий, блискучий, однобарвний сніг. Так задивлявся на нього, що запримічував кожну, найменшу зміну. Горбики висипані метелицею в ночі, нову галузку кимось відірвану, сліди собаки, що гналися за заяцем. І в одноманітности того снігу, було щось подібне до смерти. Так уявляв собі тоді. Щось безконечне, однородне, туманне... Одного разу прийшов товариш Каган і приніс йому маленьку китицю домашніх квіток: дві сині, а пять червоних. Каган поставив перед ним і сказав: "Маєш тут квітки!" Так просто. "Квітки... квітки!"... Червоні, сині квітки! Замаячіли перед Соломком, як полумінчики в його дрожачих руках. Притиснув їх до обличчя і сміявся, як дитина і радів тими живими червоними і синіми листочками серед сніжного океану... Так... Феня, як квітка в Туруханську!...

— Сантіментальність! — подумав в души, але зараз додав: а як-би справді було так! Що з того?

Що-ж, хіба він не може думати про неї?. Вона-ж подібна до куща троянди, гнучкого, незломного, мягкого, але міцного. Мріяти про неї?... Так, лиш стільки може... На більше, на

близькість Фені, про яку так багато передумував нераз в душі, він не може подумати. Сьогодня тут, близько неї, а завтра... де він буде завтра? Він, що вічно в небезпеці, гнаний з місця на місце, безіменний, з фалшивим пашпортом?.. Він, що не сміє піти до театру, що виходить тільки ночею з свойого помешкання, аби надихатися свіжого повітря і довго блукати вулицями ... Хто знає, де буде він завтра? Може в тюрмі, або на засланню, або на шибениці? Може бути забитий на вулиці при виконуванню одної праці, яку робитиме з рішучістю людини засудженої на смерть?.. Як-би одно в друге закохалися, то це був би новий тягар... Тоді кожний поцілунок видався-б йому останнім поцілунком на прощання... Кожний підозрілий дзвінок в їх помешканню грозив-би розбиттям їх радісного щастя, потоптанням недавно розцвілої китиці червоних і синіх квіток!...

Призвичаєний говорити Андреєву все, що непокоїло його, Соломко нежданно спитав:

— Скажи, як думаєш: має право такий чоловік, як я, кохати жінку і старатися за її взаїмністю?

— Про що це ти думаєш? — здивовано спитав Андреєв.

— Ну скажи: маю право кохати жінку і старатися про її кохання?

Андреєв спокійно відповів:

— Розуміється, друже, маєш...

— Так думаєш? Але як це?... Знаєш, що мене можуть замкнути, а потім... повісити...

— Так що з того?... До тої хвилі — кохай! Кохання є одинокий вогонь, що загріває люд-

ство... Без нього люде померзли-б. А що до того — (він показав на шию) — всі ми в "руках божих"...

— Ну, а щоб ти робив з своїми дітьми, скажемо, як-би тебе і жінку засудили на каторгу?... Куди віддаш їх?

— Дам їх машиністові Краскінові...

— Кому?

— Краскінові... Ти не бачив його? Працює зі мною на машині... Ще не розумієш? Ну, тоді йому...

— Чому йому?...

— Чесно працює в партії... Не є гірший від мене. Виховає мені сина на такого чесного, як він самий, а може навіть ліпшого, як я: більш твердого і непохитного.

— Ну, а як його теж замкнуть?

— Тоді дам Краузові.

— Нерозумію тебе... Що-ж то ти хочеш своїми дітьми вимітати чужі кути?

— Ах, чого-ж чужі? — відповів Андреєв. — Зовсім помиляєшся брате. По домах, доми, але тільки по наших... Що-ж буде в майбутньому соціялістичному устрою? Спільне виховання дітей, правда? Ну, а я сьогодня це саме копіюю. Нас мало сучасних соціялістів, але хіба-ж ми не є одною громадою?... Як мені повірить товариш по смерті свої діти, буду виховувати їх. Заберуть мене, перебере инший. Чого-ж боїшся? Думаєш відмовляться? Певно ні. Ось приклад: Хто займився дітьми Букварових? Тямиш, того, що був застрілений на площі біля собору. Хто? Власне такий-же пролетар, металіст, до того нежонатий. І виховує.

— Як виховує? Тут треба застановитися... Буде син твій переходити з руки до руки, від одного до другого, ну і ніщо з нього не вийде... Тут так будуть виховувати його, там инакше... Педаґоґічна механіка!

— Дурниця! Я брате, не боявся-б за свої діти, що їх виховають без педаґоґіки. Тим краще! Піде від котляра до шевця, від шевця — до друкаря... І пізнає одно: що всі однаково з бідою пробиваються; від всіх навчиться великої ненависти до поневолення і великої любови до свободи... Останнє — придасться брате... Більше голоду й холоду перетерпить дитина в робітника, як-би, скажемо, могла перетерпіти в адвоката... Але що-ж робити?... Чому мої діти мають виростати в кращих умовинах життя, як діти котляра, або шевця? Ні, в цьому відношенню я зовсім спокійний...

— А чому-ж так?

— Ну, ось мої діти...

Десь на башті вдарило десять разів. Повільні, розтяглі удари дзвону пропадали безслідно в безодні ночі.

— Десять... — вискочив Андреєв. — Чуєш, твої діти! Де маєш діти?...

Оба розсміялися. Андреєв добродушним сміхом щирої людини, Соломко іронічно, гарячково, як сміються люде над власним нещастям.

Хутко одяглися в плащі, погасили світло і вийшли на вулицю — не разом, тільки окремо. Спершу Андреєв, потім Соломко.

Перший пішов на право, другий на ліво. Але оба йшли (хоч ріжними вулицями) в напрямі помешкання молодої товаришки Фені.

III.

Соломко сидів вже майже годину у Фені, що безустанно кормила його яблучним кісілем. Вкінці прийшов Андреєв. Привів з собою товариша, якого всі бачили вперше. Був одітий в приличне, чорне одіння, що прилягало до його здорового, вишколеного військовою муштрою тіла.

— Товариш Барвінов — вказав на нього Андреєв. — Прошу бути з ним щирим. Людина якій довіряю...

Барвінов не сказав нічого, поклонився і всім міцно стиснув руки, хватаючи їх своїми невеликими, але мускулястими пальцями.

Було йому приблизно 30 років, але обличчя видавалося дещо старшим. Старість цю робили його очі, поважні і гострі, що кожного бачили наскрізь.

В цілій його постаті, очах і рухах, було щось невловимо поважне і спокійне, що й робило його людиною твердою, сектантом аскетизму, але не пристрасного проповідника або ентузіяста, тільки холодного і розумного чоловіка. Кожний відчував, що мусить говорити з ним поважно, коротко і річево, бо він і на жарт відповість задумано, без усміху і твердо.

Власне це вичитав в ньому Соломко своїм

досвідченим зором. Вичитав і шепнув в ухо Андреєву:

— Робить добре враження...

— Золото, а не хлопець! Кремінь! — шепнув Андреєв.

В душі Андреєв був гордий новим товаришом. Знали себе тільки пів-року і не сходилися навіть часто. Але вже при першій зустрічі Андреєв зрозумів його.

Барвінов прийшов до нього одної неділі в однострою вищого військового писаря, який доношував тоді, подав йому листа і ждав, аж Андреєв перечитав. Коли-ж побачив, що Андреєв дочитав останню сторінку, спитав:

— Не відмовите?

— Ні, ні!... Сідайте будь ласка... Товариш Зальцман поручає вас, як людину, що цікавиться нашою наукою... Так?

— Так, правда.

— Чому дав вам цього листа?

— Я просив його, щоб він познайомив мене з втаємниченою людиною, пропаґатором... Книжка не скаже куди потім маю звернутися. Потрібно людини... Ну, і я прийшов до вас за допомогою...

Андреєву подобалися такі молоді бунтарі, що вперше вступали на тернистий шлях боротьби. Відносився до них, як добрий учитель, знайомився з ними, зближувався, з радістю давав всі поради і роспалював їх душі полумінню своєї віри.

— Хочете пізнати нашу науку, ідеї? — знов питався тоді Барвінова. — Дуже радо допоможу вам в цій праці... Тільки, знаєте, я цікавий,

що вас привело до такого бажання? Можливо, вас товаришу заагітував хтось? Зальцман, так?

— Перш усього мушу вам сказати — відповів тоді Барвінов — що дотепер я не є вашим товаришом. Вибачте, може це неприємне для вас... Я говорю прямо: З родини виніс я певні консервативні засади і ними жив — як бачите — до цього року. І кажу вам: служив я переконано, як міг і розумів. Але повернуся до своєї давної віри, якщо ви, або хто небудь другий не позбавить моїх сумнівів...

При дальшій знайомости, був довго таким, як давніше. Не стався сліпим поклонником Андреєва, не скоро перейшов з-під старого прапору до нового. Домагався доказів на кожне твердження; уступав з свойого давнього становища тільки тоді, як був переможений, або уступав, як добрий вояк повільно, неохочо, але раз на все. Цей відступ трівав більше, як пять місяців і зараз тільки місяць, як Барвінов покинув військо і сказав Андреєву спокійно і поважно:

— Хочу бути членом партії. Дякую вам за нову віру. В ній є правда. А сьогодня прошу вас, як-що потрібно буде людини до праці — пішліть мене. Піду...

Андреєв беріг свойого нового учня, як бережеться родинна дорогоцінність, яку держать на критичну, небезпечну хвилю.

— Невиконає великої праці — думав Андреєв — але все таки це, що зробить, буде важне...

Сьогодня, як йшов до Фені, взяв з собою Барвінова і по дорозі — (йшли порожними ву-

личками) — відкрив йому свій плян, щоби вступив до охранки, гнізда їх згуби і відкрив таємницю — провокацію...

Андреєв був зворушений, боявся, що Барвінов відмовиться. Дивився вперто в обличчя нового товариша, як падала смужка світла, але неміг вичитати в ньому ані згоди, ані відмови. Обличчя було спокійне і непорушне.

Барвінов уважно вислухав, тільки один раз задрожав, як переляканий. Це було тоді, як почув від Андреєва тихе, страшне речення:

— В партійному комітеті маємо зрадника...

— Піду! — відповів коротко Барвінов, продовжуючи йти певними і рівномірними кроками. Так, найде його! Як меч помстника втиснеться в ряди скритих ворогів, повних брехні і подлости, продажників себе, продажників инших, за — гроші... Піде в дорогу і не повернеться так довго, доки не дійде до кінця...

Феня привітала їх сердечно і весело. Пів години перед їх приходом впорядкувала перериту жандармами кімнату, листки і зшитки, та поскладала в шафу... Боліли її руки від праці, була цілком змучена, — але не бажала відпочинку, ані шумної радости, сміху і веселости. Минула ніч була для неї іспитом. Тепер видавалося її, що вона мала школярка, яка тисне до грудей свідоцтво. Є веселою дівчинкою, гідною нагороди.

Поважну працю, яку повинна була виконати — заховання зброї — молода товаришка виконала прекрасно. Двайцять чорних, для неї самої часами страшних, револьверів зберегла. Цілий арсенал місцевої партійної орґанізації.

В головці бушували майже діточі, наївні думки і перехрещувалися з думками активної членкині орґанізації. Адже-ж їй всего 19 років!... Її так дуже хотілося похвалитися хитро придуманим сховком револьверів, біля якого двайцять разів переходили жандарми!... Він-же тут, цілком близько! І сміялася, аж до сліз, як згадувала невдоволене невдачею обличчя капітана... Але здержувалася і тільки жартувала в наївній радости.

— І щоб ви знали, нічогісінько вам не скажу!... Може бути, що вони прийшли арештувати мене!... Хто це знає?... Але, як-би ви бачили його обличчя!... Ходить, ходить, крутить вуси, сердиться, гукає... А я сиджу і так невинно дивлюся...

— Ну, але всетаки морозило вас? — спитав Андреєв.

— Морозило? Рішуче ні!... Власне, з початку так... але потім... потім, ну, просто з радости дрожала!...

— Таку радість мають молодята з жовтими дзюбочками — сказав Андреєв. — Знаю, я сам після першої ревізії задер в гору ніс: Як-то, мовляв, влада боїться нас... Ми вороги. Розуміється, не якібудь, а небезпечні, грізні... А ревізія була в мене переведена випадково...

— Але в мене не випадково!... Капітан зараз-же спитав: Панночко, ви одержали скриньку, і ми знаємо, що в ній... Так...

— Чи одно говориться... Жандарми вміють лякати...

— Знаєш що — озвався Соломко з кута, де по привичці сидів — тут нема нічого смішного...

— Що?

— Кажу, що це не є смішне...

— Чому? — спитала здивована і весела Феня.

— Адже-ж все вдалося добре.

Соломко потряс головою і засміявся своїми ніжними, голеними устами.

— Так, так... на цей раз вдалося... Але це початок... Від сьогодня будуть слідити вас, перелапувати ваші листи, прийдуть ще десять, двайцять разів і найдуть... найдуть Феню...

— Не боюся! — так-же весело відповіла Феня.

— Не кажу, що ви боїтеся. Тільки нема причини радіти. Перед вами доля нас всіх — тюрма...

На хвилю стало тихо і було чути, як Соломко тріскав натягуваними пальцями. Знову раптово почув нервовий неспокій. Довго сидів тихо і мовчки в чистій і привітній дівочій кімнатці, тішився з стрункої постаті дівчини, просто дівчинки, а не товаришки по партії. Якось дивно стало йому, як почув мягкий, дзвінкий голос її, такий свіжий, огнистий і такий молодий... Потім пригадав собі, що сьогодня у Фені був трус, що тюрма вже чекала на неї, і почав роздумувати над долею Фені. А як уявив собі, що її чисту і ніжну женуть з місця на місце, по етапах, в супроводі салдат, як переглядають річи, і її саму — нервово захвилювався.. Це тому — подумав собі, — що бачу початок її до-

роги і предбачую кінець... Нехотів признатися, що щось більше хвилює його, що не жаліє її як товаришку по партії, тільки її, Феню, дівчинку Феню, яка згубить при невтомній праці в партії перш-усього розуміння краси і ніжність, згрубне, потім у душних тюремних камерах або в якомусь закутку на засланню стратить голос, той дзвінкий, як струни голос... стратить веселість і блиск очей... А як не стане її нічого, окрім життя — віддасться, а потім денебудь в тюрмі її... Ах! Було жаль йому Фені. Жалів її, як жаліємо траву, або квіти, які топчемо, або вириваємо для прикраси і доповнення китиці... Хотів сказати її щось піднімаюче, велике, гарне і ласкаве... Але замісць того — проти волі — вирвалося йому неприємне, пророцьке кряканння...

Веселий настрій вже нікому не вернувся. І Феня задумалася, можливо над собою — і більше не жартувала.. Барвінов, що цілий час мовчав, сказав своїм рівномірним, спокійним голосом:

— Мусимо боротися — проти тюрми. Тільки подумайте товариші, — ніхто з вас навіть не спитав товаришку Феню, хто міг зрадити її, з ким зустрічалася, хто відвідував її, з ким знайома... Знаючи все це, можна найти — зрадника... Можна забезпечитися на будуче...

— Не забезпечишся! — сказав хтось, мабуть Соломко.

Андреєв пробував зажартувати:

— Ех, друзі, провокатори ведуть до тюрми і без них навіть не можна... Так вже сам господь назначив нам...

Хотів зажартувати, але ніхто не засміявся. Потім встав — було вже пізно — і поважно скінчив:

Треба боротися — значить будемо боротися. Всіх скинемо з нашої дороги! Так, братва... Я вірю в це... Ну — так до побачення... Мушу йти... Добраніч Феню... З вами, Барвінов, побачимося завтра?... Розуміється, прийдете... До побачення!

IV.

Будинок охранки в Німецькій вулиці, двохповерховий, жовтоватий і чистесенький, окружений деревами — пригадував звичайний осібняк, в якому жило визначне — багате панство. Не було навіть великої вивіски, тільки на дверях виднілася мала мідяна дошка з відповідним написом. Але й це було непотрібне. Всіх привозили сюди насильно, в супроводі людей, які добре знали дорогу. Инші, що з горем і сльозами приходили в цей будинок просити і молити — (старі, добрі, наївні матері) — находили дорогу своєю розпукою. Біля дверей не було навіть городового*) — все виглядало тихо і мирно. Тільки бистре око могло спостерегти, що в цьому тихому будинку десь ховається кипуче життя.

Вулицею проходжувалися дивні люде в звичайному одінню, з крикливими краватками на брудних крохмальних сорочках; один з них махнув на дівчину, за хвилю обмінялися між собою очима, незамітно кинувши головою, як люде, що вповні розуміють себе без потрібних слів.

---

*) поліцейський. За царських часів на Україні називали теж: городовик. М. І.

Часами зникали бистро в деяких дверях жовтоватого будинку і подавали звіти про це, що діється на вулиці і чи нема небезпеки. Знов виходили, бігали тут і там, виконуючи вуличну дрібну шпіонську службу. Частіш ночею як в день приїздили сюди парокінні карети, подібні до панських карет, тільки з опущеними завісами. Тоді якась невидна рука відкривала ворота і также скоро замикала їх за каретою.

Знову панувала тиша... Приїздили в дорожках, приходили з далека й пішки ріжні люде, хоч перед ними довго не відкривалися двері... Дивилися червоними, запухлими очима на жовтий будинок і дивувалися, що він перед ними такий веселий і чистенький, инакший, як вони представляли собі; дивувалися, що в ньому такий спокій, а всежтаки десь у внутрі його, так близько, ховалася таємна страшна сила, що забирала їм синів, дочок... Довго стояли під дверми наслухуючи в ожиданню, чи не почують крику і стонів рідних в мертвецькій тишині.

В передній кімнаті довгій і вузькій, товпилися вуличні шпійони, передягнені за рознощиків і поважно сидів старий придверник-портієр, грубий пяниця, бувший вуличний шпійон, кимсь ранений в ногу і замінивший потім шпійонську перуку портієрською шапкою. І тут мав важну і відповідальну працю. Як прийшов відвідувач і чекав в цій кімнаті на приняття, часто й декілька годин, — придверник оглядав його від голови до ніг і дивився до величезного альбому фотоґрафій, чи не найде часом фотоґрафії відвідувача. Потім повідомляв про це перший поверх, де працювали офіцери.

Як вперше прийшов сюди Барвінов, придверник поважно приступив до нього, зняв його плащ і також поважно сказав:

— Прошу вас добродію! Ви замазали вапном плечі...

— Справді? — здивувася Барвінов. — Де-ж це могло статися?

— Не можу знати добродію. Зараз вичищу...

Взяв щітку і повільно та докладно почистив цілий одяг Барвінова і тільки після цього спитав:

— Кого маю зголосити?... Пана Барвінова? Ей, Михайле, зголоси!...

Пізніше, як Барвінов був принятий на службу і приходив кожного дня, то грубий придверник вже не помагав знимати плаща. А одного разу признався:

— Тоді переглядав я вас... А ви думали, що справді замазані вапном... Невідомий чоловік... не можна впустити його так... Прецінь я також агент...

— А я так повірив був вам!...

Однак Барвінов зовсім не бачив агентів, не бачив теж цілої машини доносів, провокації і слідження, що наповняло цей будинок. Тільки відчував, що в окремих місцях творяться речі, для нього таємні і недоступні. В канцелярії давали переписувати нудні і часто незрозумілі письма. До тих окремих-тайних кімнат приходили люде окремим входом; хто це був і як заходив туди — Барвінов не міг вислідити. Знав тільки занятих в канцелярії писарів і урядовців, але не знав агентів. Знав офіцерів, підофіцерів

і простих салдат з охранки. Не знав однак найголовніших: **зрадників.**

З офіцерів найчастіше говорив з ним підполковник Шварц, румяний старець, з гарними, трохи сивими вусами, балакучий і веселий.

— Так що, служите? — питав, йдучи біля стола Барвінова. — Служіть, служіть... З полку вам дали гарне свідоцтво... Так-с...

— А послухайте, я вам щось скажу — сказав одного разу в чотирі очі. — Що думаєте дальше? Га? Аґентурку?... Щоб одержати двайцять, трийцять карбованців на дівчата... Хе... хе... хе... Вони люблять грошики... Так аґентурку?

— Я нездібний до того пане полковнику...

— Але, смійтеся.... "нездібний"... Дурниці! Тільки одного треба: волі... Як захочете, все найдете... Між знайомими і — взагалі... часами вам запропонують дещо... На польованню і звір біжить.... Тільки треба хотіти... Так-с...

— Немаю ніяких знайомих — відповів Барвінов — розуміється, як будуть, то...

— Так... Ну, ось маєте знайомих в полку... В них там військові таємні ради... Можете послідити... Тут, там, — коротко... Дивіться на дорогу, щоб вибитися в гору... Ми не забуваємо про приятелів... Немаєте знайомих, — зробіть їх. Це не так тяжко. Ми будемо бачити, що ви... Ну, і заробите собі. Спершу менше, пізніше більше. Дехто тисячі заробив... А за що? Два — три слова написав. Але **золоті** слова... Розумієте?

— Так точно....

Підполковник відійшов до другого стола, а

Барвінов знову сів за переписування паперів і думав:

— Як видно, той Щварц, такий веселий і жартобливий старець, а любить балакати про дівчата, вміє росказувати про публичні доми, і то смішніше, як анекдоти...

Скоро всі нові знайомі на службі, видалися Барвінову теж дивними. Давніше, доки вступив сюди, передумував, як досвідчений артист свою будучу ролю, рухи, розмови і кожний крок... Був певний, що найде тут сліпих, впертих фанатиків, і спершу ніяк не міг зрозуміти, що тут зовсім нема таких людей. Але чим більше оглядав їх строгим і холодним зором, тим ясніше розумів, що між тутешніми урядовцями нема ані одного, який во імя ідеї міг-би пожертвувати хоч один день свойого життя, без заплати з грошей на тайні потреби... Були тут люде, що немали вже куди кинутися і опинилися на останній границі людського упадку. Годі було пізнати, що сильніше в їх душах: страх чи лакімство... Боялися смерти, шукаючи її на вулиці, боялися, що цілий будинок вилетить в повітря, боялися отруї і самі не вірили в свою кінцеву перемогу... Однак часто ходили на зустріч кулям на вулиці, до кавярень, на площі, ризикували кожної хвилини, як при грі в карти. Барвінов не відчував ненависти до цих слуг, що готові продати кожну підслухану таємницю, готові на все, за що платиться; але ненавидів підполковника Шварца і инших офіцерів охранки. Почував страшну огиду, як діткнувся руки кого-небудь з них, виминав зустрічі з ними, а навіть свій плащ вішав подальше

шпійонських плащів. Так-же й вони, його співтовариші по канцелярії, звязані між собою порукою взаїмної оборони, бокували від Барвінова. Не бачили в ньому нічого свого, навіть охоти до зради. З їх очей, шепоту в кутах канцелярії, з недовірчивих поглядів, Барвінов догадався, що вони знають щось — чого він не знає, — якусь особливу таємницю. Нераз за його спиною шептали і хтось голосніше сказав:

— Ого! Це діло Ґоркого!

— Ти вислідив Міхалку...

— Сорокатий має гроші. Виконав працю....

Сорокатий, Міхалко, Ґоркий — були псевдоніми шпійонів, тих найдрібніших, імена яких не скривали перед урядовцями. Але Барвінов не знав навіть цих дрібних шпійонів.

Так тягнувся час, два, три тижні...

Зближення прийшло неждано і випадково. Було це по виплаті платні. Барвінову дали за місяць 30 карбованців. Ті три червоні папірці, новісінькі, шелестячі, тяжіли в його руці. Трийцять срібняків — ціна крови! Використати ці гроші самому, видати їх на життя, видавалося Барвінову ганебною продажністю. Не прийшов же він сюди, щоб заробляти гроші!... Кожний шматок хліба, куплений за них, давив-би його в горлі. Ціна крови... Мусів позбутися тих грошей, аби не думати про них....

Впало йому на думку: купити за ці гроші зрадника, бо з ним ти борешся. Нехай ці гроші, їх гроші, будуть зброєю проти них самих... "Бо всі, що воюють мечем, від меча гинуть"... Тоді роздавав пятьдесятькопійки і двогривенники слугам і підофіцирам, зичив урядовцям, не

домагаючись звернення. Всі вони завважали, що Барвінов трийцятькарбованцеву платню не щадить і шептали за його спиною:

— Хитра бестія! Працює в аґентурі...

— Розуміється — додавали инші. — Таку платню не роскидається... Полковник щось шептав з ним... Дурний Барвінов криється... А що працює в аґентурі — це певне...

Перестали бокувати від нього, а раз покликали навіть до шинку поліційного конфідента Фйодотова, який дешево продавав їм їжу і горівку по найнищій ціні. Зійшлося їх вісім в окремій кімнаті Фйодотового шинку, де воняло старою білизною постелі, дешевим тютюном, і чорт знає чим, мабуть людським потом.

— Дівчата були тут! — нюхаючи сказав урядовець Ґоляндін.

Фйодотов, що самий приносив горівку, присадкуватий чоловічок з великою лисиною на голові і кружком сивого волося довкола неї, хитро моргнув до Ґоляндіна і засміявся:

— Як-же?... Це не є ніякий гріх. Таке вже наше ремесло. Хто прийде і хоче кімнату — кожному дам... Прийде він з дівчиною, так це не моє діло. Инакше, як-би я ждав тільки подорожних гостей, тоді, їй богу, правду кажу, мусів-би замкнути крам... Маю вісімнайцять кімнат і дай боже, аби кілька правдивих гостей приїхало. В долині грає шафа, в шинку співає ґрамофон і є весело і гучно... Нема тут місця для подорожних... Візьме собі кімнату і вповні використає її за свого карбованця... А часами за ніч три рази по карбованцю дістану. Го-

дину-дві перебуде тут — і є карбованець... годину-дві — і знов карбованець...

— Не виправдуйся старий! Кому це говориш?

— Слухаю... Якось так, на язик приплелося.... Ну — готово. Смачного...

Як випили горівку і з'їли мясо з гострою підливкою, рішили повторити горівку ще раз і замовили пиво.

— Заплатимо спільно! — сказав хтось.

Барвінов використав хвилю.

Поставив на стіл перед Ґоляндіна, що ще вечеряв, два десятькарбованцеві банкноти і заявив, наслідуючи їх мову:

— На мій рахунок!... Горівку сюди, пиво, вино і закуски.....

— Все? За всі гроші?

— Ого! — кричали за столом — ого! А потім каже, що жиє з своеї платні... Барвінов, признайтеся, відки берете гроші?

— Маю платню...

— Слухайте Барвінов нема у вас тітки? — питав хтось.

— Тітки? Якої?

— Якої-небудь.

— Думаю, що маю.

— Маєте? Ну, так говоріть її, що жиєте з своєї платні... А ми знаємо... ми не діти.

Всі сміялися з цього жарту, який видавався всім дуже дотепним.

— Може маю маєток! Ні? — з посмішкою питав Барвінов.

Знову сміялися всі. "Маєток!"...

Писар Сакульський, жовтий і сухий, сказав:

— Як-би мали маєток, тоді не були-би...

Недокінчив. Але було очевидним, що хотів сказати:

— "Тоді не валялися-б у такій службі!..."

Барвінов нічого не відкидав, нічого не потверджував. Виминав все жартами і бачно слідив всіх, бо хотів вгадати, кого з них найкраще використати.

Пізною ночею вийшли з гостинниці Фйодотова.

Пяний Сакульський держався за руку Барвінова і просив, щоб він повів його до дому.

— Розумієш? — бурмотів. — Як йде один... Нараз, на розі вулиці... бац... бац!... Краще, як йдуть два... Ти тверезіший... Поїдемо... бац... бац...

— Ну, вам-же нічого не зроблять — підшептував Барвінов. — Чому саме вам? Прецінь ви тільки звичайний урядовець...

— Що, нічого не зроблять?... Всіх нас можуть... і вас, і мене... Філіпова так убили... їхав і... бац!... в чоло... Я сам боюся...

— Ну, поїдемо... Добре...

Їхали на повозці, а Барвінов слухав, що йому говорив Сакульский.

Хитаючись з боку на бік, пяний пирскаючи слиною намагався сказати Барвінову в ухо:

— Немаю ніяких знайомств... А пішов-би чорт бери... Дійсно немаю... І не вмію найти...

— Яких знайомств?...

— З ре-во-лю-ці-о-нера-ми... Як-би післали кудись... Знаю, що Шварц давно неспокійний через це... Познайомте мене... Кажуть, немаю

нюху... Ні! Нема сліду, ось що!... Для себе собаки ховають... Але ви мене познайомите...

— Як буде можна...

— Дякую — сказав Сакульський і раптово натягнув в нічну темряву руку. — Йдуть на ревізію... Трус... Бачиш? Відразу я помітив це... Пяний а все бачу. Хочете, заложімся, що йдуть на ревізію!... А Шварц каже: немаю нюху... Чому-ж тут відразу все розумію?! Я брате все розумію, тільки знайомств немаю... В тім то й біда...

Перед ними по вулиці йшли в сірих рядах салдати, пів чети. Йшли повільно, без слова, тихо, як-би непомітно і нежданно обходили когось... Мигали в світлі офіцерські плащі. Між ними в чорних одіннях йшли правдоподібно на поміч дрібні аґенти-шпіони.

— Йдуть на великого пса! — пояснював Сакульський. — Дивіться, скільки салдат! Бояться опору. Прийдуть на ревізію, а в них — бац! Дуже часто буває. Куди йдуть? До кого?

— Не знаю, голубчику, бог мені свідком, не знаю... Чорт їх бери... Ей ти, піджени коня!

Візник чвяхнув батогом конину по хребті і вона почалапала швидче. Звернули за ріг в бічну вуличку. Гуркіт повозки заглушив салдатські кроки, хоч Барвінов вперто надслухував. Зацарила тиша ночі. В душі Барвінов думав:

— Зараз там когось візьмуть, а може й забють на місці. Або опісля повісять його... або поженуть в Сибір!... За декілька хвилин буде знищене чиєсь життя, згаснуть надії, згасне

воля і все заміниться в страждання... А я ось тут їду з пяним шпійоном і бережу його...

Охватило його бажання скочити з повозки, кинутися на салдат, стріляти і счинити шум... Салдати певно відповідатимуть на стрілянину, гримне, затріскає в нічній тиші сальва, розбудить й тих, до яких зближаються салдати... І вони, невідомі йому але блищі люде могли-б вирватися з цього кола, що оточує їх... Зрозуміли-би... Так що? Йти? Вискочити?

Був вже рішений і навіть натягав ногу, але в тій хвилі згадав виразні і ясні слова Андреєва:

— Нехай діється, що хоче — ви залишіться на місці... Вам буде тяжко, тягнутиме до нас, але ви залишайтеся там певно і до кінця...

Силою волі переміг в собі зворушення... Так поступає добре... Мусить берегти справу, а не людей... Справу, а не людей...

V.

Сіра салдацька маса, по її-ж боках як ясніші плями мигали офіцерські плащі, йшла дійсно на ревізію. Салдати не знали, куди саме йдуть. Звертали в темноті з вулиці до вулиці, залежно від офіцерських наказів.

— "В право руш!... В ліво руш!..."

Але після попередніх випадків, коли вели їх в таку-ж глуху, темну ніч, додумувалися, що треба десь когось зловити, окружити якийсь дім і стояти довго-довго. До них долітали уривки розмови офіцерів, як: "...опір.... бомба... бій..." Офіцери говорили про можливу небезпеку, називаючи того, до кого йшли, таємничим іменем "він"...

— Тільки так не дістанемо його... Як заховався був в Семенівській фабриці, три годині боронився...

В слідуючій вулиці йшли ще тихше, майже нечутно і задержалися під домом число 43, та мигом окружили його.

Довкола мертва тиша. Вікна дому темні і не видно в них світла, так-же як і в сусідних домах. Але цей чомусь страшний та загадковий.

— Подзвоніть! — сказав коротко і злісно хтось з офіцерів.

Заступник поліцейського пристава Шулімов приступив до дверий і перехрестився.

— Господи боже прости!... Дай боже, щоб все добре скінчилося... Дай боже!...

— Будьте тихше! — знову хтось гнівно шепнув.

— Дзвоніть!...

— Дзвоню... Господи, прости мені грішному...

Дрібно задеркотів електричний дзвінок. Раз, другий... Потім втихло все. Ще раз подзвонили і напружено, обережно надслухували.

— Пссст!... вже йде! — шепнув Шулімов і махнув рукою.

І ті, що не почули його слів, але бачили знак рукою, зрозуміли і міцно стиснули револьвери та рушниці.

— Хто там? — озвався хтось за дверми.

— Телеґраму несу пане! — відповів Шулімов.

Був то старий, відомий спосіб, до якого все повертали, щоб обманути мешканців дому і заставити їх відчинити двері. Ніколи нікого цим не обманули, але повторяли цю фразу постійно, бо нічого нового не вміли придумати.

Голос за дверми дещо змінений відповів:

— Вкиньте телеґраму до скриньки на листи. Вона по лівому боці в дверях...

— Мусите підписатися...

— Підпишуся тут...

— Відчиніть... Так не можна... Я повинен віддати вам телеґраму особисто...

— Ага!... Ну, як так, то принесу ключ... Підождіть хвилинку...

І ця відповідь про ключ була така-ж стара як "телеґрама".

Жандарми і поліція знали її. Чоловік за дверми відійшов, аби як найшвидше знищити важні папері, або приготовитися до опору. Обі сторони зрозуміли себе. Звичайна комедія була скінчена і зараз не було вже чого здержуватися. Мигом декілька людей скочило на східці, задзвонили і крикнули за чоловіком, що відходив по сходах:

— Відчиніть... бо виломимо двері!...

Ротмістр Жґутов, що постійно переводив в місті ревізії, досвідчений жандарм, росказував щось вахмістрові і підійшов до Шулімова.

— Буде... — сказав.

І в цьому короткому слові, яким лучиться в звичайній розмові так багато ріжних понять, сьогодня було так дуже зрозуміло, що непотрібно докінчувати: "буде опір"...

Шулімов кивнув головою і крикнув:

— Ну, діти... Ламайте швидче!... Швидче, як там... Ну, дружньо!... Дружньо всі!...

Самий підбіг в бік пробуючи, чи легко витягається шабля з піхви. Потім тихше, для себе шептав якусь молитву, незрозумілу, тільки-що зложену з випадкових слів.

— Господи милосерний і всі святі... зробіть так, щоби мене не ранили... Не забили... Святий угоднику Миколаю... Аби нічого не було! Дай боже!... Дай боже!...

Як його сьогодня вечером посилали з наказами охранки, директор поліції сказав просто:

— Вдасться вам добре, приставом будете....

Розумієте?.. . А це для вашої платні... Вкінці і в минулому вашому є дещо... Ну, заробіть...

Все — і колишній, по правді сказати, "урядницький іспит", і скандал, звязаний з крадіжю грошей, піднятий в пресі — все могло бути замазане. Бігав і кричав, щоб приподобатися жандармському капітанові.

— Ломіть... ломіть... діти!.. По замку... Ще раз... Ще!...

Неповоротні городовики, що пригадували передягнених селян, виступали на східці і добивалися до дверей. Хтось — (в темноті не було видко хто) розігнав двох-трох прохожих, що прибігли на відгомін стукоту, наказав поставити сторожу і непропускати нікого вулицею.

Ротмістр Жґутов, що стояв з боку, нараз сказав:

— Тепер буде... прошу...

Майже у відповідь на ці слова за дверми загреміли вистріли. Тріскучі з "бравнінґів" і глухо-бавхаючі з — "Smith-Besson"-ів*).

— Тепер поручнику черга на вас! — сказав Жґутов молодому офіцерові Верховцеву. — Бачите самі...

— Що є? — зворушено спитав Верховцев.

— Як, що?!... Стріляють!

— Так, стріляють... Це із-за дверий!

— Бачу добре відки!... Чого-ж стоїте?...

— Я?

Це розлютило Жґутова. Верховцева він не знав, і прискочив до нього сердитий.

---

*) Назва системи револьверів.

— Що ви... йдете вперше? Не розумію, як можуть таких посилати... Видайте наказ стріляти в двері... сальвами!... Инакше пожаліюся на вас...

— Ах, так!... — як-би пригадав щось поручник. — Я зараз... Мені не першина... На війні був... зараз...

Щось жалісне бреніло в його голосі.

— Боюся? — питав сам себе. — Чи боюся? Знов схватило мене? Ох боже, боже...

Після півтретярічних переживань на війні, охвачувало його кожний раз тяжке почування роспуки, як бачив необхідність вуличної боротьби. За себе самого не боявся, навіть не думав про це. Тільки, як перед ним билися або стріляли один на одного, хоч-би навіть на маневрах, тоді він глядів з острахом на людські голови, придивлявся пильно на чиїсь вилиці і з нервово примруженими очима чекав, що ось-ось щось невидного вдарить в ті вилиці, бризне кров, мозок, може розлетиться й череп. Чекав, що зустрінеться з витріщеними очима уміраючих і ранених, які вп'яляться в нього з ненавистю, проклонами і злобою. Тямив десятки таких... Не тямив вже облич, імен, призвищ, але тямив вираз очей уміраючих Москалів і Японців... І зараз не було в нього ненависти до тих, в яких мав стріляти. В душі був тільки жах з часів війни...

Був то біль рівнодушности.

— Хіба-ж не все одно?... Японець чи Москаль?... Однаково уміряють... Понесуть ранених...

— Ну, стріляйте-ж вкінці! — крикнув Жґутов.

Верховцев підійшов блище до салдат, замкнув очі і рівнодушно командував:

— Сальвою... чета... стрі-і-і-ль!

Салдати стріляли сальвами точно, міряючи в середину дверей, за якими сиділи вороги. Всі були поважні і напружені.

Відповідали їм частими вистрілами, подібними до сальв, або поодинокими, або й швидкими, без порядку. Видається, хтось вистрілив з віконця над дверми, але в тій-же хвилі закрив його, а з вулиці ніхто й не запримітив цього.

Шулімов стояв оподалік салдат. Недалеко від нього проходжувався ротмістр Жґутов, жандармський підофіцер і вахмістри. Чекали на кінець наступу, щоби вдертися в будинок. Вони дуже добре знали, що за дверми є тільки декілька людей, проти яких на вулиці було намірено пів сотні рушниць.

— Піддадуться! — замітив Жґутов. — Не видержуть.

— Так думаєте? — зрадів Шулімов. — Я теж тої гадки... Хто знає, чи є їх там хоч десять...

— Немає десять — заявив ротмістр. — Всіх найбільше шістьох... І немають куди втікати.

— А може иншим виходом?

— В домі нема других дверей, окрім цих на вулицю... Зловилися сучі діти!... Маю в кишені плян їх помешкання — засміявся ротмістр — бачите, все, навіть мебель зазначена. Ось приблизно в цьому боці від правого вікна стоїть друкарня і висить на стіні образок.... Давно знаю про це... Але чекав, щоби зловити одного

сукиного сина... Вже дуже за ним плаче шибениця. І я все ждав, може зайде сюди... І дурачок зайшов. Тепер амінь... Як незабють його, все одно — три рази може висіти...

— Надзвичайно гарно!... Як-би так всі вміли в нас ловити.... — залементував Шулімов. — Вибачте, що смію запитати: яким способом вдалося вам дізнатися?

— Аґентура... Але щось вони надто довго.... Той офіцер — чиста баба... Я цілий дім розстріляв-би, чорт побери! Затопив-би їх... За дверми шість-сім людей, а він так довго возиться з ними... Тьфу!...

Однак ротмістр Жґутов помилявся. За дверми було тільки чотирьох: Соломко, Невідомий, молодесенький друкарський складач Васьків, веселий і приємний, та товариш, якого прозивали Далеким. Ці чотири мусіли здержати напад поліції так довго, доки в конспіративному помешканню, де була друкарня і важні документи, товариші Ласкавець і Ґальперін не знищать все, чого не можна видати в руки поліції. Кожному, хто приходив в це помешкання і залишався ночувати, Ґальперін, який постійно мешкав тут, давав зброю і коротко наказував:

— На випадок ревізії — опір!

Вправді дуже рідко заходили в цей будинок, хіба в крайній потребі, щоби не стягнути підозріння. Цього береглися. Але цеї ночі потрібно було зібратися декільком товаришам і зібрання назначено тут. В инших домах боялися збиратись; були чутки, що більшість з них відома поліції, та що домашні співмешканці є поліційними аґентами. Окрім цього в цих домах жи-

ло зараз багато утікачів з заслання, кочуючих нелеґально, яких мало хто знав і говорити перед ними про всі справи було невигідно.

Як зійшлися в друкарні, Ґальперін роздав револьвери і по звичайному заявив:

— На випадок ревізії — опір! Рішуче!

Розділяли між собою ролі, як-би прийшла ревізія. Показалося однак, що товариш Далекий, посланий до друкарні помагати Васькову, не вміє стріляти.

— Як-же це можливо? — дорікав Невідомий.

— Ну, як це можливо?... Це-ж така дурниця!...

— Я товаришу друкар... Власне й друкар з мене поганий... Я поправді учитель.

— Ех... все одно... Будьте собі й епископом, але стріляти ви повинні вміти!... Дивно! Взагалі наші люде гарні!...

Далекому прийшов на поміч Ласкавець:

— Нічого не бійтеся товаришу!... Хто зна, прийдуть або ні... А вистрілити дуже легко. Просто, потягнете за язичок і — вистрілите...

— І поцілить кого-небудь з нас в спину... Знаємо таких... — бурмотів Невідомий.

— А ви Ласкавець, стріляєте?

— Я? Стріляти можу, але, як знаєте, я дуже короткозорий... Всетаки піду...

— Чого йти? Через свою сліпоту ще бабахнете мене... А ви Васьків?

— Го-го! — глянув Васьків з такою самопевністю, аж всі розсміялися. — Вмію добре.... не тільки пірря — але й папірря літатиме...

— Слава богу, хоч один. Соломко і я стріляємо добре... На випадок чого-небудь до две-

рей піде нас трьох. Инші знищуть документи по вказівкам Ґальперіна.... Мало нас, але...

— Візьмете й мене! Якось вже буду стріляти! — заявив Далекий. — Тільки покажете мені... Що я робив-би тут?

Швидко рішали все і так спокійно, як-би в можливому опорі, що міг принести смерть одного, декількох, або й усіх їх, було щось цілком звичайне, буденне. Не було ані войовничого зворушення, ані жаху.

Тільки Соломко подумав, що життя стратило на ціні аж стільки, що ніхто поважно навіть не застановляється над тим. Сказав це Ласкавцеві. Той мимоволі відповів:

— Цього можна було ждати... Всі пореволюційні періоди однакові: реакція, апатія в більшости партійних керовників, проповідування міщанського індівідуалізму, порноґрафії, самовбійства через мозіль на нозі... Коротко, це, що помітно зараз у нас.... В таких часах ціна життя — копійка... І це звичайнісіньке явище... Ну, товариші! Приступаймо до справи...

Нарада тягнулася чотири години. Опісля всі лягли зі зброєю під головами спати. Тільки один Ґальперін не спав ще півгодини, обережно переступав сплячих на долівці, оглядав віконниці, двері, зійшов до пів-темної комірки і довго, з десять хвилин займався чимсь в ній...

Потім повернувся, а як найшов Васькова ще на ногах, шепотом спитав:

— Набір закінчений?

— Так... Можна завтра друкувати...

— Ну, гаразд... А ТО знаєте?... ВОНО на-

старому місці. Набита... На випадок чогось... Розумієте?... Або я, або ви...

— Так, або ви, або я... Кинути з'уміємо...

— Розуміється, але тільки в крайному випадку.... Тепер спіть...

— Добре... Дайте ще цигарку...

Перший почув стукіт Ґальперін. Ледви задиркотів дзвінок, він зірвався на рівні ноги і одягаючись, скоро будив товаришів.

— Прийшли: Одягайтеся! Гей, люде!

Всі одягалися в темноті, швидко, мовчки. Тільки Невідомий зажартував, відкидаючи в бік краватку, яку найшов в пітьмі біля себе.

— Вже не модна... І невигідно одягатися так чепурно ради таких гостей....

Щоби скористати на часі, Васьків зійшов в долину до дверий і вів звичайну розмову про телеграму та забутий ключ.

Потім Ґальперін повторяв:

— Тут я з Ласкавцем знищимо документи і инші речі. Всі инші — будуть боротися... Підождіть ще хвилинку. А оце вікно буде відкрите. Це одинока дорога рятунку.

— Справді? Хочете скакати з третього поверха? — дивувався Ласкавець.

— Непотрібно. На аршин від вікна є дах сусідного будинку. Крок — і ви в другому домі. Памятайте-ж: хто буде останнім, мусить примкнути вікно... Тільки певно!

Відділ чотирьох людей — зійшов в долину. Командував ними Невідомий, найбільш досвідчений з них; це не перший раз для нього. Як сходили обережно і тихо до дверий, Невідомий тихцем питав:

— Нікому не страшно?

— Ні, ні... нікому не страшно, — за всіх відповів Соломко і додав: — Чорт би то взяв, знову попали!...

— Дурниця товаришу... — запевняв його Васьків. — Маю готову бомбу... А самі утічемо. Вікном!... Про це ніхто не знав, тільки я і Ґальперін...

Більше не говорили. За хвильку тріскали вже рушниці і серед грохоту розлягався голос Невідомого:

— Не стійте напроти дверий... Станьте боком! Нище стріляйте!... Ну так!... Так!.. Так!

Над дверми було невеличке, вузьке і подовгасте віконце... Невідомий зручно, як кіт видряпався стіною вище і через віконце стріляв, вправді рідше, як инші, але за це міряв.

Соломко спостеріг, що найвигідніше і найбезпечніше місце займив Невідомий. Ціле тіло було заховане, окрім голови. А салдати стріляли в двері, за якими стояли всі инші, зовсім незабезпечені від куль, що пробивалися крізь двері. Був мент, що Соломко відчув завись до вигоди свого товариша. Але зараз-же стало соромно йому, і, як-би хотів змити свою вину, Соломко приступив блище до дверий і стріляв часто, міряючи в середину дверий, і половину людської висоти...

Час минав повільно а видавалося, що вони цілу годину стріляють, тимчасом проминуло ледво декілька хвилин.

Найспокійніший з усіх був Васьків, як-би не було ніякої небезпеки, ніяких салдат і жандармів, тільки вправи в стрілянню де-небудь в лі-

ску... Але, як-би можна було в темноті заглянути в його обличчя, то зачервоніле лице, розкудовчене волосся і вогневі очі говорили багато. Инші — Невідомий і Соломко — тільки мимоволі боронилися, а він — постійно нападав. Довго ждав він дня, в якому випробувавби свій бравнінґ. І зараз, з роскішю стріляючи в двері, згадував дівчину Таню, забиту 9. січня. Кохав її і за кожним своїм вистрілом думав:

— Як впаду — буде це для Тані...

Про ніщо инше не думав.

Незручно і несміло стріляв Далекий, бувший вчитель, послушний і тихий чоловік, який ніколи не носив зброї. Намагався держати руку просто, але не знав, чи добре робить і куди летять кулі. І хотів думати про щось важне і певне, але дивувався в думці, що "язичком" зветься ця частинка револьверу, яку потрібно потиснути, щоб вистрілити... Гм... Немогли придумати спеціяльних назв! Язичок, цівка... мушка!... (Мушка є на кінці цівки...) Подумав, що руська мова є бідна на технічні вирази і дуже хотілося йому сказати комусь про це, але згадав, що зараз все це однаково, як зветься та частина револьверу, яку треба тиснути, щоби вистрілити... Не сміє думати про дурниці...

Голосно вдаряли сокири в двері, але не систематично, тільки у вільних від вистрілів хвилях. Після сальви рушниць, — (а було їх багато) — хтось прискакував, вдаряв сокирою і втікав в бік. Двері повільно тріскали, хоч держалися ще міцно... Але було видко, що швид-

ко прийде кінець. Який кінець, ніхто не знав. Розібють двері і увірвуться до середини. Не було часу думати над цим. Одинокий Соломко думав про смерть і про це, що буде добре, як убють його зараз. Менше боявся смерти, як можливого арешту... Тому рішив в останній хвилі застрілитися.

Як була вже вирвана остання скоба, і двері захиталися, придержуючись тільки на замку, Васьків голосно серед вистрілів закричав:

— Всі на гору!... Кину бомбу!... Відійдіть! Швидче, швидче! Зараз розібю їх!...

Дійсно двері відхилилися на стільки, що видко було вже темні постаті салдат і жандармів.

Салдати кинулися вперед. Увірвалися розгарячені боротьбою і небезпекою. Перед ними біг Шулімов, що не міг вже хреститися, бо державав в руці револьвер. Стріляв перед собою в темноту дому, без цілі, не бачучи навіть ворога.

І в тій-же хвилі, як на східці прискочило сімвісім людей, Васьків кинув бомбу... і останнє, що бачив, відкиненний страшною силою вибуху і покалічений в поруччя сходів, була така картина: від вузького віконця над дверми відділилася темна постать, подібна до мішка, на хвилину освітлена вогнем вибуху. Не знав, чи впала вона просто на вибухнувшу бомбу, чи була викинена на гору, але додумався, що то був Невідомий, який залишився на свойому місці до кінця...

Видавалося, що страшний вибух розірвав цілий будинок.

Посипалося вапно, глина, шкло...

Васьків лежав на сходах тяжко ранений, без чуття, з розбитою головою...

Після вибуху на хвилинку зацарювала мертва тишина... Потім знову заклекотіла довга стрілянина, але з дому ніхто не відповідав більше.

Всі, і легко ранений Далекий, утікли вікном, яке зберіг Ґальперін.

Залишився тільки труп Невідомого і пошматоване тіло пів-живого Васькова.

На дворі світало.

VI.

З кожним днем ставало тяще і працювати було майже неможливо.

Боротьба при ревізії в помешканню Ґальперіна, той останній вибух роспуки, стала причиною страшного руйнування нелеґальних робітничих орґанізацій. Ротмістр Жґутов, який вийшов ціло і був нагороджений, арештував з такою певністю і докладністю, як-би мав точний список всіх членів орґанізацій. Насувалося щось тяжке, неминуче, як смерть. Сьогодня нищили партійний округ Скрипниківської фабрики, арештуючи людей — не тільки активних робітників, але й співчуваючих, далеких від партії, що за ціле життя дали декілька карбованців на "добродійні цілі"... До завтра гинув першорядний округ, найконспіративніший, майже невловимий...

Безпомічно опадали руки, хилилися голови. Всі були прибиті горем, зневірою і безнадійністю. Багато членів орґанізації, дуже потрібних і досвідчених, виїздили з міста, нікому не переказували своєї адреси, затираючи за собою всі сліди... Багато утікало за кордон.

Вкінці й Ласкавець, що дивився на реакцію, як на неминуче явище після-революційної доби, сумно хитав головою і часто повторяв:

— І я від'їду... Нас так мало залишилося... Не маємо навіть порядної друкарні... Грошей не маємо... Нічого не маємо... Гинемо...

Тільки Андреєв, видавалося, зовсім не змінився. Стратив на фабриці місце механіка і голодував, пробиваючись принагідною працею. Схуд, поблід, ходив мовчазний, але все таки так, як давніше робив все, що міг, не закладаючи рук і чудом виминав арешт.

— Дурниця! — говорив. — Змелеться і буде мука... Як нам дадуть тільки хвилинку спокою, освіжимося і піднімемо маси... Ясно, справа зараз погана... Але послухайте: та-ж переможці навіть після бою відчувають втому, потребують відпочинку, щоби перевести всі воєнні потреби в порядок. А ми — побита, зломана партія. Нам довго треба відбудовуватися. Але вкінці-кінців таки піднімемо маси...

— Немає кого піднімати! Нема кого взяти навіть до партійного комітету! Ким ми заступимо Невідомого і Соломка?.. — перервав його Ласкавець. — Двома півсвідомими підростками, які тільки-що перестали курити за спиною батьків?... Гарні члени комітету!

— Нічого не значить — знову запевнив Андреєв. — І вони загартуються... Не шукай старого, шукай певного. Вони хоч зелені, але мають свіжі сили, загартуються...

Ласкавець говорив правду. Замісць Невідомого, що поляг при опорі і Соломка, який розхорівся після боротьби, до комітету вступили два, цілком молоді товариші, недавні члени партії, робітник Северлів і покінчений ґімназист Ґросман, тільки-що принятий на перший рік

технольоґічного інституту. Не принесли з собою в комітет оживлення і свіжости. Северлів, замкнений в собі, відносився до інтеліґенції з явною ненавистю, виминав зближення з нею і вперто думав над своїм пляном: створення виключно робітничої орґанізації, без інтеліґентів, принагідних співподорожних на пролетарській дорозі. Саме краще як найшвидше розійтися з ними.

— Нехай йдуть собі до модернізму! — говорив про них.

Ґросман не любив Северліва, того гордого робітника, можливо досить активного в своїому середовиці, але в комітеті партії хвалька і каріеровича.

Одиноке, через що Андреєв зважився взяти Северліва до такої відповідальної праці — була цілковита нездібність молодого робітника до зради і запорукою в цьому була його мовчалива замкненість в собі... В цьому відношенню Андреєв давав Северліву першенство перед Ґросманом, чесним і прямим юнаком, що готовий був всі сили свої віддати новій вірі.

— Як-би обох їх поставити в однакові умовини, — думав нераз, — приміром в охранку на допрос, або на жандармські муки... Северлів відкусить язик і буде мовчати — а Ґросман не видержить. Потім з сорому і горя повіситься, але зашкодити може... Віра в нього велика, за це заліза в душі мало...

Правда, Ґросман і Северлів були не зовсім досвідчені ще при виконуванню таких практичних завдань комітету.

Підчас неприсутности Андреєва і Ласкавця,

що виїхали були на десять днів по партійній праці, пропустили смерть Васькова.

Тільки по повороті Андреєва була видана невеличка проклямація, посвячена памяти Васькова, написана гострим пером Ласкавця, що вмів в декількох рядках сказати дуже багато.

Хорий Соломко зворушено читав і говорив Андреєву:

— Ось, скільки краси довкола бідного Васькова!... Помер — писали мені з тюрми — добре і тихо... І зараз на його смерть написані такі прекрасні слова... Можна завидувати...

— По моїй думці, засміявся Андреєв — як вже вмирати, то вмирати гарно... Люблю життя...

— І я люблю життя... Послухай, що думаю собі... Чи міг-би я померти так, як Васьків?.... Боюся брате, що ні... Знаєш, думаю і думаю над собою... Ганчірка вже з мене, заяць... Вивітрів я...

— Вичерпався, ось що... Мусиш лікуватися.

— Був в мене лікар... Павловський...

— Ну?

— Теж казав: вичерпався. Потрібно спокою і відповідного способу життя... Не пошкодило-б поїхати на Ревієру до Ніцци.*) Рік-два подорожувати... для забави... каже, тоді й серце подужало-би... А з моїм серцем вже погано, до чорта!

— Ха-ха! Добра рада: На Ревієру! Що відсіль мусиш виїхати, це очевидне. В цій огидній кімнаті зовсім не гарно...

---

*) Купелеві місця в Італії. М. І.

— Так, так, — швидко потверджував Соломко — набридло мені! Знаєш, пригадує мені тюремну камеру. Дуже подібна ця кімната?... Довга, порожня... Можливо, що я відпочив-би і виздоровів.

— Без сумніву, виздоровів-би... Підожди... Я вже щонебудь придумаю... Гм...

Цілий тиждень Андреєв не показувався, аж одного вечера, неждано, як Соломко хотів лягати спати, прибіг радісний і веселий. Ще з порога кричав:

— Ані кроку! Не смієш більше лягати на свій бідний барлог!... Складай в скриньку все своє добро, як маєш... Кинь там домашні прибори... К чорту. Велике переселення народів на домашню Ревієру... Ха, ха!... Найшов я братку таку. Стисни мені руку... поцілуємося опісля, як попробуєш роскоші. Ну — ані хвилинки!

— Підожди! Куди? Чого?

— Поїдемо на нове помешкання... Власне це не буде помешкання, а швидче палац мадярського князя, як-що взагалі Мадяри мають князів....

І скоро складаючи в скриньку ріжні речі Соломка, Андреєв знайомив його з будучим житлом.

— Не є там небезпечно? — обережно питав Соломко.

— Як? Небезпечно? Побачиш... Ах, я ще не сказав тобі... Прецінь вона є бувшою ґубернаторкою...

— Хто вона?

— Клявдія Ґеорґіївна... Твоя нова господи-

ня. Справді ґубернаторка... Старенька матуся, яку за золото не купиш. Дай сюди білизну і книжки... Так... зараз побачиш...

— Але послухай... Ти-ж знаєш, що мої фінанси не ґубернаторські...

— Про фінанси потім... Зараз на це немає часу... Книжки зложи тут... І подушку. Там не грозитиме тобі ніяка небезпека. Клянуся. Сам жандармський полковник кланяється її. Ех!... При царському дворі була... Власне, я не тверджу, що певно була, але могла бути... Своїй господині ти не винен нічого? Ні? Гаразд. Ще 14 днів можеш мешкати тут? Та нехай вона провалиться з своїми 14 днями! Приготуй собі плащ і капелюх. Покривало візьми. Ноги добре окутай. Мороз. Йди до неї і скажи, що виїзджаєш... ну, в Херсон... або Київ... все одно...

VII

Барвінов знав вже цілу низку дрібних шпійонів. Знав їх помешкання, місця, відки таємно слідкували і де збіралися.

Було їх багато, але всі разом були менше страшні, як той один, захований, невидний, імени-ж його не міг ніяк довідатися.

Вуличні шпійони, зібрані із звільнених поліційних підофіцерів, членів партії, дрібних кишенькових злодіїв, не могли втиснутися в середину орґанізації, в саме серце її. Волочилися по вулицях, тинялися, знали тільки про це, що наказували їм: куди ходить той, що находиться під поліційним доглядом, хто відвідував його. Багато з них були відомі по обличчі і всі знали, що вони дрібні шпійони і... ніхто не шкодив їм. Були між ними й такі, до яких відносилися революціонери добродушно.

Яшка, червонолицого, грубого чоловіка, вічно румигаючого щось, всі з насмішкою звали: "Наш Яшка". В місті не було ані одної людини, що брала участь в партії, яка не знала-б його. Як йшов за ким-будь по вулиці, часто казали йому:

— Відійди кудись, Яшка!

— Не можу. Служба!

— Хіба за мною післали тебе?

—Розуміється. Сказали, щоб я вислідив, чи зайдете в дім число 39 при Михайлівській вулиці...

Тоді давали йому пів карбованця і він ввічливо поклонявся та біг до пекарні.

Урядовці, такі як Барвінов, що жили в цьому середовищу і часом виконували службу пів-писарську, пів-шпійонську, не знали теж того, хто давав охранці всі потрібні і подрібні відомости про революційне підпілля.

З почуттям зависти і бажання, люде догадувалися про "його" присутність в їх середовищу, говорили про "нього" між собою, як говориться про міліони Ротшільда, або про великих, даровитих спекулянтів. Але тоді мріяли бути на "його" місці.

Барвінов прислухувався до таких розмов, але ані разу не найшов в них щонебудь цінного. Часто зверталися й до нього:

— Ех, колеґо!... Як-би так стати будь-яким бомбістом-революціонером, а потім... сипати, сипати... Вони — (і вказували на кабінет начальника) — мають такого. Добре їм сипле...

("Сипати" на шпійонському жарґоні означало: зраджувати, доносити.)

Часами давали Барвінову переписувати шифровані*) листи, що складалися з самих чисел:

**) Шифр, це умовлені знаки, якими послуговуються в таємній переписці, не тільки шпійони, але й в урядах, та армії. Ціла азбука зложена наприклад після чисел: а = 5, б = 1, в = 0 і т. д., або після яких-будь инших слів, чи пісні. (Для приміру: слова "в ночі нападуть" можуть виглядати після шифри: 1, 09, 15, 8, 42, 21, 4 і

раз письмом, що складало незрозумілі слова, инший раз числами з цілих одиниць...

Ховав для себе точні відписи тих таємних паперів і листів, що скривали тайну зради, та відносив до дому. Сидів над ними довгими зимовими вечерами, і намагався найти ключ до розшифрування. Але шифри — зрадникові шифри, залишалися мертвими, заклятими й ненависними. Теорія правдоподібности, яку Барвінов вивчив, не дала ніяких успіхів. Ані одна із згаданих в ній система не підходила.

Тоді почав шукати ключа навгад. Одного разу за ключ взяв слова гимну: "Боже царя храні"... Перше слово довгого листа стало зрозумілим: "в ночі"... З несподіванки і радости святкував перемогу.

"В ночі"....

Була це випадковість. Потім вже ніяке слово не підходило; таємниця знову замкнулася перед ним.

Шукав потім в словах революційних пісень, в кличах партії, в іменах визначних осіб. Могли-ж шифрувати на Марселєзу, на похоронний марш "Ви жертвою в бою"... Перебрав всі пісні і кличі, всі відповідні речення винайдені напруженою увагою. Але всі ночі, просиджені над таємними паперами, не дали нічого.

Барвінов в троє зміцнив увагу. Пильно підслухував все, що говорили в охранці, переглядав кожний предмет, який падав йому в очі, збі-

---

т. д.) Розуміється відчитати такого шифрованого листа може тільки той, хто має в себе умовлені знаки, слова, або цілу азбуку. — **Прим. перекл.**

рав з долівки паперці, конверти, використані аркуші синього паперу "Ремінґтона", бо на них часами залишалися відтиски слів... Обережно сховав чийсь записник, що мав для нього особливу вартість.

Перед місяцем лежав записник на столі полковника, в червоній — сафяновій оправі і поміж його сторінками були вложені окуляри без шнурка. Як Барвінов приніс полковникові до кабінету якісь папері, молодий капітан Долґунов тримав в руках книжку і сміючись говорив:

— Теж доказ! Найшли в домі число 43, там де ставили опір.

— Так. Випала йому з кишені. І окуляри його. Домагався, щоб ми все це знищили. —

Полковник тягарцем з стола розбив окуляри, а книжку порвав і кинув в кошик. Все піде в піч і без сліду згорить.

Того-ж дня дали Барвінову спішну працю і він залишився в канцелярії довше. Працював ще й тоді, як жандарми після відходу урядовців, замітали кімнати. Він знав, що кошик понесуть з кабінету полковника попри нього, і як так сталося, Барвінов задержав салдата і сказав, щоби приніс йому теплу хустку з сіней.

— Відкриваєте вікна. Протяг великий. Принесіть мені хустку з мого плаща в сінях...

— Слухаю...

Вечером Барвінов приніс вирваний з сафіянових окладинок записник і розбитки сильного скла для короткозорих.

В записнику не було ані слова не написаного

шифрами, але Барвінов призвичаєний до цих гієроґліфів, не злився. Уважно переглянув і сховав.

— Це вже крок вперед — подумав. — Знаю, що книжка з окулярами була загублена в числі 43, чоловіком, що просить полковника, одно і друге знищити. А він є їх чоловіком, бо Долґунов говорив про нього, як говоримо про знайомого, а не про ворога: добродушно, без ненависти. Крок вперед... Ключ найдемо...

Не повертався до записника, щоби не відривати уваги від дальшого слідкування. Виконував тяжке завдання повільно і обережно, здержуючи всі нетерпіння та розпуку. З Андреєвим не бачився.

Про товаришів в партії, до якої належав, знав мало, і знайомився з їх іменами з паперів і розмов в охранці.

В місті по давньому переводилися ревізії, але арешти були рідші. Після одної ревізії в Ґросмана, недавного члена партійного комітету, зустрівся з ним випадково Барвінов в охранці.

Ґросман прийшов і домагався впустити його.

Полковник післав Барвінова довідатися, в якій справі і додав:

— А зверніть особливу увагу на його кишені і руки, чи немає чого... Розумієте? Він небезпечний...

Барвінов здержуючи зворушення вийшов до Ґросмана і запитав:

— Що бажаєте собі від пана полковника?

Перед ним стояв юнак, в студентському однострою, Ґросман, про якого в охранці говорили, що є небезпечним. Дивився на Барвінова злобно, з огидою і зневагою, як на ворога.

— Так питаються мене тут вже в третє — — гарячково відповів Ґросман. — Підчас ревізії забрали мені книги і підручники... Я прийшов за ними... Повернуть мені мої речі, чи ні?

— Зголошу вас, — сказав Барвінов.

Полковникові зараз-же переказав, чого прийшов Ґросман.

— Аґа! Ну, нехай чекає. Ґросман? Так, пригадую собі. Так, так... Скажіть йому, щоби підождав, а капітана Долґунова попросіть, нехай принесе мені діло*) Ґросмана і евангеліє....

— Яке евангеліє?

— Маємо тільки одно евангеліє — відповів полковник. — Спасителя нашого Ісуса Христа...

Барвінов зрозумів, що це щось важне і веде до вирішення... Евангеліє!...

Книга, яку скрізь можна купити і кожне видання друкується без зміни з попереднього. Одинока книга, в якій годі змінити хоч-би одно слово. Дати, глави і рядки однаково розложені... Для чого потребує її полковник?

Довго думав над цею загадкою лежучи в постелі, без світла, щоб краще зосередитись. І при роздумуванню нараз відгадав: "В Ґросмановому "ділі" були шифровані папері. Щоб пе-

*) Кожний підозрілий революціонер, мав в охранці окремий зшиток, де записувалося про нього всі донесення. Це й звалося "діло". **Прим. перекл.**

речитати їх, полковник потребував евангелія... Значить — в ньому є ключ"...

Від тої хвилі почав працювати з евангелієм. Була то тяжка праця, що забірала весь час його і примушувала засипляти за столом з утоми. З тисячу речень і десяток-тисяч слів могло бути одно слово, одно речення потрібне йому. Виписував окремі таблички, зробив систему, вираховував, ділив на відділи... Праця не поступала; вже сто табличок оказалися неправдивими, але він вперто настоював на свойому.

По півтора місяця страшної праці не скінчив ще першого евангелія Матвія. І був такий перемучений, що тряслися його руки і в голові путалися думки, вичерпані безсонними ночами та шифрами.

Тепер міг працювати тільки дві-три години і мучився своєю безсильністю.

Кожного дня табличок прибувало і розбиратися в них ставало майже неможливо. Накупив повний стіл потрібних і непотрібних паперів, книжок. І нічого не виходило.

— Надто довго тягнеться воно — думав.

А як одержав від Андреєва листа, в якому він питав, як поступає праця, Барвінов рішив ризикнути. Враз з иншими паперами забрав з стола полковника евангеліє в синій оправі і в канцелярії, перед урядовцями перелистував цілу книгу. Всі сторони були чисті, окрім замазаної олівцем та відтисками брудних пальців 201 сторінки.

Була то 12 глава евангелія св. Луки:

1. А тоді, як зійшлися тисячі людей, так, що одні-одних дуже тиснули, почав мовити до учеників своїх: перш усього бережіться фарисеїв, бо вони обманюють.

2. Бо немає нічого скритого, що не мало-би бути явним; ані нема нічого тайного, що не стало-би відомим.

3. І тому все, що глаголали ви в пітьмах, буде вислухане в світлі; а що шептали ви на уха в кімнатах, проповідуване буде на дахах.

4. Глаголю вам, приятелям своїм: Не лякайтеся тих, які вбивають тіло і потім неможуть вже більше нічого робити, щоби й хотіли".

— Ось! — подумав Барвінов. — Вічні живі слова: "не лякайтеся тих, які вбивають тіло і потім неможуть вже більше нічого робити, щоби й хотіли!" Які ці слова! І як можливо, що не злякалися їх ті, котрі дуже часто читали їх?

VIII.

Арешти і ревізії в місті притихли. Видавалося, що безперервна нічна погоня обридла навіть охранці, що після невдалої спроби арештувати цілий партійний комітет в помешканню Ґальперіна, виявила таку велику енерґію.

Як після гарячого літа приходить дощева осінь, так і тепер настала доба обману, отупіння і мертвої рівнодушности.

Завмерло теж життя в підпіллі.

Скрізь: в окремих помешканнях обивателів, в спокійних міщанських спальнях, в студентських кімнатах, в пивницях, в найроскішніших покоях великих домів, в ґімназіях, в пансіонах, — поширилася страшна самовбійча недуга — чума, і стала таким звичайним явищем, як буденна, дрібна крадіж. Про одних і других друкували в ґазетах дрібним друком на кінці, в розділі “ріжні справи”.

Люде троїлися, вішалися, підрізували собі горла, запалювали себе политі нафтою. Сьогодняшне самовбійство прогнаного з праці робітника, замінилося завтра самовбійством забезпеченого студента, що залишив записку:

“Життя в таких умовах — неможливе”.

І цим хоробливим самовбійством, частішим, як міські пожежі, вже ніхто не дивувався. На

домовини мерців ніхто не носив товариських вінців з широкими, ясними лентами, що колись бували символом співчуття і протесту; ніхто не співав похоронних пісень, не присягав помсти за їх передвчасну смерть.

Було щось тяжке в тому, що з кожним днем хороблива туга за смертю росла, гей-би ніхто не мав більше сил до життя, гей-би всіх душила невидна, але безмірно тяжка нудьга і одиноким спасінням була смерть.

Багато з тих, які заховалися в революційному підпіллі, ненаходили більше в свойому самітному життю нічого, що давало-би вдоволення. Вмирали обманені в старих богах і ненаходили нових.

Застрелився Приходько і Янів, отруїлася ціянкалем Асиновичева. Під колеса потягу кинувся Іван Григорів і перед смертю послав одному з бувших товаришів листа:

— "Повідоміть всіх, що я скінчив через це, що запродався жандармам. Сам не знаю, що я: революціонер, або зрадник? Як вигнали мене з фабрики, арештували і страшно побили, я видав товариша Осипова. Чи маю право називати ще себе "товаришом"? Вкінці — все одно. Опісля не міг вже більше видержати і видав Маєра та Ваньку. Гроші від поліції за службу — я пропив. Тепер кінчу самовбійством, бо все остогидло мені"...

Инші залишали листи повні горя, траґіки і роспуки; другі проклинали, висміювали і робили жарти з того, що ще недавно називали святим.

Робітники, які були найбільш подразнені,

переживали руїну своїх ясних надій, немаючи змоги вмерти в нерівній боротьбі, вмирали, як старі лісні звірята на самоті, так, щоби ніхто не знав про їх смерть.

Безробітні найчастіше находили смерть в ліску біля міста, де безпритульні блукали повні горя та роспуки, і — вішалися.

На оживлених і гамірних місцях шукали смерти інтеліґенти, як-би хотіли своєю смертю вдарити по нервах тупої міщанської байдужності.

Приїздили до кафе-шантану і стрілялися в окремих кабінетах, обприскували своєю кровю обої стін, замазували чарки від вина і посуду власними мозками. Троїлися в найкращих покоях великих готелів, де часто мешкали подорожуючі міліонери і ґенерали.

Инші вбивали себе на вулиці, присідаючи на першу принагідну лавочку біля воріт, поміж кипучою вуличною юрбою.

Так застрелився перед театром в середині міста, що шуміло ранішним непорядком і турботами, Горбунів, бувший пропаґандист, учень Ласкавця. Перед двома роками велися в його помешканню живі розмови, збіралися гуртки і перед ними виступав він, загорілий юнак, що одідичив по свойому вчителі повагу і красу мови. Ніхто не знав, які страшні терпіння і нудьгу самоти, які муки слабости пережив він опісля, як його помешкання опустіло неначе могила три рази перетрушене поліцією, як він був опущений давнішими товаришами, розбитий і слабий. І тільки зараз, після смерти, довідалися про це з його довгого щоденника, я-

кий залишив товаришам. Ласкавець приніс його і читав уривки перед Андреєвим і Северлівим.

...У вас немає краси — писав Горбунів, — ані у вас, мої бувші товариші, про яких я був переконаний, що найшли зміст і красу життя!... Ех, не робите ви це, що потрібне... Я теж не знаю, чого саме потрібно, але я — відходжу. Не вірю в ніщо... Ваша свобода... і вона є неволею. Всі є невільниками, починаючи мужиками і кінчаючи царями. І ніхто не знає краси життя, одинокого змісту життя... Надсон добре сказав: "Немаю, кого міг-би я любити, немаю, кому міг-би я молитися"...

— Забув про красу майбутнього — замітив Андреєв. — На велику красу грядущого!

Северлів легко усміхнувся. Ось він, пролетар з крови й кости, який в життю мав ще менше краси, як мав Горбунів, — не застрелився. І насмішкувато сказав:

— Заліз кудись, де немав що робити і попав в божевілля. Повинен був займатися декадентством, бо це для інтеліґентів, а він вліз в революцію! До того й пив ще, як навіжений. А потім — "неможу товариші... Немаю, кого міг-би любити, немаю, кому міг-би молитися"... Ех! Запрашка!...

— Не смійтеся! — швидко перервав його Ласкавець. — Горбунів був чесною людиною! Пив? А ви не пєте? Ви переконані, що ніколи не впєтеся? І хіба невідомо, що Горбунів і пив, і писав свої записки вже як хорий чоловік? Перечитайте собі, як пояснює медицина сьогодняшні самовбійства! Є це одно з явищ

епідемії. Є заразою, як зараза тифу, туберкульози і чуми. Так, так! Потрійним! А половина з них — робітники... Ви чуєте?

— Не перечу — відповів Северлів, що відносився до Ласкавця не дуже дружньо. — Читайте ще дещо...

— Не варто! Крик хорої душі, яка віддала справі все, що могла, ви зустрічаєте своїм... вибачте... грубим сміхом, ніби-то чистокровного пролетаря! Тимчасом це звичайне вдавання і самолюбство!

— Розумійте, як хочете — байдужно процідив крізь зуби Северлів.

— Я так і розумію: вдавання і зарозумілість, самолюбство!...

Настала прикра мовчанка і Ласкавець, щоби перервати її, звернувся до Андреєва:

— Передайте цей записник Соломкові. Він все таки добре знав Горбунова. Правда?

—Так. Але не зараз. Соломко ще не здоровий.

— А я думав — сказав Ласкавець, — що він перший покінчить самовбійством. Памятаєте, як дивно заховувався він підчас утечі?

— Так, було погано. Сьогодня дещо поправився...

Андреєв нікому не говорив, де живе Соломко. Рахував на його виздоровлення, на його поворот до підпільної праці, що потребувала людей обережних і досвідчених. Часто питався про нього ґубернаторки і Фені, яка відвідувала Соломка, носила йому нові книжки, часами й сам бував у нього, проводив годину-дві, відірвавшись від партійної праці. Але такі від-

відини для Андреєва були тяжкі. Важко було відповідати товаришові на низку неспокійних питань, якими самий мучився — про конспіративні справи, сьогодня знищені, вигибаючі, непотішні. Соломко-ж був надто обережний, щоби вірити в слова Андреєва, неначе то партійні справи в порядку і що все йде "мирно" та "поволеньки". Він, людина ніжних почувань, вгадував неправду і дивувався, чому товариш послугується нею.

— Що-ж Василю? Боїшся говорити правду, значить кепсько. Кепсько?

— Кепсько! — вирвалося Андреєву. — Але є надія...

— Коли? Та-ж ти оптиміст і кажеш кепсько... А це значить брате, кінець..

— Ні, ні! — живо заперечив Андреєв. — Кінця немає. Не може бути! Навпаки. Зараз початок. Розумієш, прийшов кінець першій частині тернистого шляху і зближається початок другої...

Соломко терпів на нервові корчі і виздоровлював дуже повільно. Правда, позбувся вже нервових дрогань вилиць обличчя і лівої руки. Дещо вияснилось його обличчя. Але внутрішній неспокій залишився майже в цілости, пригадуючи очікування чогось тяжкого і страшного, що прийде невідомо відки.

Соломко блідий і зворушений, починав нараз переглядати ціле помешкання, заглядати у всі кутки, ховатися, як хто небудь приходив, будьто домашній сторож, будьто куховарка Маланя; не розсвічував світла в кімнаті і лягав на постіль нероздягаючись. І так лежав цілу

ніч, часто піднімаючи голову і прислухуючись до вуличного шуму, що ледво-чутно долітав до нього.

Тоді його нова господиня, бувша ґубернаторка Клявдія Ґеорґіївна приходила до нього, сідала на постіль і довго балакала.

Росказувала йому дещо зі свойого далекого минулого, щось веселе, ніжне, або забавне. Раз про то, як її жених, штабовий офіцер і будучий ґубернатор, таємно викрав її від тітки в якої вона жила, як оженився з нею; другий раз про архиерея, що колись сказав її, як вона була вже ґубернаторкою: "як-би ми ваша ексцеленціє залишилися тільки двоє, їй богу дуже радо затанцював-би з вами польонез"; иншим разом про свойого батька-декабриста, або про поета Некрасова, якого особисто знала... Про багато ще могла говорити...

І ці тихі нічні розмови заспокоювали Соломка, а рано зникали його неспокійні сподівання.

Найсильніші нервові корчі, коли видавалося, що Соломко умре, були в той день, як прийшов лист від арештованої Фені з тюрми. Повідомляла його, що випадково арештована, що за декілька днів її звільнять, та що не забрали ані одної книжки, ні листа. Соломко не повірив.

А як за чотири дні Феня була справді звільнена і прийшла як давніше, струнка, гнучка і повна життя, — він скочив з постелі, в поспіху всунув праву руку в лівий рукав блюзи і кидався як опарений. Легко закружляла його голова, не із слабости, але із нежданої радости.

— Ну, росказуйте Феню швидче, що з вами було?...

— Мусите росказати ви... Що є з вами?

— Зі мною — нічого. Власне, хорий. Простудився. Не знаю... Бачите... я... я злякався вашого листа... Так...

— Боже! Я-ж писала, що нема ніякої небезпеки, а він злякався!

— Так, я знаю... Але я не вірив.... Тому, тому, що...

— Чому?

—Тому Феню... Я... я надто звязаний з вами... Ні. Щось більше, як... Ах, як-би ви знали! Тому, що... кохаю вас Феню, дуже — дуже кохаю!... Дорога мою Феню!...

Подала йому руки і радісно відповіла:

— Ну, але-ж... і я кохаю вас....

— Мене? Хорого? Розбитого? Поганого?

— Ну, розуміється! Поганого і рівночасно дурненького, що таївся перед мною і нічого не добачував...

Соломко випрямився, раптово обняв Феню і хутко поцілував. І не відриваючи своїх тонких, слабих рук, довго держав її в своїх обняттях.

І не знав, чи це сон, чи дійсність?

IX.

Довгими-предовгими вулицями їхав на найпятій повозці Андреєв. Потрібно було їхати як найшвидче, а сіренька конячка ледво волочила ногами.

— Піджени його, брате!... Хіба стомлений?

— Добре кажеш, пане. Конина стомлена. Тому, що — тільки подумай — від самого ранку працює. Власне він і я. Послабли ми... Підігнати можу... Чому-ж би ні? Тільки знаєш, як я його, напрклад, два-три рази чвяхну по хребті, то він подумає собі про мене, свого пана: ти нечесний чоловік... Батогом бити вмієш, але дати вівса не хочеш. Хоч воно німа худобина, але розуміє все... Як наш земляк...

Візник бачив, що в повозці сидить простий чоловік; по привичці називав його паном, як всіх своїх гостей і казав йому "ти". А Андреєв, щоби скоротити час, балакав з дідусем.

— Так він голодує в тебе?

— Та голодує... Як тільки довезу тебе, то може назад когось відвезу... Потім будемо їсти.

— Ах, ти поганий... Хочеш, зїмо ту біду разом? Добре? Я потребую швидче їхати, а твій Сивий потребує вівса... Правда, кінь зветься Сивий?

— Правда... Сивий! — дивувався візник.

— Ну, бачиш!... Зробимо ось що: дамо Сивому тригривенник на овес... З умовою... Добре? Як буде бігти, додам три гривенники на овес. Ну, скажи йому... Хоче?

—Можливо... На торговлі розуміється теж. Ну, Сивий! Но! Н-но! Вівса дістанеш... Н-но, сукин сину!... Рушайся!

Кінь підскочив, і як-би розумів обіцянку, а власне велику і близьку порцію вівса, почалапкав швидче.

Дорога була ще далека, аж за ліхтарнею. Півтора верстви. В инше місце Андреєв йшовби пішки, — любив навіть багато ходити, але тепер хотів як найшвидче дістатися на місце назначене Барвіновим.

Осінь і зима поволі минули в очікуванні сьогодняшного дня.

Розуміється, аж сьогодня ранком одержав Андреєв листа, що для невтаємниченого було звичайним, а для Андреєва дуже важним.

Барвінов написав декілька рядків:

— "Одяг, який ви замовили собі, є цілком готовий. Можете забрати собі його. Поручаюся ласкавій памяти. А. Петрів. Краще пізно, як ніколи...."

І тільки останнє речення було для Андреєва загадкове. Все инше: про замовлення одягу, підпис Петрова, було ясне, давніше умовлене, на випадок надзвичайної зустрічі. Означає воно: "я відкрив провокатора, моя місія в охрані закінчена".

Але що означають слова: "Краще пізно, як ніколи?"...

Не міг пояснити собі.

І поки коник волікся довгими і кривими вулицями, здовж безконечних плотів, складів і крамниць, Андреєв, який вже за годину довідається правду від Барвінова, хотів відгадати її.

Чому пізно?... Певно тому, що провокатор зруйнувавши орґанізацію, якій забрав останні сили, виїхав кудись, де з нелеґальних орґанізацій не залишилося й сліду і де не було кого зраджувати?... Але-ж ніхто з членів комітету не виїхав...

Не виїхав... Сьогодня рано відїхав Ґросман, той невдалий член партійного комітету, за три місяці праці зломаний, розбитий, без віри в можливість дальшої боротьби. В'янув швидко, як молоде дерево, в якого підтяте коріння. Як зрозумів, що праця не для нього — почав пити. Жадно пив горілку з дешевим пивом, затуманюючи гарячу голову аж до несвідомости. І це був вже кінець. А ось Ґросман виїхав... виїхав перед безсильністю, перед самим собою. Невже він? Але-ж хитра і обережна зрада була власне перед ним... Можливо, що він... Однак не виключене, що хтось инший...

Всі инші виїздили на день або тиждень, щоби змилити поліцію, їздили сюди й туди по залізниці, і поверталися, змінивши вигляд та одяг. Так робив він самий і Ласкавець і Северлів.

В тій хвилі впало йому на думку, що Барвінов вкаже на Невідомого.

Видавалося правдоподібним: Невідомий був провокатором. Так, так! Від часу його смерти зменшилися переслідування. А як боролися в помешканню Ґальперіна, найшов для себе окре-

ме місце без небезпеки і про нього могла знати поліція, тому й не стріляла у віконце... Не хотів відійти разом з иншими, чекаючи на своїх помічників, жандармів. Розуміється, згинув при вибуху, але.... він-же, як і всі, не знав, що Васьків приготовив бомбу і що кине її..

Думка ця захвилювала його, хоч не на довго. Згадка про забитого товариша відкинула підозріння. Немає права зневажати його!... Де-ж докази цих здогадів?...

Так хто-ж?... Хто-ж є той таємний і проклятий?...

Ах, краще й не думати про це! Краще підождати, аж доки Барвінов не кине йому в обличчя, як каменем, це страшне імя...

А як... Соломко?

—Ні! Що це я?... — ледво чутно сказав Андреєв. — Соломко!... Це неможливо!... Тільки не думати!... не думати!...

Переїхали залізничий шлях і помалу тягнулися кривими вуличками, з одноповерховими дерев'яними домиками, з дверми або трьома віконцями, що дивилися на вулицю білими і червоними занавісками.

Довкола було тихо і порожньо. Тільки з далека долітав сильний гуркіт і тяжкий віддих величезної залізничої майстерні, яка пожерала молодих і старих робітників з передмість, стягала їх всіх з тих дрібненьких-деревляних домиків під свою безконечну, велику, сіру стріху, заглушувала їх голоси гуркотом машин, ревом і свистом, висисаючи з них одинокий маєток — силу мускулів.

Колись в цьому окрузі була сильна робітни-

ча орґанізація, зараз — зруйнована. Розсипалася, як будова, фундамент якої підмила невидна вода. Розсипалася, а її рештки — окремі гуртки, переслідувані зрадою та провокаціями, відсунулися від праці, завмерли, побоюючись злучитися...

— В право, або в ліво? — перебив його думки візник.

Оглянувся: Огородна вулиця, остання на передмістю, за нею простягалися десятини огородничих плянтацій, званих "болгарськими". До числа 7., куди повинен прийти, було ще 200. — 300 кроків.

Їхати було непотрібно. Могло-би звернути увагу на вулиці, що не привикла до повозок. Тут ходять всі пішки.

— Стань дідусю тут... Далі болото і ти застряг-би з конем... Піду пішки...

Здержуючись з трудом, щоби не побігти, Андреєв вступив до домика і вбіг на подвірря. На східцях сидів Барвінов. Його схудле обличчя із закритими устами і нахмареними бровами, було непорушне і смертельно біле. Видавалося, що глибоко задумався над чимсь дуже важним.

— Боже, як постарів! — мигнуло в голові Андреєва. Хотів запитати його про здоровля, але зараз пригадав собі, що перед ним стоїть людина, яка принесла тяжку і страшну відомість, тому без привітання спитав:

— Як-же?

— Підемо — відповів Барвінов теж без привітання.

Увійшли в маленьку, побічну кімнатку, май-

же без мебелі, що ждала на свого огородника, який кожної весни мешкав в ній.

— Ну, як-же? — повторив Андреєв: говоріть! Але перш усього мусимо привітатися. Здорові були, товаришу! Ну, говоріть!... Найшли?... Хто-ж це?

— Так, досить довго шукав, але краще пізно, як ніколи... За це сьогодня знаю його докладно і безсумнівно...

— Хто-ж це? — швидко, без віддиху спитав Андреєв.

— Провокатор — продовжував Барвінов, — провокатор, який давно вже є членом партійного комітету і чотири роки на службі охранки, зветься... Ласкавець... Це його імя. Окрім цього знаю ще імена чотирох менших провокаторів, які часто брехали охранці, як самі не мали правдивих відомостей.

— Ласкавець! — перервав його Андреєв.

— Так він. Докажу вам.. Я приготовився на це.

— Так ось, як воно!... "Товариш" Ласкавець...

— "Товариш" Ласкавець...

Оба замовкли. Андреєв не міг зараз питатися про всі подробиці: вражіння короткої вістки Барвінова було надто сильне. Докази? Суд буде потрібувати їх...

Андреєв переживав перше вражіння страшної вістки і рівночасно жданої і рівночасно нежданої. Прецінь знав-же, що один з них, партійних провідників в комітеті, є зрадником. Чекав, що Барвінов прийде і назве одно з близьких і знайомих імен. А сьогодня Барвінов на-

звав і Андреєв був заскочений несподіванкою. Він-же нікого не міг підозрівати і імя провокатора мусіло бути неждане. Яка страшна, чорна безодня!...

Барвінов підійшов до вікна. Розумів зворушення Андреєва, хоч сам був холодний і спокійний. В цій хвилі не думав вже про Ласкавця. З ним вже все готово. Треба думати над иншим: куди від'їхати?... Тільки тепер, як з нього впав тягар писарської служби в охранці, може стати дійсним революціонером. Видержав тяжкий іспит. Куди-ж закине його доля далі?

Грізну мовчанку перервав Андреєв. Приступив до Барвінова. Світло падало на його обличчя і ясніше відкривало зміну в його поверховности. Гостріше виступали черти в обличчі, в короткостриженому волоссю — що посріблилося сивиною. Дивна сивина в трийцятьлітньої людини! Тільки в постатті і при держанню голови залишилося щось певне, камінне, непохитне.

— Тільки з цею справою покінчіть ще сьогодня... — просив Барвінов.

— Сьогодня?!

— Так, бо я більше не повернуся туди... Тут вже й мої речі. Завтра від'їду...

— Що? — скрикнув Андреєв.

— Завтра. Вірте мені, не можу довше... Мушу обов'язково від'їхати завтра рано...

— Куди?

Барвінов здвигнув плечима. Куди поїде? Хіба-ж він знає?

Але Андреєв боявся спішности. За мало ма-

буть одного вечера на вирішення такої важної справи.

— Докажемо все це? — питався.

— О, так! Докажете! Маю приготоване все для суду. Ані один доказ не забере вам марно хоч-би хвилинки. Все я приготував, а сьогодняшної ночі — цілком не спав — писав обвинувачення, власне спис голих фактів і доказів. Але про це вечером. Поспішіться... Як хочете, можете засідання назначити у Северліва.

— Ви знаєте Северліва? — здивувався Андреєв.

— Розуміється. З доносів Ласкавця. Скажу вам ще більше: По моїй думці найкраще буде зійтися там, де перед двома тижнями було ваше засідання.

— В лісній будці?

— Так. І про це знаю... Ще багато будете дивуватися.... Значить сьогодня... Так?

Андреєв зрозумів, що Барвінов мусить виїхати, що неможе залишитися...

X.

Весняним шумом шепотів ліс. Великий ліс за містом. Недолітав сюди міський гамір з своїм гуркотом трамваїв, свистом, гармідером... Було тут приємно і тихо. Заходяче сонце багрило мягким промінням вершки дерев і тиха ніч насувалася з невідомих просторів. Як прийшли сюди, щоби судити Ласкавця і ждати його приходу, бажали всі тільки одного, аби не було ані тяжкого суду, ані Ласкавця, ані зрадників....

Хотілося встати і піти з піснями по лісі, з радістю вітати весну і життя... Хотілося повною груддю вдихувати гостре повітря, таке чисте і гостре. Хоч ліс був тільки шість верств від міста, — але вуличні шпіони не відважувалися приходити сюди. Тому й вигідно було збіратися в цій далекій, лісній буді.

В середині буди стояв нахилений над паперами Барвінов, а Андреєв і Соломко сиділи мовчки з боку.

Соломко виглядав спокійно, хоч не цілком так, як бувають люде здорові, до всего байдужі і задоволені. Але намагався заволодіти собою і вдавав байдужного.

По вузкій стежці надійшов Ласкавець і Северлів.

Ласкавець ступав дрібними кроками, (руки

в кишенях), як людина занята, поспішаюча до важної праці. Як на стежці було болото, або мала калабаня, то обережно обходив її або перескакував.

За ним йшов Северлів, згірдно усміхаючись за його плечима. Неначе вмисне перед Ласкавцем чалапав по болоті брудними чоботами робітника, який немає часу оминати перешкоди. Нехай і цілого його оприскає болото! Він не аристократ, який боїться появитись серед вулиці в заболоченому одязі!

В кімнатці буди, куди зайшли всі, Ласкавець оправдувався за мале спізнення.

— Дурниця! — відповів Андреєв.

— Ні, не дурниця, товаришу! — заперечив Ласкавець. — В партії мусить бути залізна дисціпліна. В тім-то й біда, що маємо два роди годин: звичайні і години для орґанізації. Як після орґанізаційних годин потрібно прийти в семій — тоді можна приходити і в десятій... А це каригідне... А-а-а.... хто-ж це?

Ласкавець замітив Барвінова, якого передтим через короткозорість недобачив.

— Зараз познайомитеся з ним — виминаючо відповів Северлів. — Сядьте блище до стола... Ось тут в кут... Під образ матері божої... — можливо буде берегти вас...

— Дякую — усміхнувся Ласкавець сідаючи за стіл. — Тут ми і без богів безпечні... Ну товариші, в чім річ?... Чому скликане окреме зібрання в день спокою?

Наступила хвиля, в якій всі замовкли.

Після умови перше слово належало до Андреєва. Обвинувачення повинен був прочитати

Барвінов. Початок був тяжкий. Кожний відчував незручність перед тим чоловіком, якого так довго вважали передовим діячем партії, а сьогодня, як тяжкий камінь, висіло над ним страшне обвинувачення.

— А що-ж, як Барвінов помилився, нещасливо помилився і Ласкавець докаже свою невинність? — блиснуло нараз в голові Андреєва.

Підчас загальної мовчанки Северлів встав, замкнув двері і вікно, потім сів близько Ласкавця, майже напроти нього і на коліна поставив грубу-ґудзовату палицю, яку й називав: "пролєтарським прутиком".

— Ласкавче, ви певно знаєте — почав Андреєв, — що наша орґанізація розбита, завдяки хитрій і зручній провокації?

— Розуміється, — спокійно відповів Ласкавець. — Хто впрочім не знає про це?

— В такому випадку — продовжав Андреєв — підозріння може впасти на кого-небудь з нас, а кожна чесна людина, дійсно віддана нашій спільній ідеї, на бажання товаришів повинна оправдатися.

— Ясно... Але хіба-ж підозріваєте когось з наших товаришів?

— Так.

— Н-ну-у-у? — протягнув всетаки ще цілком спокійно Ласкавець.

— Так... З цеї причини ми покликали.... вас, щоби ви оправдалися, щоб ви доказали, як можете... В зраді обвинувачують **власне вас...**

Як з тяжким намаганням вимовив Андреєв ці слова, всі глянули на Ласкавця. Він сидів в куті блідий, з очима повними зворушення, ніби хо-

тів дико закричати. Але цей вираз на його обличчі був тільки хвилинку. Страшним напруженням волі старався запанувати над собою. Хутко втер хустинкою обличчя, як-би стирав з нього маску подлости. Та обличчя залишилося бліде, тільки очі звузилися і зрівналися уста. Дрожала нервово час від часу борода.

— Чо... чо-му-ж так? — сказав повільно, поборюючи зворушення. — Це треба доказати. Це подла бре... брехня!

Очі його бистро перескакували з особи на особу. Було видко, що за всяку ціну хоче відгадати, хто його головний ворог, хто бризне йому обвинуваченням в обличчя. Тоді знову домагався доказів.

Виступив Барвінов.

— Буду мати честь подати цілу низку доказів вашої безсумнівної вини. Хочете відповідати мені на деякі питання?

Ласкавець впялив в нього очі. Найтяще було йому це, що з обвинуваченням виступає людина, яку перший раз в життю бачить. Хто є його суддею? Відкіля прийшов цей невідомий, що знає про його таємниці? Хто він?

— Дозвольте, погляну, яке маєте число окулярів — спитав Барвінов. — Можу?

І звернувся до присутних:

— Порівняйте оці окуляри з ось цими розбитками... Скло однаково сильне...

Всі переглянули і переконуючо хитнули головами.

— Так, скло однакове.

Соломко, звернувши окуляри, і хутко обтер хустиною свої руки.

— Так, і мені видається, що скла однакові — потвердив від себе.

— Потребую цього на пізніше — продовжав Барвінов. — Ще одно питання: Ласкавче, ви мали записник в червоній сафяновій окладинці. Де він?

— Не знаю. Так! Загубив десь. Загубив.

— Де?

— Не знаю. Бог святий знає.

— Товариші! — звернувся до всіх Барвінов — докази, які я маю в руках, я не складав в хронольоґічному порядку. Є між ними дрібні листи жандармам і нам над ними задержуватися шкода часу. Між иншими доказами наведу лист Ласкавця, який шифрує по 12-ій главі євангелія Луки, посланий охранці на другий день після боротьби в домі товариша Ґальперіна. Ось він в послідовному і певному перекладі з шифер:

"Утеча була переведена через вікно, яке означене в пляні, котрий я післав вам під числом шестим. Про це я нічого не знав, як і більшість инших, що були в помешканню. Ніколи я не надіявся, щоби щось подібного могло статися. Як-би був окружений цілий будинок, ніхто не міг-би втікти, бо спаслися всі тим, що спустилися на дах сусіднього будинку (число 41, Дереніва), відти на балькон і по дереві на долину. Був то прохідний дім і ми вийшли в другу вулицю, де не було ані одного салдата. Розуміється, я був примушений втікати з иншими. Імени забитого я ще не довідався. Звали його Невідомим. Мабуть походив з Нижнього Новгороду. Як довідаюся, повідомлю

вас. Ваш ранений полонений, зветься Васьків і жив в домі ч. 28 в Торговій вуличці. Якщо немаєте подрібностей про його особу, негайно пішлю вам. Так, добре що пригадав: ще сьогодня знищте окуляри і записник, які загубив я підчас утечі з дому Ґальперіна".

Барвінов читав виразно, після кожного речення робив передишку і дивився просто на Ласкавця. Як перечитав першого листа, спитав:

— Писали ви це, Ласкавче?

Той мовчав.

— Писали ви це, Ласкавче? — повторив питання Барвінов.

Ласкавець підняв голову і тупо глянув по всіх. Потім, як-би спамятався і пригадав, що мусить боронитися, що в руках кожного з присутних є частина його життя, сказав швидко і злісно:

— Дозвольте, панове! — (Не відважився вже сказати: товариші.) — Дозвольте панове!... Хочу мати над собою більш авторітетний суд. Тут є люде, яких не знаю! Не знаю навіть хто вони і як можуть судити мене?... Ось цього пана не знаю. Бачу його вперше. Хотів-би я знати, коли пізналися з ним инші. Де і як познайомилися ви з ним Северлів?

— Сьогодня, тут в лісі...

— Ага! Тільки тут!... І вірите більше йому, як мені... А ви Соломко?

— Знаю товариша Барвінова давно...

— Барвінова!... Імя це ані разу не було згадане в партійних кругах!... Це звичайний карієрович, яких сьогодня багато...

— Ні — це є товариш, за якого ручу я, і

знаю його давно — заявив Андреєв.

— Але-ж й мене знаєте давно... Чому-ж думаєте, що власне я є зрадником, а не він?!

Ласкавець свідомо шукав продовження суду. Бачив, що немає ані крихти надії на рятунок. Бачив, що необхідно ухилятися від прямих відповідей, звалювати вину на инших, брехати і обманювати в таємній надії, що запутає суддю, і хаосом заперечень замаже темні місця. Але як рішаюча ухвала суду буде відложена — ах, тоді утіче на край світа, в Америку, або заховається в тайниках охранки. Утіче!

— Не маєте посвідки, що цього листа писав я! — відповідав Барвінову. — Потверджую, що обвинувачення ваше є брехнею і що ви прислані поліцією для провокації!...

— Докажу, що листа цього писали ви. Якщо товариші матимуть сумнів про мою чесність, або будуть підозрівати мене в чому-небудь — буду оправдуватися. Робіть так само й ви. Оправдайтеся! Збийте хоч один факт наведений мною... — спокійно говорив Барвінов.

— Розуміється товариші — звернувся до всіх — лист Ласкавця, означений мною числом 1. і тількищо перечитаний, не підписаний. Але, порівнавши окуляри, про які він писав, з розбитками, котрі приніс я для доказу, кожний переконається, що окуляри і розбитки скла, однакові. Скло є випукле, число 8... Однак припустимо, що це надто слабий доказ... Нехай!... Зараз дам сильніший... Взагалі Ласкавець ніколи не підписувався своїм іменем. На це він був надто обережний і виступав під назвиском "Учений", а частіше "Вірний".... Вірний

зраді, пише в листі число 2 (без дати), який є без сумніву продовженням ненайденого мною початку. Перечитаю його:

“До партійного комітету вступили: робітник Северлів (адресу його знаєте) і Ґросман, студент, який недавно вступив в партію. Окрім мене залишився в комітеті тільки Андреєв, бо Соломко занедужав і мешкає невідомо де...”

— Нехай відповість Ласкавець, кого можна розуміти під реченням: “окрім мене?” Знаємо, що в комітеті були: Андреєв, Северлів, Ґросман і Ласкавець. Вичислив дуже необережно назвиска трьох перших, то є всіх, окрім себе самого — Ласкавця! Це й означає “окрім мене!!” Ясно товариші, чи ні?

Відповіли два. Соломко притакнув головаю а Северлів насмішкувато сказав:

— Розуміється, дуже ясно. Більше годі й бажати собі.

Барвінов продовжував:

— Тепер перейду до листа ч. 3. Ласкавець відповідає в ньому перш усього на питання охранки:

“17. січня. Праці немає майже ніякої. Не було-би змислу арештувати Андреєва і близьких йому людей, бо все одно не втічуть; краще буде накрити їх при більшій праці, щоб були докази. Він без сумніву приступить до такої праці, де розуміється буду й я. Тільки треба на якийсь час дати спокій, щоби обманути їх в безпечности. Тоді вилізуть з нор і приступлять до діла. Сьогодня можете доказати їм тільки приналежність до партії, і більше нічого... А цим нікому не зробите несподіванки.

Окрім того, мусите відвернути підозріння, яке могло-би впасти на мене. Що є зі мною?

Як хочете, можете арештувати Далекого (дійсне назвиско його є Вишневський). Про нього я дав вам відомости давніше. Виїхав в село Коробкіно і живе в волосного писаря Щедрова, як його внук. Обвинувачення проти нього знаєте. Тільки арештувати мусите випадково. Зійдемося на старому місці в четвер. Принесіть гроші. Ваш **Вірний.**

Не забувайте, що Вишневського (Далекого) департамент шукає вже другий рік і що це пташок не малого калібру...”

— Товариші! Де є Далекий? Може Ласкавець скаже нам?

— Повішений! — відповів Андреєв.

— Повішений?! — крикнув Соломко. Перед ним, тоді хорим, затаїли арешт Далекого, який виїхав був в село і там несподівано арештований. Тоді думали, що це звичайний випадок, нещастя. Далекого засудили і повісили.

— Так, так! Бідняга Далекий згинув, і ось хто затягнув петлю! Ласкавець!

— Я ні! — закричав Ласкавець.

— Ех, ви ні!... — сказав Барвінов. — Нехай!.. Може ще нам скажете, як звучала телеґрама, яку післали вам на другий день після арешту Далекого, з охранки?...

— Телеґрама? Я не одержав телеґрами.

— Одержав!... — потвердив Барвінов. — Післали вам її з залізниці... Ось посвідка, яку найшов я в сміттю охранки:

“22. січня. Число 879. Ласкавцеві”: А зміст був слідуючий:

“Подайте подрібні відомости про свого далекого рідного”...

Хто не пізнав-би в цьому Далекого?!...”

Швидке нервове зворушення Ласкавця пропало так хутко, як і появилося. Було ясно, що спасіння нема, що замкнувся над ним перстень, з якого виходу немає. Жах перейшов в дивну мертву апатію. Думки замерзали і ледво ворушилися в голові.

Згадав чомусь, що сьогодня ранком купив велику коробку зубного порошку і мило, що пахло фіялками. Влізливо мучило його питання, хто після його смерти забере мило і порошок. Відганяв цю глупу думку, але вона вперто поверталася назад, як літна муха: хто візьме?!... Було дивно подумати, що за годину, або дві, перестане бути потрібним для Ласкавця все, що накупив собі, що одержав і що любив. Залишаться нерозрізаними книжки про синдикалізм. Відповідати на питання Барвінова не хотів і не міг. І не було потрібно слів.

Хвилями видавалося йому, що тратить свідомість і летить стрімголов в чорну, бездонну пропасть. Але думка, що його забють в цій понурій буді, приводила знову до себе.

Був момент, в якому свідомість його ожила, як-би зажевріла сліпучим, ясним світлом. Виповзало бажання вирватися відсіль і утікати бистро, хутко, як вітер, заховатися перед небезпекою. Здійснити цей плян спасіння видалося йому можливим: ось він раптово кинеться до плаща — (в кишені є револьвер) — і пробє собі дорогу.

Зробив бистрий рух, щоби встати, але... Се-

верлів, що сидів напроти нього, підвів свою грубу палицю.

— Сядь на своє місце! — крикнув грубо — бо як вперіжу тебе...

— Тихше товаришу! — перервав його Андреєв. — Не гарно так...

— Так, не гарно! На таку сволоч треба уважати, бо втіче. Соломко, погляньте в його плащ! Там буде бравнінґ.

Найшли бравнінґ.

Ласкавець засунувся в кут, міцно стиснув гарними руками голову і знову попав в стан апатії і байдужности. Ще менше, як до хвилевого пробудження розумів то, що читав Барвінов.

Доказ за доказом сплітався в довгий ланцюх хитрої і обережної зради. Слухачі немали вже ніякого сумніву про вину Ласкавця. Цікавились тільки способом і переведенням провокації. А провокація була переведена хитрим чоловіком, який обдумував кожний крок, кожне слово. Часами промовчував події, не згадував осіб з обережности, щоби не зрадити себе, або з боязні перед жандармами, які могли приспішити арештування і цим скомпромітувати його. Відложував арешти, вичікуючи вигіднішого моменту. Не чіплявся рядових членів партії, віддаючи їх на поталу дрібніших шпіонів. Нищив всі діла і пляни орґанізації зараз, з початку, а як боявся, що вийдуть зпід його контролі, дозволяв приготовлятися до всего, щоби набрали ширших розмірів і зраджував все на передодні здійснення, аби похвалитися вірною службою.

Андреєв часто здвигав плечима. Як це могло бути, що він швидче не догадався? Як могло бути, що він не відчув, що з ним рука в руку йде оцей зрадник, який невидавав його в руки ката тільки тому, що вичікував більш вигідного дня?

І пригадалася Андреєву палка і прекрасна промова Ласкавця перед повстанням.

Так... Говорив зрадник, який за дві години після цього післав охранці докладне звідомлення про віче. І одержав за це шелестючі паперці, які купили його душу.

Гроші! Прокляті гроші, ціна крови!

Гей-би молотом на ковадлі, вдаряв Барвінов і виразно читав доказ за доказом. Невідчував при читанню ані смутку Андреєва, ані злобної посмішки і радости Северліва, ані зворушення Соломка. Все це пережив він швидче і зараз ненавидів зрадника такою ненавистю, яка не проявляється поверховно, але жиє, як душа людини, як зміст життя. Ось читає довгий лист Ласкавця, де донесення переплітаються цинічними замітками бідного характеру, що й свідчить про інтімні стосунки Ласкавця з його панами.

..."взиваєте мене, щоби я певно вислідив, куди ходить і де жиє Теодозія Пятнашова"..

— Товариші! — здержався Барвінов. — Ви певно знаєте Теодозію Пятнашову?

— Отак! Цеж наша Феня...

— Феня! — скрикнув Соломко. — Так, так, це вона. Читайте!...

..."взиваєте мене, щоби я певно вислідив, куди ходить і де жиє Теодозія Пятнашова.

Стала любовницею Соломка. По її слідах можете відкрити, мені невідоме, його помешкання, в якому заховався, вдає хорого і проводить час на поцілунках з своєю коханкою. Можливо, що вдалось-би захопити їх обоїх в... пікантній ситуації, що й підходило-б добре до процесу з нашими героями. Думаю, що як Соломко ховається від праці, то не потребуєте арештувати його. Порахуватися з ним вспієте... В помешканню Пятнашової ви не повинні були переводити ревізії — про це я вам казав — бо тоді там нічого не було. Треба було 2 або 3 дні підождати. До неї повинен був прийти Орлов, якого шукаєте й ви. Знаєте його під псевдонімом Валентин. Ну, але як ви арештували її, його повідомили про це. І я сам сказав йому тому, що инакше проти мене могло появитися поважне підозріння. Його післав я в Москву до братів Олійників. І власне тому дивуюся вашій несподіваній ревізії в Пятнашової, яку скоро будете приневолені випустити через недостачу доказів. Можливо, що з нудьги захотілося вам поритися в тепленькій постелі гарненької панночки, яка є...”

Сухим тріскотом загремів раптово..... вистріл і перервав читання...

Ніхто не ждав його і всі мигом кинулися в бік, та витягнули з кишень револьвери. Видавалося, що хтось вистрілив з надвору через вікно.

Але зараз-же пізнали, що стріляв Соломко.

Ніхто перед тим не запримітив, як він встав з свого місця, задержався два кроки перед Ласкавцем і вистрілив. Тепер стояв закаменілий,

дещо нахилений до Ласкавця і вперто дивився, як з голови Ласкавця, що безсило впала на стіл, малими, чорно-пурпуровими краплями капала кров. Куля поцілила в чоло, вивертіла малу дірку і прикувала очі Соломка до себе.

Всі кинулися до нього і схватили за руки, не розуміючи, чого він так зробив.

Соломко послушно віддав бравнінґ. Глянув по товаришах і нараз — нервово задрожала ліва часть його обличчя. Корчі росплилися по цілому тілі і він почав трястися та хитатися з боку на бік. Щоби найти якусь опору, схватився за руку Андреєва.

— Що ти зробив? — закричав Андреєв. — О! Все це страшне!... Забитий? Барвінов, подивіться швидче...

— Думаю, що забитий...

— Це... я... я... йо... його... — ледво вимовив Соломко. — Він... є про... про... во... катор... Тепер зна... знаю...

— Але-ж будь тихше! — кинув Андреєв вириваючи свою руку від Соломка. — Все це страшне! Мусимо як найшвидче закінчити. Нехай кожний з нас скаже, чи Ласкавець повинен бути покараний смертю, як зрадник?...

— Так!

— Так!

— Так!

— Тоді візьміть револьвери і стрільте! Тільки швидко, може мучимо раненого... Швидче!...

Підняли бравнінґи і вистрілили декілька разів без мірення.

Вистріли затрясли запорошеними стінами лісної буди. Ніхто не думав, що можуть при-

кликати собою принагідного прохожого або лісного сторожа. Стріляли, бо мусіли покінчити швидко, не думаючи над нічим.

Як затихли вистріли, оглянулися всі, відки долітали дивні згуки.

Це Соломко впав на землю і корчився в страшному нервовому нападі. Хотів сказати щось, але замісць слів виривалося з уст дике хропіння. Рвав на собі одіння, кусав і дряпав руки. Барвінов прискочив до нього.

— Справді збожеволів! І навіщо було брати його сюди? — шепнув Андреєв Северліву.

Северлів теж шепотом відповів:

— Так.... від цих панів можна всего надіятися...

Було незрозуміло, про кого говорив: про Ласкавця, чи про Соломка.

Северлів і Барвінов заходилися ще біля хорого, як Андреєв вийшов з будки і з кривих східців пірнув в густу пітьму.

Ліс був тихий, задуманий, як-би поховав в собі таємницю крови пролитої в його глибині.

З міста рідко долітали гудки паротягів.

Десь близко постогнував потяг.

Переклад зроблено в червні 1923 року, в м. Празі, столиці Чехословацької Республіки.

Ч. 2. 30. жовтня 1913. Рік I.

„Мужицьке Видавництво“.

Бертольд Авербах.

ТОВКАЧ

ОПОВІДАНЄ З ЧОРНОГО ЛЇСА.

На українську мову перелицював
ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛЇШ.

Цїна 20 сот.

КОЛОМИЯ.
Накладом »Мужицького Видавництва«.
1913.

Бертольд Авербах.

ТОВКАЧ

оповідане з Чорного Лїса.

На українську мову перелицював
ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛЇШ.

КОЛОМИЯ.
1913.

Накладом »Мужицького Видавництва«.
Відвічальний редактор: Іван Мельник.

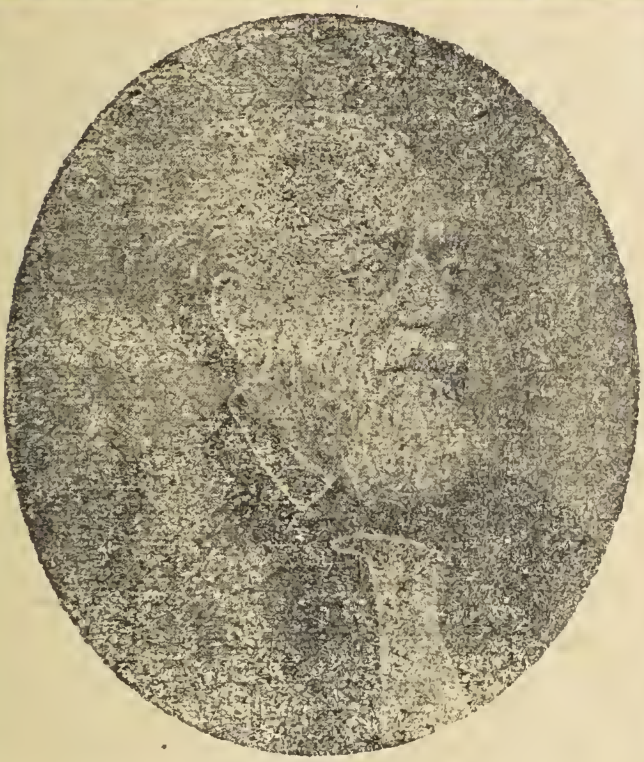

Бертольд Ауербах.

ХТО ТАКИЙ БЕРТОЛЬД АВЕРБАХ ТА ЙОГО ПЕРЕКЛАДЧИК ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ.

Більше або менше вісімдесять літ тому назад рідко стрічало ся в книжках описи з сільського житя. Письменники любували ся переважно в описах житя вищих, панських кругів, а про мужиків як писали, то хиба лише тільки, щоби над ними посьміяти ся, закпити собі з них. — Щойно в 30-ти роках 19. віку, коли під впливом змінених політичних і суспільних відносин зросло значінє робучої мужицької маси, став мужик попри пана здобувати собі належне місце в письменстві. З того часу починають появляти ся щораз частійше книжки, що представляють житє тої до недавна ще упослїдженої суспільної верстви. Ся переміна зазначила ся вперве в Анґлії, опісля в Франциї, Німеччині і инших краях. Одним з перших в Німеччині, що стали писати про селян-мужиків, був Бертольд Авербах (1812-1882 р.). Скінчивши вищі школи посьвятив ся Авербах письменській діяльности і відразу звернув бачну увагу на тих, серед котрих зріс і вихо-

вав ся, тобто на селян-мужиків. В цілім ряді більших і менших оповідань представляє нам Авербах житє сільських робучих мас — в гарній поетичній формі. Однак він не обмежуєть ся до спису їх зверхнього житя, їх занять і звичаїв, але розкриває перед нами їх внутрішне житє, їх душу, показує нам, що грудь мужика наповняють такі самі почуваня і пристрасти, як і всяку иншу людину без ріжниці стану і походженя. Правда — мужики Авербаха не все являють ся такими, якими вони є в дійсности, часто виходять вони в нього такі, якими він представляв їх собі в своїй поетичній уяві — так як він нераз вкладає в уста мужиків свої особисті погляди на сьвіт і житє. Всеж таки положив Авербах як оден з перших мужицьких поетів-письменників на сім поли великі заслуги. Своїми »Сільськими оповіданями« (1843) доконав він перевороту в письменстві і промостив дорогу своїм наслідникам, більшим від нього, як Розеґерови і Анценґруберови, яких мужицькі типи відповідають більше дійсности. Длятого Німці справедливо називають Авербаха батьком сільського оповіданя. —

*　　　　*

*

Тепер декілька слів згадаємо ще про П. Куліша. Уродив ся він 1819. р. в Воронїжі (Глухівського повіту) в Чернигівщині з старої козацької родини. Виховував ся під впливом дуже розумної матері хоч вправді неписьменної. Вона розказувала малому хлопцеви богато приказок та співала безліч народних дум і пісень, що вплинуло дуже корисно

на його чутливу вдачу і причинило ся немало до пізнїщої його дїяльности.

По скінченю ґімназії записав ся він на університет і опісля став учителем.

Першою лїтературною пробою Кулїша була маленька повістка »Циган«. Відтак написав він чудову ідилю »Орися« та знамениту повість »Чорна Рада«. Окрім того писав він дуже богато поезій, повістий, драм та історичних і инших студий. Та найбільшу лїтературну вартість має »Чорна Рада«. В сїй історичній повісти зобразив він часи, коли Україна була роздїлена на двоє, на правобережну з гетьманом Тетерою і лївобережну з гетьманом Сомком і змаганя Васюти та Іванця, щоби захопити булаву в свої руки, а заразом і змаганя злучити цїлу Україну під булавою Сомка.

Повісти Кулїшеві, як і инші його твори, визначають ся дуже гарною мовою, через що красно читають ся.

Чимало збогатив він також нашу лїтературу гарними перекладами св. письма, Шекспірових драм, Міцкевичових баляд та инших авторів.

І оце подаємо нашим читачам його ререклад Авербаха »Товкач«, в якім ми поробили незначні зміни, приноровлюючи його до галицького виговору.

ТОВКАЧ*).

Стоїш ти і досі в мене перед очима, добра душе Товкачу, у твоїй веселій поставі, з твоєю стриженою головою, що тільки з заду пущено патли. Обертаєш до мене широке лице з вірлатими, голубими очима не затуливши рота, як се в тебе було за звичай. Тоді як ти мені на глухій улиці, де тепер стоять нові двори, вирізав з липи карлюку, щоб зробити люльку, — не думали ми тоді, що

*) Богацько Німці попереймали в словянського народу ще-тоді, як від хижацького житя свойого взялись до хліборобства. Тепер далеко випередили вони Славян у сільському господарстві; села німецькі стоять високо проти словянських. Отже дарма; на днї культури сільської німецької знаходимо богацько свойого рідного, давнього, забутого. Коли подавати нам які чужомовні повісти по свойому, то Авербахові твори будуть найблищі до народнього нашого побуту, до громадського нашого розуму, до сільського нашого смаку.

Щоб гладше читалось, мусіли ми деякі німецькі назви заступити українськими. Дія-ж дієть ся в Шварцвальдї, що частина його тягнеть ся до Віртемберґа, а друга до Бадена.

П. Кулїш.

колись я пронесу де-що про тебе по сьвіту, як розкине нас доля ріжно по далеких, далеких сторонах. Памятаю ще добре всю твою одежу. Як же й забути, коли всього була на тобі сорочка та червоні підтяжки та з темного полотна убране, що не боялось жадного осмаруваня. Про неділю — инша річ: тоді надівав ти свій шличок*), синій жупан із величенними ґузиками, червену як жар желетку, короткі жовті галанці, білі панчохи і скрипучі черевики, як у всіх добрих людий; ще було й сьвіжу фіялочку заткнеш собі за ухо. Тільки-ж тобі було якось ніяково у пишному одіню; зіставлю тебе у щоденній твоїй одежі.

Не ремствуй же тепер на мене, любий Товкачику, відійди знов геть. Не мушу я тобі про житє твоє в вічи оповідати. Не торбуй ся-ж бо: негарного про тебе не розголошу нічого, дарма що за очи.

У Товкача було зовсім инше імя. Звав ся він Борисенка Сави хлопець, а хрещене його імя було Олексій. Догоджаючи йому, звати мемо його справдішним імєнем. Любо йому так зватись, бо опріч його матери Марусї, та нас кількох хлопят, мало хто було зве його так; всяке давало собі право казати на його То́вкач. Через се державсь Олексій нашого хлопячого гурту, дарма що був уже парубічка літ сімнацяти. У захистному місці граєть ся було з нами, потай старших, або бігає серед нас у поле, і вже тоді не боїмось було нападу дітвори з глиняної ями: сільські бо хлопята рідко коли не

---

*) Червона шапка з смушевою околицею і золоченою китицею.

бувають поділені на дві супротивні купи; де ні стрінуть ся по дорогах і стежках — зараз і до бійки.

Ровесники нашого Олексія починали вже відзначувати ся у селї. Збирались вони що вечера і тягли улицею, мов справжні парубки, співаючи і курючи люльки, або стояли коло Орла (гостинниця так звалась), шуткуючи та передражнюючи дївчат, котра іти ме. Найважнїщою-ж ознакою дорослого парубка була люлька. Оце-ж вони і стоять було зі своїми люльками в зубах; срібна оправа, срібні ланцюшки, а люлька холодна без вогню. Частенько-ж бувало, инший наважить ся вхопити горячий вугіль у пекарнї в Хлїбникової наймички, та вже й пихкає з веселим лицем, хоч йому опісля й занудить від люльки.

І наш Олексїй почав уже курити, тільки-ж потай людий. Раз у недїлю в вечері зусьмїливсь виставити кінець чубука з кишенї, тай присусїдивсь до ровесників. Аж тут один вихопив регочучи у його з кишенї люльку. Олексїй кинувсь віднимати; люлька пішла посеред реготу з рук у руки; той сердивсь, а хлопцї реготали ще гірше; далї не знати було, в кого допевнятись люльки; до кого нї присїкаєть ся, нїхто її не мав у себе. Він тодї схопить шапку з того, хто перший ухопив люльку, тай побіг з нею у хату Якова коваля. Мусїв безшапковий принести Олексїєви люльку, що була схована в хворостї.

Хата коваля Якова Буромеля була Олексїєви притулком. Знай він сидїв тут, аби вийшов із дому, а з дому йшов, скоро було впораєть ся. Жінка Якова коваля доводилась йому тїткою. Опріч його

матери та опріч нас кількох малоліток звала його справдішним іменем, Олексієм, ще й тітка Палашка і старша її дочка Марянка. Устане, було, Олексій рано і скоро нагодував та напоїв свої дві корові та бичка, зараз і йде до ковалевої хати; стукне, — Марянка йому відчинить; скаже він їй »добриден«« і просто через стайню в хлів. Скотина його знала; кожде озветь ся було до нього приязно і поверне голову; він-же тим часу не гає, а бере в хліві корм, та і заложить обом волам і обом коровам. Найбільше любив Олексій тільну корову. Вигодував її він із телятка і як прийде було до неї даючи їсти, то часто було вона йому і руки повилизує, хоч і не вмивайсь у ранці. Як відчинить було потім двері в стайні та зачне скрізь вичепурювати, то вставляючи товарину котру по правій, а котру по лівій руці, то ласкаві слова до неї говорить. Ні в кого на всьому селі не було коло хати такого впорядкованого на чотири роги гноїща, як у коваля Якова; а се перша краса господарської хати. Потім було повиливає Олексій і повичищує воли й корови, хоч виглянь ся. Кинеть ся до колодїзя що перед хатою, і напомпує повне корито води. Поприпускає скот і поки вони цмулять воду, підложить їм сьвіжу підстілку. Прийде було Марянка в стайню корови доїти а в стайні вже як у віночку. Частенько, як було корова замотузить ся, чи то зачне рватись доїти, стане Олексій коло неї, і положить на спину руку, то Марянці й гаразд: корова як укопана. Тількож він знаходив собі що й більше робити. І як иноді Марянка було скаже: Який ти моторний хлопець, Олексію, то він на неї не дивить ся, а зачне так

мітлою шкрабати, наче все камінє хоче повишкробувати з доливки. Потім наріже січки на ввесь день і як скінчить надвірню роботу, наносить у пекарню води, наколить підпалу, тоді вже йде до сьвітлиці. Марянка принесе було миску з юшкою, поставить на столї, зложить руки, кожде зробить теж саме, і прочитає молитву. Як перехрестять ся помолившись, тодї »Боже благослови«, тай сїдають за стіл. Всї їли з одної миски і Олексїй часто набирав повну ложку з того місця, де брала Марянка. Тихо і поважно, мов при сьвятому дїлї, сидїли за столом; рідко — рідко пробовкне хто одно слово. Як поїдять і помолять ся знов, чимчикує Олексїй до дому.

Так пробував собі Олексїй до девятнацятого року, і як подарує було йому Марянка перед новим роком сорочку (що було й конопель сама на неї втре, сама і випряде, сама і вбілить), то щасливий він тодї зовсїм чоловік бував. Жалкував тільки, що не можна ходити по улици виставивши рукава; певно не злякав би його ніякий холод, тільки що люди з нього кепкувалиб, а Олексїй завсїгди тяжко приймав людське глузованє.

Найбільше йому допікав сим наймит війта, що від жнив прийшов у село. Був то вродливий, високий парубіка з сьміливим лицем; рижий вус додавав іще більше виразности тому видови. Юрко (так звали наймита) служив у кінниці і мало не що дня носив свою військову шапку. Як було іде селом у недїлю, то випростуєть ся сьміливо та хвацько, ноги витягує мов струни, шпорами брязкає, військова шапка на голові, пантальони обшиті шкурою, а сам увесь наче промовляє: Я знаю, що

всїх дївчат ваблю до себе! Або як веде свої конї на водопійло до Якового колодїзя (тодї неборацї Олексієви аж серце рветь ся: Марянка що-разу так до віконця й кинеть ся). Раднїщий був би він, щоб люди не знали нї молока, нї масла в сьвітї: тодї-б і він ходив коло коний.

Як нї мало ще мав Олексій досьвіду, а виявились перед ним уже три товариські стани. Нище всїх стояли селяни корівники, що мусїли заробляти зі свойого скоту хлїб молоком та телятами, потім ішли селяни — воловики, що скотину їх можна було вигодувати на заріз, вище-ж усїх стояли селяни комонники, що скотина в них не давала нї молока, нї мяса, та вони найрозкішнїще їдять, а часто й на сьвітї їм краще дієть ся.

Остатнїми сьвятами на новий рік випав Юркови гарний случай, яко селянинови-комінникови; після ранної служби возив війтову дочку і її »подругу« Марянку у сянях на прогулянє до Юхимівки. Хоч же й тяжко затремтїло від сього серце в грудях у Олексія, а послухав він Юрка і поміг йому випробувати спершу коний у санях. Проїхали вони в купі селом і байдуже було Олексієви, яким він не чумазним здававсь поруч із хистким, високим вояком. Посїдали дївчата на санї, Олексій провів ще трохи конї, поки вони звернули на дорогу, пробіг тамечки коло коний тай пустив тодї поводи. Як же після сього Юрко, ляскаючи батогом і дзвонючи брязкілками, полинув з двома дївчатами на вдивовижу половини парафії, провожав його Олексій довго ще очима, тай потяг сумний до дому. Йому здавалось, нїби все село вимерло, бо Марянки шкода було шукати до самого вечера.

Вже з початку зими дізнав Олексій нераз турботи. У хату до його матери часто збирались дівчата на досьвітки. Вибирають вони для своїх вечірних попрядок звичайно молоду подругу або ввічливу вдову; старші господарі надто перебивалиб їм нешкідливі їх іграшки. Отож сходились дівчата частенько до Марусї, а парубки приходили, як звичайно, не прошені. Олексієви було байдуже; коли його ніхто не займе, сидить він собі в кутку — і не робить нічого. Тепер що разу думає сам собі: »Олексію! вже-ж тобі сповнивсь девятнацятий; тепер треба тобі також на перед виставитись«. А далї думає: »Коли-б тільки нечистий злизав того Юрка!« Закривав йому Юрко сьвіт божий; дарма, що був наймит (хоч воно, правда не дуже тут розбирали, хто наймит, — а хто син батьків), а незабаром почав верховодити всїма парубками в селї; всї вони танцювали під його дутку. І що-то вже вмів їм до смаку заграти! Чи заспівати, чи присвиснути, або історию сказати, то всїх відьмачів навчивби. Переймали від нього парубки й дївчата нові піснї, а найбільше уславивсь тією мовляв »зірочкою«. Як заспівав у перше;

Ой зійди, зійди ти зіронько вечірняя,
Ой вийди, вийди, дївчинонько моя вірная.

Скочив Олексій із свойого місця, неначе зразу виріс, скрутив кулаки, сціпив зуби від таємної радости, аж заскреготав. Здавалось йому, ніби він Марянку своїми очима до себе тягне, ніби тільки тепер добре її вгледів, бо справдї була вона така як у піснї співалось.

Дівчата сідали кружка; перед усякою стояла кужілка з визолоченим шумихою вершком, прядиво привязували червоною стяжкою. Помочували нитку з рота і пряли на веретено, що весело крутилось до самого долу. Любо було Олексієви, як він поставить було перед дівчатами на столї чого-небудь, »промочити уста«, — миску яблок або вишень і вже було присуне миску що-разу близенько до Марянки, щоб сьміліще було їй простягнути руку.

На початку зими зважився Олексій зробити перший ступінь, як дорослий парубіка. Марянці купили гарну кужілку, обложену цінню. Як прийшла вона з нею вперше на попрядки та сіла прясти, виступив Олексій, схопив вершок і, піднявши в гору приговорив старосвіцьке слово.

Дівчинонько, моє любе серце,
Ізвий менї з куделї кубелце;
Годї козакови по сьвіту слонятись,
Пора до теплого кубелечка братись.
Дівчинонько рибко, не погордуй мною,
Я тобі кожілку золотом пристрою,
Золотом пристрою, а сріблом повину,
Кого вірно люблю, до віку не кину.

Не сподівавсь ніхто, щоб Олексій так твердо проговорив старосвіцьке слово, хоч і тремтїло трохи в його голосї. Марянка спершу потупила очи з сорому і обави, щоб Олексій не занявсь посеред речі: тепер же споглянула на нього веселенька, аж очицї блищали. По давньому звичаю, випустила вона на землю веретено й виртель*) на долівку; він під-

*) Каблучка з твердого дерева або з каменя на веретенї; щоб було ваще і через те краще крутилось.

хопив, а вона мусіла обіцяти за веретено нагодувати його коржами, а за виртель на сьвятках — товчениками. Віддав їй Олексій тоді знаряде до пряжі, а Марянка на виручку його поцілувала. Цмокнув Олексій так смачно, що чути було по всій хаті, і всі парубки йому завидували, а він сів собі знов у куток і тільки потирав руки, любо йому здалось на сьвіті жити.

Не довго-ж так пожилось: Юрко псував йому всі радощі.

Одного вечера просив Юрко Марянку — а вона була перша співачка в церкві — заспівати про »голосненьку пищаль«. Завела вона пісню без довгої відмови, а Юрко підтягав їй таким повним голосом, що всі, хто був, почав підспівувати, оден за одним помовкли і слухали, як вони гарно в двох співають. Марянка бачивши, що товаришки покинули її саму співати, спершу на силу вела голос і штовхала хто блище, щоб підтягали; як-же ніхто їй не поміг, сьміливо сама співала, мов не змогла зупинитись. Здавалось їй, що Юрків голос підіймав її в гору, наче міцною рукою. Вони співали.

Ой на небі дві зіроньки сяє,
Аж ясненький місяць примеркає,
Полюбив я дївчину як душу,
Тепер з нею розлучитись мушу,
Ой устану рано та раненько,
Візьму в руку пищаль голосненьку
Стремогрімну на все село грізно:
Розійдїтесь, вороженьки різно;

Стремогрімну людям на обаву,
А коханій дівчині на славу.
Ой піду я битими шляхами,
Зістанеть ся поміж ворогами,
Ой покриюсь крутою горою
Не вбивай ся, дівчино, за мною!
Ой не буду, серденько, вбиватись,
Тільки буду слїзми умиватись,
Ой не буду, серденько, журитись,
Тільки буду від вітру хилитись.

Як напряла кожда по чотири чи по пять починків, відсунуть тоді стіл у куток і на тому просторі, ступнів у три чи більше, що таким робом очищено, почала одна пара за 'днією танцювати, а ті, сидячи, їм підигрували.

Як танцював Юрко з Марянкою, підогрував він сам собі козачка і крутивсь мов те веретено. Справді не богацько йому було треба, щоб з веретеном зрівняти ся, бо казав: »То в мене правдивий танцюристий, що на тарілці викрутаса потанцює«. Як скінчив із Марянкою, то покрутнув її ще раз так, що аж юпчина в гору майнула. Рванулась тоді мов утїкаючи від нього Марянка, прискочила до Олексія, що сидів у кутку насупившись, схопила його за руку:

»Ходи, Олексію, потанцюємо з тобою!«

»Геть від мене; ти знаєш, що я не вмію танцювати. Тобі аби насьміятись«.

»Тов...«, каже Марянка, вона хотїла сказати: »Товкач«, та здержалась, бо в нього на лиці великий жаль виступив, трохи не плакав бідолаха; вона

тоді любенько: »Ні, далебі ні, не буду насьміхатись. Ходімо, коли не вмієш танцювати, так треба вчитись; а я з тобою раднїща, нїж з ким иншим«.

Почала вона з ним кружка, тільки-ж Олексій ворочав так ногами, мов у деревляних черевиках що з реготу всї аж не змогли їм підспівувати до танцю.

»Я вчити му тебе на самоті, Олексію«, сказала Марянка, щоб його втїшити.

Тут дївчата позасьвічували свої лїхтарики і пішли до дому. Олексій піднявсь іще їх провожати; нїзащо в сьвіті не зіставив-би він Марянки з дївчатами, коли тут був Юрко.

Ніч була тиха, на снїгу відлига. Далеко розлягались по селу вигадки та жарти дївчат із парубками. Тільки Марянка мовчала, і видно було, що від Юрка поза дївчатами ховалась.

Як провели парубки всїх дївчат до домівок, каже тодї Юрко Олексієви: Товкачу, сю ніч тобі треба оставатись у Марянки.

»Шибеник!« — відказав Олексій і побіг від його. Парубки в слїд реготались.

Юрко ще співав, ідучи сам улицями до дому, що в кождого, опріч недужих та сонних, аж дух радувавсь.

Ранком другого дня, як доїла Марянка корови, каже їй Олексій: »Яб сього Юрка нагодував отруєю, і тобі треба його прогнати к бісу, коли ти чесна людина.«

Марянка сказала, що таки й так, і тут же радила Олексієви, щоб він і собі старавсь бути таким жвавим парубком, як Юрко. Задумавсь тодї наш

Олексій, далі усьміхнув ся сам собі, скинув стару мітлу з держака, настромив гарненько нову і промовив так: »Ось постій лишень, витріщиш ти очи і на мене, побачимо!«

Марянка вимагала, щоб він був із Юрком у приязні; довго він опинявсь та мусів що-разу так робити як вона хотіла.

Тим-то тож оце помагав Юркови коло саний, тим напустив йому сніг у вічи води, як дививсь він у слід за дівчатами.

У вечері, такички »між сьвітлом« гнав Олексій свої корови до водопійла. Коло Якового колодізя зібралась купка парубят, а між ними Юрко і його давний приятель, Жидок, так званий Герцелів Кубель, що служив разом із ним у одному полку. Марянка визирала в віконце. Олексій ішов випроставшись так як Юрко, мов проковтнув палицю, а руки держав у низ, наче ломачє.

»Товкачу«, — каже Кубель, — »а що я зароблю в тебе за те, щоб Марянка пішла за тебе?«

»Кулака в пику!« відказав — Олексій, тай пігнав корови до дому. Марянка зачинила кватирку, а парубки реготали на всю вулицю; регіт Юрка було чути між усіма.

Олексій утер собі піт із чола, так важко було йому виявити свою досаду. Довго ще він сидів на коритї у своїй стайнї і тодї його замір дійшов уже пори.

Олексієви пішов двацятий, стояв він на черзї у рекрути. Того дня, як йому випадало йти у окружне місто Горб, прийшов він у сьвяточній одежі ще раз у хату до Марянки і спитав, чи не треба

їй чого в місті. Як вийшов з хати, провела його за поріг Марянка, у сінях відвернулась трохи, витягла синїй папірець із за пазухи, виняла з його оден крейцар і віддала Олексієви. »Візьми«, каже »се щасливий крейцар. Бач на йому три хрестики! Як ссипались у ночі з неба зорі, разом із ними впала срібна талїрка; з тієї талїрки нароблено крейцарів, і хто мати ме в гаманци хоч оден, тому всюди щастити ме. Візьмиж, то будеш знов на волї«.

Олексій узяв крейцара. Тількиж ідучи через міст на ріцї Неккарі, сягнув у кишеню, заплющив очи тай швиргнув крейцара в річку. »Не хочу я бути на волї, хочу бути жовнїром. Пострівай лиш Юрку! так він промовив сам собі; кулаки йому зверталисьсь: сьміливо вдарив себе в груди. У гостовниці Янголя ждав війт своїх земляків, і як зібрались усї до купи, пішов із ними до управи. Війт вдав ся собі разом тупия і гординя. Колись він був унтером і забрав у голову, що він дуже великий птах. Усї селяни, старі і молоді, були в його, нїби рекрути. Дорогою каже Олексієви. »Товкачу! Тобі певно випаде найстарший випад; отже хоч би-й перший нумер витяг єси, — не бій ся: ти не годити меш ся на вояка«.

»Хто знає?« відказав Олексій. З мене може вийде такий же унтер, як із кого иншого. Я вмію також добре читати, писати і числити, як і хто инший, а із старих унтерів не кождий се второпав«.

Війт подививсь на нього з крива.

Як прийшов Олексій до колеса, був його хід і постава аж надто сьмілива. Богацько випадів підверталось йому під руку, як простяг до колеса, за-

плющив очи, мов би не хотїв і бачити що бере, і витяг нумер. Тремтїла рука, як віддав: боявсь, що високий нумер буде. Аж ось чує — кричить: Нумер 17! Тодї він так зрадїв, що мусїли йому казати, щоби не викрикував.

Покупили собі парубки по китицї роблених квіток із червоними стяжками і, випивши доброго напитку, пішли до домівок. Наш Олексїй гукав і виспівував найголоснїще.

Під горою на стежцї піджидали матїрки і дївчата, як вертати муть ся наші затяжцї. Була тут і Марянка. Олексїй упившись більше радощами, нїж тим напитком, ішов троха похитуючись між парубками. Ще нїколи він так не товаришив із ними. Тепер вони були всї рівні. Як побачила мати н-р 17 на шапцї в свойого Олексїя, заплакала небога в голос; а Марянка спитала Олексїя потай людий: А деж у тебе мій крейцар?

»Згубив«, каже Олексїй. Хоч же він і не добре памятав що говорить, а ся брехня тяжко вразила йому серце.

Потягли парубки селом співаючи, а матїрки та сестри виходили на зустріч і втирали очи фартухами.

Ще осталось шість недїль до візитації (оглядин), а тодї вже дїлу кінець. Узяла Олексїєва мати, Маруся, ковтягу масла і повний кошик яєць і пішла до доктора. Масло розмазувалось добре дарма, що серед зими; обіцяно Марусї, що сина її зіставлять на волї: »бо Олексїй«, каже всевіда лїкар, »і без того не годив ся би; не добре бачить оддалеки, та таки він собі й зовсїм невдаха«.

Олексїю-ж байдуже було про всї розказки, зовсім перемінив ся хлопець, усе розмахував руками та приспівував, як іде було селом. Настав і день оглядин. Парубки не так уже гучно пішли тепер у місто.

Як покликали Олексїя перед пани, та звелїли роздягатись, він сьміливо каже: — Не турбуйтесь, нїчого в мене попсованого не знайдете; я не невдаха вам, з мене буде вояк. — Став під аршин, вийшла міра повна; записано його годящим. Лїкар забув і про короткогляд і про масло та яйця, бачивши сьміливість Олексїєву. Як же вийшов із прийому та встала зі сходів його мати плачуща, він каже: — Мамо, не гоже так чинити. Чого плакати? Ще до року я буду в вас у гостях, а наш Кирилко вже виріс до полевої роботи...

Кождому вже тодї сталось певним його воякцтво; почали парубки гуляти та співати, мов того було в них перше мало.

Як вернувсь Олексїй до дому, подала йому Марянка розмаринову квітку з червоним бантом і пришпилила до шапки. Олексїй-же витяг свою люльку, курив по всьому селу і пирував із товариством до пізної ночи.

Ще третїй важкий день зістав ся: то був день, як новобранцї виходити муть до Штутґарта. Олексїй прийшов рано до Якової хати; Марянка була в стайнї; тепер уже мусїла вона сама всюди поратись. Олексїй каже: — Марянко, дай менї руку. — Подала, а він знов каже; — Обіцяй, що не підеш заміж, поки верну ся.

— А вжеж не піду, відказала, а він їй каже:—

Ну, тепер я готов; тільки ще ось що: поцілуй мене.

Марянка його поцілювала. Корови й воли поглянули дивуючись, мов знали, що перед ними дїєть ся. Олексїй погладив кожду корову і вола по спинї і попращавсь із ними. Стиха вони собі вернули.

Юрко запряг свої конї в віз, щоб новобранців провезти годин кілька. Оцеж вони й рушили співаючи селом. Хлїбників Кіндрат, що й грав у клярнет, сидів на передку і грав під їх співи. Їхали ходою. Зівсюди товпились приятелї й подавали руки, а хто й чарку.

Марянка дивилась у віконце і ще раз любенько попращалась. Зближались уже до царини, тут іще раз заспівали:

Чом ти мене, моя мати, рано не збудила,
Ой як тая компанїя з села виходила...

Як же скрились за селом, заціпило тодї Олексієви. Позирав кругом крізь сльози. Оттут під гайком, що зветь ся Відьмина Гірка, білила Марянка то полотно, що пошила йому сорочку. Йому здавалось, нїби кожда нитка пече його тїло, так стало моторошно. Сумно прощавсь він зі всїми стежками і нивами. Оттам, на урочищі Стріляні Мури, простяглась перед ним найкраща його нива. Стільки раз він орав її, що знав усякий камінець. Там далї ще сього лїта він жав з Марянкою ячмінь, а там за Курячим Слїдом він засїяв конюшиною поле та не побачить, як воно зеленїти ме. Озирав ся довго навкруги себе Олексїй, а як спустились у балку, понурив голову мовчки. Переїзджаючи через міст

дививсь у воду. Хто знає, чи кинув би тепер так сьміливо того крейцара!

У городї знов заспівали парубки присвистуючи; Олексієвиж відлягло від серця вже аж тодї, як виїхали по той бік річки на Малярський Шпиль. Перед ним розкинулись милі його Нурківцї, що мовби почули, колиб він подав голос. Лежало село мов на долонї на узгірю, дарма що в'їхали вже дороги з годину. Розпізнав Олексій помазану жовтою глиною хату Коваля Юри з її зеленими віконцями, а через дві хатї живе його Марянка. Махнув у ту сторону шапкою і затягнув іще раз:

Чом ти мене, моя мати, рано не збудила...

Юрко віз новобранців аж до Геренберґа. Звідтам мусїли іти пішки. На пращанє спитав Юрко Олексїя:

— Нїчого не перекажеш Марянцї? Шибнула тому кров у голову. Найгірший був йому посол із Юрка, а про те мусїв повернути язика прощаючись і сам не постеріг як пробовкнув: — Нїчого тобі з нею жартувати, не любить вона тебе, як смерти.

Юрко засьміяв ся і поїхав.

Дорогою трапив ся новобранцям памятний случай: У Бовтуновому гаю примусили вони селянина, щоб віз їх дві годинї гаєм. Олексій храбрував тут найбільше. Чував нераз від Юрка, як жовнїри росправляють ся з мужиками, то й йому тогож треба було доказувати. Тількиж найперший він сягнув і до шкуряного гаманця, щоб заплатити чоловікови за послугу.

Коло брами в Тібінґенї вийшов їм за зустріч старший. Пісням і посвистам тепер був кінець. Ти-

хенько як овечата йшли новобранці до військової казарми. Олексій сказав своїм землякам, що він, як охотник, хоче служити в кінниці, бо йому все думалось іти по слідам Юрковим; як же почув, що тоді йому треба до дому вернутись, бо кінниця зачне свою науку тілько в осени, він собі подумав: — Ні, не гоже, так. Мені треба вернутись другим чоловіком, а то мене Товкачем звати муть. Пострівайте лишень: Дам я вам Товкача!

Записали його у пятий піхотний полк. Ніхто не сподівавсь по йому, що з його буде розумний і письменний жовнір. На біду й тут йому трапилось горе: дано йому до спаня в куті цигана. *) Циган сей страх не любив води, а ротмістр звелів Олексію що ранку водити його до криниці і добре вмивати. Спершу було се жартом Олексієви, а що дальше, то все більше йому остигла морока з невмивакою циганом. Радніщий був би полоскати хвости шістьом волам, ніж ту циганську пику вмивати.

У відділі з Олексієм був якийсь недопечений маляр. Виманив він у Олексія богацько материних гроший і почав малювати його парсуну у всій мундерії, з оружиною на плечі, з шаблею при боці, та ще й прапор над головою. Отож і все, що можна було пізнати; бо саме лице то й годі. Тільки що був підпис: „*Олексій Шуря, вояк пятого піхотного полку*". Олексій дав оправити портрет у рамки за скло і післав при нагоді до матери. У листі при сьому гостинцеви написав так:

»Матусю! Почепліть портрет у сьвітлиці, покажіть його й Марянці; над столом повісьте, тільки

*) Жовніри сплять по двох на однім ліжку.

не близько до клітки з горлицею. І коли схоче Марянка мати мій портрет, так подаруйте. Мій товариш, що змалював мене, казав, щоб ви мені прислали горщик масла, а жінці мого старшого локтів зо два полотна. Я також навчивсь у товаришів танцювати. Оце в неділю піду перший раз на танець між товариство. Не кривись, Марянко, я тільки попробую. Нехай і Марянка напише до мене лист. Чи ще Яків не продав своїх биків? Чи тільна корова ще не отелилась? У війську тим не гаразд, що нема дійсної роботи; утомить ся, як той пес, а не зробив нічого«.

Масло з'явилось, і вже тепер обернулось на користь Олексієви; цигана приставлено до иньшого товариша. У купі з маслом прийшов і лист, що написав Марусї учитель із школи. Стояло там так:

— Наш Матїй прислав з Америки пятьдесять ґульденів. Пише, що колиб ти був не вояк та прибув до його, то він би тобі подарував трицять морґів поля. Справляй ся в службі гаразд, щоб тебе не піддурено, бо чоловіка підвести не трудно. Марянка щось не так то стала до мене ласкава, — хто єї зна, чого. Як побачила портрет, то каже, що се не ти. При сьому слові всьміхнув ся Олексій, бо подумав собі: А вжеж так! Тепер я другий чоловік. Хиба я тобі не казав Марянко?

Упливав місяць за місяцем. Олексій знав, що от у сю неділю у Нурківцях буде храм. Вистарав йому старший на чотири днї відпустку. Позволено піти до дому у повній мундериї при шаблї і шапції.

О щасливий! Щож то були тобі за радощі, як

ти в суботу рано клав білєт у шапку та пращавсь із своїм старшим!

Хоч як зрадів Олексій ідучи до дому, а зупинив ся побалакати з одним вартовим коло казарми, а з другим у Тібенґенської брами. Усім треба було сказати, що йде до дому: нехай і вони радують ся, та нехай і сумують, що ні за що, ні на що мусять годин зо дві міряти кроками землю коло вартової будки, а він тимчасом буде вже геть блище та блище до рідного села.

Тільки в Бовтунах відпочав трохи і випив коновку пива. Та не зміг сидіти довше, рушив далі.

В Онопрієвці зустрінув Кубеля, що колись так його піддражнював. Подали по приятельски руки. Довідавсь Олексій багацько дечого про своє село, тільки нічого про Марянку і боязко було чогось розпитуватись про неї.

У Бондарівці змусив таки себе відпочити, бо ще доскочив би собі млости в серці, колиб так пробіг далі. Простягсь на лаві і почав передумувати, як то всі на його дивити муть ся в Нурківцях. Далї став проти дзеркала, надів шапку трохи на ліве ухо, поправив кучері з правого боку і кивнув сам собі головою: гарний!

Був уже вечір, як став він знов на Малярському Шпилї напроти любого йому села. Вже не гукав із радощів, стояв нерухомо і зробив своїй родині воєнний привіт, приложивши руку до шапки.

Ішов усе нога за ногою Олексій. Притьмом треба було йому в ночи прийти до дому, щоб у ранці вже всїх здивувати. Хата його була з краю села, у сьвітлиці горіло ще сьвітло. Стукнув у віконце тай каже: — Чи тут Олексій?

— Ой Божеж мій! чого се до мене жандарм? — скрикнула мати.

— Ні, се я мамо, каже тоді Олексій і, скинувши шапку, щоб увійти в низенькі двері, подав матери руку.

Скоро поздоровкались, зараз почала стара жалкувати, що нічого синови попоїсти. Кинулась у кухню і вбила йому зо двоє яєць на сковорідку. Олексій стояв з нею коло печі і про все розказував. Спитав про Марянку, і чом його портрет все ще тут висить. Мати відповідала: »Мій синочку, мій голубчику, викинь Марянку з голови, не стоїть вона тебе!«

— Мамо! не говоріть мені такого. Я то знаю, що знаю! сказав Олексій, і на його лиці, що червоніло проти ватри, намалювалась гірка досада. Мати замовкла і, вернувшись у сьвітлицю, дивилась радіючи серцем, який з її Олексія жвавий парубіка став. Кождий кусничок, що він ковтав, здавав ся їй найсолодшим у її порожньому роті. Узявши в руки шапку, сумувала, що такий тяженька.

У ранці схопивсь Олексій рано, вичистив свою шапку, повияснював ручку в шаблюці і ґузики на мундурі краще, ніж на службі. Скоро бовкнули дзвони до церкви, стояв він випростувавшись, зовсїм готовий. Ударено в друге у дзвони — вже він іде селом.

Дорогою чує, як два хлопчики розмовляють:

— Чи се не Товкач? — каже один.

— Ні, се не він.

— Та ніби він! — каже знов перший.

Олексій подививсь на хлопят зкрива, і вони побігли геть із своїми молитвенничками.

Всї, хто, йшов до церкви, витали Олексія приязно. Прийшов він попри Марянчину хату, нїхто не визирнув. Спустивсь під гору, часто озираючись, і як задзвонено в третє — увійшов у церку. Зняв свої рукавички пошиті з білої шкури; покропив себе сьвяченою водою. Дивив ся скрізь по церкві,— нїде нема Марянки. Став коло дверий, — не йде вона з людьми. Почалась відправа, — не чути Марянчиного голосу; а він би пізнав його між тисячею. Щож йому тепер по тому здивованю, що всї з його очий не зводять? Вона на його не дивить ся, а він для неїж то й стоїть оттут рівненько як стріла, мов тобі з міди вилитий. Як же після проповіди оголосив піп Марянку Куромелївну та Юрка Мальця новою парою, тодї вже не стояв Олексій мов вилитий; затремтїли тодї в його колїна, і застукали зуби. Перший вийшов із церкви. Сторчака летїв до дому, кинув шаблю на долівку, пішов, — заривсь у сїно і заридав як дитина. Раз по раз здіймала його думка повіситись, та не зміг устати за плачем і жалем. Увесь був мов поламаний. Потім знов думав про свою матїр, потім знов плакав і захлипав ся.

Аж ось прийшла з церкви мати і найшла його в сїнї. Вона його втїшала, вона з ним плакала. Тепер тільки він дізнав ся, що Юрко обдурив Марянку, і що тепер як найскоріще треба їм повінчатись. Знов заридав Олексій, а далї повела його мати в хату мов ягнятко. Як глянув на свій портрет — здоймив його з стїни і хропнув об землю. Довго сидів потім Олексій за столом, затуливши вид обома руками, далї встав, засвистав веселу пісню і попросив їсти. Не пішов йому в душу харч; одягсь і рушив на село.

Пізна служба вже скінчилась; з Орла гули музики. Потупивши очи, мов йому треба було самого себе соромитись, перейшов він попри Якова двір; як же минув пліт, згорда випростувавсь і поглянув прямо. Віддавши війтови свій білєт, пішов до танця. Позирав усюди, чи не заглядить Марянки, а не булоб йому гіршої муки, як її бачити.

Юркож був там. Він зустрів Олексія і подав руку: — Здоров, товаришу! — Олексій зирнув на його, мов хотів своїм поглядом отруїти; відвернувсь не давши нї руки, нї відповіди, і вже тоді подумав, що добре булоб так відповідати: — Що за товариш? Тобі товариш чорт, а більш ніхто! — та спізнивсь уже з відповідю.

З за стола повставали до Олексія парубки й дївчата; мусїв він пити з кождої чарки, та гіркий здав ся йому напиток, мов та жовч. Сїв він і собі за столом, казав подати найкращого, хоч же йому і не пилось, хилив чарку за чаркою. Мотря, дочка його брата у других, Матїя Нагірного, стояла недалеко коло його; він її пошанував вином. Дївчина випила і зісталась коло його стоячи, бо ніхто не обертавсь до неї; не було в неї пари, то й не танцювала ще нї разу; кождий мало не раз по раз танцював із своєю дївчиною, або з її подругою. Олексій спитав:

— Мотронько, чи не пішлаб ти зімною у танець?

— Ходім, потанцюймо.

Взяла вона Олексія за руку, він устав, зняв свої рукавички, ще раз озирнувсь навкруги, ніби шукав чого очима, і почав танцювати, та так же жваво, що всї здивувались.

Ради ввічливости посадив Олексій після танця Мотрю коло себе; навязав же сим собі нехабу; вона вже цілий вечір коло його сиділа. І не дуже він її й займав розмовою; иноді тільки посуне до неї чарку, щоб пила. Грізний погляд Олексія знай висів над Юрком, що недалеко сидів від його. Як спитали в Юрка, деж Марянка, він сказав: »у подолі« тай засьміяв ся. Олексій так міцно стис у зубах люльку, що кришеник чубука лишив ся йому у роті; виплюнув сказавши: пху! Юрко тоді зирк, бо думав, що се на його. Бачивши-ж, що Олексій сидить собі тихо, здвигнув тільки плечима з погордою, тай почав співати жартобливих пісень. Всі вони були в його на одну стать і мало чим ріжнились від сієї:

»Ой я мід, горівку пив,
Другі чоботи купив,
А той дурень безталанний
Здобув одні, тай ті драні«.

Не далеко було до півночи, як Олексій узяв знов свою шаблю від стіни і хотів іти до дому. Саме тоді Юрхо співав з товаришами сьміховинну пісню; співаючи, стукали вони в лад кулаками по столу.

»Ой час, пора, з шинку йти,
Як нічого пропити.
В чужу свиту одіг ся,
Та на гроші не зміг ся;
В чужий чобіт обув ся,
Тай сорому здобув ся«.

Олексій вернувсь до столу в купі з де-якими приятелями; казав подати собі ще дві фляшки вина.

Почали вони инших пісень співати, тимчасом як Юрко співав своїх із своїми. Гукне тоді Юрко піднявшись: »Затули пику, Товкачу!« А сей ухопив фляшку та просто йому в зуби; далі потяг ся через стіл та за горло. Стіл поваживсь, скло забрящало на долівці, музики вмовкли. На хвилину все мов завмерло. Здавалось, що вороги хочуть один одного задушити. Аж тут ізнов підняв ся гук. Приятелї відступили геть і тільки, по старосьвіцкому звичаю, придержали трохи супротивника свойого приятеля, даючи йому міцнїще ухопитись; Мотря-ж так поцупила Юрка за волося, що в руцї лишилось цїле пасмо. Повитягували їм з поміж ніг стільцї, і тепер вороги мали собі волю як хотять один другого мотлошити. Тількиж Олексїй і Юрко так стялись, наче один другого хотїли проглинути. Аж ось після довгих заводів підняв Олексїй свойого ворога в гору тай брязнув ним об землю так, що думали, чи не зломив йому спини; потім насїв на його колїньми і, здавалось, хотїв його роздавити. Колиж тут убіжить сїльський присяжний: той зробив кінець бійцї. Музикам вже годї на сьогоднї грати; обидва противники мусїли йти на ніч у арешт до ратуша.

З подрапаним і попідсинюваним лицем, блїдий і змарнїлий, покинув Олексїй другого дня село. Відпустцї його ще тільки завтра був би кінець, та що йому тепер дома? Любо йому було вернутись до жовнїрського житя, найраднїщий був би він йти на війну. Війт зазначив йому в білєтї його бійку; Олексієви готовилась жорстока кара. Не озиравсь він більше навкруги себе, все йшов та йшов, сам

себе не памятаючи; бажав тільки не вертатись ніколи. Як побачив він у Горбі стовп із покащиком дороги на Фрайденштат, з відки їздили в Штрасбурґ, зупинив ся на хвилину і зняла його думка тікати до Француза. Колиж тут припадком привитала його Мотря: — Що се, Олексїю, вже вертаєш ся до Штутґарта?

— Еге, відказав Олексїй і пішов далї дорогою. Мотря з'явилась мов дорожний покащик із самого неба. Приязно він озирнувсь на неї.

Дорогою все йому співалась у голові пісня, що колись Юрко співав. Як раз вона припадала тепер до Марянки. Сам не постеріг, як почав собі потиху співати:

»Ой не довго очам грати,
Брівоньками моргати:
Посходила крутоверха
Рута коло хати.
Я пишала ся красою,
Русою косою, —
Поплила краса дївоча
Мов лист за водою!

Вернувшись у Штутґарт, не розмовляв уже Олексїй з вартовим у Трібінґенської брами і коло казарми. Боявсь і очий звести на товариша, сказано — провинив. Вісїм день висидїв неборак у »третьому віддїлї« в темній темници за свою буйність. Часто його так розбирало, що намірявсь розбити собі голову об стїну, потім знов лежав день і ніч у пів снї.

Як випущено його з темницї і записано на шість недїль до »карних«, що нї на годину не ро-

злучались із казармою, і що хвилини мусїли бути готові на поклик, — проклинав сам себе Олексїй, що понесло його в вояки і на шість лїт привязало до рідного краю. Йому хотїлось би далеко-далеко закинутись.

Аж ось одного дня прийшла його мати з листом від Матїя з Америки. Прислав Матїй чотириста ґульденів, щоб купив собі Олексїй поле, колиж хоче до його — щоб відкупивсь тими грішми від служби.

Олексїй, Матїй Нагірний з своєю жінкою і осмеро дїтьми, а з ними й Мотря, помандрували тогож лїта в Америку.

Як був Олексїй на морі, частенько мигикав собі знану всюди пісоньку; тепер тільки він зрозумів її добре:

»Пливе судно одним одно,
Не може розплистись;
Пішов милий в чужу землю,
Казав не журитись.
Не журилась би я, серце,
В ктітки наряжалась, —
Лиха доля в мій віночок
Мов гадина вкралась«.

Відзивав ся Олексїй до матері частенько, сповіщаючи про своє житя в Америцї...

В останньому свойому листї писав до матері так:

»...Часто буває менї тяжко на серцї що всього тут у мене до волї, та один я мушу тим користуватись. Яб хотїв усї Нурківцї забрати до себе; старого Дуба, слїпого Кіндрата, Шавкала з Камяної

Ями, Закула, Шептунбашу; нехай би всї були коло мене ситі до несхочу. Що менї зі всього того, коли я тут один одним на сьвітї? Подивились би ви тепер, як маєть ся собі Товкач, що в його четверо коний у стайнї, а десятеро стригунів у полї. Коли Марянцї не добре дїєть ся, повідоміть мене, я що небудь їй перешлю, нехай тільки не знає, від кого, бо тяжко менї булоб на серцї... Матїй Нагірний живе від мене на годину ходи. Мотря — гарна господиня, та вона не Марянка. Колиб їй доля щастила! Чи є в неї дїти? На перевозї був із нами також учений земляк, доктор, Штабер із Ульма. Він менї показав на земній кулї, що коли в Америцї день то в Нурківцях ніч і противно. Я був і забув про се, а тепер як пораюсь у полї, то й думаю: що вони роблять тепер у Нурківцях? От і стукає менї в голову: Дїй його матері! та вониж тепер сплять, а Шавкалїв Іван, нічний сторож, вигукує своє: »Боже вас оборони«. У недїлю менї буває найгірше, що в Нурківцях тепер недїля в ночи. Не требаб сьому бути, требаб так, щоб у всїх був один день. В останню недїлю танцювали ми в Матїя Нагірного, тодї був храм у Нурківцях. Не забуду я сього хоч би й сто лїт прожив на сьвітї. Ой колиб менї тільки годину одну побути в Нурківцях! Показав би я війтови, що таке є вільний чоловік із Америки.

А. КУПРИН.

Остання любов царя СОЛОМОНА.

1 9 2 4.
НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА „ОКА“
К О Л О М И Я.

А. КУПРИН.

ОСТАННЯ ЛЮБОВ СОЛОМОНА

(СУЛЯМІТ).

ПЕРЕКЛАВ
ВОЛОДИМИР СУПРАНІВСЬКИЙ.

1924.

НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА „ОКА“
КОЛОМИЯ.

Печатано в Коломиї у А. Кисілевського.

I.

Зложи-ж мене як печать на серцю твоїм, як перстінь на руку твою: — сильна бо як смерть любов, страшна як пекло заздрість: — а стріли її, стріли огняні

Пісня Пісень.

Не дійшов цар Соломон ще й до половини людського віку, — до сорока п'яти літ, — а слава про його незвичайну мудрість і красу, про його величаве життя та пишний двір гомоніла лалеко поза межами Палестини. В Асирії й Фенікії, в Горішнім і Долішнім Єгипті, почавши від стародавнього Тавріса до Ємена і від Ісмара до Перзеполя, на побережжу Чорного моря і на островах Середнього — з великою пошаною й подивом вимовляли його ім'я, бо не було подібного до нього поміж царями по всі дні його життя.

В 480-м році по виході Ізраїля з неволі, на четвертому році свого царювання, в місяци Зіт, розпочав цар величаву будівлю храма Господнього на горі Морія та будову царського палацу в Єрусалимі. Вісімдесять тисяч каменьотесів і сімдесять тисяч носильників без перестанку працювали в горах і на передмістях Єрусалиму, а десять тисяч дроворубів із числа трийцяти восьми тисяч ходили по черзі на Ливан, де пробували цілий місяць на такій тяжкій

роботі, що після цього мусіли спочивати цілих два місяці. Тисячі робітників збивали зрубані колоди в дараби, а сотні моряків гнали їх морем в Яффу і тамечки обробляли їх Тиряне, великі майстри в токарському і столярському ремеслі. Тільки при будові пірамід Кефрена, Куфу і Мікеріна в Ґізех працювала така численна сила робочих рук.

Три тисячі шістьсот наставників доглядали за роботою, а над ними верховодив Азарія, син Натана, людина невсипуща й жорстока, про якого ходила чутка, що він ніколи не спить, бо його палить неугасимий вогонь, якоїсь внутрішньої, несцілимої недуги. Всі пляни царського двірця й храму, узорів стовпів, склепіння і мідяного моря, рисунки вікон, прикраси стін й тронів виконав архітект Хірам-Авій з Сідону, син мідника з роду Наталимів.

По сімох роках, в місяці Булі, був завершений храм Господній, а за трийцять літ — царський двірець. За кедрові колоди з Ливану, за кипарисові і оливкові дошки, за пігвове дерево, сіттім і тарзіс, за готові обтесані й вигладжені величезні брили каміння, яким ціни не було, за пурпуру, багряницю й віссон, мережаний золотом, за блакитні шерстяні матерії, за слоневу кість і червоні баранячі шкури, за залізо, оникс, за мармурові стовпи і плити, за дорогоцінні самоцвіти, за золоті ланцюги, вінці, шнурки, щипці, сітки, ночовки, лямпади, кадильниці, ліхтарі і цвіти, за золоті завіси до дверей і золоті цвяхи, по ціні шістьдесять кsurvived

миски, за різблені й мозаїкові орнаменти, за литі й викуті з каміння з'ображення львів, херувимів, волів, пальм і ананасів — подарував Соломон Тирському цареві Хірамові, одноіменникові архітекта, двайцять городів і осель в Галилейській землі і Хірамові показався той дарунок маловартним — з такою небувалою пишністю був збудований храм Господній, Соломонів палац і малий двірець в Мілло для жінки царя, красуні Астіс, дочки єгипетського фараона Сусакіма. Знову-ж червоне дерево, яке пізнійше було вжите на поруччя, на баляси, на сходи до ґалєрій і ґанків, на музичні інструменти і на оправу святих книг, подарувала цареві Сабська цариця, мудра і вродлива Балкіс, а разом з тим таку велику скількість кадила, запашних олійків й дорогих пахощів, якої дотепер не бачили в Ізраїлі.

З року на рік росли богацтва царя. Три рази до року причалювали до пристані його кораблі: „Тарзіс", що кружляв по Середземному морю, і „Хірам", що плавав по Червоному морю. Вони привозили з Африки слоневу кість, малпи, пави й сайгаки; з добрими оздобами колесниці з Єгипту, живих тигрів і львів, а також звіринні шкури й футра з Мезопотамії, білих як сніг коней з Куви, парваїмський золотий пісок до шістьсот талантів на рік, червоне, чорне і бразолійне дерево з країни Офир, ріжноцвітисті асурійські і калахські килими з предивними узорами — дружні подарунки царя Тіґлят-Пілеазара, мистецьку мозаїку з Ниневії, Німруда й Сарґону; на прочуд гарні тканини

з Хатуару; золотоковані чаші з Тира; з Сидону кольорове шкло, а з Пуншу біля Баб-Ель-Мандебу, незвичайно рідкі пахощі — нард, алоє, тростину, кинамон, шафран, амбру, пижмо, стакті, халван, смирну й ладан, із-за яких нераз єгипетські фараони вели кріваві бої.

Срібло-ж за часів Соломона мало не більшу ціну, як звичайний камінь, а червоне дерево було не дорожче від звичайних сикимор, що ростуть в долах.

Муровані лазні, обложені порфіром, мармурові басейни й прохолоджуючі водограї спорядив цар, велівши провести воду з гірських джерел, що спадали в Кедронський потік, а довкола двірця засадив гаї й сади і розвів виноградник в Баал-Гамоні.

Було в Соломона 40.000 стійл для мулів і коней, призначених для колесниць і 12.000 для кінниці; день у день для коней привозили ячмінь і солому з провінцій. Десять годованих волів і двайцять з пасовиська, трийцять корців пшеничної муки і шістьдесять всілякої, сто батів (мір) ріжного вина, 300 овець, не рахуючи всілякої годованої птиці, серн, оленів, сайгаків — все це крізь руки дванайцятьох доставців мандрувало що дняни на стіл Соломона, так само на стіл його царедворців, почотної дружини і сердюків. Шістьдесять жовнірів із п'ятисот найсміливійших і найсильнійших в цілім війську по черзі держали варту в середині царського двірця. П'ятьсот щитів, вкритих лускою зі щирого золота, велів зробити Соломон для своїх сердюків.

II.

І чого-б тільки не забажали собі очі царя, нічого не відказував він їм і не забороняв свому серцю вживати усіх радощів, які дає життя людині. Сімсот жінок було в царя і триста наложниць, не лічачи рабинь і танечниць. І усіх їх очаровував Соломон своїм коханням через те, що Бог дав йому так невичерпану силу жаги, якої не було в звичайних людей. Він любив білолицих, чорнооких хетеянок з малиновими устами за їхню ярку, але мимолетну красоту, яка заранння чудово розцвітає, але так швидко в'яне, як цвіт нарциза; смаглявих, струнких ярких філістимянок, з шерстким, кучерявим волосям, що любили носити золоті, дзвенячі обручки на кистях рук, золоті обручі на плечах, а на обидвох щиколотках широкі бранзолєти, замкнені тоненьким ланцюжком; ніжних, маленьких, гнучких амореянок, бездоганної статури, що їх вірність, покора й податливість в коханню увійшли в пословицю; жінок Асирії, що любили краскою продовжувати очі й виводити сині зірки на чолі й щоках і освічених, веселих та дотепних дівчат Сидону, що вміли добре співати, танцювати й грати на арфах, лютнях і флєйтах в супроводі бубна, жовтошкірих єгиптянок, палких й непогамованих в коханню й заздрісних до божевілля, похотливих ва-

вилонянок, яких тіло під одежою було гладеньке як мармур, бо вміли вони особливими мастями винищувати волося; дівчат Бактрії, які фарбували волося й нігті червоною як вогонь краскою і носили шаравари; мовчазних й соромливих моавитянок, яких розкішно розквітлі груди були холодні навіть підчас найжаркійших літніх ночей; сміливих і неповздержливих в коханню амонитянок з золотим волосям і з таким білим тілом, що воно аж світилося в темноті; крихких, синьооких жінок з волосям як лен і ніжним запахом шкіри, яких привозили з далекої півночи, через Бальбек, а в Палестині не було ні одної душі, щоб розуміла їхню мову; крім цього кохав цар чимало дочок Юдеї та Ізраїля.

Таксамо ділив він ложе з Балкіс-Македою, сабською царицею, що перевисшувала усіх жінок на світі умом і красою та розмаїтою вигадливістю в коханню, а також з сунамитянкою — Авісаґою, що скрашувала старість царя Давида, з тією, ніжною, тихою красунею, із-за якої велів цар Ванеї синові Йодая, скарати на смерть свого старшого брата Адонію.

Та врешті з убогою дівчиною з виноградника, що звалася Суляміт, що її з-поміж усіх жінок кохав найбільше, кохав цілим серцем всією душею своєю.

Похідні ноші-лігво велів собі зробити з найкращої кедрини, зі срібними стовпцями, з золотим поруччям — зробленим на зразок лежачих львів, з шатром з коштовної тирської пурпурової тканини. В середині

шатро було оздоблене золотими вишивками й дорогими самоцвітами любовними подарунками від жінок і дівчат з Єрусалиму.

І коли підчас великих свят і обходів кремезні, чорні раби несли Соломона на похідних ношах-лігві вулицями Єрусалиму серед моря людських голов, то справді вродливий був цар, як лелія з саронської долини!

Обличчя його було бліде, уста — наче ярка, малинова лента; кучеряве чорне волося з синім відтінком, а поміж ним — окраса мудрости — сиві волоски, як срібні нитки гірських потоків, що падають у-низ з висот темних скель Аєрмону; сиві волоски сріблилися в його чорній бороді, закрученій по звичаю ассирийських царів, рівними, дрібненькими пасмами.

Очі царя були чорні, як темний аґат, як небо в темну, безмісячну, літню ніч, а бровами, що стрілами розкинулись до гори й до долу, були схожі на чорне проміння довкола темних зірок. І не було чоловіка на цілім світі, який видержавби погляд Соломона, не потупивши очей до долу. А блискавиці гніву в очах царя звалювали людей на землю.

Але були в Соломона хвилини справжньої, сердечної радости, коли то він впивався коханням, або вином, або почуттям влади, або втішався мудрим, гострим словом, сказаним до речі. Тоді то помаленьку примикались до половини його вії, кидаючи сині тіни на ясне обличчя і в очах царя розжеврювались, наче іскри в чорних брилянтах, теплі вогні ласкавого принадного смі-

ху; і ці, що бачили цю усмішку, готові були віддати за неї тіло і душу — так несказано гарна була вона. Саме ім'я царя Соломона, висказане на голос, бентежило серця жінок, як пахощі розлитого мира, що нагадують собою ночі кохання.

Руки царя ніжні, білі, теплі і гарні, як руки жінок, але почувалося стільки житечної сили, що поклавши долоні на тімя недужих, цар лічив біль голови, корчі, чорну мелянхолію і успокоював біснуватих. На вказуючім пальци лівої руки носив Соломон ґемму з червоного як кров астерикса, що видавав із себе шість перлових промінів. Богато століть минуло від того часу, як зроблений був той перстінь і на другім боці перстіня була напись письмом дуже стародавнього народа, що вже давно щез з лиця землі: „ВСЕ МИНАЄ".

А така була душевна сила Соломона, що її корилися навіть звірі: льви й тигри повзали біля ніг царя й перлись мордами об його коліна та лизали його руки своїми жорсткими язиками, як тільки він увіходив до їхніх кліток. І він, що знаходив радість для свого серця в сяйві самоцвітів і в пахощах єгипетської смоли, в почуттю, яке відчувається при дотику ніжної тканини, в солодких звуках музики і в добрім, червонім, іскристім вині, що грає і шумить в чудовім німранськім кубку, – любив теж гладити грізні львині гриви, оксамитні спини чорних пантер і ніжні лапки молодих цяткованих леопардів, любив слухати реву

диких звірів, дивитися на їхні міцні прекрасні порухи й почувати їхній горячий, хижий подих.

Так описав царя Соломона Йосафат, син Ахілуда, історик його днів,

III.

„За те, що ти не просив собі довгого віку, не просив богацтва, не просив душ ворогів, але просив мудрости, то ось Я чиню після твого слова. Даю тобі серце мудре й розумне так, що подібного до тебе не було перед тобою і не буде подібного по тобі“.

Так сказав Соломонові Єгова і після Його слова пізнав цар, з чого складається світ і які живла ним кермують; збагнув початок, кінець і середину часів, проник тайну вічного хвилястого повороту подій, що все повертаються в коло; в астрономів Бібльоса, Акри, Сарґона, Борзіпи і Ниневії научився слідити за змінами в розкладі звізд і за річними кругами. Знав він також єство всіх животин і вгадував єства звірів, розумів повставання і напрямок вітрів, ріжні питоменности ростин і силу цілющих трав.

Помисли в серцю людини — глибока вода, але і їх умів вичерпувати мудрий цар. В словах і голосі, в очах, в рухах рук так легко читав він найбільше скриті тайни в людській душі, як читається букви в отвореній книзі. І через те з усіх кінців Палестини приходило до нього безліч людей, щоб просити суду, поради, помочи, рішення спору, а також за розгадкою незрозу-

мілих ознак і снів. І дивувались люди глибині й тонкости Соломонових відповідей.

Три тисячі приповісток і тисячу п'ять пісень склав Соломон. Проказував він їх двом тямущим і метким писарям, Еліховерові і Ахії, синам Сіви, а потім порівнював те, що вони обидва написали. Свої думки старався висказувати в гарній мистецькій формі, бо до золотого яблука в чаші з прозірчастого сардонікса подібне слово, сказане уміло а до речі, і через те, що слова мудрих гострі як голки, міцні як вбите гвіздє, а ті, що їх складають, всі від одного Мистця походять. „Слово — це іскра в тремтінню серця", — так говорив цар. І була мудрість Соломона більша, як мудрість усіх синів Сходу і досконалійша, як ціла мудрість Єгиптян. Мудрійший був він і від Етана Езрахитянина, і від Емана, і Хілколи, і Додри, синів Махола. Але вже починала томити його краса звичайної людської мудрости і вже не мала для нього тієї ціни що колись. Неспокійним й допитливим умом прагнув цар посісти цю незбагнуту премудрість, що йшла в парі з Великим Творцем на Його дорозі споконвіку, ще перед сотворенням усіх світів, ще заки він сотворив землю і вдихнув життя в творіння свої і яка була Йому помічницею ще тоді, коли то він у перше провів круг над безоднею. І не міг знайти її Соломон.

Збагнув цар знання халдейських і ниневійських маґів, науку астрольоґів із Абідоса. Саіса і Мемфіса, таємниці мудрців, містаґоґів і епонтів ассирійських та віщунів

з Бактри і Перзеполя, що їхнє було тільки звичайнісіньким людським знанням.

Так само шукав він мудрости в містеріях старинних поганських вірувань, тому ходив до идольських божниць і складав жертви: могутньому Лібанон-Ваалові, якого почитали під назвою Мелькарта, творця життя і демона руйнування й смерти та покровителя мореплавства в Тирі і Сидоні, що звався Аммоном в оазісі Сівах, де його бовван хитав головою, вказуючи дорогу прочанам і святочним процесіям, Белом у Халдейців і Молохом у Хананейців; покланявся теж його жені — грізній і похотливій Астарті, що в иньших храмах звалася Іштар, Ісаар, Ваальтіс, Ашера, Істар-Беліт і Атарґатіс. Приносив в жертву миро і ладан єгипетським богам Ізиді і Озирісові, братові й сестрі, що ще в череві матери злучилися і почали там бога Гора, і подібній до риби тирській богині Деркреті, так само Анубісові з песячою головою, богові бальзамовання і вавилонському Оану, і філістимському Даґону, і ассирийському Авденаґо, і Утсабу, ниневійському ідолові, понурій Кибелі, і Бель-Меродохові, покровителеві Вавилона — богові планети Юпітер і хальдейському Ору — богові вічного огню і таємничій Омороґа, праматері богів, яку Бель розрубав на дві части і сотворив із них небо і землю, а з голови богині — людей; крім цього покланявся цар ще й богині Атанаїс, в честь якої дівчата Фенікії, Лідії, Вірменії і Персії віддавали мандрівникам своє тіло на порогах храмів, ніби святу жертву.

Але, опріч п'яньства, мерзенних, нічних оргій, розпусти, кровозмішання і вибриків хоробливої людської жаги, нічого не знаходив в ідольських обрядах і пізнав, що їхні догмати — пусті слова і обмана. Проте нікому зі своїх підданих не забороняв приносити офіри улюбленому богові, а навіть сам збудував на Оливній горі идольську божницю Хамосові, мерзенному моавітському божкові, на просьбу вродливої, смутної Еляан — моавитанки, що була тоді улюбленою жінкою царя. Одного тільки не міг стерпіти Соломон і карав смертю – приношення в жертву маленьких діток.

І дослідив цар своїм великим розумом, що усьому на світі край один та що доля людських синів і доля звірів однакова: бо так само як і ті, вмірають і другі, бо таке дихання в кожної твари, як і в людини, і немає людина переваги над звіриною. І зрозумів цар, що у великій мудрості криється богато смутку, а хто прибільшує своє знання, прибільшує й скорботи. Так само пізнав він, що не раз підчас сміху болить серце, а кожна радість кінчиться смутком. І раз якось в ранці він у-перше проказав Еліхоферові і Ахії: „Усе марнота над марнотами й утома духа“.

Але не знав ще тоді цар Соломон, що незабаром Єгова пошле йому таку ніжну й палку, таку величню й прекрасну любов, що буде вартнійша, як усі скарби світа, дорожча ніж слава і мудрість, дорожча ніж життя, бо навіть життям не дорожить вона і не боїться смерти.

IV.

Виноградник мав цар в Баал-Гамоні, на південному склоні Ватн-Ель-Хаву, на захід від ідольської божниці Молоха; в цім винограднику любив він сидіти на самоті підчас великого роздум'я. Ґранатові й оливні дерева та дикі яблуні в суміш з кедрами й кипарисами по горі з трьох боків обступили його високою стіною, з четвертого-ж боку від дороги стояла висока, кам'яна огорожа. Сумежні винниці, що розкинулись довкола виноградника, теж були власністю Соломона, але він винаймав кожну з них сторожам за 1.000 срібняків.

Аж над самим ранком в царськім двірці закінчився гучний бенькет, виданий Ізраїльським царем в честь послів ассирійського царя, славетного Тіґлят-Пілєазара. Не дивлючись на втому, не міг Соломон заснути того ранку. Ані вино, ані хміль сікера не могли запоморочити кріпких ассирійських голов і не розвязали їхніх підлесних, лукавих язиків.

Але прозірливий ум мудрого царя вже наперед зміркував їхні пляни і в свою чергу снує тонку, політичну павутину, в яку він заплутає цих гордих людей з пиндючними очима й облесливими речами. Соломон зуміє задержати на далі необхідну приязнь з повелітелем Асирії, але так само, во ім'я

вічної дружби з Тирським Хірамом і не дасть на поталу його царства, яке своїми незчисленними скарбами, захованими в пивницях під вузенькими вуличками тісних домків, вже давно приваблює захланні очі східних володарів.

І ось на світанню велів цар занести себе на гору Ватн-Ель-Хав, лишив ноші-лігво далеко на дорозі і от тепер самотний сидить на звичайній деревляній лавці на шпилі виноградника, в тіни дерев, що в своїм віттю затаїли ще росисту нічну прохолоду. Цар одягнений в звичайний білий плащ, що на правім плечі і на лівому боці зчіплений двома египетськими аґрафами з зеленкуватого золота, на зразок скручених крокидилів — символ бога Себаха. Руки царя непорушно спочивають на колінах, а змертвілі очі, осінені глибокою задумою, задивлені на схід, в той бік, де Мертве море - ген далеко кудись, де із-за круглих вершин Анaзе встає в досвітних огнях сонце.

Легесенький, ранішний вітерець попіває зі сходу й розносить запах розквітлого винограду, — солодкі пахощі резеди й вареного вина. Темні кипариси поважно хитають своїми стрункими верхами і ллють свій смоляний аромат. Сквапливу розмову ведуть поміж собою сріблисто-зелені листки маслин.

Аж ось Соломон встає й прислухується. Солодкий дівочий голосок, такий ясний і чистий, як цей росистий ранок, гомонить десь недалечко за кущами. Люба, ніжна пісенька ллється і ллється, як той гомінкий струмок

з високих гір і все на одну і ту саму арію. І несказаний чар тієї невигадливої пісеньки викликує на обличчю царя усмішку зворушення й радости.

Що раз близче розлягається голос пісні. Аж ось він вже тут, близько, за розлогими кедрами й за темними кущами ялівцю. Тоді цар тихенько розхиляє гилля й осторожно пересувається поміж колючими кущами й виходить на чисте місце.

Перед ним, за низенькою огорожею, зложеною нескладно з великих жовтих камінюк, під гору простягнувся виноградник. Дівчина в легенькій блакитній одежині ходить поміж рядками винної лози, нахиляється над чимось до землі, то знов підводиться й приспівує. Руде волося золотом мерехтить на сонці.

День дихнув прохолодою,
Нічна тінь тане, вмірає.
Вернися до мене, мій милий,
Будь скорий, як серна,
Як молодий олень серед гірських ущелин...

Так співає вона, підвязуючи винну лозу й поволі сходить в долину, все близче і близче до камяної огорожі, за якою стоїть цар. Довкола ні живої душі і ніхто опріч царя не бачить її і не чує; запах розквітлого винограду, оживляюча поранкова роса і гаряча кров в серцю оп'янила дівчину і з її уст пливуть слова сердечної пісеньки, летять з вітром й умірають на завжди:

Ловіть нам лисиці й лисенята,
Вони псують наші виноградники,
А наші виноградники вже зацвіли...

Таким чином вона доходить до самої огорожі і, не помічаючи царя, вертається назад й другим рядком помаленьку йде під гору. Тепер пісня гомонить тихше:

Біжи-ж мій улюблений,
Біжи мов сугак,
Або молодий олень
По горах запашних...

Але раптом дівчина перестає співати і низько схиляється до землі так, що її не видко з-за винограду.

Тоді Соломон озивається голосом, що пестить ухо, як слова колискової пісні:

— Дівчино, дай мені ще раз глянути на твоє личко і почути твій голос.

Вона швидко підводиться і повертається лицем до царя. В той сам мент схоплюється сильний вітер, шарпає на ній тоненьку одежу і вона щільно обліплюється довкола її дівочого стану й здовж ніг. І цар на одну мить, заки вона повертається спиною до вітру, крізь одежу бачить її тіло, так начеб вона нага стояла перед ним, бачить її високу, струнку постать в повному розцвіті, яка тільки буває в тринацятьлітної дівчини; бачить її маленькі, круглі, тверді груди й горбовини на грудях, від яких матерія промінням розходиться на всі боки, круглий як чаша дівочий живіт і глибоку лінію, що розділює її ноги з долу аж до гори і там розходиться на боки, обхоплюючи круглі клуби.

— За-длятого, шо голос твій такий солодкий, а личко таке миле! — промовляє Соломом.

Вона підходить близче й дивлючись на царя, тремтить, почуваючи в душі неспокій й велику, несказану радість. Її смагляве обличчя несказано вродливе й принадне. Буйне, темнорусе волося закосичене двома цвітами червоного маку, незчисленними хвилястими-звоями вкриває плечі, аж до пояса стелиться і осяяне ясним промінням, золотою пурпурою палає на сонці. Власної роботи намисто з якихось червоних, сухих ягід двома разками невинно й зворушливо обхоплює її загорілу, високу, струнку шию.

— Я не завважила тебе! — промовляє вона тихенько, а слова її гомонять, як голос флейту. — Звідкіля ти тут взявся?

— Ти так гарно співала, дівчино!

Вона соромливо опускає очі до долу й червоніється, але під її довгими віями і в куточках усток грає таємна усмішка.

— Ти співала про свого милого. Він меткий як сайгак та молоденький як гірський олень. Він мабуть дуже вродливий, той твій милий, правда дівчино?

Вона так дзвінко й любо сміється, що видається, наче срібний град сиплеться на золоте блюдо.

— В мене немає милого. Це тільки пісня така. В мене ще не було милого!...

Вони, обидвоє стоять хвилину мовчки і глибоко споглядають одно на одного... Пташки перекликаються в коронах дерев. Груди дівчини неспокійно хвилюється під старенькою одежиною.

— Я не вірю тобі, дівчино. Ти така вродлива...

— Ти смієшся з мене. Глянь яка я чорна...

Вона підносить в гору маленькі, загорілі руки і широкі рукави зсуваються до плечий, обнажуючи лікті, в яких такі ніжні, дівочі риси.

І дівчина промовляє жалібним голосом:

— Мої брати розгнівались на мене й веліли мені стерегти виноградник, і ось — глянь, як мене осмалило сонце!

— О, ні, сонце ще більше приоздобило тебе, о, ти найкраща з-поміж усіх жінок! Ось ти усміхнулася і зуби твої — наче білі ягната-близнюки, що вийшли з купелі і ні на однім з них немає хиби. Щічки твої — наче половинки ґранатового яблука під кучерями твоїми. Уста твої рожеві, — так, що одна насолода дивиться на них. А волося твоє... Знаєш до чого подібне твоє волося? Чи бачила ти коли, як з Галаадської гори у вечері сходить стадо овець? Воно вкриває цілу гору від вершини аж до підніжжя і в сяйві вечірньої загради і в хмарах пилу воно таке хвилясте й чарівне, як твої кучері. Очі твої такі глибокі, як обидва Есбонські озера біля воріт Батраббіма. Яка ти гарна! Шия твоя рівна й струнка, як башта Давидова!...

— Як башта Давидова — шепоче вона в захваті.

— Так, так, ти на правду найкраща поміж усіми жінками. Тисяча щитів висить на башті Давидовій і все те щити переможених полководців. Ось і мій щит вішаю я на тій вежі.

— Ох, говори, говори ще!

— І коли ти обернулася на мій поклик, саме тоді повіяв вітер і я побачив горбовини твоїх грудей і подумав: ось пара малюсеньких серн-близнючок, що пасеться між леліями. Стан твій наче пальма, а груди-ж твої наче виноградне гроно.

Дівчина тихо скрикнувши, закриває очі руками, а груди ліктями й ціла шаріє так, що на вухах і шиї виступає кров.

— І клуби твої я бачив. Вони гарні, як дорогоцінна ваза — як утвір талантливого мистця. Слухай, дівчино, одійми геть твої руки. Покажи мені твоє личко.

Вона покірно опускає руки до долу. Густе, промінисте сяйво ллєтьтя з очей Соломона, очаровує її, отуманює голову й солодким вогнем розходиться по жилах.

— Скажи мені, хто ти такий? — питається поволі вона й не може з дива вийти. — Я ще ніколи не бачила такого як ти?

— Я пастир, моя крале. Я пасу чарівні отари білих ягнат в полонинах, де зелена трава аж р'ябіє од білих нарцизів. Чи не захочеш і ти прийти на мою полонину.

Але вона недовірчиво хитає головою:

— Не вже-ж ти думаєш, що я зможу повірити тобі? Лиця твого не обшаргали буйні полонинські вітри, а руки твої білі, не загоріли від сонця. На тобі дорогий хитон і одна застібка на йому виносить більше річної плати, яку мої брати платять за наш виноградник царському збірщикові Адонірамові. Ти прийшов звідтіля, із-за муровакої

огорожі. Ти певно один з людей приближених до царя. Мені здається, що я бачила тебе якось в день великого празника і мені навіть бачиться, що я бігла за твоєю колесницею.

— Ти вгадала дівчино. Перед тобою, як бачу, не можна нічого затаїти. Тай правда, навіщо бути тобі мандрівницею біля пастирських стад? Так, я з царедворців. Я найстарший кухар в царськім дворі. І ти певно бачила мене, коли то я їхав на Амінодавовій колесниці в світлий празник Пасхи. Але чому ти так далеко стоїш від мене? Наближися до мене, сестро моя! Сядь ось тут на камені біля огорожі й розкажи мені щось про себе. Скажи мені, як тебе звати?

— Суляміт, — відказує вона.

— Скажи-ж мені Суляміт, за що розгнівались на тебе твої брати?

— Мені соромно говорити про це. Вони одержали гроші за вино й післали мене до міста купити хліба й козячого сира. А я...

— А ти загубила гроші?

— Ні, ще гірше...

Вона низько клонить головку і шепоче:

— Опріч хліба й сира я купила трошечки, можна сказати цітиночку рожевого олійку в Єгиптян на старім місті.

— І ти затаїла це перед братами?

— Так....

І вона промавляє ледве чутно.

— Рожевий олійок так чудово пахне!

Цар ласкаво гладить її маленьку зпрацьовану ручку.

— Тобі певно самій нудно на виноградику?

— Ні! Я працюю, співаю... В полудне приносять мені полуденок, а ввечері мене заступає один з братів. Иноді я викопую коріння мандрагори, що дуже схоже на маленьких чоловічків... У нас те коріння купують халдейські купці. Кажуть, що вони варять з того коріння сонний напиток... Скажи мені, чи то правда, що ягоди мандрагори помічні в любови?

— Ні, Суляміт, надійним і помічним ліком в любові буває тільки любов. Скажи мені, чи є в тебе батько, мати?

— Тільки мати. Отець умер тому два роки. Брати всі старші від мене — вони з першого подружжя, а з другого тільки я і сестра.

— Чи твоя сестра теж така вродлива як ти?

— Вона ще маленька. Її щойно девять літ.

Цар сміється, легенько обнімає Суляміт, притягає її до себе і шепоче її до вуха:

— Девять літ... Тим то вона ще не має таких грудей, як ти. Таких гордих, таких палких грудей!

Вона мовчить і аж горить від сорому і щастя. Очі її сіяють, то марніють, то знов примикаються в щасливій усмішці. Цар чує, як на його руці неспокійно б'ється її серце.

— Теплота твоєї одежі пахне краще від мира, вона запашнійша як нард, — палко шепоче він, торкаючись устами до її уха. — Твій подих подібен до запаху яблук.

Сестро моя, кохана моя, ти полонила моє серце одним поглядом твоїх оченят, одним намистом на твоїй шиї.

– Ох, не дивись так на мене! – Просить Суляміт. Очі твої зворушують мене і бентежать.

Але сама вона перехилюється й клонить голову на грудех Соломона. Вогнем пашать рожеві уста, понад білими шклистими зубами, а вії тремтять від болючої, непереможної пожадливости. Соломон припадає пожадливо до її уст, що так непереможно манять до себе. Він почуває цілою своєю істотою полум'я її уст, слизькість її зубів і солодку вохкість язика і увесь палає від нестерпучої жаги, якої ще ніколи не зазнав на своїм віку.

Так минне одна хвилина, друга.

— Що ти робиш зі мною! – в знесиллі шепоче Суляміт, закриваючи очі. – Що ти робиш зі мною!

Але Соломон жагучо шепоче її коло самих уст:

— З твоїх уст, дівчино, капле мед як з щільника і мед та молоко під язиком твоїм... Ох, ходи швидше до мене, не гайся. Тут за стіною гарний холодок, затишно й темно. Ніхто не побачить нас. Тут так мягко на траві під кедрами.

— Ох, ні, ні, йди від мене. Я не хочу, я не можу.

— Суляміт... ти хочеш, ти хочеш... Сестрице моя, кохана моя, ходи до мене!

— В низу, на дорозі біля огорожі царського виноградника, чути відгомін людської

ходи, але Соломон вдержує за руку злякану дівчину.

— Скажи мені швидше, де ти живеш? Нині у ночі я прийду до тебе — промовляє він, поспішаючи.

— Ні, ні, ні... Цього не скажу я тобі. Пусти мене. Я не скажу тобі.

— Я не пущу тебе Суляміт, аж поки ти не скажеш... Я хочу тебе!

— Добре, я скажу... Але ти спершу обіцяй мені, що не прийдеш цієї ночі... Так само не приходь і на другу ніч і в цю що прийде по ній... Царю мій! Заклинаю тебе сернами й пільними ланями, не трівож ти своєї коханої, аж поки вона не захоче!...

— Так я обіцяю тобі... Тільки скажи Суляміт, де твоя хатина?

— Як ти шляхом, що веде до міста перейдеш мостом через Кедрон, вище Сілоама, то побачиш нашу хатину біля самого джерела. Крім нашої хатини там немає других осель.

— А котре-ж твоє вікно, Суляміт?

— На віщо тобі теє знати, любий мій? Та не дивись бо на мене так. Твій погляд чарує мене... Не цілуй мене... Не цілуй мене .. Милий! Цілуй! Цілуй мене ще...

— Де-ж твоє вікно, єдина моя?

— Моє вікно виходить на південь. Алеж я не повинна тобі цього казати... Високо, маленьке вікно з решіткою.

— Може решітка відчиняється з середини?

— Ні, це на глухо забите вікно. Але зараз за рогом двері. Вони ведуть прості-

сінько в хатинку, де я сплю з моєю сестрою. Але ти прецінь обіцяв мені!... Сестра моя почує, вона спить дуже чуйно. Ох, який же ти гарний, мій коханий. Ти чей-же обіцяв мені, неправда?

Соломон легенько водить рукою по її головці й щоках.

— Я прийду до тебе цієї ночі, — говорить він вперто. — В саму північ прийду. І воно так буде, так буде. Я так хочу.

— Любий!

— Ні. Ти будеш чекала на мене. Тільки не бійсь і вір мені. Я тобі не зроблю кривди. Навпаки, я дам тобі таку велику радість, що супроти неї усе на землі марне. Тепер бувай здорова. Я чую, що за мною шукають.

— Прощай мій любий... Але ні, зажди хвилинку ще. Скажи мені, як тобі на імя, я не знаю, як тебе звати.

Він на один мент, наче вагається, спускає вії до долу, але в цюж мить підводить їх.

У мене таке саме імя як в царя. Я називаюся Соломон. Бувай здорова. Я люблю тебе.

V.

Веселий та радий був Соломон у той день, коли засів на судищі в сали Ливанського двора й чинив суд і розправу над людьми, що приходили до нього.

Сорок стовпів, по чотири в ряд, підпирали стелю судища, а всі вони були виложені кедром та кінчилися маківками на зразок лелій; поміст був виложений штучними кипарисовими дошками, а на стінах не було ніде видко каміння з-під кедрової облоги, прикрашеної золотими різьбами, котрі уявляли собою пальми, ананаси і херувимів. В глибині судища з трьома великими вікнами вело шість ступнів до підвисшеня трону, а на кожнім ступні стояло по двоє золочених львів, по одному з обидвох боків. Щож торкається престола, то був він зроблений зі слоневої кости з золотою перепліткою та з золотим поручч'ям в виді лежачих львів. Висока спинка престола завершувалася золотим кружком. Занавіси з фіолетових і пурпурових тканин звисали при вході від стелі до підлоги, відділюючи притвор, де поміж п'ятьма стовпами товпилися позивальники, прохачі і свідки, а також винуватці й злочинці під сильною вартою.

Цар був одягнений в червоний хітон, а на голові мав звичайний вінець з 60-ти берілів, оправлених в золото. Праворуч сто-

яв престол для його матери, Вирсавії, але вона останніми часами, задля преклонного віку, рідко коли показувалася в місті.

Асирийські гості, з суворими, чорнобородими обличчями сиділи вздовж стін на яспісових лавках; на них були ясні оливкові одежі, вишиті по краях червоними й білими мережками. Вони ще у себе в Асирії чули стільки про правосуддя Соломона, що старалися не препустити ні одного його слова, щоб відтак могти розповідати про мудрість ізраїльського царя. Поміж ними сиділи полководці Соломона, його міністри, начальники провінцій і царедворці. Тут був Ванея, — колишній царський кат, убійник Йоава, Адонія й Семея, — а тепер головний отаман війська, присадкуватий, товстий старець з рідкою, довгою, сивою бородою; його одцвілі голубі очі, окружені червоними, наче вивернеными повіками, гляділи зі старечою тупістю; рот був роззявлений і слинявий, а м'ясиста, червона, долішня губа звисала безсильно в-низ; голова його була завжди притуплена й легко тремтіла. Так само був тутечки Азарія, син Натана, гіркий, високий чоловік з хоробливим зівялим обличчям і чорними кругами під очима, і добродушний розсіяний Йосафат, що писав історію, і Ахеляр, начальник Соломонового двора, Зівуфт, що носив високий титул царського приятеля, Бен-Авінодав, жонатий зі старшою дочкою Соломона — Тафтафією, і Бен-Гевер, начальник країни Арґовії, тієї, що лежить в Вассані; під його рукою було шістьдесять міст, оточених високими мурами, з ворота-

ми на мідяних завісах; і Ваана, син Хушая, що вже давно здобув собі велику славу, вміючи кидати копієм на віддаль трийцяти парасанґів і багато других царських двораків. Шістьдесять воїнів, виблискуючи золоченими шеломами і щитами, стояло рядом по лівім і правім боці престола; старшим над ними був нині чорноволосий, кучерявий красун Еліяв, син Ахілуда.

Перший став перед лицем Соломона зі своєю жалобсю якийсь Ахійор, по ремеслу шліфар. Працюючи в фенікійськім Белі, він тамечки знайшов коштовний камінь-самоцвіт, обробив його і попросив свойого приятеля Захарію, що саме тоді вибирався до Єрусалиму, щоб він передав камінь його, Ахійоровій, дружині. Першим ділом, про яке він спитав свою жінку, вернувшись до дому, — був дорогий камінь. Вона дуже здивувалася, почувши таке від мужа і заклялася, що ніякого каміня вона не бачила. Тоді Ахійор, не гаючись, пішов до свого приятеля Захарії, щоб вияснити справу; але той запевняв його і присягою скріпив, що як тільки вернув до дому, то віддав камінь кому слід. Він навіть привів двох свідків, котрі потвердили, що бачили, як Захарія при них передавав камінь Ахійоровій жінці.

І ось тепер всі вони четверо — Ахійор, Захарія і двох свідків – стояли перед троном Ізраїльського царя.

Соломон по черзі глянув кожному з них в очі і сказав до сторожі:

— Відведіть їх, усіх чотирьох в осібні кімнати тай замкніть їх кожного з осібна.

І коли все це було зроблено, — велів він принести чотири грудки сирої глини.

— Тепер нехай кожний з них, — велів цар: — виліпить з глини ту форму, яку мав камінь.

За якийсь час виліпки були готові. Але один зі свідків зробив свій зліпок на зразок кінської голови, як тоді звичайно дорогоцінне каміння оброблювалось; другий знов виліпив овечу голову, і тільки у двох із них — а саме у Ахійора і Захарії — зліпки були однакові, зроблені на зравок жіночої груди.

Тоді сказав цар:

— Тепер і сліпому видко, що Захарія підкупив свідків. Отож, нехай Захарія верне самоцвіт Ахійорови, а при тім нехай заплатить йому горожанських 30 сикл судових коштів, а десять свячених сикл нехай зложить на божий храм. Свідки, що самі себе зрадили, нехай зложать до державної скарбниці по пять сикл за фальшиве свідчення.

Після того приступили до Соломонового трону три брати, що правувалися за спадщину по батькові. Іхній батько перед своєю смертю озвався до них: Щоби ви по моїй смерті не сварилися при дільбі майна, я сам розділю вас по справедливости. Як я умру, то підіть ви на той горбок, що за хатою в кущах і розкопайте його. Там найдете ви скринку з трьома переділками, так і знайте, що верхня припадає для найстаршого, середня для середущого, а долішня для найменшого брата. І колиж по його смерті вони пішли і зробили так, як він ве-

лів їм у своїм заповіті, то побачили, що верхня переділка була повна золотих монет, тимчасом в середній лежали звичайні кости, а в долішній куски дерева. І ось запалала в серцях молодших братів пекольна ненависть і ворожнеча до старшого брата, а життя їхнє стало нарешті таким нестерпучим, що вони постановили звернутися до царя за порадою й правосуддєм. Навіть тут стоячи перед троном, вони не могли вдержатися від взаємних докорів і обид.

Цар похитав головою і вислухавши їх промовив:

— Годі вам сваритися; тяжкий пісок, важенний камінь, але найтяжчий з них обидвох — це гнів дурня. Як видно, ваш батько був мудрий і справедливий чоловік і свою волю він висловив так ясно у своїм заповіті, начеб це було зроблено при сотні свідків. Невжеж ви відразу не догадались, нещасні горлачі, що найстаршому братові він відказав всі гроші, середньому всю худобу і всіх рабів, а найменьшому хату й поля. Ідіть же в мирі і не ворогуйте більше.

І три брати — недавно запеклі вороги — з роз'ясненими обличчями поклонилися цареві до ніг і вийшли з суду рука в руку.

Ще й друге діло про спадщину рішив цар, яке розпочав був ще перед трьома днями. Один чоловік вміраючи, сказав, що ціле своє майно відказує тому з двох синів, котрий з них буде гіднійший. Але з тої причини, що ні один з них не хотів признати себе гіршим від другого, то й порішили обидва звернутися до царя за порадою.

Соломон спитав їх, хто вони такі по званню і почувши відповідь, що вони обидва мисливці-лучники, промовив:

— Вертайте до дому. Я велю сперти до дерева трупа вашого батька. Побачимо наперед, хто з вас меткійше поцілить його стрілою в грудь, а потім вже розміркуємо вашу справу.

Саме тепер обидва брати вернулися в супроводі чоловіка, котрого цар посилав з ними для догляду. Його допитувався цар, як випала проба.

— Я все сповнив, що ти велів мені, царю, — промовив той чоловік. — Я поставив трупа старця під деревом і дав кожному з братів луки і стріли. Перший стріляв старший брат. На віддаль стодвацяти ліктів він поцілив саме в те місце, де в живого чоловіка б'ється серце.

— Прекрасний вислід — промовив Соломон. — А щож молодший?

— Молодший .. Прости мені царю, я не міг налягати на те, щоб твоя воля була сповнена до краю... Молодший брат натягнув тетиву і положив вже на неї стрілу, але зараз опустив лук до ніг, обернувся тай каже заплакавши: „Ні, не можу я цього вчинити... Не буду стріляти до трупа мойого батька“.

— Коли так, то нехай на його перейде батьківське майно, — постановив цар. — Бо показалося, що він є гіднійшим сином. Старший знов, як хоче, може вступити до моєї прибічної сторожі. Мені потрібні такі міцні і жадні люди, з меткою рукою, бистрим оком і з серцем оброслим шерстю.

Після того станули перед царем три купці. Ведучи до спілки торгівлю, вони заробили богато грошей. І коли прийшов їм час їхати до Єрусалиму, то вони зашили золото в шкіряний пояс тай пішли у божу путь. Та довелося їм заночувати в лісі, а пояс для певности закопати в землю. А як в ранці прокинулись вони зі сну, то вже пояса не було на тім місци, де вони його положили.

І почав кожен з них обвинувачувати другого, закидуючи потайне загарбання пояса, але як видно усі три були людьми дуже хитрими і гострими в речах, тим то озвався до них цар ось як:

— Тепер, заки ще я вирішу вашу справу, послухайте ось цієї притчі. Одна вельми вродлива дівчина присягнула свойому любкови, як він вибирався в далеку дорогу, що нікому не віддаватиме свого дівочого вінка і так довго ждатиме, аж доки він не вернеться до дому. Але він виїхавши, в короткім часі оженився в другім місті з другою дівчиною і вона дізналася про це. Тимчасом до неї засватався богатий і щиросердечний хлопчина таки з її родинного міста, ровесник та друг її ще з дитиньства. Приневолена родичами, вона не зважилася розказати йому з сорому й страху про свою клятьбу і вийшла за його заміж. Коли-ж по весіллю він повів її в спальню і хотів лягти з нею, вона почала благати його: Пусти мене, мій милий, до того міста, де пробуває мій колишній любко. Нехай він здійме з мене присягу, а тоді я вернуся до тебе і зроблю все, що

ти хочеш. І тому, що хлопчина дуже любив її, то згодився на її просьбу, одпустив її і вона пішла. На дорозі напав її розбійник, ограбив її і вже хотів її знасилувати. Але дівчина впала перед ним на коліна і заливаючись сльозами, молила його не робити її кривди та розказала розбійникови геть усе, що її трапилося і задля чого вона вибралась в таку далеку дорогу до чужого міста. І розбишака вислухавши, здивувався дуже, що на світі може бути таке чесне й вірне серце, зворушився добротою її жениха і не тільки відпустив дівчину в мирі, не заподіявши її ніякого лиха, але ще віддав її одежу й коштовні прикраси. Тепер питаю я вас, хто із них трьох поступив найкраще перед Богом — дівчина, жених чи розбійник?

І один з позовників ставив найвище дівчину за те, що додержала слова. Другий дивувався великій любови жениха; а третий з них висказався, що найкраще поступив розбійник.

Тоді озвався цар до цього останнього:

— Тепер видко, як на долоні, що це ти украв пояс зі спільним золотом, бо по своїй вдачі ти захланний і зазіхаєш на чуже добро.

А чоловік той, передавши свою подорожню палицю одному зі своїх спільників, промовив, піднявши руки в верх, наче до присяги:

— Присягаю перед одвічним Єговою, що не маю золота, а він!

Цар усміхнувся і сказав до одного зі своїх воїнів:

— Візьми палицю цього чоловіка і розломи її на двоє.

— І як тільки воїн виконав наказ Соломона, то на землю посипались золоті монети, бо були вони спрятані в середині видовбаної палиці; наче громом вражений мудрістю царя, злодій впав на землю і призвався до вини.

Так само прийшла до Ливанського двора жінка, вбога вдова по каміняреви тай каже:

— Я прошу правосуддя, царю! За останні два динарі, котрі мені лишилися, я купила собі муки і насипала в отсю глиняну миску і понесла до дому. Але раптом схопився сильний вітер і розвіяв мою муку. О мудрий царю, хтож тепер поверне мені мою шкоду! Тепер не маю я чим діток своїх накормити!

— Коли-ж це було? — спитав цар.

— Це було нині в ранці на світанню.

Отож велів Соломон прикликати кількох богатих купців, котрих кораблі мали в той день йти з товарами до Фенікії черз Яффу. А як вони залякані з'явилися на судищі, цар спитав їх:

— Чи молися ви Богові, або богам о ходовий вітер для ваших кораблів?

— Вони відповіли:

— Так, царю! молились! І милі були Господу Богу наші жертви, бо Він післав нам ходовий вітер.

— Я тішуся разом з вами, — промовив Соломон. — Але ось той сам вітер розвіяв цій вбогій жінці муку, як несла вона її

на мисці. Як ви думаєте, чи булоб це справедливо, як-би ви її повернули шкоду?

І вони зрадівши, що тільки задля того прикликав їх цар, в одну мить насипали жінці повну миску дрібних і грубих срібних монет. Коли-ж вона зі сльозами в очах стала дякувати цареві, він радісно усміхнувся і промовив:

— Підожди, це ще не все. Нинішний поранковий вітер дав і мені велику радість, якої я навіть не сподівався. Тому я до дарунків цих купців докину ще й свій царський дар.

І він велів свому скарбникови Адонірамови наложити зверха на гроші купців стільки золотих монет, щоб з під них не видко було срібла.

Нікого не хотів Соломон бачити в той день зажуреним та нещасливим. Він роздав так богато надгород, пенсій і подарунків, що перед тим за цілий рік не роздавав стільки; він навіть дарував вину Ахімаасові, намісникові країни Нафталімів, на котрого з-давна злився за неправні драчі та податки, помилував він в той день не одного, скасував кару тим, що переступили закон і не відмовляв жадній просьбі своїх підданих, крім одної.

Як виходив Соломон з Ливанського двірця малими полудневими дверима, заступив йому дорогу якийсь в жовтій шкурятаній одежі, присадкуватий, широкоплечий чоловік з темно-червоним, понурим лицем, з чорною густою бородою, з шиякою як у вола і з суворим поглядом з-під навислих чор-

них брів. Це був головний жрець святині Молоха. Він промовив тільки одно слово благущим голосом:

— Царю!

У бронзовім череві його бога було сім переділок: одна на муку, друга на голуби, третя на вівці, четверта на барани, п'ята на телята, шеста на воли і врешті сема призначена була для живих немовлят, що їх приносили матері в жертву Молохові — вже здавна на приказ царя світила пусткою.

Соломон мовчки пройшов поуз жерця, але той простягнув до нього руки і почав благати:

— Царю! Заклинаю тебе твоєю радістю!... Царю, зроби мені цю ласку, а я виявлю тобі, яка небезпека висить над твоєю головою і чигає на твою душу...

Соломон ні словом не озвався і жрець затиснувши кулаки, наче дві здоровенні довбні, проводив його аж до виходу роз'яреним поглядом своїх звір'ячих очей.

VI.

У вечері пішла Суляміт на старе місто і повернула в той бік, де довгими рядами стояли крамниці міняйлів, лихварів, та торгівців всілякими пахощами. Там продала вона золотникові за три драхми і один динар єдиний свій скарб — святочні срібні кульчики-кружальця з золотими зірками по середині.

Потім вступила вона до продавця пахощів. В глибокім, темнім камянім закамарку, посеред слоїків з сірою арабською амброю, коробочок з ливанським ладаном, пучок запашних трав і баньок з олійками — сидів, підобгавши під себе ноги, жмурячи ліниво очі, нерухомий, увесь пересяклий пахощами, старий, опасистий, зморщений евнух-египтянин. Він обережно одлічив з фенікійської баньки в маленький глиняний слоїчок, як раз стільки капель мира, скільки було динарів в грошех Суляміти, а коли скінчив цю справу, то промовив, підбираючи довкола шийки заткальцем решту пахощів, з лукавою усмішкою:

— Чорнява дівчино, гарна, люба дівчино! Як нині твій милий зложить тобі поцілунок на грудех і скаже: „Як гарно пахне твоє тіло, моя ти кохана, люба дівчино!“ — тоді ти і мене згадай. Памятай, що я перелив тобі три каплі більше!...

А як настала ніч і місяць підвівся високо над Сілоамом, перемішуючи блакитну білість домиків з темною синявою тіней і з мутною зеленю дерев, встала Суляміт зі своєї вбогої постелі з козинячої шерсти й почала наслухувати. В домі було тихо, хоч маком сій. Тільки на дворі в придорожніх кущах скрипливо, пристрасно кричали цикади і кров молоточками стукала у висках. Віконна решітка відбита навскося місячним сяйвом білою плетінкою лежала серед хати.

Тіпаючись як у пропасниці, з надмірного щастя, сподівання й ляку, розстібнула Суляміт свою одежу, спустила її до долу до самих кісток і переступивши через неї, станула гола серед хати, лицем до вікна, осяяна місяцем через плетінку решітки. Вона налила густого, запашного мира собі на плечі, на груди, на живіт і шкодуючи втратити хочби одну дорогу цінну каплю, почала хутенько розтирати миро на ногах, під пахами і довкола шиї. Торкаючись гладенькими й слизькими долонями й ліктями до тіла, вона іздрігалась від солодкого предчуття. Вона всміхалася й трусилася зі зворушення, споглядаючи у вікно, де за віконною решіткою виринали два осокори, з одного боку темні, а з другого наче сріблом облиті.

Вона стояла як зачарована і нишком шепотіла:

— Це для тебе, мій милий, це для тебе коханий мій! Мій коханий найкращий з-поміж усіх на світі, хоч-би їх було десять тисяч, не знайдеш такого як він, голова його — чисте золото, волося кучеряве і чорне як

крило ворона. Уста його — насолода, і увесь він — пожадання. Ось хто, сестриці й дочки єрусалимські, мій коханий іріднесенький братік мій!...

Як квітка, що пахне миром, лягла вона на свою постіль. Лице її звернене до вікна; руки вона, як мала дитина затиснула між колінами, а серце б'ється, а серце б'ється голосно на всю хату. Так минає богато часу. Сливе не примикаючи очей, вона починає дрімати, тільки не спить серце невгомонне. Її видається, що милий лежить разом з нею. Праву руку поклав її під голову, а лівою обіймає її. З радісного переляку вона прокидається з дрімоти, шукає милого коло себе на постелі, але біля неї нікого немає. Місячна плетінка посунулась близче ід стіні, викривилася й значно вкоротилася. Кричать цикади, одноманітно журчить кедронський потік, а з міста долітає журливий спів нічного сторожа.

„Що буде, як він не прийде нині, — думає Суляміт: — я просила його, а нуж він не послухав мене? Заклинаю вас, дочки єрусалимські, сернами і полевими леліями: не будіть ви любови, поки вона сама не прийде до вас... Аж ось любов посітила мене. Прибудь швидше, мій милий! Твоя дівчина чекає на тебе. Будь скорий як молодий олень серед гір запашних".

Заскрипів пісок на дворі під легкими кроками. І дівчині душа завмерла. Рука обережно стукає до вікна. Темне обличчя маячить за решіткою. З-за решітки долітає тихій шепіт милого:

— Відчини мені, сестрице моя, кохана моя, голубко чиста, біла! Голова моя припала росою.

Але солодка, чарівна утома огортає її тіло і вона лежить, як нежива. Вона хоче встати і не може, хоче ворухнути рукою і не може. І не розуміючи, що з нею робиться, вона шепче, споглядаючи у вікно:

— Ах, Боже мій, кучері його припали нічною росою! А я скинула свій хитон. Як же-ж мені тепер одягнутись?

— Встань, кохана моя. Вийди, зоре ти моя. Вже не далеко до ранку, розкривають квіти свої чаші, виноград ллє свої пахощі, настав час пташиного щебетання, журливе воркування горлиці розлягається серед гір.

— Я помила ноги, — шепоче Суляміт: — Як же-ж мені тепер стати ними на землю?

Темна голова щезає з віконної плетінки й голосні кроки обходять хату й спиняються під дверми. Милий старається обережно просунути руку в щілку для замка. Тепер чути, як він пальцями шукає засува.

Тоді Суляміт встає, міцно притискає руки до грудей і шепоче з переляку:

— Моя сестра спить, я боюся її розбудити.

Вона вагається, руки тремтять, а потім вступає в капці, одягає хитон на голе тіло, накинувши на верха рядно, відчиняє двері, а на засові остаються сліди дорогого мира. Але вже нікого немає на дорозі і сама дорога біліє серед темних кущів в сірім досвітнім тумані. Милий не діждавшись — пі-

шов, навіть кроків його не чути. Місяць зменьшився, поблід і підбився високо. На сході понад шпилями гір з'являється рожева, досвітня заграва. Ген далеко біліють мури і доми Єрусалиму.

— Коханий мій! Царю і пане моєї душі! — гукає Суляміт в досвітній, імлистій темряві. — Ось я тутечки. Я чекаю на тебе... Вернися!

„Ой побіжу-ж я цією дорогою, дожену я, дожену мого милого, — гуторить Суляміт сама з собою. — Піду я по місті, по вулицях, по майданах і буду шукати того, котрого любить душа моя. Ох, як-би ти був моїм братіком, що ссав враз зі мною грудь моєї матері, я цілувалаб тебе і ніхто не судивби мене і не дорікав. Я взялаб тебе за руку і привелаб до своєї батьківської хати. Ти навчав-би мене, а я напувалаб тебе соком з ґранатових яблук. Заклинаю вас, дочки єрусалимські: як доведеться вам стрінути мого коханого, то скажіть йому, що я тужу за ним і помираю з любови".

Так гуторить вона сама з собою і як на крилах біжить легкими кроками до міста. Біля Болотяної брами сидять два сторожі, дрімаючи в ранішній прохолоді, що цілу ніч ходили по місті. Вони прокидаються і дивуються, побачивши дівчину, що біжить кудись. Молодший з них встає і розпросторивши руки, заступає її дорогу.

— Підожди, підожди дівчино! — гукає він сміючись. — Куди біжиш ти так швидко? Ти проспала нишком цілу ніч на постелі свого милого і ще й досі гаряча від його

пестощів, а ми перемерзли, вартуючи цілу ніч на холоді. Справедливість вимагає, щоб ти з нами теж трохи посиділа.

Старший теж встає і хоче обняти Суляміт. Він не сміється, тільки дихає важко, сопе з диким свистінням, облизуючи язиком сині губи. Його понівечене обличчя вкрите великими шрамами від перебутої прокази, видається дуже страшним в досвітнім тумані. Він озиветься гугнявим, хрипливим голосом:

— Таки правда. Слухай, люба дівчино, хибаж твій милий ліпший від других мущин! Замкни очі, а ти побачиш, що між ним і мною немає жадної ріжниці. Я навіть ліпший від нього, бо запевне більше досвідчений, як він.

Вони хапають її за груди, за плечі, ловлять за руки, за одежу. Але Суляміт гнучка, проворна й міцна, а тіло її намазане пахощами слизьке. Вона вихоплюється, лишивши в руках сторожів верхнє покривало і ще швидше біжить назад тією самою дорогою. Вона не відчуває ні зневаги, ні страху — захоплена до краю думкою про Соломона. Наближившись до своєї хати, де двері, якими вона щойно вийшла, стоять отворені наостіж, чорніється тінь темною плямою на білій стіні. І вона з'їжившись як молоде котенятко, старається навіть голосно не дихати і на пальцях перекрадається поуз дверий.

Вона біжить через кедронський міст, минає край Сілоамського селища і камяною дорогою швиденько здіймається спро-

вола, на південне узбіччя Вант-Ель-Хава, до своєї винниці. Брат її спить у винограді, загорнувшись в шерстяне укривало, що припало ранньою росою. Суляміт хоче його розбудити, але він не може розплющити очей, перемсжений молодим, досвітним сном. Так само як вчора мерехтить зірка над вершиною Аназе. Схоплюється вітрець. Каплють аромати з виноградних квіток.

Піду я подивлюся на те місце, де стояв мій милий, — промовляє Суляміт. — Торкнуся я камінців, до котрих торкалася його рука, поцілую я землю там, де ходили його ноги.

Вона проворно пересувається поміж виноградного лозою. Роса падає з винограду на її ноги і бризкає на лікті. І раптом радісний крик Суляміти розлягається серед виноградника. Цар стоїть за кам'яною огорожею. Він з радісним, усміхненим обличчям простягає до неї руки.

Наче легенька пташина перескакує Сулямiт через огорожу і без слів, застогнавши з надмірного щастя, обвилася довкола царя.

Так минає ще кілька, довгих як вічність хвилин. Нарешті одриваючи губи від її уст, промовляє він в нестримнім захопленню і голос його тремтить:

— Яка ти гарна, моє, ти кохання любе, яка ти гарна!

— Ох, який ти вродливий, коханий мій!

Сльози несказаної радости й вдячности — блаженні сльози блищать на блідім, прекраснім личку Суляміти. Знесилена від лю-

бови, вона падає на землю і ледве чутно шепоче шалені слова любови:

— Постіллю нам зелена мурава. Кедри — шатром над нами... Цілуй мене поцілунками уст твоїх. Солодші бо од вина пестощі твої...

Трохи згодом лежить Суляміт головою на грудех Соломона. Його ліва рука обнімає її.

Притуливши уста до самого її уха, цар щось шепче її до уха, прохає пробачити йому і Суляміт шаріє від його слів й закриває очі. А опісля з несказано чарівною усмішкою промовляє засоромлена:

— Браття мої поставили мене, щоб я стерегла винницю... а я й своєї винниці не з'уміла зберегти.

Але Соломон бере її маленьку, загорілу ручку й палко припадає до неї устами.

— Тобі може жаль цього, Суляміт?

— О, ні, царю мій, коханий мій, мені нічого не жаль. Хочби ти зараз встав, пішов геть од мене і на завжди покинув мене, а навіть як-би мені судилося судьбою вже ніколи не бачити тебе, я до кінця мого життя з великою вдячністю буду вимовляти твоє і'мя, Соломоне!

— Слухай Суляміт, скажи мені ще одно... Тільки прошу тебе, скажи мені щиру правду, пречиста моя... Скажи, чи знала ти, хто я такий?

— Ні, я й досі того не знаю. Я думала... Але мені соромно признатися... Я боюся, що ти будеш сміятися з мене... Люди розказують, що тутечки на горі Ватн-Ель-Хав,

часом блукають поганські боги... І я думала: чи ти бува часом не Гор, син Озіріса, або який иньший бог?

— Ні, я тільки цар, кохана моя. Але ось на цім місци я цілую твою любу ручку, загорілу від сонця і присягаю тобі, що ще ніколи: ані в часі моєї молодости, коли то прокинулася жага в серцю моїм, ані за перших днів моєї великої слави не палало моє серце такою нестримною жагою, яку розбуджує в мені один твій усміх, один дотик твоїх огняних кучерів, одна дужка твоїх рожевих уст! Ти така гарна, як Кидарські шатра, як занавіси в Соломоновім храмі! Я оп'янілий від твоїх пестощів. Ось твої груди — якіж вони запашні. Грули твої — наче те коштовне, солодке вино!

— О, так, так, дивись на мене, дивись, мій коханий. Очі твої хвилюють мене і бентежать! Ох, яка радість сповняє серце моє: аджеж до мене прийшла твоя любов, аджеж до мене звернулася жажда твоя! Як квітки запашні кучері твої. Як вязанка мира лежиш ти мені на грудех!

Час спинює свою одвічну течію і знимається над ними соняшне коло. Постіллю для них — мурава, крівлею — кедри, стінами кипариси. А сторожем над їхнім наметом — любов.

VII.

Мав цар Соломон басейн у своїм дворі восьмикутний, холодний басейн з білого мармору. Темно-зелені малахітові сходи тягнулися аж до самого його дна. Облоги з египетського біло-сніжного яспису, з ледве помітними жилками — становили рамя басейну. Найкраще гебанове дерево пішло на обробку стін. Чотири львині голови із рожевого сардонікса тоненькими струями лили воду в басен. Вісім срібних шліфованих зеркал доброї сидонської роботи, на зріст чоловіка, були вправлені в стіни поміж стрункими білими стовпами.

Заки ще Суляміт увійшла в басен, молоді служниці налили до нього всіляких пахощів і вода від того побіліла, поголубіла і заграла перлами молочного опалю. В німім захопленню споглядали служниці на її тіло, роздягаючи Суляміт, і роздягнувши її, привели до зеркала. Найменьшої хиби не було на її прекраснім тілі, котре наче спілий рожевий овоч, покрите було золотистим пухом ніжного волося. Вона-ж, споглядаючи на себе в зеркалі, шаріючи від сорому, думала:

„Все це для тебе, мій царю!“

Вона вийшла з басену освіжена, холодна й запашна, покрита тремтючими каплями, наче та квітка під росою. Рабині накинули

на неї коротеньку білу туніку з найтоньшого єгипетського лену і хитон з коштовного сарґонського бісера, який був такої блискучої золотистої краски, що одежа виглядала так, наче була виткана з соняшних промінів. Вони обули її ноги в малі сандали з червоної шкури молодого козляти, вони осушили її темно-золоті кучері і перевили їх зразками великих чорних перлів і украсили її руки золотими, дзвенячими браслетами.

В такім строю станула вона перед Соломоном і цар скрикнув на радощах:

— Хтож вона така, що сяє як зірка, чарівна, як місяць, ясна як сонце? О, Суляміт, твоя краса грізніща, як полки з розпущеними знаменами! Сімсот жінок мав я і триста наложниць і дівчат без ліку, але ти єдина найкраща поміж ними — зірко ти моя! Побачать тебе цариці і возвеличають, і поклонаться тобі наложниці і возвеличають всі женщини на всій землі. О, Суляміт, той день, в котрім ти станеш моєю дружиною і царицею, буде найщасливійшим днем для мого серця.

Тоді Суляміт підійшла до різблених маслинових дверей і притулившись до одвірка щокою, промовила:

— Я хочу бути тільки твоєю рабинею, Соломоне. От я приложила моє вухо до одвірка. І прошу тебе: по Мойсеєвому закону пригвозди мені ухо на знак мого добровільного рабства перед тобою.

Тоді велів Соломон принести зі своєї скарбниці коштовні ковтки з ярко-червоних

самоцвітів з гранатової породи, зроблених на зразок подовгастих груш.

Він сам заложив їх в уха Суляміти і промовив:

— Моя кохана належить до мене, а я до неї.

І узявши Сулямiт за руку, повів її цар до просторої світлиці на бенкет, де вже зібралися й чекали на його царедворці й приятелі.

VIII.

Сім днів минуло від того ранку, як увійшла Суляміт в царський двір. Сім днів вона і цар втішалися солодощами кохання і не могли насититися.

Соломон любив дуже приоздоблювати свою кохану коштовними речами. „Які гарні твої маленькі ноги в сандалах!“ — скрикував цар з запалом і ставши перед нею навколішки, цілував по черзі усі пальці і нанизував на них перстені з такими гарними й рідкими камінцями-самоцвітами, яких не мав навіть єрусалимський первосвященник на своїм ефоді. Суляміт була зачарована оповістями Соломона, коли то він розкривав її таємну силу самоцвітів, їх внутрішні прикмети, розповідаючи про їх чародійну властивість та таємне їхнє значіння.

— Ось возьмім антракс, святий камінь країни Офір, - розповідав цар. — Він горячий і вохкий. Глянь тільки, який він; він червоний як кров, як вечірня зірка, як розквітлий цвіт ґранату, як густе вино з енгедських виноградників, як твої уста, моя ти Суляміт, як твої уста над ранком після ночі пестощів і кохання. Це камінь кохання, гніву й крови. На руці людини, яку томить пропасниця, або палить жага, він стає теплим і палає червоним полум'ям. Надінь його кохана на руку, тоді побачиш, як він

запалає. Якщо його потовчи на порошок і пити з водою, то він дає обличчю румянець, заспокоює шлунок і веселить душу. Той, що його носить, здобуває собі владу над людьми. Він лічить серце, мозок і пам'ять. Але при дітях його не можна носити, бо розбуджує він довкола себе жагу й любовні похоті.

Або оцей прозірний та подібний до мідяної плісни. В країні Етійопів, де його можна роздобути, називають його Мгнадіс-Фза. Мені подарував його батько моєї жінки, цариці Астіс, єгипетський фараон Суссакім, а йому він дістався від захопленого в полон царя. Ти бачиш, він на око не гарний, та не має йому ціни задлятого, бо тільки чотири чоловіки на землі посідають камінь Мгнадіс-Фза. Має він ту прикмету, що притягає до себе срібло, наче захланний грошолюбець. Я дарую його тобі, моя кохана, бо ти не захланна на гроші.

Глянь, Суляміт, на отсі шафіри. Декотрі з них подібні до васильків в пшениці, иньші до осінного неба, а деякі до моря в чисту погоду.

Це камінь невинности — холодний і чистий. Підчас далеких, важких мандрівок його кладуть в рот, щоб зменшити спрагу. Він таксамо лічить від прокази й поганих наростів на тілі. Він дає ясність думкам. Жерці Юпітера носять його на вказуючім пальци.

„Царем усіх самоцвітів — це камінь Шамір. Греки називають його Адамас, це означає — непереможний. Він найдужчий з-поміж усіх речей на світі і не боїться

хочби якого вогню. Це соняшне сяйво, що згусло в землі та з протягом часу охолодилося й перемінилося в камінь. Ось глянь тільки, Суляміт, як він грає мерехтить усіма барвами, які тільки є на світі, хоч сам він прозорний як капля води. Він сяє серед темної ночі, але тратить свій блеск навіть серед білого дня на руці душегуба. Його привязують до руки поліжниці, яка мучиться в важких породах, так само надівають його воїни на ліву руку, як ідуть до бою. Той, хто носить Шамір — подобається царям і не боїться злих духів. Шамір зганяє ртриботиння з лиця, очищає віддих, дає спокійний сон снoходам й становиться вохким в поблизу трояну. Самоцвіти Шамір бувають чоловічі й жіночі; закопані глибоко в землю, вони можуть розмножуватись.

Місячний камінь, блідий й ніжний як сяйво місяця — це самоцвіт халдейських і вавилонських маґів. Перед віщуванням, вони кладуть його під язик і він дає їм дивний дар бачити прийдешнє. Він має дивний звязок з місяцем, бо як тільки молодик настає, він робиться холодним, а сяйво його змагається. Він дуже сприяючий для женщини, особливо в той рік, коли то вона з дитини стає дівчиною.

А оцей шмараґдовий перстінь носи завжди на руці, моя кохана, бо смараґд — улюблений камінь Соломона, Ізраїльського царя. Він зелений, чистий і ніжний, як весняна трава і як довго дивитись на його, то серце оживає з радости; а як глянеш на нього у-ранці — то цілий день буде для те-

бе легким й радісним. Над твоїм нічним ложем, кохана моя, я повішу ізмараґд: нехай він одганяє від тебе погані сни, втихомирює твоє серце й заступить дорогу чорним думкам. До того, хто носить смараґд, не зближаться гадюки ні скорпіони; коли-ж держати смараґд перед очима гадини, то з них поллється вода і буде текти так довго, аж поки гадина не осліпне. Товчений смараґд дають пити отроєній людині разом з гарячим верблюжим молоком, щоб троян вийшов з потом; змішаний з рожевим олійком, він дуже помічний від всілякого гаддя, а розтертий з шафраном і приложений до хворих віч, як рукою здіймає курячу сліпоту. Так само дуже помічний він при кровотічі і на чорний кашель, котрий не дасться вилічити ніяким способом.

Обдарував цар свою любку лівійськими аметистами, схожими на фіялки, що цвітуть на провесні в лісах на підніжжю Ливанських гір, — аметистами, що посідають чарівну силу: втишають бурю, втихомирюють злість, хоронять голову від хмелю, коли перебрати мірку й помагають підчас ловів на диких звірів; подарував теж перзепольський опаль, котрий приносить щастя в коханню, припинює свавку й незгоду між супругами, одвертає царський гнів і сприяє дуже в годівлі й продажі коней; самоцвітний камінь, що зветься „котяче око“ — з прикметою зберігати майно, розум і здоровля свого пана; і блідий синьо-зелений, як морська вода біля берега; бериль — помічний від більма і прокази, добрий товариш у дорозі;

і різноколірний аґат – той, що носить його, не боїться підступу і лукавства ворогів і не пропаде підчас землетрусу; так само нефріт, нирковий камінь, охороняючий людину перед громами; крім того зелений наче яблуко, мутно-прозірчастий оникс, — сторож свого господаря від огню й божевілля; потім ясніс, що наводить жах на звірів; далі чорний ластів'ячий камінь, наділяючий людину красомовством; то знов почитуваний дуже вагітними жінками орлиний камінь, що його орли кладуть до своїх гнізд, як приходить пора вийматися їхнім пискля там; забераат із країни Офір, сяючій як маленькі сонця; жовто-золотистий хрізоліт — друга злодіїв і купців і сардонікс улюбленний царями і царицями; малиновий ліґірій, котрого як звісно находять в шлунку рися, тим то його зір такий бистрий, що він бачить навіть крізь стіни, — тому-то ці, що носять ліґірій, визначаються незвичайною зіркістю очей, — крім цього він спинює кровотечу з носа і гоїть всілякі рани, опріч ран заподіяних каменем, або залізом.

Навішав цар на шию Суляміті чимало дорогого намиста з перел, що їх добували його піддані із дна персидського моря і перли від теплоти її тіла набирали живого блеску й ніжного коліру. Так само коралі набірали більшої краси і черлености на її смуглявій груди, оживав опалевий самоцвіт на її пальцях і кидали тріскучі іскри ці жовті бурштинові забавки, що їх привозили в дарунок цареві Соломонові з далеких берегів

північних океанів сміливі моряки Тирського царя Хірама.

Ромен-зіллям і леліями притрусувала своє ложе, стелючи його на ніч і спочиваючи на її груди промовляв цар, радіючи цілим серцем:

– Ти подібна до царського човна в країні Офір; любко ти моя! До легенького золотого човника, що пливе, хитаючись по водах святої ріки, серед запашних, білих квітів...

Так навістила царя Соломона — найбільшого з царів і наймудрійшого з-поміж мудрців — його справжня перша й остання любов.

З того часу богато віків минуло. Були царства і царі і ніякий слід не лишився по них, як від того вітру, що мчиться над пустинею й пропадає безслідно. Були крíваві, люті войни, що тягнулися роками і після них імення полководців цілими століттями с'яли наче крíваві зорі, але час стер навіть саму пам'ять про них.

Зате любов вбогої дівчини з винниці і великого царя не промине в пам'яти століть і не забудеться, бо сильна як смерть любов, а кожна женщина, що любить — цариця та ще й тому, що несказано гарна любов!

IX.

Сім днів минуло з того часу, як Соломон — поет, мудрець і цар — привів у свій двір вбогу дівчину, яку довелось йому стрінути у винниці на світанні. Сім днів втішався цар тихою насолодою кохання і не міг насититися. І велика радість осінювала його обличчя, наче золоте соняшне сяйво.

Ночі були ясні, теплі й місяшні — солодкі ночі кохання. На ложі вистеленім тигровими шкурами лежала голіська Суляміт, а цар сидів на помості біля її ніг і наливаючи свою смараґдову чашу золотистим вином з Мареотіса, пив на здоровля своєї коханої, радіючи цілим серцем та розповідав її мудрі, старинні оповісти та чарівні казки. Рука Суляміт, спочиваючи на його голові, гладила його густе, кучеряве чорне волося.

— Скажи мені, мій царю, — спитала якось Суляміт: — чи не дивно воно, що я тебе покохала від першого разу? Я тепер пригадую собі все й мені здається, що я належала до тебе з тої самої хвилини, коли ще не встигла глянути на тебе, а тільки почула твій голос. Серце моє затремтіло й розкрилося на зустріч тобі, як розхиляється квітка літньої ночі від подиху південного вітру. Чим же ти так причарував мене, мій коханий?

І цар, схиливши голову до ніжних колін Суляміти, ласкаво всміхаючись, промовив:

— Тисячі жінок перед тобою, моя ти зоре, ставили те саме питання своїм коханим і сотки століть після тебе вони будуть питати про це своїх любків. Три речі не зрозумілі для мене на світі, ба та ще й четвертої я не можу збагнути: лету орла на небі, бігу змії на скелі, шляху корабля на морі й таємної стежки, якою прямує душа мущини до серця женщини. Це не моя мудрість, Сулярміт, це слова Агура, сина Якея, що їх переказали нам його ученики. Але пошануймо й чужу мудрість.

— Еге-ж промовила Суляміт в задумі: — дуже можливо, що людина ніколи не зможе цього збагнути. Нині підчас бенькету на моїй груди була вязанка запашних квіток стакті. Але як тільки ти вийшов з-за стола, цьвіти мої перестали пахнути. Я думаю, що тебе царю повинні любити жінки й чоловіки, звірі, а навіть квіти. Я частенько думаю над тим і не можу зрозуміти, як можна когось иньшого кохати, опріч тебе?

— І опріч тебе, і опріч тебе Суляміт! Я що хвилини складаю подяку Господу, що тебе післав Він на моїй дорозі.

— Я памятаю, як сиділа я на камені біля огорожі і ти положив свою руку на мою. Вогонь пробіг по моїх жилах і мені в очах усе закрутилось. Я подумала собі в своїм серцю: „Ось хто моє сонце, ось хто мій цар і коханий мій!“

— Я памятаю, Суляміт, як ти обернулася на мій поклик. З-під тоненької одежі

я побачив твоє дівоче тіло, твоє гарне тіло, яке я люблю, як Бога. Я люблю твоє тіло покрите золотим пушком, наче сонце лишило на нім свій поцілунок. Ти струнка як та серна, ти гарна як колісниця Амінодава. Твої очі, як пара голубів, що сидять біля джерела тихих вод.

О, милий мій, твої слова зворушують мене і бентежать. Твоя рука солодко палить мене. Твої ноги, царю мій, наче колодки мармурові. Живіт твій, наче мішочок пшеничної муки заквітчаний леліями.

Облиті мовчазним сяйвом місяця, вони забували про все на світі, де вони та що з ними робиться і так минали години за годинами і вони з зачудованням помічали, як крізь віконну решітку заглядав рожевий світанок.

Раз якось промовила Суляміт:

— Ти пізнав мій улюблений багато жінок і дівчат без ліку, а усі вони були найкращими жінками на землі. Мені лице палає від сорому, коли я подумаю про себе, просту, невчену дівчину та про моє вбоге загоріле від сонця тіло.

Але припадаючи устами до її уст, промовляв цар, оповинений коханням і вдячністю:

— Ти цариця Суляміт! Ти справжня цариця. Ти вродилася царицею. Ти смілива і щедра в любови. Сімсот жінок є у мене і триста наложниць та й дівчат пізнав я без ліку, але ти єдина, тиха радосте моя, найкраща з-поміж усіх жінок. Я знайшов тебе так само, як той водолаз в Перському за-

ливі. що наповнює багато кошів порожніми черепашками, та невеликої ціни перлинами, аж поки не добуде із дна морського коштовної перли, достойної царської корони. Дитя моє, тисячу раз може кохати людина, але по правді кохати може тільки раз на віку. Тьми-тмущі людей думають, що вони люблять, але тільки двом з поміж них посилає Господь любов. Тоді, як ти віддалася мені там між кипарисами, під крівлею з кедрів, на постелі з зелені, я з цілої душі дякував Всевишньому за його велику ласку для мене.

Потім знов якось спитала Суляміт:

— Я знаю, що всі вони кохали тебе, через те, що тебе не можна не любити. Цариця Сабська приходила до тебе зі своєї далекої країни. Кажуть, вона була наймудріща і найкраща, які колибудь були на землі. Я так, наче у сні бачу її каравани. Не знаю чому воно так, але ще з малку мене все тягнуло до колесниць вельмож. Мені було тоді здається сім, а може вісім літ, я памятаю верблюдів в золотій збруї, вкритих пурпуровими дергами, що вгиналися під вагою всілякого добра, я пригадую собі мулів з золотими бубончиками між вухами, наче ось тепер бачу багато смішних малп в срібних клітках і чудових павичів.

А за караванами тяглися хмари рабів і слуг в білих і блакитних одягах: вони вели освоєних тигрів та барсів на червоних стьожках. Мені було тоді лиш вісім років.

— Так, дитя моє, тобі було тоді лиш вісім літ, — промовив сумно Соломон.

— Ти більше любив її, як мене, Соломоне? Розкажи мені щось про неї.

І розказав її Соломон усе, що знав про цю дивну жінку. Наслухавшись чимало про мудрість і красу Ізраїльського царя, вона прибула до його зі своєї країни з дорогими дарами випробувати його мудрість та покорити його серце. Це була вродлива сороклітня жінка, що вже починала в'янути. Але таємними, чародійними способами, яких вона вживала, дійшла до того, що її старкувате тіло виглядало молодим і гнучким як у молодої дівчини, а обличчя її мало вираз страшенної, надлюдської краси. Але мудрість її була звичайною мудрістю людини, та ще й при тім дріб'язковою мудрістю жінки.

Бажаючи випробувати царя загадками, вона післала до нього п'ятьдесять молодесеньких пахолят і п'ятьдесять дівчаток такого самого віку. Всі вони були так хитромудро зодягнені в однакові суконки, що навіть найбистрійше око не моглоб розпізнати, котрі з них хлопці, а котрі дівчата. „Я назову тебе мудрим, царю, — промовила Балкіс: — якщо ти відгадаєш, котрі з них дівчата, а котрі хлопці".

Але цар розсміявся і велів кожному і кожній з сих присланих подати по черзі миску і срібний збанок для умивання. І в той час, коли хлопці бризкалися у воді руками і кидали її пригоршнями на лице, кріпко витираючи шкіру, дівчатка поступали, як це завжди роблять жінки вмиваючись. Вони ніжно й старанно натирали водою кожну руку, піднімаючи її близько до очей.

Так просто без великого труду розвязав цар першу загадку Балкіс-Македи.

Відтак прислала вона Соломонові великий діямант, завбільшки ліскового оріха. В цім камені була ледве помітна дуже покручена розколина, яка вузенькою поплутаною щілкою продіравлювала його наскрізь. Треба було пересилити через той діямант шовкову нитку. І мудрий цар пустив в шкалубину гусеницю шовкопряда і він пройшов наскрізь діямант, лишив за собою тоненьку шовкову павутину.

Так само прислала вродлива Балкіс цареві Соломонові дуже коштовний кубок різблений з сардонікса, великої мистецької роботи. „Цей кубок буде твій, — веліла вона сказати цареві: — якщо ти наповниш його рідиною взятою ані з землі, ані з неба“. Тоді то наповнив Соломон посудину піною, що котилася з тіла утомленого коня і приказав віднести її цариці.

Богато ще таких загадок загадувала цариця Соломонові, але не могла унизити його мудрости і всіма таємними чарами нічних любощів не зуміла вона прихилити до себе його серця. І коли вона нарешті обридла цареві, він жорстоко і образливо насміявся над нею.

Всім було звісно, що Сабська цариця нікому не показувала своїх ніг і тому носила довгу аж до землі одіж. Навіть підчас любовних ласк мала вона ноги добре завергнуті в одежу. Чимало чудних та смішних леґенд склалося з того приводу.

Одні запевняли, що цариця має козлячі ноги, оброслі шерстю; другі-ж знов присягались на чім світ, що вона замість людських стіп, має плівчаті гусячі лапи. І навіть розказували про це, якто раз мати цариці Балкіс, після купелі сіла на пісок, де недавно лишив своє сім'я якийсь божок, що на сей час перемінився в гусака і від того припадку вона завагітніла й породила вродливу Сабську царицю.

Ото-ж велів Соломон одного разу спорядити в одній зі своїх кімнат прозірчаний кришталевий поміст з порожньою просторінню під сподом і туди налили води і напустили риби. Все це було зроблено так штудерно, що не попереджений про це чоловік, ніяк не міг доглянути шкла і ставби присягатись, що бачить перед собою басейн з чистою, свіжою водою.

І коли вже все було готове, тоді попросив Соломон свого коронованого гостя на побачення. В супроводі свого пишного почту йде вона кімнатами Ливанського двора і доходить до зрадливого басейна. На другім кінці його сидить цар в сяйві коштовних самоцвітів і золота і всміхається привітним поглядом своїх чорних очей. Двері відчиняються перед царицею, вона ступає крок наперед і раптом скрикнувши підні...

Суляміт сміється весело, як мала дитина і плеще в долоні.

— Вона нахиляється і підіймає одежу? — питає Суляміт.

— Так, моя любко, вона зробила так, як на її місци зробилаб кожна жінка. Вона

підняла до гори край своєї одежі, і хоч це діялось тільки одну мить, усе-ж таки я, а таксамо цілий мій двір побачили, що в прекрасної Сабської цариці Балкіс-Македи звичайнісінькі людські ноги, тільки криві і оброслі густим волосям. На другий день вона зібралася в дорогу і не попращавшись зі мною, одіхала з своїм пишним караваном. Я не хотів її образити. У слід за нею я післав надійного гінця з тим, щоб він передав цариці вязочку рідкої гірськоі трави — що буває дуже добрим засобом для винищування волося на тілі. Але вона повернула мені назад голову мого післанця в мішку з дорогої багряниці.

Так само розповів Соломон своїй коханій чимало такого зі свого життя, чого не дізнався більше ніхто з людей і що Суляміт забрала з собою в могилу. Він розказував про довгі і тяжкі роки жури і бурлакування, коли то він мусів тікати од гніву своїх братів, від заздрости Авессалома і від ревнощів Адонії, був примушений під чужим назвищем критися в чужих краях і стільки то довелось йому тоді зазнати лиха та злиднів. Він розказав її ще й про те, як у якійсь далекій невідомій країні, тоді як він стояв на ринку дожидаючи, що його наймуть на якусь роботу, до нього підійшов царський кухар і промовив:

— Слухай чужинче, поможи мені занести оцей кіш з рибою до царського двора.

Своїм умом, меткістю та вмілим поводжінням з людьми Соломон так сподобався царським дворакам, що в короткім часі при-

мостився при дворі, а як умер найстарший кухар, то він став на його місце. Потім розповідав Соломон про це, як то одиначка царева дочка, руже вродлива, палка дівчина, закохалася нишком в нового кухаря, як знехоття відкрила йому свою любов і як одного разу вони обоє серед темної ночі втекли з царського двора. Цар післав за ними погоню, їх спіймали й привели назад. Тоді то Соломон був засуджений на смерть і тільки чудом вдалося йому втекти з вязниці.

Пильно слухала Суляміт цих оповістей Соломона і не могла наслухатися. Тільки лиш затихла розмова, тоді серед нічної, тишини злипалися їх губи, спліталися руки і груди до грудей припадали. А як надходив ранок, то тіло Суляміт виглядало як рожева піна і тяжка утома по ночі палких любощів оточувала глубокими тінями її гарні очі, а вона озивалася з ласкавою усмішкою:

— Освіжіть мене яблуками, покріпіть мене вином, бо я знемоглася від любови.

X.

В храмі Ізиди, на горі Ватн-Ель-Хар щойно скінчилася перша частина великої містерії, на котру допускалися вірующі першого степеня, себто малого посвячення. Черговий жрець — старий дідуган в білих шатах з обголеною головою, без вусів і без бороди, що стояв біля вівтаря, обернувся до вірних і промовив тихим, стомленим голосом:

— Пробувайте в мирі. сини мої і сестри. Будьте досконалими в своїх чинах і подвигах. Прославляйте імя богині. Благословення її над вами нехай буде на вічні віки.

Він зніс свої руки над народом, благословляючи його. На благословення всі втаємничені малої містерії впали ниць на землю, а відтак підвівшись мовчки, подалися до дверей.

Саме нині припадав семий день єгипетського місяця Фаменота присвячений містеріям Озіріса та Ізиди. З вечера урочиста процесія тричі обходила храм довкола з світильниками, пальмовими галузками і амфорами, з таємними символами богів і з святими подобами фаллуса. По середині походу на плечах жерців та віщунів другого степеня зносився закритий „наос“ з дорогоцінного дерева, оздоблений перлами, слоневою костю та золотом. Там пробувала сама богиня — Вона, Невидима, Подателька

життя, таємна, Мати, Сестра і Жінка богів.

Злющий Сет заманив свого брата, божественного Озіріса на пир; підступом велів йому лягти в розкішну труну, зачинив раптом віко і вкинув домовину враз з тілом великого бога в ріку Ніль. Ізида, яка щойно породила Гора, у великій журбі, ллючи рясні сльози, шукає по всій земли за тілом свого чоловіка і довго не може його відшукати. Нарешті риби розповідають її, що домовину хвилями занесло море й прибило до Біблься і там довкола його виросло велике дерево й заховало у своїм стовбурі труп бога і його пливучий дім. Цар цієї країни приказав зробити собі з того великого дерева добрий, міцний стовп, не відаючи, що в нім пробуває сам бог Озіріс, великий подавець життя. Ізида поспішає до Біблься, приходить туди, помираючи від спеки, спраги й тяжкої камянистої дороги. Вона ослобоняє труну з середини дерева, несе її з собою й закопує в землю біля городського муру. Але Сет знову захопивши тайком тіло Озіріса, розрізує його на чотирнайцять частин і розкидає їх по усіх містах і селищах Горішнього й Долішнього Єгипту.

І знов в великім смутку і з плачем, роздираючим душу, пішла Ізида шукати за святими членами свого чоловіка і брата. До її голосіння пристає з плачем її сестра, богиня Нефтіс, могутній Тоот і син богині, ясний Гор-Горізит.

Таке таємне значіння мала процесія в першій частині богослуження. Тепер по відході простих віруючих і після коротень-

кого спочинку мала відбутися друга частина великої містерії. В храмі лишилися тільки втаємничені у вищі степені — містаґоґи, епопти, пророки і жерці.

Пахолята в білій одежі розносили на срібних тацах мясо, хліб, сушені овочі і солодке пелузьке вино. Другі знов наливали з тирських посудин з вузькими шийками сікару, котру в ті часи давали злочинцям перед страченням, щоб збудити в них відвагу, але яка крім того мала ще й цю прикмету, що розбуджувала і піддержувала в людях огонь релігійного шалу.

На знак чергового жерця пахолята зникли. Жрець-воротар позамикав усі двері. Відтак він уважно обійшов усіх присутних і вдивляючись їм в обличчя, допитувався їх таємними словами, які були гаслом для нинішної ночі. Двох иньших жерців перетягли продовж храму і довкола кожного стовпа срібну кадильницю на колесах. Цілий храм наповнився блакитним, густим, опяняючим тиміяном, а крізь хмари диму ледве мерехтіли різноцвітні огні лямпад, зроблених з прозірчастих самоцвітів, — лямпад, справлених в різблене золото, що висіли причеплені до стелі на довгих срібних ланцюгах. Колись давно той самий храм Озіріса й Ізиди замітний був хиба своїм невеличким розміром та вбогістю та ще хиба й тим, що був видовбаний в середині, наче глибока печера. З світом получена вона була вузеньким, підземним ходом. Але за часів Соломона, що брав під свою опіку кожну віру опріч цих, котрі приносили крігаву жертву немовлят

і завдяки цариці Астіс, з роду єгиптянки, храм значно розширився і збогатився ріжними приносами набожних.

Прежній вівтар лишився ненарушеним у своїй первісній, суворій простоті, враз з безліччю всіляких закамарків та кімнат, якими він був оточений довкола; всі вони були призначені за-для схову скарбів, охвірних речей, приносів та всілякої там релігійної справи, а так само для особливої таємної цілі підчас найбільше закритих містичних орґій.

Натомість величава була святиня знадвірря з пілонами на честь богині Ґатор, обставленою з чотирьох боків колонадою зложеною із двайцять чотирьох стовпів. Ще краще уладжена була середня, підземна саля для молитви. Мозаїковий поміст її був приоздоблений штучними подобами риб, звірів земноводних і плазунів. Повала знов була покрита від краю до краю блакитною поливою, а на ній с'яло золоте сонце, світив срібний місяць, мерехтіли ясні зорі і зносилося з розправленими крилами всіляке птаство. Поміст був землею, а стеля — небом, а з'єднані вони були поміж собою наче дужими стовбурами дерев — круглими і гранчастими стовпами. Тим то, що всі стовпи завершувались маківками в виді ніжних квітів лотоса, або тоненьких звитків папірусу, то стеля, що спиралася на них, дійсно видавалася легенькою, наче зносилася в повітрю і маячила як небо.

Стіни на високість чоловіка були обложені плитами з червоного ґраніту, котрий

на бажання цариці Астіс був привезений з Теб, бо тебанські майстри вміли так вигладжувати камінь, що він блищав як зеркало. Ще далі, аж до самої стелі стіни, а так само стовпи були оздоблені ріжними подобами і символами богів Долішнього і Горішнього Єгипту. Тутечки був Себех, якого в Фаюме почитали в виді крокодиля і Тоот, бог місяця, якого в місті Хмуну представляли собі в виді чаплі і бог сонця Гор, якому в Едфу був присвячений кібчик і Баст з Бубаса, в виді кота. Відтак Шу, бог воздуха — лев; Пта-апіс; Гатар — богиня радости — корова; Анубіс, бог бальзамування з головою шакаля; Монту з Гермону; бог Коптів Міну і богиня неба Нейт з Саіса. І нарешті страшний бог в виді барана, якого ймення боялися вимовляти, а тільки деколи називали Хентієменту, що значить: „Той, що живе на заході“.

Високий вівтар в присмерку здавався ще більшим, в середині його ледве мріяли золоті стіни святого захисту, де захована була подоба великої богині Ізиди. Троє воріт — найбільші по середині і двоє малих по боках — провадили до святого захисту. Перед середніми воротами стояв жертовник, а на ньому лежав святий камяний ніж з етіопського абсидіяна. На сходах перед вівтарем розмістилися молодші жерці й жрекині з тулумбами, цитрами, флейтами і бубнами.

Цариця лежала в маленькій, потайній кімнаті. Невеличкий квадратовий отвір, штудерно закритий занавісою, виходив просто до вівтаря і можна було потай, не виявляючи

себе, стежити за подробицями богослуження, Легенька, вузька сукня з тоненького, як павутиня, льняного полотна, мережаного сріблом, тісно прилягла до тіла цариці, зіставляючи голі руки аж до пліч і ноги до половини литок. Крізь прозірну матерію світилася її рожева скіра і помітні всі чисті лінії і заокруглення її стрункого тіла, яке ще й досі мимо того, що цариці минуло вже трийцять літ, було гнучке й молоде й несказано гарне. Волося її пофарбоване синьою краскою, було розпущене на плечах, вбране на кінцях безліччю запашних галок. Обличчя було густо нарумянене й побілене, а очі обведені тоненько тушом, здавались дуже великими й горіли в темряві, як сліпи звіра з котячої породи, Золотий, святий ерес висів на шиї, розділюючи на двоє її напівголі груди.

З того часу, як охолонуло серце Соломона до цариці Астіс і він відвернувся від неї, втомлений її несамовитою, похотливою вдачою, вона з цілим палом південної ярости і шалом зачеплених жіночих ревнощів віддалась цілим тілом і душею тайним орґіям збоченої, хоробливої розпусти кастратів, що входили в обсяг вищого культу богині Ізиди. Вона все і всюди показувалася в супроводі жреців-кастратів, а навіть тепер, коли один з них мірно обвівав її голову віялом з павиних пер, — другі сиділи на підлозі, впяливши в царицю божевільні масні очі. Ніздря їхні розширювались і дрожали від запаху, що повівав на них від її тіла і тремтючими пальцями вони намагалися непомітно

бодай приторкнутись до краю її легкої, хвилястої одежі. Несамовита й ніколи не заспокоєна жага кастратів розпалювала їхню уяву до неможливих границь. Їх вигадливість в насолоді Кібели і Ашери переходила границі людської спромоги. І ревнуючи царицю один до одного, до всіх жінок, чоловіків і дітей, ревнуючи навіть до неї самої, вони покланялися її більше як Ізиді, і кохаючи, ненавиділи її, як безмірне огняние джерело солодких й жорстоких страждань.

Темні, погані, страшні й звабливі чутки ходили в Єрусалимі про царицю Астіс. Родителі гарних хлопчиків і дівчат ховали своїх діток перед її поганим оком, ймення її боялися вимовляти на супружім ложу, як символ плюгавства й напасти. Але непереможна, опяняюча цікавість поривала людські душі і піддавала їх під владу її тіла. Люди, що хоч раз зазнали її страшних крівавих пестощів, вже ніколи не могли їх забути і ставали на завжди її нікчемними, погорджуваними рабами. Щоб тільки на ново хочби й на короткий час заволодіти нею, вони готові були хочби на який гріх, готові були терпіти хочби яку зневагу та поповнити хочби яке тяжке лиходійство. Одним словом вони похожі були на тих безталанних людців, що раз закоштушли макового молока з країни Офір, поринають в солодкі сни, вже ніколи не визволяться від його і тільки йому покланяються й почитають, поки виснаження й безглуздя не перетнуть нитки їхнього життя.

Покволом коливалося віяло у важкім, палючім воздусі. В німому захопленню споглядали жерці на свою грізну повелительку. Але вона немов забула про них. Відхиливши трохи занавісу, вона вп'ялила очі в одно місце, по сей бік вівтаря, де колись з-за темних зборів старинних, мережаних занавіс визирало прекрасне, ясне обличчя Ізраїльського царя. Тільки його одного кохала цілим своїм гріховним серцем покинута цариця, жорстока, похотлива Астіс. Вона всюди шукала ясного погляду його очей, одного ласкавого слова, короткого дотику його руки і не могла знайти. На врочистих обходах, на бенькетах в царськім дворі і підчас судових розправ поводився Соломон з нею як царицею і дочкою царя, але душа його завмерла для неї і серце відвернулося на завжди. Часто і густо горда цариця веліла підчас царських виходів нести себе поуз Ливанський двір, щоби хоч з-далека, крізь тяжкі занавіси ношів глянути непомітно на горде, несказано принадне обличчя Соломона. І здавна вже її палка любов до царя так тісно сплелася з пекельною ненавистю, що й сама Астіс не вміла їх розрізнити.

Давнійш і Соломон навіщував храм Ізиди підчас великих свят і приносив жертву богині, а навіть приняв титул її найвищого архижреця, другого після єгипетського фараона. Але страшні обряди „крівавої жертви заплодненя“ відвернули його розум і серце від служби матері богів.

— Скастрований насильно, несвідомо

або припадково, чи там по причині якоїсь недуги — не буде понижений перед Богом, — сказав цар. — Але горе тому, хто сам з власної волі себе скалічить.

І ось вже цілий рік минув, а ложе його в храмі стояло порожне. І даремно споглядала тепер цариця жадібними очима на нерухомі занавіси.

Тимчасом вино, сікера і одурливі кадила вже почали задурманювати зібраних в храмі. Час від часу розлягався в храмі крик і сміх та бренькіт срібної посуди, що падала знечев'я на камяний поміст. Наближався великий, таємний мент крівавої жертви. Всіх почав огортати релігійний шал.

Цариця окинула, якимсь непевним розсіяним оком храм і вірних. Богато тут було шановних та визначних голов і прибічників Соломона та його полководців: Бен-Гевер, володар країни Арговіі, Ахімаас, одружений з дочкою царя Васемат, бистрий на розум Бен-Декер, Зовуф, що по східньому звичаю носив великий титул „царського друга“ і брат Соломона з першого Давидового подружжя — Далуя, розслаблений жилами, напівумерлий чоловічок, що передвчасно зсунувся з глузду від надмірної розпусти та п'яньства. Всі вони були — які зі справжньої віри й переконання, які із-за користи, деякі наслідуючи других, а хто із-за своєї похотливої вдачі — поклонниками Ізиди.

Аж ось цариця впялила свої очі, з великою напругою, довго роздумуючи над чимось, на вродливім, молодім обличчю Еліява, одного з отаманів над царськими сердюками.

Цариця добре знала, чого це наче полумям палає його смугляве обличчя, та чого з такою страшною тугою вдивляються його розгорячені очі сюда, на занавіси, що ледве тремтять від дотику гарних, білих рук цариці. Одного разу, сливе жартом, от-так для примхи, вона приневолила Еліява перебути з нею цілу довгу, блаженну ніч. В ранці вона випустила його; з того часу богато води уплило, а вона кожної днини бачила все й всюди — двоє закоханих, покірних, журливих очей, що всюди йшли слідом за нею. Чорні брови цариці стягнулися і зелені довгі її очі раптом почорніли від страшної думки. Ледве помітним рухом руки вона подала знак кастратові опустить до долу віяло і промовила тихо:

— Нехай усі вийдуть. Хушай, ти підеш і покличеш до мене Еліява, отамана сердюків. Нехай він прийде сам один.

XI.

Десять жерців в білих шатах, накраплюваних червоними цятками, вийшли на середину вівтаря. А слідом за ними йшло ще двоє жерців в жіночій одежі. Вони мали нині уявляти собою Нефтіс та Ізиду, які оплакують Озіріса. Потім з середини вівтаря вийшов не відомий в білому хітоні, але хоч не мав на собі жадної оздоби, очі усіх зібраних чоловіків і жінок жадливо впялилися в його. Це був той самий пустельник, котрий пробув цілих десять літ в пості, молитві й тяжкій подвижницькій пробі в горах Ливану і нині мав принести по своїй волі велику, кріваву жертву Ізиді. Обличчє його, виснажене від тяжкого посту, затугавіле од вітру й осмалене сонцем, було бліде й суворе; понурі очі потуплені в землі; смертельний жах повіяв від його на товпу.

Врешті вийшов і архижрець храму столітний дідуган з тіярою на голові з тигровою шкурою на плечах, парчевим фартухом приоздобленим хвостами шакалів.

Повернувшись лицем до молячихся, він старечим, тихим і тремтячим голосом промовив:

— Сутон-ді-гопту! (Цар приносить жертву).

А потім, обернувшись до вівтаря, він взяв з рук помішника білого голуба з червоними

лапками й одрізавши птиці голову, вийняв з грудей серце, а кровію її окропив жертовник і святий ніж.

Після короткої мовчанки, він знову озвався:

— Оплачмо Озіріса, бога Атуму, великого Ун-Нофер-Онуфрія, бога Он!

Обидва кастрати в жіночих шатах — Ізида і Нефтіс — в туж мить почали своє голосіння гармонійними, тонкими голосами:

„Вернися до своєї оселі, о прекрасний молодче. Бачить тебе — велика радість.

„Ізида заклинає тебе, Ізида, що була почата в однім череві з тобою, твоя жінка і сестра.

„З'явися нам знову, покажи своє лице, світлий боже, Ось і Нефтіс, сестра твоя. Вона заливається сльозами із туги, рве на собі волося.

„У смертельній журбі шукаємо ми за твоїм прекрасним тілом. Озірісе, вернися у свою оселю!"

Ще двоє инших жреців пристали до голосіння. Це Гор і Анубіс оплакували Озіріса і за кождим разом, як тільки вони кінчили свій стих, хор, що розложився на сходах, повтаряв його врочистим, журливим мотивом.

Опісля з таким самим голосінням старші жерці винесли зі святилища статую богині — тепер вже не накриту наосом. Але чорна керея, цяцькована золотими зірками, обгортала богиню від ніг до голови; відкриті були тільки срібні ноги, обвиті гадюкою і над головою срібний кружок, вправлений

в коровячі роги. І з повагом з бренькотом кадильниць і цитр в супроводі журливого голосіння рушила процесія богині Ізиди зі сходів вівтаря на низ у святиню впродовж стін, поміж стовпами.

Так збирала богиня порубане й порозкидане тіло свого чоловіка, щоб за допомогою Тоота і Анубіса повернути його знов до життя:

„Хвала і честь місту Абідос, що зберегло твою прегарну голову, Озіріс.

„Хвала тобі, місто Мемфіс, де знайшлася права рука великого бога, рука війни і оборони.

„Слава тобі, місто Саіс, де збереглася ліва рука світлого бога, рука справедливости й правосуддя.

„І ти благословенне будь місто Тіви, де спочиває серце Ун-Нофер-Онуфрія“.

Так обійшла богиня цілу святиню, а повертаючи знов до вівтаря, щораз голосніше і з більшим запалом співав хор. Святий запал огортав щораз більше жерців і вірних. Всі части тіла Озіріса знайшла Ізида, крім одної, святого Фаллуса, заплідняючого материнське черево, творця нового вічного життя. Тепер наближалася найповажнійша дія в містерії Озіріса й Ізиди.

— Це ти Еліяве! — спитала цариця парубка, що тихо з'явився у дверах ліжниці.

Він беззвучно припав в темноті до її ніг і притулив до уст край її одежі. Цариця відчула, що він плаче з радости, сорому

й жаги. Поклавши руку на його кучеряву, шерстку голову, цариця промовила:

— Розкажи мені, Еліяве, все, що ти знаєш про царя і про цю дівчину з виноградника.

— Ох, як ти любиш його царице! — озвався Еліяв, застогнавши важко.

— Кажи-ж бо ти... — гримнула Астіс.

— Щож я можу тобі казати царице? Серце моє обливається кровю з заздрости.

— Кажи!

— Ще нікого не любив так цар, як її. Він ні на одну мить не розлучається з нею. Очі його сяють з великого щастя. Він розсіває довкола себе свої ласки, та розкидує нагороди й подарунки. Він, авімелех і мудрець, як нікчемний раб лежить біля її ніг і як пес очей не зводить з неї.

— Кажи!

— О, як ти мучиш мене царице!

І вона... вона — вона навіть не дівчина тільки мрія, що з'єднала в собі всі прикмети любови, пестощів, вона така ніжна й люба. Вона покірна й соромлива й опріч свого кохання нічого не бачить і не знає. Вона тиха й добра і ніхто не почуває до неї ні ненависти, ні злоби ні зависти...

— Кажи! — як навісна застогнала Астіс і впяливши своїми гнучкими пальцями в волося Еліява, вона кріпко притиснула його голову до свого тіла, дряпаючи його обличчя срібними вишивками свого прозірчастого хітона.

Тим часом, перед вівтаром довкола подоби богині, накритої чорною плащеницею, кружляли жреці в божевільним запалі, з криками схожими на гавкотню собак, під згуки тімпанів і бренкіт цитр.

Де-котрі з них періщіли себе рясними нагайками зі шкури носорожця, другі знов завдавали собі рани по грудех і по плечах короткими, гострими ножами, роздирали роти, надривали вуха й дряпали лице пазурями. По середині цього скаженого хороводу, біля самих ніг богині крутився на однім місци з незбагнутою швидкістю, в білосніжній розмаяній одежі пустельник з Ливанських гір. Один тільки архижрець стояв непорушно на однім місци. В руці держав він святий жертовний ніж з етіопського абсидіяна, готуючись передати його в останній, страшний мент.

– Фаллус! Фаллус! Фаллус! — як скажені ревіли черці в божевільному запалі. — Де твій фаллус, о пресвітлий боже! Прийди щоб заплідните богиню! Прийди, її мучить огненна жага! Черево її як пустиня у велику спеку підчас літних місяців!

Аж ось, страшний, скажений, пронизуючий крик на одну мить заглушив цілий хор. Жерці раптом розступилися і всі присутні в храмі побачили ливанського пустельника цілком голого і жахом повіяло від його високого, виснаженого, жовтого тіла. Архижрець подав йому ніж. Смертельна тишина залягла храм. Пустельник раптом нагнувся, зробив якийсь рух, випростувався

і з ревом болю й навісної радости кинув до ніг богині скрівавлений шматок мяса.

Він захитався. Архижрець обережно підпержав його, обнявши рукою за плечі, підвів його до боввана Ізиди і помало накрив його чорним покривалом, полишаючи його оттак на кілька хвилин, щоб він тайно, незримо для других міг зложити свій поцілунок на устах заплідненої богині.

Зараз таки після цього його положили на мари й винесли з вівтаря. Жрець-воротар вийшов з храму. Він вдарив деревляним молотком у великий, мідяний круг, сповіщаючи цілий світ, що сповнилася велика тайна запліднення богині. Пронизливий згук міди пролетів над Єрусалимом.

Цариця Астіс іздрігаючись цілим тілом, відхилила від себе голову Еліява. В її очах горіли непевні, червоні огники. Нарешті вона озвалася, наче каміння те кидаючи слово за словом:

— Еліяв, як ти хочеш, то я зроблю тебе царем Юдеї і Ізраїля? Чи хочеш ти бути владарем Ассирії і Мезопотамії, Фенікії та Вавилону?

— Ні, царице, я тільки тебе хочу...

Так, я буду твоєю рабинею, а ти будеш паном надомною. Я віддам тобі всі свої ночі. Кожне моє слово, кождий погляд моїх очей, кождий мій подих будуть до віку твоїми! Ти знаєш гасло. Ти підеш нині в царський двір і повбиваєш їх. Ти убєш обоє разом!

Еліяв хотів сперечатися. Але цариця

притягнула його до себе й припала до його уст горячими губами і язиком. Болісно-довго тягнувся той поцілунок. Відтак одірвавши раптом молодця від себе, вона промовила коротко і твердо:

— Іди!

— Я йду, — покірно одказав Еліяв.

XII.

І була сьома ніч великої любови Соломона.

На прочуд тихі й несказано ніжні були в цю ніч пестощі царя й Суляміти. Так наче якась задума, тиха печаль, боязка, обережна соромливість, далеке предчуття легенькою хмаркою огортали їхні слова, обійми та поцілунки.

Дивлючись крізь вікно на небо, де вже ніч перемагала погасаючий вечір, Сулярміт спинила свої очі на ясній блакитній зірці, що тихо й ніжно мерехтіла на небі.

— Як називається оця зірка, мій коханий? — спитала вона.

— Це зоря Сопдіт, — промовив цар.— Це свята зоря. Ассирійські маґи кажуть нам, що душі всіх людей переселюються туди по смерти.

– І ти в це віриш, царю?

— Соломон не сказав нічого. Його права рука була під головою Сулярміт, а лівою він обіймав її, а вона почувала його запашний подих на собі в волосю, на висках.

— Дуже можливо, царю, що ми тамечки стрінемося по смерти? — трівожно спитала Сулярміт.

Але цар знову не сказав нічого.

— Чомуж ти мовчиш, скажи мені коханий, — тихенько просила Сулярміт.

Тоді цар промовив:

— Людське життя коротке, але час не має кінця і матерія безсмертна єсть. Чоловік умірає і гниллю свого тіла додає сили землі, земля родить колос, колос дає зерно, чоловік збірає хліб і живить ним своє тіло. Проходять тьми і тьми-тьмущі віків і все на світі вертається, — вертаються люди, звірі, каміння, ростини. В ріжноманітному коловороті часу й материї, що раз-враз повертається, повтараємся оце і ми з тобою, моя кохана. Це таке певне, як і те, що коли ми з тобою наберемо повний мішок морської жорстви і вкинемо в нього лишень один дорогоцінний сафір, то винімаючи богато разів з мішка морський пісок, ти усе таки швидше чи пізнійше виймеш і дорогоцінний камінь. Ми зустрінемся з тобою, Суляміт, і ми не пізнаємо одно одного, але з тугою й захватом летіти муть собі на зустріч наші душі через те, що ми вже стрінулися з собою, моя ти гарна Суляміт, але коли це буде, ми не можемо цього згадати.

— Ох ні, мій царю, не так! Я добре пам'ятаю. Я добре памятаю, як ти стояв під вікном моєї хатини і кликав мене: „Кохана моя, вийди, волося моє припало нічною росою! — я пізнала тебе, я згадала тебе і радість і невимовний жах обгорнули моє бідне серце. Скажи мені, мій царю, скажи, мій ти Соломоне, що як-би так я завтра умерла, чи згадувати меш ти свою смагляву, вбогу дівчину з саду-винограду, свою Суляміт?

І пригортаючи її до свого серця, шепотів збентежений цар:

— Не кажи так ніколи... Не кажи так Суляміт! Ти правдива вибраниця Божа, ти єдина моя, ти цариця душі моєї... Смерть не торкнеться до тебе...

Пронизливий згук міди несподівано пролетів над Єрусалимом. Він довго й журливо тремтів, переливався і коли затих, то ще довго плив його тремтячий відгомін в нічній тишині.

— Це в храмі Ізиди скінчилася містерія, — озвався цар.

— Мені лячно чогось, любий мій! — прошепотіла Суляміт. — Великий жах пройняв душу мою... Я не хочу смерти... Я ще не встигла насититися твоїми пестощами, твоїм коханням... Обніми мене... Пригорни мене до себе дуже... Зложиж мене як печать на серцю твоїм, надінь як перстінь на руку твою!...

— Не бійся смерти, Суляміт! Бо так само як смерть, сильна любов... Відкинь геть од себе думи невеселі.... Хочеш, я розкажу тобі про войни Давида, про бенькети та лови фараона Суссакіма? Чи хочеш ти почути одну з тих казок, які зродилися в країні Офір?... Як хочеш я розкажу тобі про дива Вакрамадіт'я?

— Так, мій царю. Ти сам добре знаєш, що як слухаю я тебе, то серце мало не вискочить з радости! Але я хочу попросити тебе про одну річ...

— О! Суляміт, — проси, що хочеш!

Потрібне тобі моє життя — я з охотою віддам його тобі.., Одного тільки буде жаль мені, що так низькою ціною заплатив я за твою любов.

Тоді Суляміт усміхнулася в темноті з надмірного щастя і обнявши руками шию царя, шепнула йому на ухо:

— Прошу тебе любий, як тільки настане ранок, ми підемо туди... на виноградник. Там, де зелень, кипариси і кедри, де коло камяної огорожі ти взяв руками душу мою... Я прошу тебе про це мій коханий... Там знов я замучу тебе своїми пестощами... своїм коханням...

Упоєний коханням цар, поцілував в уста свою любу дівчину.

Але раптом Суляміт підвелася на своїм ложі й почала наслухувати.

— Що тобі моє дитя?... Чого це ти злякалась — спитав Соломон.

— Підожди мій любий... сюди йдуть... Так... Я чую кроки...

Вона замовкла. І тихо стало довкола, так тихо, що вони розпізнавали, як билися їх серця.

Тихе шамотіння почулося за дверима і вони нечутно без галасу, без шуму раптом відчинилися.

— Хто там? — скрикнув Соломон.

Але Суляміт в одну мить зіскочила з ложа й одним відрухом метнулась на зустріч чорній людській постаті з блискучим мечем в руці. У туж мить проколена наскрізь коротким, проворним ударом меча, вона зі сла-

бим, наче здивованим окриком, впала на землю.

Соломон розбив рукою каріольовий екран, що закривав світло нічної лампади. Він побачив Еліява, що стояв біля дверий і злегка похилившись над тілом дівчини, хитався наче п'яний. Молодий воїн, почувши на собі бистрий погляд Соломона, підвів голову і стрінувшись очима з розгніваними, страшними очима царя, збілів як стіна й застогнав. Смертельний жах, який не під силу людині, скривив його лице. І раптом зігнувшись в три погибелі, заховавши в плащ голову, він боязливо, як той зляканий шакаль, почав висуватися з кімнати. Але цар спинив його, промовивши тільки три слова:

— Хто присилував тебе?

Трясучись як у пропасниці і клацаючи зубами, з очима збілілими від жаху, молодий воїн ледве чутно промовив:

— Цариця Астіс...

— Геть звідсіля, — приказав Соломон. — Скажи черговій варті, щоб стерегла тебе. Незабаром по незчисленних покоях царських палат заметушалися люди зі світлом. У всіх покоях заблисло світло. Прийшли лікарі, зібрались полководці і друзі цареві.

Найстарший лікар промовив:

— Царю, тепер не поможе ні наука ні Бог. Коли добудемо меч полишений в її груди, вона в тую-ж мить умре.

Але у той час Суляміт прокинулась і промовила зі спокійною усмішкою:

— Я хочу пити.

І заспокоївши спрагу, вона з ніжною,

чарівною усмішкою спинила свої очі на цареві і вже більше не зводила їх; а він стояв навколішках перед її ложем, без одежі так, як і вона, не помічаючи навіть, що коліна його купаються в крові та що руки його обагрені червоною кровю.

Так, споглядаючи на свого коханого і всміхаючись смиренно, промовила з трудом прекрасна Суляміт:

— Дякую тобі, мій царю, за все: за твою любов, за твою красу, за твою мудрість, до якої ти дозволив припасти мені устами, як до цілющого, солодкого джерела. Дай мені поцілувати твої руки, не одривай їх від моїх уст, аж поки послідний подих не одлетить з мого тіла. Ще ніколи не було щасливійшої жінки від мене. Дякую тобі, мій царю, мій коханий, мій любий. Згадуй иноді твою рабиню, твою загорілу від сонця Суляміт.

І на те промовив цар повагом, глибоким зворушеним голосом:

— До того часу, поки люди будуть любити одне одного, поки краса душі і тіла буде найкращою і найсолодшою мрією на світі, до того часу, присягаю тобі Суляміт, імя твоє во віки вічні вимовлятиметься з найбільшою любовю і пошаною.

Над ранком не стало Суляміти.

Тоді цар встав, велів подати собі умивальницю і надів найкращий пурпуровий хітон, мережаний золотими скарабеями і поклав на свою голову вінець із кріваво-червоних рубінів. Після цього покликав до себе Ванею і сказав спокійно:

— Ванея, ти підеш і уб'єш Еліява.

Але старик закрив лице руками і впав ниць перед царем.

— Царю, Еліяв — мій унук!

— Ти чув, що я тобі сказав, Ванея?

— Царю прости мені та не погрожуй мені своїм гнівом, накажи зробити це кому иньшому. Еліяв, вихопившись з палат, заховався в храмі і вхопився за роги святого жертівника. Я вже старий, до смерти мені не далеко, я не смію брати на свою душу цього подвійного лиходійства.

Але цар відказав на це:

— Одначе, коли я доручив тобі убити мого брата Адонію, який теж вхопився руками за святі роги жертівника, хиба ти не послухав мене, Ванея?

— Прости мені! Змилосердися надомною царю!

— Підведи своє лице — приказав Соломон.

І як тільки Ванея підвів голову і побачив цареві очі, то швидко встав з помосту і як побитий пес, слухняно подався до дверий.

Потім звернувся до Ахіссара начальника й доглядача палацу, він сказав:

— Царицю я не хочу карати смертю, нехай вона живе, як хоче і вмірає, де хоче. Але вже ніколи не побачить вона мойого лиця. Ти, Ахіссаре, ще нині спорядиш караван і проведеш царицю до пристані в Яффі, а звідтіля до Єгипту, до фараона Суссакіма. Тепер нехай усі вийдуть.

І оставшись одинцем лицем в лице з ті-

лом Суляміти, він довго дивився на прекрасні риси її лиця. Обличчя її було біле і ніколи за життя не було воно таке чарівне. Напів одхилені уста, які ще так недавно цілував Соломон, всміхалися таємно і щасливо, а зуби ще вохкі, ледве біліли з поміж розхилених уст.

Довго дивився цар на свою умершу любку, потім тихо торкнувся пальцями її чола, що вже почало теряти теплоту життя і тихою ходою вийшов з кімнати.

За дверима вже чекав на його первосвященник Азарія, син Садокії. Підійшовши до царя, він спитав:

— Що нам робити з тілом цієї жінки? Нині субота.

І згадав цар, як богато літ тому згинув його батько і лежав на піску і вже почав гнити .Пси, зачувши падло, вже тічнею кружляли довкола трупа і очі їх світилися від голоду й жади. І так само, як тепер спитав його первосвященник, батько Азарії, древній дідок:

— Ось лежить твій батько, пси можуть розшарпати його труп... Що нам робити? Чи пошанувати царя і осквернити суботу, чи пошанувати суботу, покинувши трупа твого батька на поталу собакам?

Тоді сказав Соломон:

— Покинути. Кращий живий пес, як здохлий цар.

І коли тепер, після слів первосвященника він згадав про це, то невимовний смуток й трівога, як кліщами стиснули його серце.

Не сказавши нічого первосвященникові, він пішов далі в простору кімнату судилища.

Як завжди в ранці, так і тепер два його писарі, Еліхофер і Ахія вже лежали на матах по обидвох боках трону, держучи наготові звої папірусу, тростину й чорнило. Як тільки увійшов цар, вони встали й поклонилися йому до землі. Цар сів на своїм троні зі слоневої кости з золотими оздобами, і спіраючись ліктем на спину золотого льва, підпер голову рукою і промовив:

— Пишіть!

„Зложи-ж мене, як печать на серце своє, надінь як перстень на руку твою, сильна бо як смерть любов і страшна як пекло заздрість: а стріли її — стріли огненні“.

І попавши в задуму він замовк. Писарі перестали писати і затаїли дух в собі. Перегодя він озвався до них:

— Лишіть мене самого.

І цілий день, аж до са-
мого смерку сидів цар
сам на сам з свої-
ми думами не-
веселими і
ніхто не
важив
ся
увійти до величезної салі судилища.

Друкарські похибки:

Стор.	рядок		надруковано:	має бути:
3	15	з долу	реднього	редземного
22	12	„	ягнат	ягнят
36	12	„	черз	через
45	1	з гори	Вант-	Ватн-
54	8	з долу	свавку	сварку
55	13	з гори	вийматися	клюватися
56	3	„	притрусувала своє	притрушувала Суляміт своє
59	9	з долу	оповинений	сповнений
69	7	„	видініж-	виді ніж-
71	14	„	похопливою	похотливою
73	11	з гори	похоплива	похотлива

Видавництво „Ока“ друкує в І. серії своїх видань оповідання, повістки і романи з історії українського народа і має на ціли дати головно молодшій ґенерації здорову і дешеву лектуру.

Живі та ядерні оповідання, гарно змальовані образки з нашої бувальщини знаходять легкий доступ до ума і серця читача, розбуджують більшу охоту до читання і знання та розбуджують любов до рідної землиці й народа.

Було-б пожаданим, щоби наші молодші писменники більше працювали на тій царині писменницької творчости та своїми творами засиляли Видавництво. Видавництво бажалоб набути кілька творів, де-б героями були жіночі постаті з гарними, повними посвяти характерами — як московська — Марта Борецька, або Жанна д'Арк для Французів. Потрібні є повістки з нашої мітичної і героїчної доби (Кожемяка, Ґедедя, Золоті Ворота), доби змагань наших батьків до оборони независимости, релиґії, братської єдности, турецького і пізнійшого лихоліття. Та-

кі твори прийме Видавництво з найбільшою охотою.

В II. серії друкуватись буде красні твори, які своїм змістом зясовують найважнійші події всесвітної історії і визначнійших ґеніїв людства.

Видавництво не розпоряджає ні капіталами, ні засобами і тому випускає книжочки скромні, без прикрас — як прості сірі рядовики-жовніри. Річею суспільности буде, щоби ті рядовики не залежували полиць, а йшли під курні стріхи, до бідних та вохких кімнат нашої учачоїся молоді і сповняли своє завдання.

М. ІРЧАН

В БУРЯНАХ

СПОГАДИ З ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ НА УКРАЇНІ

ЦІНА 50 ЦЕНТІВ

Торонто, Онт. 1925

М. ІРЧАН
(Фотоґрафія з фронту в червні 1920 р.)

M. IRCHAN. — IN THE WEEDS AND BRUSHES.
:-: Reminiscences from Civil War in Ukraine. :-:

М. ІРЧАН

В БУРЯНАХ

Спогади з громадянської війни на Україні

Часть друга

Накладом
Комітету Будови Українського Робітничого Дому
Торонто, Онт., Канада
1925

З ДРУКАРНІ "УКРАЇНСЬКИХ РОБІТНИЧИХ ВІСТЕЙ",
ріг вулиць Прічард і МекҐреґор, Вінніпеґ, Ман.

Цей твір дарую на будову Українського Робітничого Дому в Торонто, Онт.

М. Ірчан.

СЛОВО ВІД АВТОРА.

Вихром промчалися великі революційні події на землях наддніпрянської і галицької України. Події ці перейшли вже до історії, але ті, які були живими учасниками тих великих днів, по сьогодняшний день живуть ними. Коли брати під увагу мої літа, то все-ж таки я рахуюся до молодих людей. Але, коли находить на мене година важкої задуми, година сірого смутку, тоді видається, що я вже старенький дідусь. Такий сивий-сивий, як голуб і обличчя пооране глибокими морщинами старости, хоч є в ньому щось таке, чого не було ані в мойого батька, ані в мойого діда. Це незатерта печать переживань в бурхливій юності. І тоді, ніби-то я покурюючи люльку кахикаю дряхлим голосом та росказую в глуху ніч про безсмертні дні великої боротьби. А довкола мене — діти. Внуки, правнуки. Такі жваві, такі непосидющі, як колись я..

Але це тільки так... В годині важкої задуми, в годині сірого смутку...

***

В першому томі моїх спогадів п. н. "Трагедія першого травня", я переповів коротко історію Української Галицької Армії на Радянській Україні, починаючи її переходом на бік

червоного війська і кінчаючи ганебною зрадою двох бриґад. Чесні і дійсні борці за визволення працюючих галицьких мас з-під польсько-панського чобота залишилися після цеї зради на Україні і перетомлені до краю, боролися зі зброєю в руках проти шляхетської навали. Правда, чимало чесних Галичан поневолі попали в ряди зрадників і деякі з них або утікали назад на Україну, або — коли це не вдалося, марно гинули в польських таборах.

В другому томі спогадів п. н. "В бурянах", я говоритиму про ті події, які розігралися на землях Радянської України безпосередно після зради Галицької Армії. І коли в "Траґедії першого травня" я старався як найменше говорити про себе самого, в другому томі оминути це помимо найкращого бажання — годі. Бо другий том, це переважно мої особисті переживання, повязані з тодішніми — великими подіями. А говорити про себе самого, це дуже неприємно для мене.

Більшу частину цих спогадів, писав я в невідрадних умовинах, під покривалом близької смерти. Не хочу послугуватися перестарілими фразами і казати, що ці спогади — "писані кровю серця". Ні. Вони писані шістьдневним-безпощадним голодом, далеко від світа, від людей. Писані в хвилях, які дуже рідко бувають у нас. Є в них віра і зневіра. Є бадьорість і гидкий жаль. Є твердість і мягкість. Словом — всі прикмети, які має людина і які випливають на верх аж тоді, як ми найдемося на порозі життя і смерти.

І хоч ми кожної хвилі готові вмерти за Но-

ве Життя, все-ж таки кожний з нас в першу чергу є людиною, а аж потім — борцем, для якого життя маловартісне.

З такою думкою повинен читач брати в руки ці спогади.

***

Другий том починається тим, як весною 1920 року, розбите червоне військо, а з ним останки Галицької Армії, які не перейшли на бік польської шляхти, ще раз вдаряють на ворога, розбивають його і женуть аж під Варшаву. Вправді мої спогади не сягають в цій книжці так далеко, але є в них вірний опис початків того великого наступу. І коли згадую ті страшні дні, то все думаю собі:

— Чи може бути для сина працюючого народу більше задоволення і більша честь, як бути борцем в рядах робітничо-селянських мас проти страшного насильства польських панів?

І замісць відповіді чую з глибини душі:

— Задля цього варта терпіти, мучитись, а навіть вмерти...

ВЕЛИЧНЯ ХВИЛЯ.

— "Київ в руках контрреволюції! Хай живе червоний Київ!"

Так закричало червоне військо відступаючи в травні 1920 року перед армією польської шляхти.

— Хай живе червоний Київ! — лунало по цілому фронті в той день, як в старий український город увійшли перші відділи білих панських військ.

Скільки в цьому оклику надії, скільки віри й сили!

Червоний фронт розбитий, зморений до краю, обірваний, голодний. Дивізії розпорошилися, ряди прорідилися. Поважна сила — Українська Галицька Армія перейшла до ворога. Тисячі обливалися власною кровю і застигали в ній. Тисячі попадали в руки ворогів. Малі відділи снувалися по всіх усюдах, шукали своїх, шукали сили, з якою могли-би здержати навалу ворогів працюючих.

Відступали повільно, кріваво. Останками сил відбивали тріюмфуючого ворога і пробивали дорогу назад. Фронт впереді і позаду. З переду панські військa, позаду притаєні, збаламучені українські селяне. Видавалося, що життя — це один довгий день пекельного клекоту.

Годі було відпочити, накормитися. Довкола стрілянина, пожежі, крики, трівожні дзвони по селах.

Та поволі розбитки збіралися і фронт приймав давний вигляд. Всі надіялися на підкріплення з-заду, але покищо їх не було. Доводилося вести оборону самим.

Шестого травня (мая) наспіла коротка вістка:

— "Київ в руках контрреволюції!"

І розбитий фронт в один голос певно та грімко закричав:

— "Хай живе червоний Київ!"

А на вимарнілих, огорілих обличчях зас'яла усмішка безжурної дитини.

Цей оклик був найкращим підкріпленням. Він був доказом, що розбитки вірять у власні сили і не плачуть над хвилевою невдачею.

Вороги революції оп'янілі побідою тріюмфують і всі в золоті та сріблі запивають смерть свого противника, а противник — обірваний, голодний, в той час кричить:

— Хай живе Революція!

І ці горді, повні надії й віри оклики були наймічнішою зброєю проти ворогів. Міцнішою від всіх французьких гармат, залізних танків і найбільш нелюдяних знущань вифрантованих панів.

Годі забути колибудь про цей потрясаючий момент, як в критичній хвилі, коли видавалося, що все пропало, серед зелених степів залунав грімко з тисячів грудий могутній оклик:

— "Хай живе Революція! Київ в руках контрреволюції! Хай живе червоний Київ!"

Хто-ж кричав ці смілі слова? Босі, без шапок, з ріжною зброєю в руках діти нужди й злиднів, збунтовані раби, перед якими дрожить з переляку панство цілого світа.

О так! Цього моменту не можна ніколи забути. Він був такий сильний, що міг безборонних людей повести на певну смерть. Він міг заставити вмірати серед найтящих мук з гордою усмішкою і кричати:

— "Хай живе Революція!"

Такі моменти бувають тільки тоді, як життя і смерть, це одно-нерозривне. В таких моментах ніхто не думає ані про життя, ані про смерть. Вони являються чимсь далеким, смішним, забутим. В жилах пливе инша кров, мозок инакше думає, тіло легке і гнучке, а обличчя дзеркало всего: забуття, божевілля, непохитности і віри. Тільки не життя і смерти.

В таких моментах тисячна маса людей творить величню апотеозу Революції і знає одного бога: **перемогу.** До нього вона прямує, йому молиться і поклоняється.

Але такі моменти родить тільки Революція.

ВПЕРЕД!

Це було 22. травня 1920 року.

На дворі дозрівала розцвіла, повна плодів весна. Села тонули в зелені, поля дихали важко і хвилюючись неспокійно підносили час від часу зелені головки молодого збіжжя, ніби молили сонце:

"Не грій так дуже, нам душно.... Водички з дощиком пішли, спрагнені корінці змочи..."

Та сонце було невмолиме. Воно кидало на землю тисячами пригорщів роспалене проміння і від нього тріскала з роспуки земля, в'янули квітки, завмірали села, обливалися потом люде.

В такий день, по тоненькому телеґрафічному дроті прибіг короткий наказ:

— "Збіратися в похід. Ми наступаємо!"

— Ми наступаємо! — повторили всі в один голос і на хвильку замовчали. Потім, само від себе вирвалося з грудий грімке "слава" і ми один одному радісно стиснули руки. На обличчях з'явилася весела усмішка, в голові блиснули картини нових боїв. Неясні, далекі, але певні.

Степан Мельничук затягнув здоровим голосом, повним радости і щастя:

"Чуєш сурми заграли,
Час росплати настав"...

І ми підхопили могутню пісню, аж вікна похилої, селянської хати придавлено задзвеніли.

Другий курінь Ч. У. С. С. (Червоних Українських Січових Стрільців), одинока боєва частина, що після зради Галицької Армії залишилася на фронті, — находилася в 132-ій пластунській бриґаді 44 стрілецької дивізії. Вже кілька днів бриґада стояла в запасі, в містечку Городище біля Корсуня, на Київщині.

Над вечір полевий телеґраф приніс точніший наказ:

“Місто Корсунь, по короткому бою, заняли червоні війська. Наша ґрупа (44-а і 45-а дивізії) на ліво й право від Корсуня, з завтрішним днем почне на свойому відтинку наступ і буде продовжувати його. Наступ робиться тому, щоби змилити ворога. Треба звернути всю увагу ворога на наш відтинок, стягнути його сили проти нас і тимсамим відвернути його очі від кінної армії, що під командуванням Буденного повинна несподівано на ліво від міста Сквири вдарити і прорвати ворожий фронт. 132-а бриґада залишається на далі в запасі, але підходить все за наступаючими частинами”.

Наказ був таємний і про нього знали тільки в штабі. Але Галичанам на стільки довіряли, що для них це не було таємницею. Всі дуже добре розуміли важність хвилі. За всяку ціну треба наступати. Вправді підкріплення ще не прийшли і боєві сили дуже незначні, але слово “вперед”! таке чарівне і притягаюче, що нічим не вдержиш навіть бадьорі розбитки від наступу.

Того-ж вечера я на стільки поважно захворів, що мене ще ночею перевезли в штаб бриґади. Тов. Мельничук тихо говорив бриґадійному лікареві, що в мене мабуть тиф, але просив не відсилати покищо в запілля. Все це я прекрасно чув, хоч цілий горів в гарячці. І з тої ночі почала мучити мене якась невідома нікому недуга. Налітала, охвачувала гарячкою і холодною дрожжю, то знову пропадала кудись. Я був і здоровий і недужий.

На другий день ранком бриґада виступила в похід. Але я немав сили йти, тільки їхав на повозці.

Сили бриґади були смішно малі. Після катастрофи під Бердичевом і Козятином, число полків з 2-ох і 3-ох тисяч впало до десяток вояків. Один полк 132-ої бриґади мав 30 людей, другий 65, третій 250. Та помимо цього на обличчях всіх видно було радість і задоволення.

— "Давай Варшаву"! — кричали червоноармійці і босими ногами підбігали вперед, все блище до фронту.

Над вечір прибули в містечко Таганчу. Тут були вже шляхетські війська і вчора відступили. Селяне з страшною ненавистю згадують їх і проклинають.

— Пани, та й годі! — говорять. Давай їм все, а то й без слова забірає, що попаде під руки...

Ночею прийшов до бриґади відділ червоних повстанців — бідних селян під комадуванням відомого в Канівщині ватажка партизан —

комуніста Федоренка.*) Федоренко, молодий жвавий хлопець, мав все відділ з бідних селян і кожного разу, як Червона Армія відступала, він боровся з ворогами. Цим разом в нього 50 чоловік, що й боронили міста Канева.

Ранком відділ повстанців відправили на праве крило фронту, блище Дніпра.

До схід сонця бриґада рушила далі. Пополудні ми в селі Миронівці, корсунського повіту. Село велике, біля залізниці, з великою цукроварнею. Перед двома днями господарили тут польські драґуни. Всі згадують їх тільки тяжкими прокльонами. Нас привітала велика громада селян, жінок, дівчат й дітей, при в'їзді в село.

Ночуємо в цукроварні. Привозять з фронту ранених. Обірвані-почорнілі хлопці, з ранами в грудях, руках й ногах, усміхаються любо і говорять:

— Тай утікають-же пани!"...

А селяне тільки здвигують плечима.

— "Господь бог один знає, як це так — говорять нам. — В них така сила, а утікають. Вчора ось тут, на цукроварні, було їх 500 кінних, а як тільки почули перші вистріли, утікли. А село заняло 15 червоноармійців"...

— "Вони тілько одягатися вміють гарно і грабувати, звичайно пани" — додав старий дядько і злісно плюнув в бік.

— З червоних й сліду вже немає — говорили нам, — тільки маленькі банди снуються. А

---

*) В 1921 році Федоренка вбили бандити під Корсунем, як він на колесі (ровері) повертав із з'їзду незаможніх селян.

самі через півгодини утікали, аж шапки губили, — сміючись росказував підросток в польській шапці, яку найшов після вчорашньої утечі драґунів.

— Пан любить все хвалитися — кинув хтось з гурту. — В кишені ані шага, на шиї білий комірчик, а під піджаком й сорочки немає. А все кричить, що він пан... В них, щоб не було, починається паном: **Пан**цирник, **пан**тофель, **пан**тальони....

І гурт весело засміявся.

Вечером прийшло звідомлення з штабу дивізії:

— "Наші частини успішно наступають, ворог відступає. Бої йдуть біля станції Вільшаниця. Кінна армія посувається вперед. Сьогодня займила таку й таку позицію. Завтра займе такі й такі села"...

Слідимо на мапі за фронтом кінної армії. Вона має довжезний фронт і посувається дуже повільно та тяжко. Проти неї Поляки зґрупували найкращу свою піхоту, кінноту і артилєрію.

Ранком рушаємо далі. Приїхали в село Карапиші. Тут був перший, більший бій з білими військами. Їх нечайно розбили наші невеличкі сили на голову. Селяне з великим захопленням росказують про початок і кінець бою.

— Ще вчора ранком пани спокійно ходили по селі і ловили курей, били качки, свині, телята. Робили, що самі хотіли. Нараз, на спінених конях прилітають розвідчики і доносять, що червоні наступають. Почалася трівога. Дзвонили в телєфони, сідлали коней, офіцери кричали, всіх наганяли. А під селом затарахкотіло.

Кинулися пани туди, позлізали з коней. Почався бій, що тривав дві години. Сонце пекло, на дворі душно. І нараз, цілком з другого кінця села, відки ніхто й не надіявся, вбігло кільканайцять червоноармійців. Вид їх був страшний. Простоволосі, без сорочок. Обличчя чорні від пороху, босі, тільки в штанах і підперезані поясами з набоями.

— "Давай Варшаву!" — закричали всі і кинулися на панів з-заду. Перелякалися пани на смерть і давай утікати, хто куди міг. Головний командір, як побачив "страшних червоних", скочив в бік і прибіг над потічок. Діти пасли в рові корови і справили їх утікати через найбільше багно. З трудом виліз відти командір, вояки потопилися. Командіра догнали біля клуні Семена. Стояв блідий, а в його штанах... був великий непорядок...

Великий гурт червоноармійців і селян вибухнув довгим-роскотистим реготом.

Ми рушили далі. По дорозі згадуємо оповідання селян. Справді, для пана-офіцера було страшним явищем бачити напів-голе військо, що виростало відкись за плечима. Хоч червоноармійці зовсім не думали лякати панів своїм "дикунством". Вони тільки тому йшли в бій напів-роздіті, щоби не пріти на сонці і легче бігти. А що вони вміють прийти "чудом" ззаду і напасти з криком за спиною, проти цього вельможні понове немає ради... У війні швидче виграє хитрий, як сильний.

Станція і село Вільшаниця взяті червоними військами вчора вечером. Бої йдуть вже біля

містечка Рокітно. Наші частини вперто підсуваються до міста Білої Церкви.

Вечером татакав вже в штабі бриґади (в попівській кімнаті) телеґраф. Дивізія повідомила, що кінна армія на лівому крилі посувається кожного дня вперед. Таращанська 130 бриґада і Богунська 131-а наступають далі, пластунська 132-а все ще залишається в запасі.

Мене знову нападає проклята гарячка і корчить дрож. Остогидло вже, бо ні хворий, ні здоровий. Пю гіркі порошки по десять нараз, (лікар сказав 3 в день) і нічого не помагає. Над вечір вмисно ходив косити траву, щоб забутися, але — теж нічого.

Долітає до нас відгомон недалекої гарматньої стрілянини. На залізниці вигукують броневі (панцерні) потяли і відправляються на підмогу піхоті. В штабній кімнаті безупинно татакає телеґраф, а на дворі, серед місяшної ночі розпливається розгойдана-чарівна українська пісня. Це ординарці для звязку від полків забивають скуку, вичікуючи наказів.

Я підложив під голову дерев'яну вивіску польської кінної дивізії, що залишилася по панах і заснув твердим сном на тому самому ліжку, на якому ще вчора спав польський ґенерал.

На другий день завзяті бої на фронті. Панське військо зарилося в давно приготованих окопах, обмоталося кільчастим дротом і недопускає до себе червону піхоту. Відомі з геройств Таращанці й Богунці пробували кілька разів наступати, але все вертали назад.

А на далекому лівому крилі фронту кінна

армія в числі 20 тисяч шабель поволеньки підсувається і шукає доброго місця, деб прорватися в шляхетське запілля. Проти неї стягнув ворог цілі ескадри літаків, полки артилерії, нові дивізії. Та хитрий пролетарський тратеґ Буденний помимо цього, починає поволі розбивати кавалерійську дивізію польського ґенерала, під яким за царських часів служив — фельвеблем.

У Вільшаниці все ще наша бриґада в запасі. Так і знаємо, що держать нас на найбільш критичну хвилю.

Штаб дивізії переїхав вже на станцію Миронівку.

НА ФРОНТ.

Прийшов трівожний день 29. травня 1920 р. Фронт забалакав всіми родами зброї, облився кровю. Поляки перейшли на цілій лінії в протинаступ. Закипіла нерівна, запекла боротьба. Видається, світ валиться. Ждемо готові на нашу чергу. Село наповняється підводами, що привозять ранених.

В штабі телеґраф неперeривно працює. Одержуємо звідомлення від частин з фронту і негайно передаємо по телеґрафу в штаб дивізії. Вкінці надходить вістка, що на правому крилі московська бриґада розбита і просить допомоги. Дивізія отвічає, що зараз дасть роспорядження. І в тій хвилі телеґраф перестає працювати. Телеґрафісти стукають, трясуть апаратом, але не помагає. Значить, перервана лінія. В голові блискає думка: "фронт перерваний, Поляки за нами". Кільканайцять хвилин непевного, напруженого вижидання. Телеґрафісти вертаються, лінія справлена. Штаб дивізії наказує:

— "132-а бриґада негайно перейде на праве крило фронту, обсадить його і шукає звязку з дессантом харківських червоних юнаків (курсантів), що підїхали Дніпром. Штаб бриґади буде в Кагарлику".

В селі закипіло. Заметушилися полки, затарахкотіли обози. Протягом пів години бриґада була в поході. Попереду 120 кіннотчиків, за ними полки, позаду обози.

На дворі спека, по дорозі хмари куряви. Годі дихати, в грудях запирає, душить. Але ніхто не зважає на це. Без віддиху, майже бігцем женемося і тільки хмари пороху значать наш слід.

Перше село. Пять хвилин спочинку. Збігається народ. І знову стара історія. Тому корову взяли, "бог-би їх скарав", тому телятко, там полотно, там знову хлопця вбили... Кричать селяне, проклинають і просять:

— "Ой не пустіть голубчики тих панів більше. Нехай вам мати божа допоможе звоювати їх. Щоб і сліду не зосталося по них"...

Молоді хлопці, вже узброєні, вступають добровольцями в бриґаду. Рушаємо далі. Я пю порошки по інерції і думаю по дорозі: І народ-же! Треба було аж контушів і панських "жартів", щоби провчити їх. Тому місяць назад, оці самі селяне може й стріляли в червоне відступаюче військо, а сьогодня благословлять "панів звоювати". Народ, який живе не переконаннями, а орієнтаціями. Хто дущий, той його друг.

Їдемо вузкими полевими доріжками. На право і ліво високі жита, пшениці. По дорозі зустрічаємо ранених московців. Що сталося з їх бриґадою, не знають.

— "Бой был ужасный" — говорять злякано і більш нічого. По правді з бриґади не стало й сліду. (4 тисячі людей).

Починаємо їхати поволіше і розглядаємося. Зброя в кожного напоготові, бо ми — фронт. Тут немає вже ніяких військових частин.

Перед нами, на далекому овиді, виринає зза збіжжя кількох їздців. Годі пізнати, чиї вони. Відділ наших кіннотчиків кидається до них, але вони в тій-же хвилі зникають.

Розглядаюся й я, та й думаю. І гарна і страшна громадянська війна. Можна в ній робити тисячі несподіванок ворогові, але й це саме право прислугує йому. Фронт — це слабі відділи стеж і застави, а цілі полоси на кілька верств пусті і ними можна провести цілі армії. Треба бути дуже хитрим і чуйним, щоби не дозволити ворогові зайти тихцем в запілля і вдарити з-заду. Як маєш невеликий відділ смілих вояків, можеш гуляти в запіллі ворога цілими тижнями і нападами ширити хаос.

Все-ж таки громадянська війна приваблює до себе своїми тисячами пригод. В ній можна сто разів вмерти і сто разів утічи від смерти. Нераз сидиш собі на фронті, найблище ворога, пишеш або читаєш щонебудь, а тимчасом за тобою 20—30 верств в запіллі, кипить страшенний бій. Або сидиш в селі, спокійно, любо, певний, що на фронті тихо, бо не стріляють, аж нараз, як з-під землі появляється ворог і з усіх боків починається скажена стрілянина. Тоді звичайно вискакуєш і навмання кидаєшся в поле, робиш невеликий круг, заходиш ворога з боку, береш в полон, або женеш, доки можна. Але не все таке щастя. Найчастіше наскок ворога ширить небувалий переполох, а вислідом цего багато ранених, полонених, убитих і роз-

порошених по всіх найблищих селах, лісах й полях. Бувають й смішні епізоди. В твою військову частину прийде часом відділ ворожого війська по обід, або вістові привезуть наказ з штабу противника. І нічого дивного. Блукають полями, ніхто їх не здержує, побачать село і їдуть, певні, що в ньому свої. Це-ж Україна, страшні простори!...

Та поза цікавими подіями, громадянська війна має в собі багато нелюдяности, звірства. Вороги ненавидять себе взаїмно, і горе тому, хто одинцем або малим відділом попаде в полон. Хоч ріжно буває...

Пильно розглядаюся по полі. Рівний-зелений степ, без найменшого знаку людського життя. Купається в сонці, аж пріє. Але там, ген-ген далеко, неначе відділ кінноти. Як-би в тумані. Ось пристанув, ось їде в бік. Показую товаришам, але вони нічого не бачуть. Мене ще ніколи не обманули здорові очі і я сердито протираю їх, щоби переконатися, чи це тільки привид, чи справді військо. Але невідома кіннота бистро зникає за житами і ми спокійно посуваємося далі, хоч я певний, що кіннота була ворожа.

Розвідка доносить, що містечко Кагарлик вільне і там немає ніяких військ. Вчора були Поляки і від'їхали в напрямі Київа.

Кагарлик, типове, глухе українське містечко, віддалене 90 верств від Київа. Тут нераз гуляв отаман Зелений, тому й жидівського населення не багато вже. Базар заріс буряном, хатки облупані, з повибиваними вікнами. На одному горбі розсілася велика цукроварня, як-

би окреме, модерне містечко. Біля неї просторий став і гарний, старий, колись панський парк.

Розташовуємося в цукроварні. Кіннота розїзджається на стежі, піхота йде в застави 12 верств вперед. Кінна стежа йде шукати звязку з дессантом харківських юнаків до Дніпра. Їх повинно бути 1000 людей. Просто чарівне число! Тоді нам було-би байдуже, а то ми, як оаза серед Сагари. В ліво від нас на просторі сорок верств ані одної узброєної людини. В право, аж до Дніпра — цеж саме. Тільки довкола Кагарлика слабі і рідкі застави. Нас-же першої ночі Поляки подушать, як мишенят!

І я не помилився. Вже в полудне розвідчики-селяне, що перекралися через польську лінію донесли, що пани пронюхали слабі сили нашої бриґади і проти нас стягають свої полки. Фільософія проста: вони певне вдарять на нас, зметуть слабу опору правого фронту і зайдуть ліве крило під Білою Церквою та вдарять Таращанцям і Богунцям в спину.

Галицький Курінь Ч. У. С. С. під командуванням т. Шеремети Петра розташовується довкола Кагарлика, а инші частини розставляють застави на ліво і право. Хоч 300 людей не в силі обсадити більш 60-верстовий фронт. До того в нас біда ще й та, що бриґада немає артилерії, а із звязком теж погано. Ми так далеко відбилися від залізниці, що годі провести телеґрафічне, або телефонічне получення зі штабом дивізії. Доведеться користовуватись кіннотою, якої й без того на фронті дуже потрібно. Телефоністи пробують будувати лінію. Може щонебудь з цього вийде.

По полудні вибіраюся з кількома товаришами в поле. За містечком, на роздоріжжі, застава Галицького куріня Ч.У.С.С. Тай спокійні-ж наші люде! Посідали в рівчику, наставили скорострілі, закурили і не чути, не видно їх. Дехто читає, дехто пише, инші латають порване одіння, звязують дротом старенькі черевики. Надходять дорогою селяне. Їх здержує вартовий, питає відкіля йдуть, що там нового, чи немає Поляків та що чули про них. Все це поважно, без жартів, якось урядово, при чому ніхто з тих, що лежать в рові, не вмішується в розмову.

І так дуже любо робиться на душі, як дивишся на оцих молоденьких-вимарнілих рідних братів, що міцно держать в руках червоний прапор Революції. Це одинокий узброєний відділ Галичан в Червоній Армії. Це гордість нашого рабського племени, що своєю кровю змиває велику пляму ганебної зради Галицької Армії.

Діти Поділля, Карпат, Покуття... Гуцули, покутяне, бойки, лемки, подоляне... Посідали в рівчику на київській рівнині і ждуть. Покажеться ворог, будуть стріляти, будуть вмірати, душитися власною кровю, конати серед мук...

О! Як назвати Вас вибранці поневоленого люду? І чи в сумній історії Вашого племени буде тепла згадка про Вас?

Буде! Буде, бо ясна сторінка — це Ви, а не сьогодняшні "горді" підпанки, що добровільно коротають дні в Тухолі і Домбю під пансько-польським караулом. Ви бризнули правдою в очі жалюгідним плазунам парижського Олім-

пу! Ви одні бережете честь і гордість поневолених батьків і матерей!

Вітаємося з усіми.

— Здорові були товариші!

— Гаразд! — відповідають.

— Будемо в Галичині небаром?

— Будемо...

— А куль вистарчить?

— Для панів в нас ножики гострі — кричить сухорлявий гуцул і сміється вдоволено.

А я думаю: Чи далеко ще той час, як оцей червоний гуцул стане з рушницею на Чорногорі і своїми волохатими грудьми крикне вільно, щоб аж шибки в коломийських вікнах забренчали?

— З якого повіту? — допитують мої товариші.

— Коломийського, снятинського, косівського, надвірнянського, львівського, скільського, збаражського, рогатинського, золочівського...

Представники цілої Галичини.

Балакаємо, куримо і йдемо далі.

Позиція на горбку і наші рідкі застави панують над цілою рівниною. В день ворог безсильний, але ніч — може зрадити.

В протилежному боці містечка застава 1-го полку. Це вже не Галичане, пізнати з-далека. За кущами, на горбі, якби закаменілий, вартовий біля скорострілa, а в долині червоноармійці розложили вогонь і господарюють, неначе пастухи на пасовиську. Дим стелиться по землі (дощ буде) і боязко-повільно сунеться в балку тай пропадає десь в степу. В повітрі за-

пах конаючого-весняного дня перемішаний з гострою вонею їдкого диму.

Червоноармійці, переважно полтавці і чернигівці варять "вечеру". В бляшаних казанках кипить чиста вода — ніби "чай". І цей "чай" (без цукру і без чаю), з шматком хліба або паляниці, пють червоноармійці на вечеру.

Мені так і хочеться крикнути туди, де заходить змучене сонце.

— "Гей, слухайте, ви! Стовпи західноевропейської культури, до крайности цивілізовані банкирі, фабриканти, власники і "святі" отці, що ледво носите перед собою товсті пуза і кричите про дикий Схід! Ось на вечеру гаряча вода з шматком хліба, без чоколяди, без кави або какао, а звичайнісінька перекипіла вода! Ви розумієте це? Ви, що ще ніколи навіть в сні не були голодними, розумієте, що значить пройти в день 40—50 верств і на вечеру випити теплої води? І скажіть будь ласка одно: що за сила держить цих голодних, напів-одітих людей в рядах армії на фронті? Що заставляє їх йти вмірати в бою з вашим ситим-блескучим військом?

Заставляє їх панове та грізна сила, яка незрозуміла для вас і перед якою ви дрожите на своїх золотих награблених скринях, мальованих кровю працюючих. Це страшна сила збунтованих робочих рук, що серед всіх недостатків йде невпинно все блище до вас і несе вам, та вашим дітям скромні гостинці: звичайну загладу, таку звичайну, як та вода, що пють колишні ваші раби на вечеру...

Це не більшовизм! Не террор! Це вилита

жовч міліонів! Це могутня хвиля, яка гураґаном прокотиться по всьому світу. Це перелом двох епох, в якому одна з них мусить вмерти...

Настрій в червоноармійців гарний, дух бадьорий. Клянуться в найблищих боях відібрати панам кілька французьких полевих кухонь, бо дуже невигідно без них. В козятинській катастрофі майже всі кухні пропали і їм доводиться варити їсти самим, в малих казанах.

Повертаємо в містечко. На цукроварню привели галицькі Ч. У. С. С. декількох перебіщиків-громадян Київа. Росказують, що в Київі годі жити, вся біднота утікає, куди очі несуть, а за це з'їзджаються з усіх усюдів пани ріжних пород. Одержуємо й найновіщі київські часописі. Читаємо про братання й цілування "соціяліста" Петлюри і "соціяліста" Пілсудського. Читаємо про велику і страшну польську й українську армію, про нових уенерівських (Українська Народня Республіка Петлюри) міністрів, яких поправді мало-що не оголошеннями в ґазетах шукають. Читаємо теж посмертні згадки по "червоних бандах". Все читаємо, від дошки, до дошки. Польський орел і український тризуб чудово гармонізують з собою на орґані пана Саліковського.

"Доборолась Україна до самого краю"...

Ночею повинна була повернути кінна стежа вислана в бік Дніпра шукати звязку з харківцями. До ранку її немає і штаб висилає нову стежу. За три годині повертаються з 5-ох їздців тільки двох, та й вони ранені. Инші попадали з коней і залишилися в руках польської кавале-

рії, що наскочила на них в недалекому від нас селі.

Помічник начальника штабу бриґади, галицький Німець, Ганс К., що займав в Галицькій армії в головному штабі відповідальне місце і був великим ворогом зради Галичан, стратеґ з добрим нюхом, комбінує щось над мапою і віщим голосом пророкує, що без сумніву ворог окружить нас, бо поміж Кагарликом і Дніпром — "люфт". Все-таки висилає ще одну кінну стежу, яка з далека оминаючи фронт, їде в бік Дніпра. За всяку ціну треба найти звязок з червоними юнаками, инакше ціле праве крило фронту — загрожене.

Гарний день скучний, якийсь таємний. Ніяких вісток, ні бою. Моя голова розболіла, якби хотіла тріснути. Йду в поле. По дорозі стрічаю т. Бондаренка і командіра 2-го полку т. Ш-а. В його полку Галичане творять один самостійний курінь.

Командір незвичайно цікавий тип. Сам укінчений медик, але з вибухом жовтневої революції кинув свою медицину і пішов на фронт з рушницею в руках. На фронті швидко визначився, як розумний і хоробрий командір.

Характеристичними прикметами т. Ш. є невичерпана енерґія, холоднокровність, одчайність і бистра орієнтація. З усіх важких боїв, в яких звичайно люде тратять голови, він виходить ціло, з малими втратами. Його полк держать все в запасі і кидають на фронт тільки в критичній хвилі. Буває так, що ворог розбив передні сторожі і завзято наступає вперед. Фронт починає заломлюватися. Тоді йде рятy-

вати т. Ш. Минають довгі-нетерпеливі хвилі ожидання а про нього ані чутки. Тимчасом він "нюхає" і веде полк в таке місце, де ворог зовсім не надіявся нападу. Найрадше т. Ш. заходить в запілля і як вороги в переполосі починають утікати, тоді всі знають, що там працює 2-ий полк. Червоноармійці люблять свого командіра, як рідного батька і йдуть в бій сміло, переконані в свою перемогу.

Підчас відступу з подільської ґубернії розбите військо здеморалізоване невдачею, до того ще й голодне та перемучене, починало в деяких місцях грабувати. І в 2-ому полку т. Ш-а був одного дня такий випадок: Трьох червоноармійців самовільно відлучилися від полку і насильно забрали в учительки деякі речі та гроші. На крик вчительки збіглися инші червоноармійці і привели винуватих до командіра. Тов. Ш. спокійно вислухав обвинувачення, з тим-же спокоєм роспитав арештованих червоноармійців чи це правда, а як вони призналися, кинув ад'ютантові короткий наказ:

— "Збірка цілого полку!"

За кільканайцять хвилин полк стояв на сільському майдані. Прийшов командір. Середнього росту, з симпатичним обличчям і з невідлучною-короткою кавалерійською рушницею.

Арештовані стояли з боку.

Командір, хоч з роду не Українець, але говорив чистою і гарною українською мовою.

— Товариші! — звернувся він до полку. — Ми діти робітників й селян, що пішли в ряди революційної армії проти ворогів працюючого люду. Ми станули на сторожі прав бідноти. Ти-

сячі наших товаришів заплатили за це життям, Тисячі сконали серед мук в тюрмах і ляґерах. Але найшлися між нами підлі зрадники Великої Ідеї, що своїми поступками кинули страшну пляму ганьби на наш славний полк і цілу робітничо-селянську армію. Вони напали на мирних-бідних людей і ограбували їх. Хочете бачити грабіжників, що до сьогодня були вашими товаришами? Ось вони! Ось хто підкопує довіря трудових мас до Радянської Влади! Скажіть товариші щиро: гідні вони зватися нашими товаришами?

— Негідні — загудів полк.

— Так, негідні! — повторив полковий командір — бо нам треба чесних, свідомих борців Революції, а не грабіжників. А тому, що вони вже третій раз допустилися такого вчинку, пощади немає. В нас з ними росплачуються, ось так!

І в цій хвилі т. Ш. повернувся, підніс до ока рушницю, зміри в і — вистрілив. Впав перший. Полк стояв непорушно, як-би викований з каміня. Другий грабіжник впав на коліна, почав просити, але за хвилю скрикнув, вхопився за голову і впав. Третій пробував утікати, однак рівночасно з вистрілом впав обличчям до землі та захлиснувся кровю.

А полк з запертим віддихом дивився на мерців і ані один шепіт протесту або негодування не вирвався з нічиїх уст.

Тому-то 2-ий полк вважався одним з найкращих, а командір його жив дуже близько з усіми.

І ось, з цим самим полковим командіром та

тов. Бондаренком вийшов я перед заходом сонця в поле. Спершу йшли великим-гарним парком, потім перейшли базар і слухаючи цікавих оповідань т. Ш-а, направилися до галицької застави за містечком. Нараз, десь далеко в полі, впало кілька вистрілів, а за хвилю живо зататакав скоростріл. Ми пристанули і здержуючи віддих напружено слухали. Та стрілянина не вмовкала, тільки ставала густішою і озивалася в ріжних кінцях степу. Вкінці сполохано затаркотів скоростріл галицької застави заразже під містечком. Нам стало ясно — ворог почав наступ.

Тов. Ш. мигом кинувся до запасного куріня, що був розміщений на краю міста, а я і тов. Бондаренко побігли в цукроварню до штабу. Але в штабі нічогісінько не знали, тільки Німець т. Ганс К. спокійно твердив, що нам прийдеться пробиватися крізь польський перстень.

Минуло півтора години і стрілянина не вмовкає. На дворі сумерк розстелив свій саван і зручно, непомітно тягне з степів тиху-теплу ніч.

Нараз — з усіх боків містечка, як-би на даний знак, затріскали рушниці. Заклекотіли, розкричалися скоростріли, засвистіли жалібно й тонко кулі. Бренькнуло шкло у вікнах цукроварні, задзвеніли оскілки, забреніли в кімнаті кульки і покотилися відбиті від мурованої стіни.

Не вечір, а пекельний торохкіт, в якому непочуваєш зовсім, що ти жиєш. Стріляють з усіх боків і ніхто не знає де вільна дорога.

З степу прибігли перші ранені. Росказують, що перемогаюча сила Поляків підсунулася житами і окружила Кагарлик. Застава, що була

в полі 12 верств перед нами (ціла чета Галичан), попала в полон.

Людських криків не чути, тільки торохкіт втікаючих обозів і клекіт вистрілів.

Командір бриґади В. Антонюк і вся кіннота, що була на місці (60 шабель), враз з тов. Бондаренком, кидається на підмогу піхоті. Але вже пізно. На базарі, з усіх боків засипали їх польські скоростріли. Коні розскочилися, на місці повернулися і вихром понеслись назад.

А довкола кипить. Глухе містечко перемінилося в пекло. Скрізь бігають люде, стріляють, кричать, падуть. Міщане й селяне ховаються по хатах, тільки замки гуркочуть. По всіх вулицях женуться обози, на спінених конях мчаться їздці. Кожний кричить, але ніхто не слухає, не чує.

Найбільше нещастя, що втічи можна тільки одинокою вузкою вуличкою, що круто вється балкою між стрімкими, високими берегами. Друга вуличка з цукроварні, понад став, але її густо обстрілюють. І всі обози кинулися в страшному переполосі в балку. В крутій вуличці підвода виїзджає на підводу, ломляться вози, падуть коні. Несамовитий крик. Курява пороху заслонює все. Але цього не знають підводи, які женуться з-заду і наскакують на купу поломаних возів та придавлених коней, ломляться самі і скоро ціла вузка вуличка забита вщерть. На все це в повному розгоні налітає кіннота з базару. Налітає і стрімголов паде. Перемішуються люде, коні, підводи. Крик, зойки, прокльони, иржання коней, стрілянина. Хвиля божевілля.

Я схватив документи бриґади, скочив на

штабну повозку і — (раз мати родила!) — кинувся свобідною-небезпечною вуличкою понад став. Добрі коні, як-би знали, що це вуличка смерти — вихром понеслися вперед. Зігнений в двоє, тільки по тріскоті паркану пізнаю, що нас обстрілюють. Але ось ярок, містечко кінчиться, ми в степу. Як все це сталося, не тямлю. В містечку все ще клекотять скорострілі, але з цього боку тільки час від часу дзявкне куля.

В степу задержуються всі. Всіх узброєних піхотинців завертають назад, щоби охоронити відступ, а узброєні обозники розстрільною йдуть вперед пробивати дорогу обозові.

Повний місяць виплив такий веселий, як-би ми поверталися з весілля. (От поганець, йому однаково!) В містечку поволі затихає і згодом зацарила роскішна-нічна тиша. Питаю сам себе: а може я сплю? Але-ж ні, все це було.

Бічними доріжками, балками й полями підводи тихо посуваються довгим рядом вперед (себто назад). Під першим селом доганяють вістові і передають наказ штабу бриґади:

— "Обози відступають так довго, доки окремим наказом не завернуть їх".

З цього ясно, що положення невідоме.

Їдемо цілу ніч. Я — без ніякої зброї, стискаю в руках важні документи штабу, щоби кожної хвилі знищити їх, якщо нападуть на нас по дорозі. Згадую пережитий вечір і тільки одно вештається по голові: Кагарлик... Кагарлик... Ну, ну, знаю сам! Цього Кагарлика ніколи не забуду...

Світає. Ми проїхали близько 30 верств взад

і ось — Миронівка, постій штабу дивізії. Зі мною на повозці їде хворий начальник штабу бриґади Білорус Караґо, по давній професії учитель. З фронту ніяких відомостей, але Караґо на всякий випадок висилає під Кагарлик підводу амуніції.

Весь обоз задержався на майдані села Миронівки, а я з Караґом їдемо повозкою в штаб дивізії на станції.

Була 3-тя година ранком. На станції тихо, ні сліду життя. Тільки в штабі біля лямпи пише щось дижурний. Він нічогісінько незнає про кагарлицьку пригоду, а на всіх инших відтінках фронту преспокійно. Довідавшись від нас про все, штабний дижурний йде будити начальника.

Я пішов шукати тов. Барана Михайла, що працює зараз в штабі. На кватирі не найшов його, кажуть, спить десь в стодолі. Обходжу всі стодоли і ненаходжу. Даремні зусилля. Вертаючи назад до штабу, побачив я страшну картину, якої не забуду до смерти. На станції, біля ваґону, напів-лежав червоноармієць, що повернувся з польського полону. Обличчя його запухле, з кровавим шрамом. Очі стомлені, запалі. Так тихо говорить, як-би боявся розбудити когось. Біля нього казанок з молоком і хліб. Але він не їсть. Водить жалібними очима по юрбі, що окружила його і видається, що просить великої милостині, якоїсь недосяжної, далекої. Знівечена, напів тямуча людина, як-би старець, що жде з хвилі, на хвилю смерти.

Підступаю й я і слухаю його тихої, страш-

ної мови. Слухаю і каменію. Тіло моє стигне, деревіє. Забуваю, що я живий.

— "Ціла наша стежа, 5 чоловік — росказує звучною, співучою мовою полтавець — під Богуславом попала в полон. Перед вечером привели нас в найблище село за фронтом. Тут переняв мене й моїх товаришів польський поручник і з 6-ма кавалєристами вивели з села. Западала ніч. Під лісом кавалєристи пристанули і я, розуміючи польську мову, бо служив колись на польській економії, почув, як офіцер півголосом сказав:

— ...Tylko w głębi lasu...

— Wszystkich? — запитав один з вуланів.

— Bez słowa wszystkich, jak psów! — різко відповів поручник.

— Rozkaz! — зголосив підофіцер і зліз з коня. За ним всі їздці.

Я зрозумів добре що нас в лісі розстріляють, тому й почав просити офіцера:

— Що-ж це ви хочете робити з нами? Завіщо-ж розстрілювати нас? Хіба-ж ми не військо, чи що? Ми ваших вояків, як попадуть в полон, вважаємо тількй полоненими, а не злочинцями....

Але я не скінчив говорити. До мене підскочив поручник, гаркнув "psiakrew" і з усеї сили вдарив бичем по голові. Я впав на коліна, а очі залила кров...

І нас повели. Пятьох вуланів з набитими рушницями обступили нас і потягнули в ліс. Ліс був густий і ми ледво бачили один-одного. Скрізь мертва тишина і темінь. Ніхто ані словом не відізвався. Тільки рівномірно бренька-

ли вуланські остроги. Нараз — один з наших скочив в бік і за ним тільки галуззя молоднику зашуміло. Вулани закричали, декілька разів вистрілили і в тій хвилі найблищий товариш торгнув мене за рукав. Як заяці скочили ми в другий бік. Знову грюкнули вистріли, знову залунали крики. Та ми, без віддиху бігли викрутасами, навмання, били головами в дерева, рачкували, згиналися, щоб не повиколювати галуззям очей. Чи довго бігли, не знаю, але вкінці затихли всі крики і ми зрозуміли, що врятовані. Инших товаришів мабуть розстріляли.

Ліс був великий, бо аж до світанку блукали ним і не могли вийти.

Вже сходило сонце, як поміж деревами заблимало ясне-денне світло. Ми дійшли на край. Виглянули. Широке поле, а в боці декілька хаток. Цілу годину просиділи ми в кущах і стежили довкола. Біля хаток поралися селяне, в полі діти пасли худобу. Голод докучав так здорово, що ми постановили зайти в хату.

Від селян довідались, що фронт віддалений відсіль може 15, може й 20 верств, а Поляки вчора переїздили лісом, але зараз їх в селі немає. Завів нас господар у хату і поснідавши, ми оба почали радитися, що робити далі. Господар з жінкою радили передягнутися і зостатись у них так довго, доки не підсунеться фронт. Иншої ради не було і ми поневолі згодилися. Та не встигли ще нас як слід передягти, як на дворі затупотіли кінські копита і почувся брязкіт шабель. Зляканий господар глипнув у вікно і шепнув:

— Поляки, утікайте на горище!

Сам-же вийшов з хати, але в сінях зустріли його вже "гості".

Я кинувся тесати поліно, а мій товариш вдавав спокійного, сидів за столом і доїдав з миски куліш.

— Молока давай! — почулося в сінях.

— Немає пане, ми люде бідні — випрошувався господар.

— Пошукаємо — загудів голос і в хату увійшло трьох вуланів.

— А це хто? Сини? — спитав головусий, мабуть підофіцер, вказуючи на нас.

— Це... брат, а оцей сусідський хлопець... — відповів червоніючи господар.

— Большевики... — пробурмотів головусий.

— Які там большевики, ми люде мирні — озвалася жінка і поставила на стіл миску з молочною кашею.

Головусий глянув в миску, зачерпнув ложкою, понюхав і злобно кинув ложку під стіл.

— Свіньство! Яйця й курку давай!

— Та де-ж їх взяти пане? — бідкалася щиро жінка.

— Юзек, пошукай! — крикнув головусий. — Як найдемо, вивішаємо подлих хлопів. Большевикам дають, а нам...

— Нікому не даємо, бо немає... — почав господар.

— "Stul pysk!" — визвірився підофіцер.

Юзек почав шукати. В миснику, в столі, на постелі. Потім поліз на піч, а ми — задеревіли. Там були наші військові шинелі (плащі).

Я глянув у вікно, думав втікти, але на дворі стояло ще трьох. Ніякої надії.

Нараз з печі закричав Юзек:

— Нєх-но пан сєржант попатшисєн...

І скинув наші шинелі...

Сєржант змірив всіх очима і почав розглядати. Шинелі були зарошені, брудні, а моя з кровю від вчорашнього удару поручника.

— А це що? — грізно спитав господаря.

— Хлопці ночею пасли коні... — ніби байдуже відповів селянин.

— Пасли коні? — перекривився сєржант. — А відкіля-ж кров?

Ми мовчали. Не було що сказати.

— Муф хамє! — закипів головусий і вдарив господаря боком шаблі.

— Я й говорю...

— Забрати всіх, там скажуть — крикнув до Юзека і вийшов з хати.

І нас забрали. Повели мене, товариша і господаря з жінкою та дочкою.

Привели в друге село. По дорозі ми тихцем радилися, що робити далі. І постановили признатися до всего, а то лихо буде й нам і добрим, невинним селянам.

Допитував нас сухий офіцер в окулярах. Видавалося, що він добра людина. Так ласкаво питав, попросив сісти, словом — одігнав весь наш переляк. А ми росказали, що ночею заблукалися на стежі, перейшли фронт і — щоби не попасти в полон, ховалися в лісах до сьогодня. А тому, що були вже голодні, увійшли в хату і просили їсти. На запит з якого полку, ми збрехали.

Офіцер вислухав, покрутив головою, поду-

мав і нараз — переродився в гадюку. Прижмурив очі і крізь зуби запитав:

— Ви — ко-ом-уністи?

—Ні, ми мобілізовані в Червону Армію...

Офіцер посміхнувся, махнув рукою і нас вивели з хати, та замкнули в маленькому хліві враз з свинями. Тільки нас двох. Що робили вони з селянами, не знаю, тільки чув їх страшний крик в хаті. І господаря і жінки і дочки. Мабуть били їх дуже.

Як стемніло, нас привели в хату. Вікна щільно заслонені, в печі вогонь, а в хаті — тільки трох вояків. Чи був поміж ними офіцер, не знаю.

Грубий-вусатий вояк привітав нас доброю українською мовою.

— Відразу признайтеся. Ви комуністи?

— Ні, ми просто мобілізовані — відповів я.

— Раджу признатися, бо горе буде...

— В чім-же нам признаватися, як ми не комуністи?... — заявив мій товариш.

В тій хвилі щось тяжке впало з гори на мою голову і я почув страшенний біль. Впав на землю. На мене сіло двох і чимсь тупим били по голові, по плечах, руках, ногах. Я кричав, просився, плакав. Хтось вхопив мою голову і мокрою ганчіркою забив уста. Я душився, стогнав, кидався на всі боки. Нараз з носа пустилася кров і я — почав душитися. Тоді й перестали бити. Хтось повернув мене обличчям до землі, щоб стікала кров.

Аж тепер почув я, що в другому кутку протяжно стогне товариш. З ним це саме було, що

й зі мною. Крізь нелюдський плач (а він ще дуже молодий був), нещасний питав:

— І завіщо? Завіщо?

— Мільч хаме! — крикнув хтось і я почув новий зойк товариша, мабуть від удару чоботом в живіт.

— Наших ріжете, очі вибіраєте! — кричав грубий. — Всіх перевішаємо, бандити!

За якийсь час хтось штовхнув мене чоботом в бік і закричав:

— Ну, комуніст, признайся, скільки зарізав наших?

Я вже не міг говорити. Кров і сльози заливали мої уста і я ледво вспівав дихати.

І знову хтось лютував наді мною. Хтось бив чоботами по животі, по руках, по грудях.

— Коваль, роспитай ще ти — почувся голос грубого і мене перестали бити. Але я чув, що бють мого товариша. Він вже не кричав, лиш за кожним ударом протяжно стогнав. А кат задихався, як-би рубав дрова...

— Ну, признайся с.... сину! — Кричали над моїм ухом.

Я ворохнувся і щось сказав.

В тій хвилі почув я біля лівої ноги горяч, а потім... потім страшенний-безмірний біль. З усієї сили крикнув і схватився, але сильні руки придержали. І... я вже не плакав, не просив і не кричав. Неміг. Тільки стогнав і кусав власні руки, гриз закровавлену землю. А моя п'ята лівої ноги пекла, шкварчала. Почув сморід припеченої шкіри. Невимовний-жахливий біль роспливався по всьому тілі і... видавалося,

що роспалене до червоности залізо пекло не ногу, не п'яту, а цілого мене...

Більше не тямлю. Як я відкрив очі, то біля мене неспокійно бігали свині і кричали. Знову в хліві. Хотів рукою найти товариша, але неміг ворохнутися. Так до ранку.

Як зійшло сонце, я з великим трудом підвівся і оперся на стінку. Мій товариш, замазаний кровю, лежав спокійно з вікритими очима, притрушений гноєм. Я кликав його слабим голосом, але він не відзивався. Аж біля полудня підліз я до нього, притулив своє гаряче обличчя до його — і зрозумів все. Він був мертвий.

Два дні ніхто ненавідувався до мене, ані не забирав вмерлого. Терпів я страшні муки. Нога напухла і колола шпильками. По всему тілі синяки, до яких годі доторкнутися. Одно око запухло і я майже нічого не бачив. А страшний голод корчив... І я завидував мойому товаришові. Він був щасливіший за мене.

Другого дня почув я на дворі плач жінки. Вона просила, щоби дозволили її дати свиням їсти. Два дні голодні.

— Як зголодніють, з'їдять большевиків — сміючись сказав хтось польською мовою. Жінка довго ще просила, але за якийсь час я почув голос вартового:

— Можна?

— Можна, можна... — відповів хтось від хати.

І заскреготів замок. Відхилилися дверцятка, заверещали свині. Я побачив голову жінки, що нахилена всунула з помиями цебер.

В друге заскрипів ключ.

Свині жерлися поміж собою, кожна хотіла як найбільше з'їсти. На вид їжі, я цілий задрожав. Я-ж не їв вже третій день! В горлі було сухо, ані краплинки слини. І з тяжким трудом вирвав я від свиний цебер та жадно почав хлептати помиї...

Ех товариші... Не можу росказувати. Не можу згадувати. Вечером витягнули мене з хліва і вже не били, не припікали залізом, а під нігті вбили три голки... Три голки... Ось..."

Він розгорнув з лахміття праву руку і показав одну велику рану. Руки не пізнати, навіть пальці запухли так, що й сліду по них не зосталося. Синяво-зелена смуга від нігтів, зливається з восково-мертвецькою краскою під рукавом.

Окруживші з переляком ахнули, деякі росплакалися. А я — я вже не слухав, як нещасний росказував про своє визволення. Він плакав, як дитина і жалів, що залишився живим. Червона кіннота наскочила на село, вбила 5-ох катів і привезла його на найблищу станцію Рокітно.

З пекучим, адським болем відвернувся я і відійшов в бік. Чи я плакав? Не знаю. Я тільки не тямив нічого і може, може й плакав. Всі плакали.

І перший раз мене охватив страшний-небувалий переляк перед польським полоном. На згадку, що ще вчора вечером я був так близько цеї долі, я задрожав і бистро-бистро побіг до штабу.

Була 5-та година ранком.

Від хворого Караґо довідався, що дивізія висилає під Кагарлик запасний, кінний полк на

підмогу 132-ій бриґаді. На моїх очах поскакав в село Миронівку вістовий з наказом командірові полку.

В цій же хвилі прилітає вістовий з фронту нашої бриґади і подає звідомлення, писане в 2-ій годині по півночі. Командір Антонюк пише:

— "Стоїмо під Кагарликом. Ворог не наступає. По глухим відомостям в містечку Поляків немає. Я вислав розвідку. Покищо не повернулася".

Вістка ця врадувала нас всіх. Звідомлення з инших відтінків фронту говорять про загальний спокій.

На наше запитання, що робити з бриґадійним обозом, начальник штабу дивізії сказав покищо залишити в селі Миронівці і ждати дальших наказів. Я і Караґо, повинні розташуватися в попа, щоб легко нас найти.

Сідаємо на повозку і вертаємо в село. (2 верстви від станції). Але-ж яке було наше здивування, коли на шляху, близько станції, ми зустріли цілий наш обоз.

— Хто казав виїздити з села? — питаємо.

Хтось рушив і ми поїхали — відповідають обозники.

— Завертати назад в село!

Підводи поволі починають повертатися. Але їх всіх 500 і справа не легка. Не ждемо на них, а женемося далі. За нашою легкою повозкою скачуть декілька Галичан-кіннотчиків.

Чудовий український ранок. Той ранок яким можна впиватися до забуття. Не ми, а земля дихає свіжістю, молодістю, буянням. Гей!

Яка ширінь! На ліво — зелене море, на право задушливі гречки, скатерть зрібна. Ех життя, життя! Женеш нас вперед і стриму немає, а де-ж кінець? Де беріг, край?

Побіжно і схвильовано росказую по дорозі свому товаришові страшне оповідання полоненого. Оба лютимося і згадуємо вчорашній вечір. Як легко могли ми попасти в полон! Бррр... Щастя, що скінчилося на перестрілці.

Все-ж таки, як люде можуть бути такими звірами? Хоч війна і кожна насильна смерть є тільки звірством, огидним збоченням людства. Але-ж — мучити живу людину, безборонну, безпомічну, це просто жах.

Караґо знає краще "культурних" польських панів, як я, бо він син білоруської нації, ще більш безталанної, як наша. І на мої здивування відповідає спокійно.

— Чого дивуєтеся товаришу? Люде ті живуть ще "святою" інквізицією і вважають себе мессіями, одинокими оборонцями цивілізації перед "вандальським" сходом. Сучасна війна з нами, в їх очах хрестоносний похід....

Повозка легко скочується з горбка в долину, проскакує дерев'яний місток на потічку і ось село. Ось вже видко попівство. Виспимося, бо цілу ніч ніхто ока не прижмурив.

Втім — що за чорт!? Ось перед нами, на 50 кроків, показується відділ війська в анґлійських одностроях, французьких шоломах.. Попереду невеликого росту, в кашкеті, мабуть командір.

— Поляки! — шепчу до Караґо і шарпаю за рукав.

— Ні, Галичане — відповідає він спокійно.

Знаю добре, що Галичане давно вже ходять обірвані, а не такі вифрантовані, як ці і мерщій ховаю в кишеню таємні документи штабу.

А "Галичане" підходять блище. Вже й рушниці направляють в нас. Глянув я назад — ані душі, окрім здивованих кіннотчиків.

Повозка пристанула.

— Поляки! — крикнув хтось за мною і в тій хвилі залопотіли кінські копита. Наші кіннотчики вихром понеслися назад.

В моїй голові блискавкою мигнула думка про муки, що чув я від полоненого полтавця.

"Галичане" вже й кричать щось співучим мазурським наріччям і розсипаються в розстрільну.

Як дикий кіт скакаю мигом з повозки і біжу назад. Караґо, як вкопаний став, сказав: а-а-а-а — і його так й зловили.

А я біжу. Видається лечу, такий легкий. І дивуюся, чому не стріляють? Краще, щоб вбили, як мають опісля мучити.

Але поправді мені дуже важко бігти. Одітий в довгий плащ, поверха накинений ще й дощевий плащ без рукавів, а на ногах тяжкі військові чоботи. До всего того, мені треба бігти під гору, а обозу ще не видко.

— Як-би так обоз — думаю швидко — замішаюся, утічу...

— І невже це справді Поляки? — блискає сумнів. — Тут-же штаб дивізії, це-ж полоса, 35 верств за фронтом!

Задиханий добігаю до деревляного мостика

над потічком і в тій хвилі чую, що хтось зараз-же за мною біжить.

— Стуй с... синє!

Оглядаюся. На два кроки від мене, у французькому шоломі червоний, спітнілий, кирпатий леґіонер.

Як-би в мене була зброя, я в тій-же хвилі стрілив-би в нього. Але-ж я голий, як турецький святий, а в кишені, опріч таємних документів, нема нічого.

В одну мить він буде біля мене. Бистро кидаю очима довкола. Ніякої надії. Скрізь плоти з кільчастого дроту — втікти годі.

Кирпатий мазур схвачує мене за обшивку і сичить:

— "Стуй кабанє, бо..."

А в мене блиснуло:

— Не смерть, а муки... муки...

По інерції кидаюся в бік і стрімголов лечу 4 метри з містка в потік. В руках леґіонера залишився тільки мій дощевий плащ без рукавів (пелєрина).

Потік не глибокий, за це повний болота. А-ле на стільки ще памятаю, що доки виринув з води, всунув в намул всі документи. Задираю голову і дивлюся на місток. Леґіонер міряє в мене з рушниці і кричить:

— "Стуй, бо стшелям!"

Але не стою. Відрухово витягаю ноги з болота і з задертою на ворога головою посуваюся потоком далі і далі. (Як-би в мене був в той час револьвер, я без сумніву був-би впакував собі кулю в голову, бо надії на врятування не було ніякої).

Леґіонер все ще стоїть на мості (я від нього заледво кілька метрів), примірюється в мене, кричить, грозить і дивно! — не стріляє. І я в цей гарячковий момент, на порозі життя і смерти відразу вгадую, чому він не вбиває мене. Не хоче полошити обоз, який ще не з'їхав з гори і на вистріли міг-би утікти.

Видряпуюся на беріг, хоч все ще не відводжу очей від леґіонера. (Як-би ви знали, як "приємно" дивитися в цівку рушниці, з якої ось-ось вилетить кулька і повалить вас трупом!) Мазур нетерпеливо і безрадно бігає по містку, заміряється, кричить. А я знаю, що иншої дороги він немає, як тільки скочити у воду, як я або — вистрілити.

Без віддиху біжу лугом, стрягну в багнах, ховаюся поміж кущами і пронизую очима околицю, щоб не наскочити на другу чортяку. Але довкола прикра-мертвецька тиша. Ніде ані вистрілу, ані крику. І мені починає видаватися, що я сплю. Але-ж ні! Все це правда, гірка правда! Треба бігти, треба заховатися, бо не смерть, а муки... Червоне-роспалене залізо, голки під ніхті...

І біжу, куди несуть очі. Поміж високим очеретом, поміж лозиною і вільхами. Все далі від шляху.

Луг кінчиться. Перед очима довгі хліви цукроварняної економії і ніде, ні живої душі. Кидаюся в бік, рачкую рівчаком залажу в гущу татарського зілля покритого зверха буйною лозиною.

Глибоко віддихаю. І дивно, що я спокійний. Серце так рівно бється, як-би я ховався

перед дощем, а не смертю. Але думаю, чи безпечний мій сховок? Довголітній-воєнний досвід каже:

— Як-що тут ворог, 35 верств за фронтом, ясна річ, що він прорвався більшими силами і головна його мета захватити штаб дивізії та обози. Як-що я заховаюся в рівчаку, це не дуже певне місце, бо Поляки можуть наступати на станцію розстрільною з села і найдуть мене. Як-же я заховаюся в недалеких хлівах, теж небезпечно. Там може бути ворожа застава або запас, або й скоростріл на стрісі...

Але мої "воєнні" думки перервала тріскотня рушниць і скорострілів. Серед вистрілів чую час від часу недалекі крики. Небаром ранок перемінюється в безпереривний клекіт. Дивно, що сонце світить. Як не гидко йому дивитися на все це?

І клекотить-же, клекотить... А над мною кулі бренять, свищуть і пригадують "катеринку" старого діда-сліпця на ярмарку...

Свята Варвара...... бр-р-рінь....
По світі ходила-а-а...... дзі-нь...

Минає година, бій не втихає. З станції озивається гармата. Бабахнула, гаркнула і ядро заскавуліло, як щеня тай талапнуло в багно недалеко мене. Зашипіло, але не вибухнуло. За ним друге, третє, десяте.

— Гарна штука — думаю собі. Не вбили чужі, то ще вбють свої...

Як зґрая собак ґаркають з села скоростріли, підкрикують глухо рушниці і поважно гукають з залізниці гармати.

А я вириваю татарське зілля і без думки ку-

саю його. Пахне гарно. Оттаке зілля я ходив рвати бувало на зелені свята. Деяке навіть дивно свище.

Вистріли віддаляються і рідшають, але торкотить якийсь скоростріл і згодом все втихає.

— Наші посуваються вперед — думаю собі.

До мене долітає з шляху торохкіт підвод. Придушено гудять автомобілі. Висуваю з кущів голову і обережно розглядаюся. Шляху не видко, заслоняють вільхи. Лягаю назад в рівчак і думаю. Неможе-ж бути, щоб наш наступ був зломаний! Це тільки хвилева невдача, сміливий набіг, що найбільше примінений в громадянській війні. Ще-ж сьогодня ранком читав я в дивізії звідомлення, що кінна армія успішно наступає. В селі мабуть знову наші...

Але лежу ще декілька годин. Довкола мене ціле царство. Ось божа корівка блукає по заболочених чоботях, малий жучок швидко правцює кудись, червячок вється, як-би танцював і навіть павук-капіталіст розвісив своє павутиння на двох стеблах зілля. Жде на жертви.

Вже й сонце хилиться, а я все ще лежу. В тім — долітає до мене відгомін чиєсь розмови. Вихиляю голову, розглядаюся. Недалеко, по другому боці потока, жінка сапає бараболю, а чоловік, в робітничому картузі стоїть біля неї і говорить щось.

Скидаю чоботи й шинелю, залишаю шапку і наче не військова людина, (бо тільки в білій блюзі), вилажу з криївки та направляюся до людей.

Перший побачив мене чоловік.

— Доброго здоровля! — вітаю його.

— Драствуйте! — відповідає.

Махаю йому і він бистро перескакує потічок та сідає біля мене.

— Ви хто такі? — питаю.

— Робітник з цукроварні.

(Я легче відітхнув.)

— Скажіть товаришу — починаю я — яке зараз військо в Миронівці?

— Немає ніякого.

— Якто?

— А так, що червоні втікли на Корсунь і Богуслав, а Поляки на Київ...

— А наш обоз?

— Обоз забрали Поляки... — почув я відповідь.

— А знаєте певно, що немає Поляків в селі?

— Як-же не знати, всі люде кажуть — впевняє мене.

Я хвилинку подумав.

— Бачите товаришу, справа така — почав я по хвилі. Наші як не сьогодня, то завтра будуть тут напевно. А я страшенно голодний, цілу добу немав навіть води в устах. Може-б ви взяли мене до себе, нагодували і денебудь на горищі переховали... Я за все заплачу...

Робітник, (а власне селянин, що працював в цукроварні, але окрім цього мав власну хату й землю), по моїх словах скривився, почухав потилицю і повільно, розсіяно почав:

— Бачите... воно — так сказать... правда. Треба порятувать... звісно. Но бачите, я так сказать тоє, як би вам... Ну, просто невигідно... може вийти з цього халепа... то, хотів я

прямо, що, звісно — я взяв би з охотою, та побачуть люде і — хто його зна, можуть донести... До того, моя хата так сказать... на другому кінці села... Я звичайно теє... но, ви самі знаєте...

Притакую на всі слова "робітника" і цим самим рятую його з неприємного положення. Але він чомусь дуже радить піти мені в цукроварню до робітників-Поляків, та я на це не відповідаю. При прощанню прошу, щоби нікому не казав, що сиджу в кущах. Дуже сердечно тисне мою руку, бажає "всего кращого" і обіцяє задержати в тайні мій сховок.

Розходимося.

Повертаючи назад в кущі, студіюю околицю. Моя "лежанка" серед сіножати над потоком, в долині. Позаду городи, на право починаються господарські будинки цукроварні, а перед мною, на горбі, виглядає зза жита стріха хати. Я й подумав.

— Вечером зайду в ту хату щобудь з'їсти.

З цими думками лягаю між пахуче зілля. Згадую пережитий день. Один тільки день — а скільки переживань! Як близько був я біля смерти і — як щасливо виховзнувся від неї. Людина, так, як отой червячок, ніколи не знає, скільки її жити. Ось хочби й я. Як-би в мене був револьвер, то я без сумніву був-би застрелився, щоб не попасти живим в руки. І зараз лежав-би з розбитою головою в болоті сільського потічка. Та не було зброї і — живу. Гм... живу, але чи знаю, що принесе найблища година? Як сполохане звірятко ховаюся поміж кущами і все це тільки ради звичайнісінького

тіла. І життя. Життя? Що-ж таке життя? Нестримний-вічний рух. Всі ми не хочемо вмирати тільки тому, щоб не перемінюватися в неподвижну-мертву масу. І любимо життя за його рух, за туманну свідомість. Ось на мойому чоботі дрібна комашка, божа корівка, залізла в липке болото і моцується, щоби вилізти з нього. Бо хоче жити, любить рух ,сонце, татарське зілля, траву, квіти. А не любить смерти...

І в моїй голові від стіни до стіни мозку шибається схвильована думка тай шепче кожному нервові: "Рятуй себе! Жити треба!..."

А скільки було сьогодня таких, що не вспіли врятувати себе? І зараз лежать мертві, закостенілі денебудь в болоті або траві, окривавлені, жовті, гидкі... Вмер рух проти їхньої волі.

І невже так страшно вмерти? Це-ж так просто, звичайно. Люде бояться тільки моменту — смерти. Свідомість близької смерти є найбільшим терпінням людини. Та все це — міліонна частина секунди. Радіохвиля. Блисне і — готово! Маленька кулька прошибне голову і грудь, і тоді вмирає рух. Гаснеш, незнаєш й коли. Так просто і так звичайно...

Але я хочу жити! Жити, а не вмирати!

Ще ніколи не видавалося для мене життя таким дорогоцінним та гарним, як зараз. О життя — скарбе скарбів! Чому ти таке безсильне і слабовільне? Залізом будь, вічністю стань! Чуєш життя!!

...Зайшло сонце і останніми проміннями забагрило вершечки кущів лозини. Голод заставляє мене подумати про дальші пляни.

— Що робити шановний товаришу? — питаю сам себе. — Ти вмів в кожному випадку придумувати добрі пляни, придумай-же й зараз! Ось зараз, для себе!

Несвідомо гризу стебло татарського зілля і думаю. Словам "робітника" вірити годі. Можливо, що в селі немає ніякого війська, але неможе-ж буть, щоб ані одна з воюючих сторін не чатувала на себе. Як немає в селі, то напевно є на окраїнах застави, наші, або ворожі. Міг-би я вечером пройти селом і вдавати місцевого парубчака. Без плаща сміливо можу заграти таку ролю. Але на нещастя, вчора поголив голову і вуси, а сільські парубки не бувають такими "гладкими". Зловлять Поляки, можуть... мучити. І на згадку цього слова, дрожу. Смерти не боюся, сміло пережию короткий момент. Але муки — ні, не можу. Смішно, що я такий страхополох? Не один скаже, що революціонер повинен кожної хвилі бути готовим на все. О, так! Я це знаю дуже добре! Але невже я принесу користь для революції, як віддам себе в руки ворогів на муки? Невже це буде геройство з мойого боку? Ні. Це буде доказом мойого упадку, слабовільності.

Зовсім инше, як-би я попав в руки випадково, при праці, в бою, але-ж зараз я маю змогу рятувати себе! Революція незнає пощади в жертвах, все-ж таки її потрібні сили і де тільки можна, треба зберігати їх. Правдивий революціонер-марксіст йде на смерть або муки аж тоді, як цього вимагають умовини, або — як немає иншого виходу. А все-ж поза переконаннями і посвятою, людина залишається люди-

ною, з вродженим інстинктом самозаховання себе, свойого життя. І підчас мук найзапекліший фанатик вмиратиме з страшними терпіннями і навіть в хвилі конання буде мріяти про життя.

А кожне життя революціонера, це скарб Революції.

Пригадую слова Льва Толстого:

— "В кожній людині є два роди життя: Житя особисте, яке тимбільше свобідне, чим далі відсунені його інтереси, і життя стихійне, де людина необхідно виповняє приписані її закони.

Людина свідомо живе для себе, але служить несвідомим знаряддям для досягнення історичних, загальнолюдських цілей. Цілковита праця людини залишається і згодом лучиться з міліонами вчинків инших людей та одержує історичне значіння".

Це правда. Хоч не хоч, кожний з нас творить історію. А історія, це купа кісток, як каже французький письменник Октав Мірбо.

Намагаюся пізнати себе. І видається, що я роздвоївся. Один **я**, що дивлюся на друге **я** і не знаю, котре з них правдиве.

Шелестять, шепочуться, як трава — думки. Муки? Та невже це не такий самий момент, як скора смерть? Такий самісінький, тільки — довший, тільки — болючіший. А потім все одно не знаєш про нього. Згасне життя-рух і залишаєшся неподвижною купою мяса.

Так чого-ж боятися? Що буде, то й буде, гайда в дорогу! Не буду-ж поміж цим зіллям ждати на голодну смерть. Ну, тільки сміло то-

варишу Ірчан! Тільки сміло!...

Вилажу з кущів. Одягаю плащ, чоботи, ще й шапку з яскравим значком. А вечір, ой вечір пахучий, теплий. Тільки не мені радіти його красою.

Куди-ж тепер? Просто в хату на горбі за житом. Попрошу їсти, роспитаю про все.

Переходжу високі трави сіножати і повільно піднімаюся житом в гору. Довкола тихо, ніде ні гомону, ні крику. Весняний вечір, як-би вколисав світ цілий і він здрімнувся.

Жито кінчиться. Перед мною грядки, хата і стодола, а на право за хатою нова, тільки зрублена хатчина чи хлів. Старий дідусь зігнений теше щось під зрубом. Сміливо підходжу до нього і дивуюся, що він не завважує мене.

— Дядьку — питаю— немає в вас Поля...?

І не докінчую. Кров вдарила в голову, потім морозом розприскалася по всьому тілі. Я кинув очима на зруб хати і закаменів. На платвах, звернений до мене плечима, сидить в шоломі леґіонер і пильно вдивляється в далечінь степу. А на два кроки від мене, сперті на стіну хати, сплять декілька вояків і біля них скоростріл.

Розумію: панська застава (патруля).

Це був німий-напружений миг. Ані леґіонери, ані дід, (який певно був глухий), не побачили мене.

Миттю повертаюся на місці і вихром несуся назад. Перескакую грядки, шелещу бараболинням і нараз — кінець. ("Пропав!" — думаю). Перед мною високий, густий і колючий живопліт з колючих кущів глою. А кущі тягнуться

здовж городу в долину, до сіножати.

— "Утікай, ховайся!" — кричить щось в ухо і я нахиляюся та бистро, в повному розгоні всуваю голову в невелику дірку поміж кущами, якою в день пролазили кури. В цей отвір влізла тільки голова, а все тіло залишилося на дворі в кропиві.

Запираю в собі віддих і надслухую, жду, як потягнуть за ноги. Минають довгі хвилі. Давня тиша. А в голові шумить, гей-би водопад Ніяґари. По обличчі спливає щось тепле. Тонким струмочком тече по вилицях, за обшивку.

— Кров — думаю. Гострі колючки глою вбилися в лице і голову. Але не рушаюся, хоч обличчя починає пекти. Боюся наробити найменшого шуму. Від мене-ж 30 кроків польська застава. Може шукають за мною? Може ось-ось потягнуть за ноги? Ні! Утікати відсіль пізно і тяжко. Краще переждати тут, може не найдуть. Може сумерки і буряни не зрадять. Може...

Закриваю очі, бо кров заливає їх. І в темноті власних віч бачу елеґантних леґіонерів у французьких шоломах, анґлійських одностроях, з японськими рушницями... Привид недавно пережитого на містку і тут — біля зруба...

— Утікаю, як заяць перед собаками — думаю собі. Куди не повернуся, скрізь гонять мене... Утікаю перед смертю і незнаю, де найду її...

Плетуться банальні, давно забуті слова:

Колись, хтось, комусь, щось,
Мені якось, ніхто, ніколи, нічо...

Яка неоднакова людська доля! В цей час одні жиють спокійно, безжурно, безпечно,

другі гуляють, балакають, треті-ж вмирають в глухих полях, або ждуть смерти серед бурянів і тернини... А боротьба двох світів кипить, клекотить... Падуть одні, падуть й другі...

Ось хоч-би в цій хаті близько мене. Може там сидить такий-же молодий хлопець, як я і — або росказує щобудь, або по вечері відпочиває на призьбі. І який далекий він від великої боротьби двох світів! Що-ж, бються червоні з Поляками, хай бються, божа воля...

А боротьба йде за краще життя всіх, і того хлопця...

По 2-ох годинах обережно витягаю голову. Ой, болить, рушитися годі. Видається, що колючки тернини вбилися в обличчя аж до костей. Закусюю губи, раптово шарпаю голову і — вилажу. Пекучий біль сціпив ціле обличчя і свіжі струмочки крови течуть тихо, рівно по бороді, шиї, аж на груди.

Надслухую. Десь далеко в селі лають собаки, а мабуть на хаті викрикує пугач.

— Поховав! Поховав-ав-ав-ав-ав!

Місяць срібло сипле, аж очі сліпить. І видається, що краса його вчарувала всіх людей і село і польську заставу. Чари української ночі вколисали до сну всіх, тільки не мене. Нехай! Так краще...

Витягаю ножик і через діру в кущах пробиваю дорогу в гущавину. Вирізую спідні гілочки і витягаю їх на двір. За годину готовий під кущами коритар. Свобідно залажу в нього і діру закриваю галузками та кропивою. Всі сліди затерті.

В БУРЯНАХ.

В новій "хатці" спершу гарно. Лежу горіличчям на мягкій-переритій курми землі, а крізь густі кущі продираються проміння місяця і злодійкувато заглядають в мої очі.

Через малий отвір в короні тернини бачу одну-самітну зірку. Ледво блимає на матово-блакитному тлі небозводу. Довго-довго дивлюся на неї, сам не знаю чому. І пригадується казка матері в дитячі літа.

— Зірки ці синку — розказувала мати — це людські душі, які покарав господь за гріхи та заставив висіти над людьми і дивитися на світ...

— А живі ці зірки? — питав я.

— Це тільки душі дитино і вони цілий вік, аж до страшного суду будуть висіти так...

— А вміють вони говорити? — допитувався я.

— Не вміють сину, а може, хто його знає... Але буває, що добрий панбіг змилосердиться над душею і скаже повернутися на землю та поправитися. Тоді зірочка паде. І як в тій хвилі подумати щось, то воно напевне сповниться...

Мимоволі думаю:

— В цих бурянах вже й помру я...

Глипнув на зірку а вона майнула по небо-

зводі в долину, тільки срібна доріжка зас'яла та й та розвіялась кудись.

Усміхаюся вдоволено і звертаю думки в инший бік.

— Який сьогодня день? День? Мабуть вівторок. Так. Вівторок 1-го червня. Все це було у вівторок 1-го червня. Ні-ні... Я не забуду. Вів-то-рок 1-го червня 1920 року. Хіба-ж можна забути такий день?

Дивно. Рівно в місяць я знову попав в нещастя. Першого травня був в руках українсько-польських бандитів, переживав страшну траґедію і ледво утік з життям, а першого червня знову в кігтях смерти. Нещастить одним словом. Якщо так буде повторюватися кожного першого в місяці, то мені необхідно вимината ті "перші".

А погано, як людина немає щастя. Я й не знаю, що таке бути щасливим, ніколи не думав над цим. А щастя — це щось гарне, ясне, радісне.

Щастя... В дійсності, чи істнує воно дебудь? Ні. Це просто людська видумка. Це коротке слово, яке вживається скрізь, де хочеться комусь зробити приємність або обманути самого себе на короткий час.

Але — пригадується мені якесь оповідання про щастя. Давно-давно читав я його, ще малим хлопцем. Хто був автором цього оповідання, теж не тямлю. Знаю тільки, що писалося про матір і про щастя, яке дала матір синові. Ну, це неважно хто написав і про кого. Важно пригадати цілу історію.

Насуплюю брови і згадую. Повільно, тяжко, але згадую, ніби дуже давний сон.

Якось так:

В одної матері був син. Любий син-одинак. Та більш матері любив цей син правду і справедливість. Син-борець за волю поневолених. Вороги, проти яких боровся він, захватили його в боротьбі і закинули в холодну-темну тюрму. Потім судили. Судили холодно, по традиції, як пристало на ворогів правди. І винесли присуд: с м е р т ь. Молодий син-борець гордо посміхнувся, хоч йому страшенно хотілося жити. Але бідна мати побивалася. Вона не могла погодитися з думкою, що її кохану дитину в розцвіті життя насильно убють. Та не було рятунку. І бажала вона одного: щоб син її до останнього віддиху думав про життя, а не про смерть. В останнє хотіла вона дати своїй дитині щ а с т я. Вона-ж знала, що син, хоч безстрашний борець, радо замінив-би смерть на життя.

День перед виконанням присуду, мати прийшла на останнє побачення з сином. І не прощалася з ним, як перед смертю. Вона цілувала худе обличчя сина, здержувала сльози, намагалася бути веселою і тихо запевнювала, що він житиме. Казала, що є надія на врятування його життя. І перед відходом шепнула йому:

— Сину! Завтра ранком поведуть тебе на смерть. Памятай: коли будеш проходити вулицею, то я стоятиму на бальконі дому і дам тобі знак. Якщо буду одягнена в білий одяг, то ти врятований. Ти не помреш. Йди сміло, бо тебе не убють. Навіть в останній хвилі по-

милують тебе. Коли-ж стоятиму в чорному одязі, то ти мусиш вмерти...

Прийшов ранок. Окружений військом син йшов гордо вулицею. І глянув на бальком. Глянув — і морозна дрож пройшла по його тілі. Там стояла мати, вся — в білому одязі і привітно хитала головою, ніби казала:

— Йди спокійно, ти не помреш...

Сльози щастя й радости залили очі сина. Придавлено заплакала й мати на бальконі. Та це була тільки коротка хвилина. Син ще раз оглянувся, як-би не вірив своїм очам. Але ні! На бальконі стояла мати вся в білому і привітно хитала йому головою.

Привели сина на місце смерти. І вжахнувся кат, вжахнулися й судді, як глянули в його обличчя. Бо не було на ньому жаху перед смертю. Син дивився мокрими очима в бік матері в білому одязі і на худому його обличчі застигла усмішка щастя та певної надії. Була це погідна-радісна усмішка, яка рідко буває в життю.

Підійшов кат, але син навіть не глянув на нього. Він був задивлений в свою матінку, що вся в білому хитала йому привітно головою. І він знав, він вірив, що не помре.

Впала тяжка рука ката... Син перестав жити... Але на мертвому обличчі застигла навіки погідна усмішка і в очах залишилися сльози радости, надії.

А на бальконі зомліла мати. Вона дала любій дитині останнє щастя. Вона свідомо одяглася в біле одіння, щоб син її до останнього віддиху думав про життя, а не про смерть.

Хіба це не щастя? Коротке, хвилеве, як кожне щастя, але яке велике!

Хоч щ а с т я це тільки слово. В цьому випадку це був просто щирий обман матері рідного сина, щоб йому легко було вмирати. Та люде зовуть це щастям. І в кожному щастю мусить бути радість. Сумного щастя немає.

Засуджений на смерть вважає за щастя — ж и т и. Недужа людина — виздоровіти. Голодний — наїстися. Бо у всьому цьому є радість, задоволення...

...Ах їсти, їсти! Хоч-би кусочок сухаря, малий, малесенький. Останній раз обідав я в полудне 31-го травня, а сьогодня — вівторок 1-го червня... Півтора дня і друга ніч... Як-би шматочок хліба, такий огризений, покритий плісню, що часом викидають собакам. Старий-сухий шматок хліба...

Починаю шукати по кишенях. Находжу кілька старих кришок хліба. Які смашні вони! Як-би більше, як-би хоч десять таких кришечок...

А під лопаткою щось ссе... Так дивно і так погано. Не болить, а ссе... Ніби якесь придавлене бажання, велике, безмірне, що живе і хоче вирватися з неволі тіла... І смокче і сувається аж до горла...

Може завтрішній день буде инший, може завтра в цей час, я не буду вже голодний...

Десь за селом зірвалася рушнична і скорострільна стрілянина. На пять або десять хвилин тиша весняної ночі перемінюється в безпорядну тріскотню. Дрожу з радости. Значить — наші близько... Запираю віддих і слухаю,

живу одною тріскотнею... Це-ж одинока надія на врятування.

Згодом завмірають і вистріли. Тиша тишу давить і мені ще більше тяжко. Хто-ж стріляв?

Серце, як-би обірване, паде кудись в низ. Байдужнію. Ціла надія на ранок. І з цею думкою засипляю.

— — — — — — — — — — — — — —

— Куди я попав?

В першій хвилі не вмію пригадати собі, де лежу. Аж як заспані очі освоїлися з промінями сонця, що крізь кущі продираються в мій “коритар” — пригадую вчорашній день.

Мій порваний плащ покритий дрібними краплинками роси, ноги закостеніли, затерпли.

Чомусь в першій хвилі забуваю про своє безвихідне-траґічне положення. Думки якісь безжурні, далекі від дійсності.

Пошукав в кишені кусок розбитого дзеркала, глянув і — налякався. В дзеркалі не був я, а хтось чужий, невідомий. Обличчя замурзане кровю і землею, тільки одні очі та зуби біліють. Не пізнаю себе. Оце обличчя ані трохи не пригадує мені — мене, а очі — запалі, стомлені, повні болю і гидкого жалю.

Ех, як ненавиджу такий жаль!

Плюю в долоні і починаю “вмивати” спершу праву руку. Потім збіраю нею краплинки роси на траві біля кущів і “вмиваю” обличчя. Стає легче по всьому тілі, тільки очі запухлі, почервонілі. Брудними рукавами міцно витираю обличчя, а з чола, вилиць і голови спливає кров. Я розранив вчорашні подряпані тер-

ниною місця. Довго заходжуся біля них і папером з записника тамую кров.

Тепер розглядаюся по своїй “хаті”.

Лежу горі-обличчям на високому насипі, власне березі. На право — декілька метрів в долині — город з вибуялим бараболинням. На ліво — густа кропива, буряни, потім город і хата. Бачу тільки стріху, але чую розмови людей. Це-ж так близько. Десь зараз-же недалеко верещать і бавляться діти.

Щоб поширити житло, витинаю ножиком галузки глою і руками вигрібаю під собою землю. “Помешкання” вільніше і наді мною і підо мною. Небаром можу вже вигідно лежати в свойому кориті, а навіть від біди — сидіти.

Першими моїми гостями були чотири товсті курки і високий, гордий когут. Вони, мабуть по давній привичці зайшли в холодок на любовні розмови і зовсім не підозрівали, що в їх літню “віллю” вліз непрошений гість та розгосподарився, як у власній хаті.

Лежу тихо-тихо. Цікаво, як поставляться до мене кури.

Першим увійшов бадьорий когут, з гарним-червоним гребенем, одітий в золотисто-червоне пірря. (Мабуть представник курячої аристократії). За ним погойдуючись просуваються повнотілі-гладкі курки, що пригадують товстих попадей або годованих різничок з ковбасних крамниць.

Когут щось росказує на ходу уриваною (мені не зрозумілою) мовою, аж нараз — наткнувся на мої ноги, злякано відступив назад, натягнув шию, замахав гребенем і трівожно над-

слухуючи завернув косо очима. Курки, (звичайно ніжні-жіночі створіння), станули на місці як вкопані, понатягали шийки і очі, повні переляку та надії, впялили на свого лицаря-когута.

А когут по хвилі забелькотів непевним-дрожачим голосом:

— Що це... тут?... Що це... тут?...

Курки, почувши непевний голос свойого оборонця, закудкудакали в один голос:

— Хтось тут є!... Хтось тут є!...

А когут закрутився на місці і півголосом воркоче:

— Є... є... є... Є... є... є...

І кури з вереском вибігають з кущів, а за ними з незрозумілим воркотінням переляканий когут.

Маю враження, що він заспокоював схвильованих дам.

Ця маленька подія відвернула на якийсь час мої думки від дійсності і я вдоволено та безжурно сміюся. Як 6-літній хлопчик.

Далекий грохіт гармат завертає думки на властиве русло. В одній хвилі згадую про себе, про смішне, дивне і заразом траґічне положення.

Глянув здовж свого тіла, і — як-би відкрив тайну. Я великий, цілком дорослий чоловік! Мої ноги сторчать далеко в низу. Який довгий я...

І не знаю чому, але ця хвиля пізнання себе дорослим, видається мені новиною. Я ріс, роки минали, а я й не бачив, як розвивалося моє тіло. В цих кущах і бурянах забув про свої пе-

режиті літа, про все... Почував себе невеличким хлопцем, для якого забава в хованку і порпання в піску — роскіш.

І свідомість дозрілої людини наводить дивний настрій. Почуваю себе нещасним, смішним і всіми забутим створінням.

— "Десь ходять люде, балакають, сміються. Инші йдуть в бій, стоять віч на віч з ворогами, а я — лежу, як переляканий зґраєю собак заяць і жду... Чого? Спасіння? Від кого? І поглянь-же, який ти великий! Ти-ж не дитина! Подивися, де твої ноги, які великі твої чоботи!...

— Ех, скотина, скотина нещасна"...

Так говорило в душі моє неустрашиме-бадьоре "**я**", далеке від роздумування над життям, над страхіттями і переживаннями.

А друге **"я"**, бідне, нещасне, інстинкт самозаховання, скорчилося десь в самому кутку душі і протяжно зітхнуло.

Але на обличчі появився таємний рум'янець сорому. В жилах заграла кров неустрашимости.

Схоплююся з місця і хочу вилазити, але в тій хвилі задудніла від гарматнього гуркуту земля. Чую, як недалеко розриваються стрільна. Запираю віддих і намагаюся пізнати в якому боці стріляють.

— Може наші пішли ночею вперед, може давно перейшли і покинули Миронівку? Так чого-ж я тут?

— А може польські війська посунули наш фронт і я вже в далекому-панському запіллі? Чого-ж я буду вилазити і попадати просто в руки?...

Помимо всіх зусиль, не можу роспізнати, в якому саме боці стріляють. З степів налітає теплий вітер, шелестить кущами і на всі боки розносить далекий гуркіт. Приложую до землі ухо, надслухую, але все даремно. Раз видається, що канонада впереді, другий раз з боку, третій позаду. До того, час від часу уривані, рідкі вистріли з рушниць...

Біля хати гомонять люде, але я ніяк не можу розібрати хоч-би одно слово їхньої мови. Вітер несе кудись в другий бік.

— Що робити? — думаю. Не буду-ж ждати в цих курячих сховках голодної смерти! Треба якнебудь довідатися, треба...

Або ні! Чорт побери! Смерть, то смерть! Буду лежати тут, буду ждати... Ну, вмру, то вмру спокійно, без насмішок ворогів, без знущань... Вмирають тисячі, чому не можу вмерти й я? Чим-же ріжнюся я від тих тисячів? Хіба-ж я не такий самий, як вони всі? А може... Хто зна, може не вмру...

Скільки я вже не їв? Зараз. 31-го травня останній раз обідав, а сьогодня — сьогодня 2-го червня. Значить два дні з половиною. Ну, пустяки! Людина може прожити 12 днів без їжі. Впрочім, тямлю добре, як я був в 2-ій клясі, в наше місто приїхав був якийсь "комедіянт", що сидів в шклянній будці запечатаній і береженій поліцією і не їв 23 дні. Хто хотів побачити цього "самомученика", той платив 20 сотиків і міг до несхочу любуватися його худим-запалим тілом. Правда, він пив мінеральну воду.

...Воду... Як-би зараз хоч маленький кухоль... В горлі так сухо, так дуже сухо... Як-

би вода, то просидів-би в цих кущах ще два дні... А сонце припікає і добирається навіть в мій "холодник". Чого йому треба від мене?

Яка година?

Мій годинник показує 11-ту перед полуднем. І знову думка про хліб. (Ох ти треклятуще черево!)

Ну, це-ж смішно! Кільканайцять кроків від мене живуть люде, які напевно не голодні і для мене найшовся-б в них шматок хліба. А я лежу між бурянами голодний...

Як-же це так? Доки-ж сидіти тут? Півтретя дня нічогісінько не їсти, навіть без води, це божевілля!... До чого доведе воно мене?

Ах тямлю, існує в медицині недуга, що зветься голодним тифом... Може й я захворію на него? Захворію і ніхто не буде знати... І ніхто не подасть ніякої помочі... Серед мук повільно конатиму, а потім вмру... Ну, вмерти, це не страшно, але вмірати повільно, одинокому серед бурянів — не дуже приємно... До того, хто зна яка смерть буде? Може в гарячці палати буду, може з болів корчитимусь?... І ніхто не порятує, води не подасть... А люде так близько...

Привид вчорашного вечера стає перед моїми очима.

Ні, ні, ні! Краще забути про все, краще не думати. Чимбудь треба занятися. Тільки чим? Писати? Годі, не можу... А може й справді описати почування людини, що вяне з голоду? Були-би вірні і цікаві записки. "Записки поміраючого з голоду". Або ні, цим я не

вбю думок про хліб. Записки будуть ще більше пригадувати незавидне становище.

Навіщо робити себе мучеником? Не треба траґедій. Без того багато їх...

... А як подумати, то кожна людина має свою траґедію і тяжко переживає її. Скільки на світі людей, стільки й душевних траґедій. Навіть ті, що живуть весь вік в достатках і вигодах, і ті мають свої траґедії, що мучать їх. А в тих сотень міліонів дрібних чоловічків, що снуються по землі, як мурашки? Траґедії їхніх душ, це буденщина! Вони так тісно звязані з життям, що творять одно-нерозривне...

І родяться з тайників всесвіту, самі від себе.

Ось в мене був товариш. Тямлю добре, звався Базь, а прозивали його "парляментарем". Гарний, чорнявий хлопчисько, не поганий товариш і з дому маючий. В нього була страшна траґедія, що не покидала його до смерти. Траґедія, яка стала буденщиною... Він любив тільки вагітних жінок. Раз в місяць (часами й два-три), находила на нього страшна хвиля: заспокоїти себе з вагітною жінкою, що вже найменше в 6 до 7 місяці. І страшні муки переживала ця бідна людина. Бувало кажу:

— Базю, спам'ятайся! Це-ж божевілля, ненормальність...

І він просив замкнути його в кімнаті, впивався до безтями, кусав до крови руки, плакав... Але потім таки вискакував крізь вікно і біг шукати забуття.

Нераз вистоював годинами в сінях жидівських заїздів, нераз побили його в робітничих

кварталах, де він стрався найти свою жертву. Бувало, що платив "факторам" всі гроші, які присилав батько на цілий місяць. Бувало, що по цілонічних пошукуваннях повертався над ранком блідий, мовчазний і цілий в гарячці. А-ле вечером біг знову шукати, доки не найшов.

Це звиродніння мучило його дуже. Він підупадав на здоровлю, сох, ходив до лікарів, з сльозами в очах просив помочі і — всетаки не помагало. Трагедія цеї людини довела її в 21-му році життя до краю. В травні 1915 року, по довгих-даремних пошукуваннях за вагітною жінкою, бідний Базь пішов на цвинтар, ляг в могилу і впакував собі в голову кулю...

...А скільки буває инших... Росчарування в чомубудь, важкі переживання, душевні тайни... Міліони їх! І всі вони окутані болем, терпінням, невідомістю... Кожна людина має окреме своє царство терпінь, про які ніхто не знає. Ми усміхаємося один до одного, говоримо солодкі слова, але все це маски. Там в глибині — рани.

Та всі ці трагедії поодиноких людей, зливаються в одну-загальну-вселюдську ріку трагедій. Хто може описати трагедію тисяч-міліонів поневолених, визискуваних? Трагедію того величезного колективу працюючих, що ціле життя не розгинають спини, працюють в поті чола і — не знають ніколи одного ясного, щасливого дня. Чи є лік на цю великанську, всесвітню трагедію? Є?

О, так! Є! На вістрю меча!

...Та що я про трагедії? Хіба це, що я третій день нічогісінько не їм, трагедія? Я-ж не вмі-раю ще...

Про щось инше думати. Обовязково! Сонце ще високо, до вечера далеко... Може вечером щобудь продумаю, а покищо треба забути про горе, про траґедії.

Ось зараз... Життя. Один довгий день переживань. Так чудно! Чому саме таке має бути життя?! І чому ми такі безпомічні, безсильні? Жиємо і не знаємо що перед нами... Геге!. Хитрий! Тоді не цікаво було-б жити...

Оглядаюся позад себе і бачу ціле минуле життя. Маленьке воно, дрібне, незначне... Але зараз, зараз... Як воно було?

Морщу чоло і пригадую. Чомусь гарно і легко стає на душі. Тільки далі, ще далі... Зачерпнути спогади з найтемніших кутків... Так, так...

РОКАМИ НАЗАД .

Родився я і хто міг сказати, що то маленьке дитиня закрутиться за 17 років в крівавому вирі? Нікому й на думку не прийшло, тимбільше мені.

А родився я в старій громадській хатині, що самітна стоїть над потоком серед великого зарінку біля церкви. Судилося побачити світ не так, як люде, бо в 7-ому місяці. І родився я манюсіньким, як ложка. Ніяких надій на моя життя не було. Батько й мати служили в той час в багатого попа Войнаровського, зоставляли мене маленького на теплій печі (щоб вигрівався) і самі йшли на роботу. А в полудне прибігала спрацьована мати тай була певна, що її "семак" вже холодний. Але я не з тих! Жив собі на печі, кусали мене мухи, я відганяв їх криком і мабуть думав про щось.

По тижневі понесли мене хрестити. Дивувався піп-москвофіл дивлячись на таку людину як ложка, але помазав і молився. (Я вже тоді був безбожником, бо в церкві кричав, аж всі миші лякалися.)

Так... Про все це росказувала пізніше мати. А потім... Пам'ятаю до сьогодня, неначе сон, один момент. Було мені не повних два роки. Тоді померла моя найстарша сестричка.

Тямлю, що в хаті було повно людей, що паламар Марко ходив з кадильницею та що мати дуже плакала, аж замкнули її в порожну кімнату... А більше вже нічо не тямлю...

В шестому році життя, записали мене в сільську школу. Вчила мене гарна вчителька Маруся. І любила за це, що я скоріше всіх вивчив читати і після різдва читав вже книжку і ґазету, як "старий".

По двох роках сільської школи я опинився в місті. Малими ніжками чалапав кожного дня пів милі, щоб — "вчитися". В той час з товаришом Климом Романюком ми задумали заложити "друкарню". Він був майстер від вирізування в буковому дереві букв, а я все хотів "друкувати" ґазету. Але швидко це набридло нам і ми оба в 8 році життя стали загорілими радикалами. Січові пісні співали найбільше тоді, як голодні повертали зі школи...

В міській школі були инші діти, як в сільській. В перших лавках сиділи кучеряві-гарні хлопчики, діти панів. На передишці вони їли булки з медом або маслом, а я так жалісно дивився в той час на них. Булки з маслом я ще в свойому життю не їв і був-би напевно проміняв й книжку за неї. Але...

А вчителі якось инакше поводилися з панськими дітьми. Не били їх прутом по руках, як нас, дітей села або робітників.

...А пригадую, як підчас великої демонстрації в місті, (мабуть за загальне, рівне, тайне і безпосереднє право голосування) я побачив в поході й мойого батька. Який гордий був я

тоді! Хоч батько за це стратив ласку в попа і начальства...

В тих часах моєю мрією було дістати книжочку про "Покотирогошка". Була це казка, яку росказувала зимовими вечерами мати. І батько найшов десь її. Була стара, без початку й кінця, але я був щасливий.

Тоді зачитувався у виданнях москвофільського "общества им. Мих. Качковского". Потім в книжечках львівської "Просвіти".

Як повертався зі школи, йшов пасти худобу. І на широкому пасовиську, над річкою Косачівкою, я, 8-літній хлопець вперше почав писати вірші. Теми брав з листів виселенців, що писали про свою біду з Америки й Канади, а батько прочитував в голос їх рідним. Перший мій вірш починався:

Ой не їдьте в Манітобу
В Манітобі зле,
Хто поїде, той припише,
Що біда 'го гне...

Тоді дуже хотів я мати дерев'яний обруч, як панські діти в місті, та котити його, бавитися... На жаль всі обручі з бочок розліталися, як я вдарив прутом. І впав я на щасливу думку: Взяв великий-залізний обруч від воза і по довгих муках дійшов до такої вправи, що орудував ним, як панські діти дерев'яним. Куди не йшов-би, все з обручем. Навіть гонив худобу і "їхав". Бив здоровим дрючком, а обруч дзвонив, як дзвін на трівогу. Цього гомону лякалася худоба і скакала в чужі городи, а люде жалілися батькові на мене.

Зимовими вечерами я любив, як на дворі

лютувала заверюха, а в курній хаті весело палахкотів вогонь. Я в голос читав книжку, а мати з радости плакала. І я не знав чого...

На моїх очах батько ходив мовчазний, пригноблений. На ярмарку продавали все корову, то коня. Мати ночами плакала і росказувала що — "довги догризають"...

А потім надходив передновок. Тяжко ставало. В Рівенки (імя Жидівки) купували квартами муку, смашну-смашну...

В хату часто приходив "секвестратор", що записував корову або кожух за незаплачений податок. Мати плакала, а я з усієї душі ненавидів того пана у високій шапці з золотим ґузиком.

З'являвся й "ліцитатор", що за довги хотів продавати хату... Батько з зажуреним обличчям бігав по селі зичити грошей і звичайно виручав коршмар Мошко.

Так минали дні молодости. Ми росли, і чимраз тяще було. Та батько все казав:

— "Тільки вчіться, щоб не були такими темними, як ми... Я Жидам водуноситиму, а в школу вас пішлю"...

Гай, гай! Давні літа і проминули так швидко! Мої дитячі роки — буйні, шумні і жваві. Скільки горя приносив я бідним батькам! Я-ж був найбільшим пустуном в селі!

В школі вчився неоднаково. Одного року був найкращим учнем, другого ледво перелазив з кляси в клясу. Шкільна наука з скучною математикою і з мертвою латиною, видавалася мені чимсь видуманим, щоб вмисно мучити дітей. І нераз я важко зітхаючи думав:

— “Хто видумав ту ненависну школу?”

За це цілими днями й ночами я читав книжки. Читав без розбору і виходила “капуста з горохом” або як кажуть на Покуттю: саламаха. Шкільна примусова наука була для мене тяжким хрестом, який я мусів нести.

А батько був добрий. Возив мене на кожну виставу, як в Коломию приїздив мандрівний український театр, цирк або кіно. І на другий день я все бачене описував в драматичній формі. За театр пішов-би був на край світа. Не дивниця, що в рідному, тоді темному як ніч, селі, я — “показав першу комедію”, себ-то влаштував виставу.

Смішно й сьогодня, як згадаю.

В один літній день, як батька й матері не було дома, я зібрав хлопців, понаписував оголошення і післав росклеювати. В оголошенню нашкрябаному моєю дитячою рукою, я заповідав, що вечером на подвірю мойого батька, відбудеться безплатна театральна вистава. Окрім цього, хлопці пішли ґрупами у всі кінці села. Вже вечеріло і люде по цілоденній праці вечеряли. Нараз стук у вікно:

— Гей там, слухайте!

— А що?

— Йдіть зараз до Б., там будуть без грошей показувати “комедію”.

— А дітей брати можна?

— Всіх беріть, нікого не лишайте, бо шкода... — твердили “аґітатори”.

Тямлю, як сьогодня, що на нашому подвіррю в тихий і ясний літний вечір закишіло від народу. Прийшли всі: і молоді й старі і діти. А я

закрутився, як опарений. Ніякої "комедії" не було приготовано. Але треба було рятувати положення. Я поспішно зібрав декількох розумніших хлопців, (часто навіть на 10 років старших за мене), переказав їм зміст одної драми, яку сам бачив в театрі і навчив, що мають робити. Потім приступив до "характеризації". Хлопцеві, що мав виконувати ролю старого діда, замісць бороди — причепив білу хустку, иншим поприв'язував замісць вусів — волоски з молодої кукурузи.

А численна публика нетерпеливилась. Кричали і плакали діти, щось голосно вигукували чоловіки. Та з прикрої ситуації врятував мене відомий сільський пяниця Ш. Він не міг так довго ждати на "виставу" і почав битися здоровим дрючком. "Публика" розбіглася.

На це все повернулися з поля батько й мати. І як побачили на подвіррю таку силу людей, захвилювалися, бо думали, що якесь нещастя. Мати навіть росплакалася наперед. А я з сорому шмигнув через пліт і заховався — в бурянах.

Тоді було мені 9 років. Ще недавно, як я вже виріс, згадували мені часто старі люде цю подію і сміючись питали:

— Памятаєте, як ви такий малий ще, а обдурили ціле село?...

А я й не думав обманювати. Хіба-ж я знав, що село повірить в мої оголошення?

В тих часах написав я драматичні картини з діточого життя п. н. "Війт" і хотів післати на літературний конкурс Укр. Педаґоґічного Товариства у Львові, але на почті недоставало ме-

ні на марку 2 сотики і — не післав. За це в неділю виставив "драму" на толічці, для дітей.

А ось зараз... Цікаво пригадати. Коли почув я перші слова про війну і революцію?

Було якесь свято. Заходило сонце. Мати сиділа на призьбі і розчісувала мою голову. А сонце так кріваво заходило, аж страшно.

— Війна буде — сказала мати. — Вчора бачили люде на небі вогняний хрест...

— А що таке війна? — питав я.

— Війна, сину, це щось страшне. Кулі так густо літають, що переорюють землю, як плугом... По людях і селах не зостається й сліду...

І я дрожав з переляку, та міцно тиснув русяву голівку до матері. Страшне марево війни стояло перед очима...

— А революція — (пояснювала мати, яка хоч була неграмотна, але багато дечого чула підчас своєї служби на попівстві) — це ще гірше. Тоді бунтуються люде і йдуть хата від хати та забирають з собою кождого. Хто не хоче йти, того вбивають...

— А куди-ж йти? — питав я злякано.

— Битися з другими... — відповідала мати.

А потім росказувала про ріжних людей, які бувають на світі. Найстрашніші люде, це "анархісти", бо вони вбили цісареву Єлисавету... Вбили затроєним ножем, як вона купалася... А гріх, великий гріх! Вона була така гарна і добра. В церквах цілий тиждень дзвонили по ній, а — "ласкавий найясніщий пан цісар" дарував життя вбійцеві...

...Так... Все це давно було. Все в тумані, далеко, безповоротно...

А ще тямлю, як я заложив був "товариство". В саду зібрав до 40 ровесників. Була і "оркестра". Один грав на сопілці, другий з усієї сили тарабанив в старий, бляшаний горнець, двох "грало" на губах. Потім в поході вийшли на вулицю, з паперовим-червоним прапором. А на городі звичайно ділилися на дві ґрупі — козаків і татар — і немилосердно-безпощадно билися грудою. З "битви" повертали заплакані "ранені", з розбитими носами і головами. Були й "татари", були й "козаки".

А одного літа я утік з дому. Набридла школа. Жив з пастухами, що пасли панську худобу. Батько з мамою і усіми сусідами робили цілі облави, але я все щасливо втікав. Аж одного дня таки зловили. В нагороду одержав я від мами добру "порцію" березової каші...

Потім ґімназія. Я зустрівся з Атаманюком Василем. І він і я писали вірші і це тісно з'єднало нашу дружбу. Як 12-літні хлопці, під враженням театральних вистав, написали в спілці "драму": "Козацька пімста", яка ніколи не побачила світа. Десь загубилася.

А одного літа дали виставу на квартирі нашого товариша по клясі Француза Василя. Сцена була на постелі, убіральня на печі. Вже повна хата була публики — малих ґімназистиків, а в нас не було ще написаної "драми". На печі тиснулося 12-ять замурзаних сажею "артистів", а я і Атаманюк швидко писали "драму". Він одну дію, а я другу. Вистава випала прекрасно. Публика була задоволена, постіль від танців "опришків" завалена, а в театральній касі 12 сотиків.

А потім з Василем видавали таємно "ґазети" (писані рукою). Спершу "Луч", потім "Radius", "Жарт" і "Гумор". Одного разу господар кляси Рибчук, великий чудак, переловив в мене весь "наклад" і я вилетів за двері...

— "Ти пане брате що? Хочеш мене в ґазети пустити? З мене старого дурня робиш?"

А на півріччю довелося батькові продавати одиноку телицю і заплатити в ґімназії 40 корон за "доганне поведення" сина... — "Бо він в політику бавиться"...

І в другій клясі ґімназії в мене трапився сумний випадок. Перед різдвом декілька днів не пішов в школу, бо приготовляв костюми для коляди. А хотів колядувати ориґінально, беручи за основу старий український вертеп. Хлопці передягаються за янголів, Ірода, трьох царів і пастухів, заходять в кожну хату і наче на сцені виголошують вивчені речення та колядують. Опісля з сіней викликують передягненого за Жида хлопця, який танцює, співає і приказує, та найбільше смішить домашніх і лякає дітей. (Я все був "Жидом".)

Коляда пройшла знаменито. Але по різдві я згадав за школу і стало моторошно на душі. Перед святами не був декілька днів в школі і тепер чимбудь треба оправдати відсутність. Вчитель любив мене і довіряв більше, чим другим і в мене не було відваги сказати йому неправду. Бився з думками цілий день і над вечір рішив утікти з дому до — Америки. Тихцем взяв кусок хліба, пару білизни і кілька книжок, тай подався на залізницю. Але по дорозі прийшов до переконання, що в ніяку Америку я не поїду,

бо всіх грошей, заколядованих на різдво, в мене 2 корони.

На залізниці не знав куди брати білєт. Але стояв потяг до Черновець, так я з ощадности рішив їхати в Снятин. (Коштувало тільки 1 корона 20 сотиків і мені залишилося ще 80 сотиків).

Поїхав. В малому серці була трівога, в очах сльози, а на дворі морозна заметіль... З острахом тулився в кутку ваґона і думав про батька, маму, братів, сестричку...

А потяг стукав, вистукував, як-би говорив:

— В світ за очі... В світ за очі... Утікай... Утікай... На з а р о б і т к и... На з а р о б і т к и... Боїшся... Боїшся...

Шипів як гадюка і я ще більше плакав. Але згодом привик, заспокоївся. Почав мріяти. Ось я зароблю грошей, виїду в Німеччину, буду копати в шахтах вугіль, ходитиму замурзаний з роботи і буду їсти ковбасу. Потім накуплю подарунків і пішлю у великій скрині до дому. Мамі гарну хустку в квітках, батькові чоботи, братам книжки і забавки, а сестричці — таку ляльку, що кліпатиме очима, як жива... І над всім цим напишу: "Від вашого блудного сина і брата".

Цими мріями я так захопився, що навіть обурився, як кондуктор викинув мене з ваґону. І я опинився відразу на маленькій станції, серед ночі і хуртовини. Станція: "Снятин—Залуче". Хотів зайти в ждальню переночувати, але двері були замкнені. І я в голос росплакався... Але ніхто не чув мого плачу. А сльози коти-

лися і замерзали на обшивці тонкого плащика...

В кінці роспитався про дорогу в місто і боязко оглядаючись пішов. Дорога тяжка, засипана сніговими горами, ще й хуртовина просто в очі. Пять верств, пять годин. Нарешті перед ратушем. Ясне-ґазове світло прогнало мій переляк. Було по півночі і я мусів думати про нічліг. Якийсь прохожий справив до нічного шинку, біля якого довгим рядом стояли повозки. В шинку, повному диму, горільчаної задухи і крику п'яних, задріпана і заялозена хозяйка рішуче відмовилася приняти на нічліг. Я вийшов на двір і знову покотилися горохові сльози. Тут-же й замерзали. Пригадалася тепла хата, добрий батько, мати...

В заїздному домі зажадали 2 корони, а в мене всего 80 сотиків. Пішов опять на холодну вулицю. В одному домі, що купався в світлі, побачив через вікно крайчик ялинки в золоті і сріблі. А відти — згуки фортеп'яну. Гучні, веселі... А я стояв опертий на ліхтар і задивлений в вікно перестав плакати та думати про нічліг. Як тепло мабуть в кухні цього будинку і там певно ніхто не спить!

Надійшов скулений чоловік, пристанув, заглянув в очі.

— Чого хлопчику стоїш?

— Приїхав шукати служби і немаю нічлігу...

— Йди просто аж до "Народньої Торговлі", а там в долину ліворуч і зайди в першу хату на право. Там стара Жидівка, переночуєш в неї...

Побіг стрілою пустими переулками. Постукав в двері.

— "Герайн!"

Почулося з хати і я несміливо увійшов.

— Що скажеш хлопче? — спитала стара жінка приглядаючись мені.

— Казали, що в вас можна переночувати...

— А хто ти такий будеш? (І прижмурила недовірчиво очі.)

— Шукаю служби... — тихо кажу і хилю голову.

— Ну, ну, сідай...

Я несміливо сів на лавці і розглянувся по кімнаті. На стінах блестів мороз, хоч в малій печі палахкотіло полум'я. В кутку деревяне ліжко, на ньому троє дітей. Під малим віконцем скриня, що була заразом й столом.

Розбалакалися. Жінка по візнику, жалілася на безконечну біду. Я-ж росказував видуману "правду": "Батько мій швець, мати померла. Був в ґімназії, але зараз примушений покинути школу, бо немає защо удержувати і мене і молодшого брата. І я пішов шукати служби, щоби за заслужені гроші помагати братові..."

Жінка жаліла мене, навіть росплакалася і дала їсти бобу з смаженими кишками. Потім обіцяла ще завтра ранком найти для мене службу. Постелила старі мішки на скриню, взяла за нічліг 40 сотиків і я ляг.

Довго-довго не міг заснути. Перед очима стояла рідна хата, батьки... Яку велику прикрість зробив я їм знову! І завіщо?

Дуже рано пішла жінка шукати мені служби. А я вийшов на двір, помився снігом і почуваючи себе чужим між чужими, мимоволі прошептав:

“Господи, дай щастя матері й батькові, а мені допоможи найти добру роботу і зрозумій та прости мені гріх оцей... Як зароблю грошей, куплю якийсь подарунок тобі господи... (А чортяка шепче в душі: тільки не дорогий!) Але не дай пропасти мені боже...”

Так молився я і сам не вірив в цю молитву. Та моляться всі люде, чому-ж не помолитися й мені? Ану-ж може, справді є бог і захоче допомогти? А як нема, то годі. Нема...

За дві години прибігла жінка. Очі радісно сміялися.

— Маю для тебе добру службу — кричала ще з порога. — Будеш паничиком. Робота легка... Помиєш підлоги, вичистиш чоботи, побіжиш купити дещо... А честь будеш мати, а гроші!...

І жінка хитала головою та прицмокувала язиком.

— В кого-ж воно? — спитав я і задрожав з радости.

— В шандарів...

По мені пробігла холодна дрож.

— В шандарів? Ні, ні, ні! Я не хочу... За ніщо в світі не піду...

Вона пробувала вмовляти мене, але даремно. Як-же я міг йти до жандармів, як я утік з дому? Може будуть шукати, може вони відразу пізнають?... Може... Та ні! Нехай й золоті гори, а не піду.

Побігла жінка вдруге, а я терпеливо ждав. Близько полудня повернулася і сказала, що є служба, але вже біля господарства. Я погодився і ми пішли.

В гарній-багатій хаті зустрів мене високий чоловік, з шпаковатим волоссям і грубим голосом. Досвідченим оком оглянув мене від стіп до голови, дещо роспитав і сказав:

— Що-ж? Побачимо. Залишися на 14 днів. Не подобається тобі, підеш далі... А зараз сідай, обідай і гайда до роботи.

Жінка одержала заплату за "факторство" і вийшла.

По доброму обіді привели мене до молотілки. Торохкіт машини, сміхи дівчат, накликування робітників, курява порохів, солома, полова... Все це вдарило мене в голову. Чомусь видавалося, що я такий малесенький, що сміло міг-би пролізти через молотілку і не зачіпити ані одного зубця в ній.

Дали відгортати солому. Робота легка, але для тих, що вміють. Небаром за мною залунав голосний регіт. Я оглянувся і сором запік вогнем обиччя. Ґрупа робітників й робітниць з моїм новим господарем сміялися з моеї невмілої роботи. Ах як соромно! Мало не росплакався.

Не було ради, і мене взяли від машини поганяти коні. (Гарний наймит!)

І так кілька днів.

Ніколи не забуду, як страшно погано почував я себе підчас обіду. За довгими столами сиділи робітники й робітниці і жартували — обідали. Всі веселі, жваві, знайомі між собою. А я, скулений, як великий грішник, сидів на крайчику стола і ждав, коли закінчаться ці муки. Ніхто не звертав на мене уваги, ніхто не говорив, навіть не завважував мене. І може че-

рез це найбільше боліло мале серце утікача.

В мойого господаря було 12 коров і пара здорових коней. Їх боявся я, як вогню, тому господар ходив сам біля них, а для мене залишив корови, телята, свині.

А спав я в стайні, над свиньми. (Постіль спеціяльно для наймита, під стелею, щоб тепло.)

Було в цього багатія двоє дітей: дочка, старша два роки за мене і 8-літній хлопець. Вони знали, що я бувший ґімназистик, тому мабуть й любили мене. Хлопчик крав в хаті хліб і сало, та виносив мені, а дочка, гарна-струнка дівчина, тихцем викрадалася з хати і, як не бачили батьки, виривала з моїх закостенілих рук сокиру та рубала за мене дрова. А як я з боязни перед її батьком просив не робити цього, вона переставала рубати, зверталася до мене своїм здоровим-рожевим личком, гладила теплою рукою по мойому обличчі і задихуючись ласкаво казала:

— Ех дурнику ти мій, дурнику! Гарний ти і бідний... Жаль мені тебе...

І знову спішно, завзято рубала букові поліна.

А я стояв і не розумів її. Але щось гарне, прекрасне леліяло мою молоду-бідну душу. Ніжне і тепле слово гарної дочки мойого господаря було для мене в холодній дривітні правдивим щастям, казкою. Я добрими очима дивився на її жваву, гнучку постать і забував про все. А як вона, ціла червона і задихана кидала сокиру, поправляла чорне вугільне волосся і казала:

— Ну, тепер поноси в хату хлопчику і —

мовчи, — а сама утікала, на мене находив безмежний сум. Я почував себе таким страшно самітним і бідним! Плакати хотілося...

Якось вечером, як я в кутку вечеряв під стіною, дівчина, що була ученицею шестої кляси, жалілася батькові, що вона не вміє написати української задачі. Батько, (укінчений ґімназист старої школи), перечитав тему, подумав, здвигнув плечима і не сказав нічого. Тоді несмілим голосом озвався я.

— Я вам напишу...

Всі оглянулися. В очах хозяйки блиснув вогник іронії, батько теж скривився, а дівчина зас'яла з радости.

— Напиши!

Я перечитав тему:

"Шевченко і характеристика його творів".

Батьки здивовано здвигнули плечима, дівчина сіла край стола задивлена в мене, а я — маловартісний-покірний наймит цілої родини, взявся за роботу. В той вечір я вперше глибоко до найтемніших нетрів душі відчув ґеніяльну творчість Шевченка. Дрожачою рукою перелистовував "Кобзаря" і бачив себе то скуленим Яремою, то вільним козаком на вороному коні. Було далеко по півночі. З другої кімнати досить сердито накликував господар йти спати. А мені чомусь причувалося:

Герш ту хамів сину!
Подай патинки господини...

Дівчина не спала. Сиділа край стола і ждала. А як я віддав її готову працю, то побачив в її добрих очах сльози. Без слова, бистро, схватила вона мою потріскану на морозі руку і

наклонившись — міцно поцілувала.

Я вибіг з хати і ще довго-довго втирав мішком заплакані очі на високій постелі над свиньми. Тоскно було, тяжко, і — любо.

А за два дні дівчина хвалилася, що її задача найкраща з усіх.

Найбільшою мукою для мене було напувати худобу. Криниця була далеко, в долині і я мусів носити воду під гору, крутою стежкою. Руки примерзали до відер, сили опускали.

Приходила неділя і я лягав в стайні на свою лежанку та читав книжки привезені з собою.

Але не видержав і написав до дому листівку. Просив не шукати мене і забути про "блудного сина"...

А за два дні в стайню увійшла дівчина і привела мого батька. Я росплакався.

Того-ж дня пізним вечером, я сидів в рідній хаті і росказував матері про мандрівку. Не била, не сварила, а навчала бути иншим.

Але два тижні наймитування навчили мене шанувати і високо цінити працю.

В сім років пізніше, як я був вже по матурі, випадково зустрів в потягу колишню дівчину мого господаря з Снятина. Була вже матірю двох дітей. Чоловік вчителював. І зустріч наша була весела та радісна. Згадували минуле і сміялися, як діти...

Так... А потім Львів. Вчився приватно. Пробивався крізь життя до — життя і не знав, що чим дальше вперед, тим більші муки. Бо діти такі веселі й безжурні тільки тому, що несвідомі всієї людської кривди.

Вів широку переписку на міжнародній-еспе-

рантській мові з есперантистами цілого світа. Пропаґував в Китаю, Японії, Австралії і Африці — Україну.

Працював в робітничому товаристві, що тулилося в двох кімнатах найбруднішої з найбрудніших вуличок Львова. Кожної неділі влаштовував театральні вистави. Публика — робітники, робітниці, ремісники, слуги. Раз купило мені товариство одяг, щоб не ходив такий обірваний. (Розлазилося все по довголітній-непереривній службі.)

А ось... Ну так. Тямлю добре. Була в цій орґанізація гарна дівчина, років три старша за мене. Мала тихі-сині очі, соромливе обличчя і ліниву-ясну косу. Не голова, а шовкова пшениця. Служила в якихсь там панів. Моєю мрією було поцілувати її. (Перший в життю поцілунок, ви розумієте?).

По довгих роздумуваннях я вирішив написати драму і роздати ролі так, щоби ясноволоса дівчина грала головну ролю, а я — її партнера. (Розуміється в "драмі" було зазначено що ми маємо 25 разів поцілуватися.)

— От і поцілую на сцені, при всіх — думав я і жив надією. (На пробах ми пропускали ці місця, як і водиться в аматорських гуртках.)

Прийшла вистава. Моя "драма" в 3-ох діях "Панич" пройшла з великим успіхом, але... але я всетаки не поцілував ясноволосу дівчину. Не було сміливости... (За це поцілував инший аматор, який зовсім не мав написаного цього в ролі.)

Ходив в той час на зібрання таємної соціялістичної орґанізації молоді ім. Драгоманова, ду-

шею якої був т. Данилович Василь. (Помер в У.С.С. підчас імперіялістичної війни 1914 на Угорській Україні.)

А кінчився шкільний рік і я повертав на рідне Покуття. Кипіла праця. Два місяці, як-би батогом тріснув й не оглянешся, як минуть. Освітню роботу вели ми головно серед молоді, що вся належала до радикальної партії. Скільки ночей не спали, скільки разів зустрічали схід сонця на греблі, повертаючи з "Січи"?! Я, чудові товариші Іван Ткачук, Степан і Федь Мельничуки, мій брат Йвась, Осадчук... І сила була невичерпана, велика...

В будні ходив на роботу. На залізницю, на "мулярку". Носив цеглу при будуванню нових будинків в Коломиї, або возив череп в фабриці Рамлєра і Віммера. Спершу робітники глузували, посмішкувалися, але потім знайомилися і ставали добрими товаришами. Всі вони були несвідомі, неорґанізовані і радо слухали моїх оповідань про поліпшення своєї долі через міцні клясові орґанізації.

З роботи повертав стомлений, безсильний, замурзаний вугіллям або порохом. Але чомусь тоді була в мене така могутня бадьорість і сила! Гарно було і більшого щастя я не хотів...

А тихого літнього вечера сідав на призьбу і вслухувався в поезію села. Вертали з двора дівчата, косарі клепали коси, ричала худоба, лунали останні крики дітей... А село окутувалося димом, пахло юшкою з молодої картоплі і пригореною запрашкою...

Потім все змовкало. Над селом повисала ти-

ха і тепла ніч. Десь під лісом гукнув Степан Шевчук перекривляючись панському сторожеві:

Є о п - с - о - о - п ... б а у - у - у х !

І луна котилася аж туди, де дзеленькотіла дівоча пісня і де сумувала делинка*)...

Тихий, літній вечір... Ось такий, як зараз. Зайшло сонце, заховалося за Чорногорою, задрімало село по цілоденній праці. А в лузі затужила парубоцька сопілка.

Лежу в цих бурянах і жду якогось спасіння, а там, на рідному-бідному Покуттю царює краса і велич природи. Так само, як й тут, над селами й полями Київщини. І тут косарі клепають коси, ричить худоба, співають дівчата, тільки — не чути сопілки...

Там десь в рідному селі повернула мати з роботи і сумує, згадує синів, що пішли світами, що загубилися у великій борні...

Але я повернуся. О! Я певен цього...

Оце-ж і є революція! Жиєш, падеш, гинеш. Смієшся, плачеш і здихаєш з голоду. Але революція женеться. Як бистрі коні молоді. А люде гинуть і родяться нові. Родяться в хатах, стодолах, ваґонах, лісах, на підводах і під підводами. (Скрізь!) Родяться не знаючи коли і відки. А революція женеться. І кленуть її й благословлять. Хочуть побачити й не можуть, бо скрізь біда тай смерть. Але революція є! Ота біда і смерть — це вона. Нічого не родиться без болів. Благословіть Її Велику! Покло-

*) Делинка, сопілка скручена з молодої лозини.

няйтеся біді і смерті, бо вони початок Нового! Не хочете?

а кулю в лоба глитаям!

(Так сказав поет з поетів революції Павло Тичина.)

От згадав Тичину. (Люблю його. Не людина, а музика).

Гукнем-же в світ про наші болі!
Щоб од планет й до зорі —
Почули скрізь пролетарі
За що ми бємся тут у полі!

А революція женеться, як дикі коні. Не здержати й танками, тому й Европа дрожить.

І поженеться вона аж на Поділля, Покуття й Підгірря та закосичить зелені Карпати червоним рантухом. І я буду там (тут не здохну) і...

Вийде старенький батько, вийде з висохлими очима матір і будуть вітати, а я крикну:

Не я прийшов а Революція! Ось бачите, Карпати горять а в Прут кинули Віммера і Рамлєра! Куди радість нашу подіти!

І з'єднаються тоді панські лани з вузкими загонами, а найбідніший з найбідніших Болотенників Іван буде громадським комісарем.... Ех!!!...

Але там ще брати і сестричка... (Рідні.) Виросли вже в панській неволі...

Матуся... Не люблю я плачу... Буде плакати, цілувати, молитиме зостатися... Що-ж? На це вона й мати, болить серце за рідною дитиною... Але я не люблю сліз. А може... може немає вже її. І батька теж? Куди-ж пішли дрібні діти? Діти?...

...Роскис я, аж соромно. Згадав рідню і чорт зна що видумую!....

..Ось так... Так...

...Загремлять червоні гармати над Збручем, а відгомін покотиться в синяву Карпат. І розбудить всіх і наскочить на всіх. Питатимуть:

— Хто прийшов?

А вітер кине:

— Революція!!

І заверещать роскуті:

— Воля! В друге Христос воскрес!

І загремить Революція і буде радісно, вільно. Залізними лавами посунуть лави і я в них. Я — один з міліонів безіменних, про яких думають міліони бідних і яких проклинають міліони багатих...

Але зараз — рідна земля... Що-ж? Земля, як земля, скрізь однакова. Та народ, народ нещасний! Народ мій раб... - Переляканий, забитий, вимучений... Похилив голову і міркує, а сини тисячами мруть в Познанщині.

(Батьки-чорнороби! Дякуйте за це тим, для яких останню корівчину продавали, щоб "вивчити сина на пана".)

...Що за дивний настрій охватив мене?

— "Буряновий настрій" — думаю. Але ні! Хіба-ж я винуватий, що не люблю бути рабом? Хто кине каменем на мене за це, що шукаю порятунку для бідних міліонів в Революції, а не в Пілсудського? Але я з легким серцем розчереплю голови тим, що більше дорожили золотими тризубцями і бабами на штабних повозках, як волею 4-ох міліонів поневолених батьків і життям 50 тисяч стрільців.

І нехай найтемніший лемко скаже, хто з нас зрадник народу???

Це не большевизм, це людська чесність! Не вірите? Підождіть, за 2—3 роки почуєте покаянні промови тих, що місяць тому назад були безсоромними зрадниками-Ефіялтами...

ТРІВОЖНІ ГУДКИ.

На дворі справді вечір. (Згадувати все — прекрасний лік на дійсність.)

Яка година? Ніяк не розберу в цих присмерках. Навіть мої здорові очі безсильні. Мабуть близько девятої....

...Але їсти, їсти щонебудь. (Ох і проклятуще-ж черево!) Півтретя дня ані краплинки води. Півтретя дня! Як-би так...

...Ов! А це що знову? Щоб я луснув, як не кажу правду. Та-ж не глухий я...

Зі станції доносяться гудки паротягу. Виразно чую. А чиї вони? От це й штука! Наші, чи ворожі?

А ось знову далекий грохіт гармат. (Починається.) Гей-би грім в Чорногорі... Хто-ж стріляє і де?

Прошиває тіло дрож, не то радісна, не то — злякана.

І знову гудки паротягів і знову дуднить земля....

— Гу-гу-гу-у-у у... Гу-гу-гу-у-у-у...

Як-би кликали мене. І хочеться крикнути:

— Тут, тут, тут! Тут, тут, тут!....

Але кому кричати? Як-би я знав певно...

І ще несподіванка: торохкіт обозу на шляху. А чій-же той обоз?

Що за чорт! Може все це причувається мені? Може маячу в гарячці? Може початки голодного тифу?

І знову, знову... Але-ж ні! Виразно чую. Десь далеко грохіт гармат, (чи на сході, чи заході — не розберу), на станції вигукують паротяги, а по шляху тарахкотять обози...

Міцно щипаю себе за обличчя. Заболіло, значить не сон....

Радість пробігає по всему тілі, по жилах. (Як електрика по дротах.) Свої! Може свої...

Ні! Довше сидіти тут не можна! Що-ж це я, заляканий заяць, чи безрадне курча, що боїться шуліки і заховалося в буряни? Тьфу! І як міг я просидіти тут два дні? Соромно, ах як соромно! (Ніколи нікому не росказуватиму про це.)

З трудом сідаю і починаю одягатися. А думки бушують в голові і борються з собою. (Певні з непевними.)

— А може я наскочу на панів і відразу попаду в руки? Навіщо-ж тоді дводневні терпіння в бурянах? Щоб третього дня віддати себе в руки?

Ні, ні! Обережність ніколи не пошкодить. Посиджу тут до півночі, а потім тихенько підкрадуся лугами до шляху. (Дорогу знаю добре.) Там певно пізнаю по мові, а не пізнаю, тоді...

Скучні години минають довго, довго. А я мрію про товаришів (вони певні, що я не жию, аж тут — гульк! і прийду,), про шматок хліба, чорного, сухого, все одно. (Революція!) Яка роскіш! Шматок хліба і тепла вода! Ну, не

можна-ж зразу їсти борщ та м'ясо. Можна розхорітися... Теплої води, без цукру, а як можна, кухоль молока... Ех! Проклятуще черево! Про молоко ворчить, а не знає, чи денебудь не роспорять його французькими баґнетами... (Буває й так! Революція!)

І за цими думками роблюся ще більше неспокійним. Голод стискає все тіло і цілий трясуся з нетерплячки.

— Все одно! Наші — не наші, зайду в першу хату, (тільки не в багацьку!), роскажу про все і пропрошу їсти... Довше не можна...

Заспівали перші півні.

(Серце забилося трівожно.)

— В дорогу! — шепчу і обережно вилажу з кущів. Гей і краса-ж! Срібне сяйво місяця, аж сліпить, аж млосно... І хати срібні, і кущі, і трави, і жита... А теплий вітер-пустунець пеститься й біля мене, (видко не знає, що я три дні не їв). Скрізь мертвецька тиша. А мені бушує в голові:

> Ще треті півні не співали,
> Ніхто ніде не гомонів...

О так! Хто зна чи не ходив сюди й наш Шевченко? А залізний орґанізатор української голоти Хмельницький ось тут недалеко бив польську шляхту під Корсунем. І козацький полковник Кривоніс наскакував з своїх непобідимим полком. І цей самий місяць присвічував їм... Ну так... Було колись...

На шляху все ще тарахкочуть підводи, а в селі лають собаки. (Мабуть на підводи.)

Випростовую зболіле від лежання тіло і вдихую повітря. До зомління солодко.

Дивлюся на годинник. Перша по півночі.

Пішов.

Спершу житом в долину, потім багнами й травами в луг. Перекрадаюся попід чорні вільхи, пристаю, оглядаюся, надслухую. Причувається, що хтось йде позаді, хтось шепоче. Міцно стискаю одиноку "зброю" — малий ножик і жду. Але це причулося. Ховаюся в тіні вільх від місяця і зближаюся до шляху...

Нараз — таки йде хтось. Чую виразно людські голоси і кроки. Збочую з стежки, присідаю за кущами і вибалушую очі, аж болять. За хвилину справді перейшло двоє високих людей, з рушницями на плечах, побренькуючи острогами. (Без сумніву кавалєристи.) І як навмисне, хоч-би слово забалакали між собою. А й по одінню не пізнав. Йшли в тіні дерев, до шляху.

— Хто вони такі? — мучуся думками. — Червоні чи білі?

Але годі сидіти довше. Обережно, як кіт, посуваюся далі. До шляху ще з 500 кроків. Ось цими місцями я утікав від полону і задирав голову на леґіонера. Коли це було? Вчора, передвчора? Все одно недавно, а видається роки минули.

Здержую віддих і надслухую. Серед туркоту обозів, чую:

— Єдзь там до заводу!

— Поляки! — шепчу і задумуюся. — Гм... Біда. Так не може бути. (А є!) Куди я тепер піду? А може мені причулося? Може він кричав:

— Їдь там до заводу!

Ріжниця маленька, але — непевна. “Єдзь” і “їдь” все одно і не все одно. Попаду на “їдь”, тоді “урра!”, а попаду на “єдзь” — самі знаєте. (Пропав чоловік ні за цапову душу.)

Ні! Треба переконатися. Не можна-ж повертатися назад...

Йду далі. Завертаю з стежки і подаюся не до шляху, а до перших хат. Переходжу через кладку на потоці і зігнений, глибоким рівчаком посуваюся “на чотирьох” в бік найблищої хати.

Думаю:

— На подвіррі мабуть будуть підводи, почую голоси, мову, хоч-би нашу рідну, християнську лайку на небесну канцелярію, всіх ангелів, архангелів і т. д. Це вистарчає. Або почую “псямаць”, “пшепрашам”, “прошем пана” і “с... синє”, — і це теж вистарчає...

Лізу далі. В тім — неначе хтось за мною. Надслухую, але не показую голови з рова. Жду. (Ножик в руці тисну-тисну.)

По легкому ході пізнаю, що не людина. Певно собака. Задер голову, жду. Нюхає щось. Вже близько. Глип! Здоровенна лисиця. Натягає морду, форкотить, нюхає.

Хоч не боюся її, але моторошно. Форкнув я придавлено і вона відскочила. Але за хвилину знову лізе. (От цікава! Я-ж не курка, бачить треклята!)

З три рази форкаю і три рази відскакує та вперто повертається лисиця. Думаю, як позбутися її? Але навіщо в селі собаки? Добрий нюх в лисиці, та і в них не поганий. Зачули в найблищому подвіррі і залаяли, закричали, тай до лисиці. Тільки гомін понісся. Погналися

кудись в луги. (Вирятували мене від напасти. Не даром люблю собак.)

Підсунувся під найблищу хату. Слухаю.

Ані телень. Форкають в повітці коні, дихають важко, а з людей ні сліду.... Погано. Сиджу, сиджу аж обридло. Ні сюди, ні туди. Аж чую, плаче хтось тихо. Насторожую вуха, (а ніч теж чуйна-тиха), і намагаюся пізнати, чи дійсно плаче хтось. Але дійсно. Ось крізь плач слова:

— Та щоб вас на штики взяли...

Слухаю.

— І Христа росп'яли, кров пили...

Жіночий голос під хатою.

— І дня не побачиш і ночі не побачиш...

Думаю собі:

— Хто?

А голос:

— Та щоб ви не повернулися, та щоб вмірали так легко, як я живу...

Думаю:

— Хто?

Висуваю тихо голову і бачу:

Під хатою, на призьбі жінка чи дівчина. На голові біла хустка, (від місяця все біле), сама скулена, обличчя в долонях. Плаче і стогне. Жду, щоби підняла голову. Жду довго-довго, аж обридло. Тоді вилажу цілий і спокійно сідаю на другому кінці призьби.

А жінка:

— Та щоб ви світа не бачили, як я не побачу його...

А я вже голосно з призьби:

— Хто?

Жінка раптово підняла голову, глянула в мій бік і перехрестилася:

— Свят, свят, свят...

Я засміявся.

— Кого тітко так проклинаєте?

Вона:

— Свят, свят, свят...

І хреститься, як від нечистого.

А я піднімаюся і хочу підійти. Але жінка схоплюється і біжить до дверий.

Швидко прошу:

— Тітко, тітко! Яке військо в селі?

Вона біля дверий (а місяць роскрив обличчя бабусі):

— Поляки сину... Свят, свят, свят...

Кажу:

— Чогож ви хреститеся, я-ж не чорт?...

Вона крізь плач:

— Вбили Поляки...

— Кого?

— Поляки, сина... Одинака...

— А яке зараз військо в селі? Тітко!

Жінка спішно ховається в хату.

— Утікай, Поляки... вбили...

І заховалася.

Я постояв не розуміючи нічого і — як майнув в долину до потока, аж закурилося. І причувалося:

— Свят, свят,свят... Поляки....

Присів над потоком, думаю: І що за анахтемська віра сто рази сто чортів! Хоч скакай в воду — не розберу. Чи жінка перелякалася мене і говорила, не розуміючи сама що, чи може справді в селі Поляки?...

А шлях затих, ні душі, ні гомону. Тільки місяць походжає по небозводі і як пяний клониться в бік. Змучився за ніч, спати збірається...

Нахиляюся над потоком, зачерпую рукою воду. Проглотав кілька капель, а голова закрутилася, мало не впав.

Посидів, подумав, (власне нічого не думав), і похилений поплівся назад лугами в старе місце, між буряни і кущі. Шуміли вільхи, шуміло жито, вже й цьвірінькали десь ранні птахи, а мені причувалося:

— Свят, свят, свят... Поляки! Утікай!

Зрошена шинеля стає ще тящою, в діравих чоботях мокро, а в ухах аж лящить:

— Свят, свят, свят... Утікай!

ЗНОВУ В БУРЯНАХ.

Розбитий, зневірений, голодний, як вовк, залажу в давню криївку, хватаю в руки голову і застигаю. Пахне ранніми віддихами земля, пахне роса, жито, бараболя, кропива, тільки від мене віє трупом.

Голод, ой голод лютий, препоганий! Впився кіхтями в черево, здушив, потім підкрався до серця і — хоч гинь, так болить. Божеволію.

Намагаюся думати про щось инше, хочу забути, але в ухах і голові:

— Свят, свят, свят... Їсти, їсти!!

Натягаю на голову кашкет впираюся думками в чорнозем, думаю — не думаю, мучуся — не мучуся, вкінці засипляю.

І сниться: (Бодай нікому не снилося в час голоду.)

Йду вулицею. (Коломия або Київ, не розберу.) Через плече біла (чомусь біла) торба, теліпається порожня, а в череві теж порожно. Печінки, (чи як там) печуть, як граню. Ледволедво тягну ноги. Аж тут — фу-р-р-р... Автомобіль! Цілий в квітах, найбільше конвалій і акацій. Дивлюся, став передо мною. Гм... Але... ах ти препогана! Виходить з автомобіля не дівчина, ні, а казка. Справжня казка. На голові, ні, на голові немає нічого, тілько волосся,

як льон (таке як я люблю), потім темно-білий, матовий шовк. Це — сукня. Груди, як яблока, а обличчя таке, як в тих ангелів, що біля божої матері в пядицькій церкві. Божеське і годі. (Не описую, бо не вмію. Не опишу.)

— Не пізнаєш? — питає.

— Не пізнаю — кажу.

— Хочу бути твоєю жінкою...

(Думаю: Гм... Хоч немаю ще 24 роки, але женитися можна.)

— О! Жінкою! Будь ласка, я готовий. З роду ще жонатим не був...

Вона щасливо посміхається, бере мою руку, і стає рідною, рідною...

— Хто ти?

— Жінка твоя.

— Ах так, жінка... Я й забув...

— Поцілуй — шепоче тихше вітру.

— На вулиці? — питаю і оглядаюся. Але в заквітчаному автомобілі замісць шофера сторчить здоровий капустяний качан.

Тьфу ти чорт!

А вітер докидає перцю:

Цілуй, цілуй, цілуй її,
Знов молодість не буде...

Що мені молодість! Я голодний, як пес!

І кажу:

— Я голодний... жін... жінко...

— Голодний? — дивується. А я й не знала... Ходім...

Я, як цуцик забігаю з переду і хочу побачити її очі. (Це важна річ!) Але очей не бачу, надто ясно-голубі (такі, як я люблю), і гублються.

Відкриває широкі двері і просить в будинок, на якому написано: "Капустярня"(!). (Не то в Коломиї, не то в Київі.) Заходжу, кімнати на ліво, кімнати на право, а по середині в просторих сінях, стіл, повнісінький їжі. Чого душа забажає. Печені воробці, печені ластівки, посипані цукром свинячі хвостики і цілий стіл ласощів. Горять мої очі, революціонізується черево.

— І все це їсти? — питаю і оглядаюся, але... з жінки ні сліду. Що-ж? Нехай, байдуже мені. І починаю їсти. Ой їм, ой тай їм! По 10 воробців відразу, по 50 хвостиків, по 3 (чомусь по 3) ластівки... Потім раки, черепахи, ласиці, миши, все таке, чого я ще не їв. Набивається черево, роскіш по тілі роспливається. Солодко, любо, прекрасно, божесько. (За жінку й забув.) А стіл як був повний, так і є. Їм, а він все однаковий. Та шкода залишати, треба в торбу дещо. До торби, — а замісць неї висить капустяний листок. (Знов капустяний!) Нічого. Їм, їм, їм, їм, їм... Їм!

І вже не їм. Розбудився. Надімною зелена корона колючого глою, підо мною холодна земля. А в череві пусто, аж боляче. От проклятий сон! Не мені снився, а череву, тому так бунтується. Щось пече, ще більше давить, потім втихає і сувається від серця до горла, від горла до серця... Словом: кепсько.

На дворі білий день. Дивлюся на годинник — третя. Послухав, — стоїть.

По сонці пізнаю, що недалі 8-ої ранком.

Ой, що-ж робити? Знову буряни, кущі, голод. Все відоме. І кропива і запах розпаре-

ного бараболиння в городі і кудкудакання курей. Все...

Згадую дивний, поганогарний сон. Але згодом задумуюся:

— Чи я справді вилазив ночею з цих кущів, чи це був теж сон?

Думаю, думаю і поволі розріжнюю сон від правди. Ні! Таки ті кавалєристи, лисиця, дивна жінка — все це була дійсність. Сувора дійсність. А та "жінка" з автомобілем і качановим шофером, — сон. Поганогарний сон. І навіщо сняться такі сни, як людина чахне з голоду? Рефлєксії думок? Може бути.

Але що робити далі? Це-ж божевілля! Це ніколи не скінчиться. Зараз... Скільки днів я голодую?

Обідав: 21. травня 1920 р. (революції четвертого.)

Необідав, не снідав, не вечеряв, не їв нічого, не пив води, (не рахую сну):

1, 2, 3. червня 1920 р. (революції четвертого.)

Значить товаришу Ірчан: три дні з половиною, або як кажуть в Пядиках: півчвірта.

Не жарти!

Щобудь треба зробити з собою. Але що зробиш, як скрізь кропива, бараболиння, бур'яни, а за ними чорт знає хто?

Революція! Ех, женуться дикі коні, без стриму в світи. Люде падуть і родяться. Родяться в хатах, під хатами, на підводах, під під-

водами, у ваґонах, на станціях, в кондукторських будках, скрізь...

А падуть теж скрізь. (Де треба і не треба.) Революція!

Я знав одного комісаря артилєрійського дивізіону, що колись був дамським кравцем. Розумієте? Дамським кравцем. І як займав для себе кватиру, все на дверах писав:

Товариш (такий а такий)
Комісар артилєрійського дивізіону
(бувший дамський кравець.)

І було сміху до несхочу. А все тільки тому, що він дамський кравець. Як-би мужеський, ще нічого, а то дамський. Побий його лиха година, як-би мужеський! А то: артилєрія і дамський кравець!...

Комісар був непоганий, хоч гордий на бувшу професію. Все-ж таки його по місяцеві служби звільнили, бо сміху було забагато. І дамський кравець кинув артилєрію та поїхав в Київ. Став там в військовій робітні, вправді не дамським вже, але все таки кравцем. І був гарний робітник! Революція!

А от тов. Барана і Кручинського в Пятигорах мали розстрілювати і вони перед розстрілом лягли спати. Хіба-ж це що?

Революція!

А я, стоячи перед 10-ма рушницями, скерованими в груди, щоб застрелити моє мале життя, курив папіроску і думкою співав:

А в попа-а-а була соба-а-ака
Він її люби-ив...

Це теж революція! І зараз революція! Ось сохну в бурянах з голоду три з половиною дня не їм, бо — революція!...

Ну так....

Але вкінці кінців кінець скінчиться. Або-або. Або вмру, або буду жити. На двоє баба ворожила....

Чую, гукає хтось на подвіррі біля хати:

— А гей! Виходьте всі на станцію до роботи!

Хто це може бути?

Стаю на коліна і крізь кущі намагаюся побачити подвірря. Та окрім кропиви і вершечка хати не бачу нічого.

А в думці:

— Напевно петлюрівці. Поляки пішли вперед, а в запіллі господарять петлюрівці. Ну, так.... Пропало...

Але зараз-же:

— Чому саме петлюрівці? А може червоні?

Та якийсь чорт сидить в кутку голови, під лівим ухом і, як-би на ковадлі, бє в мозок:

— Ні, ні. Це петлюрівці. Не рипайся, сиди тихо, доки живий...

Добре казати, "доки живий". А щож буде, як не буду живий? — думаю я.

І чортяка з під лівого уха шепоче:

— Тоді будеш лежати, доки не занюхають люде. Жир червам і мурашкам. А на другий рік виросте на цьому місці буйна кропива. Хіба не однаково? Революція!

Тьфу ти чорт!

На станції знову перегукуються паровики, але яке мені діло? Все одно не знаю, чиї вони.

(А чортеня під лівим ухом злорадно: Революція!)

Ну годі! Найкращий лік на забуття, це спогади з власного життя. Треба забути все, може якось скінчиться благополучно. Може... Бо я хочу жити, жити! Вмирати не хочу! Чуєте?

До кого це я? А так, в повітря. Хіба не все одно? Голодному і повітря брат.

Ні. Таки їсти за всяку ціну. Щож їсти, землю, чи кропиву? Кропиву? А, гов! Є! Розуміється буду їсти...

І пригадую собі: 1) Бувало дома посилали мене малого рвати кропиву (молоду) і її давали їсти свиням. Казали — поправляються. Значить — можуть свині їсти кропиву і ще й поправлятися, так чомуж не можуть люде, до того голодні?

2) Під час світової війни, в столиці австрійської монархії Відні, люде теж голодували і варили та їли кропиву. Значить: кропиву можна їсти. Ось біля мене цілі ліси її. Віденці купували, а я даром. Вправді буде сира, але хай варить собі її жолудок, як такий дуже мудрий. Сам я терпеливий, їсти не хочу, а він вже третій (з половиною) день домагається їсти. Що-ж я дам йому, як немаю??

Зриваю листочки кропиви і починаю їсти. Рішуче не чую, щоби жалили. (Чи стратив вже чуття?) З'їв три, а далі хоч заріж, не можу. Жолудок не хоче. От гадюка! Кричав їсти, даю йому, а він пан, кропиви не хоче. А віденці були більші пани і їли! Ну нехай...

Але голова крутиться і чомусь хочеться "поїхати в Риґу". Бр-р-р...

Якби так закурити. За-ку-ри-ти?

Правда, я-ж великий курець, а вже три дні не курю. (Значить, хто хоче відучитися курити, а це тяжко для курців, хай залазить в буряни і... як я.)

Закурити. Яка роскіш!

Шукаю по кишенях. З усіх витрушую порохи з мохорки. (Повно кришок, пороху і мало махорки.) Вириваю з записної книжки листок і кручу папіроску. Готово. Ще сірник. (Ех, закурю!)

А чортик під лівим ухом:

— Не закуриш!

А я йому:

— Мовчи, бо закурю!

— Побачимо!

— Ну побачимо!

Найшов коробку (вже роздавлена, але нічого), а в ній один, однісінький сірничок, до того "православний", себто з сіркою.

Сідаю, з усіх боків заслонюю,(бо тільки один-однісінький, а я хочу доказати чортикові під лівим ухом, що закурю).

Черкнув. Зашипіла сірка. Синенький, ледво помітний вогник.

Спічкі шведскіе,
Ґолофкі совєтскіє:
Пять мінут — вонь,
А потом — оґонь!...

І вже й вонь крутить в носі, вже ось-ось повинен загорітися і — як на злість, — сірник погас. (Чортик з під лівого уха погасив.)

Закляв я по християнськи і — з'їв порохи з махорки. Гіркі, але — нічого собі. Так, як-би

ви замісць вареника з'їли, ну скажем — гнилого оселедця. Враждіннння однакове вийде, а смак... Що я можу говорити про смак? Я патентовий голодник...

Всеж таки чимбудь треба вбивати час. До вечера пів дня, як не більше, і я готовий збожеволіти. (Я ще не збожеволів?)

Цікаво все таки до чого я досиджуся? Якби можна так перескочити два-три дні вперед і не переживати цього, що має бути до того часу, а за це з боку дивитися, що мало бути. Ну й фільософія. "Самашедчіє". Невже мої думки такі попутані?

Ох й проклятущі-ж думки! — Цілком не слухають мене. Таке виправляють в голові, що мені соромно. Гей-би парубки на вечерницях. А-а! Це чортик під лівим ухом. Ось знову підспівує.

— Чуєш ти, мовчи! Не до співу мені.

А він:

Квоні моні доні моні
Насе кум квай кві,
Кум квай кво...

(А це по якому? — думаю.)

Умбрашерва, нікотіна,
Умбрашерва, шерва, шерва
Бум!

(Значить розум не мій!)

Насе квінкво проманінкво
Тра-рара.
Умбрашерва, шерва, шерва
Рум!

Рум? Який рум? Нічого не розумію. Нічо-го. Погано зі мною...

Схвачую голову в долоні, а вона пече. Е-е-е! Так би й казала. Чи від кропиви, чи від махорки?

Мовчить голова, не озивається. Бідна. Що-ж я буду робити без голови, як вона помре?...

Тьфу ти чорт! Я вже зовсім ідійот!

В ПОКУТСЬКОМУ СЕЛІ.

Скидаю кашкет і гарячу голову приложую до холодної землі. І забуваю про світ, про голод, про людей, про сонце, про кущі. Лину думками (силуюся) назад, через Київську, Подільську ґубернії, через Збруч, галицьке Поділля, через Дністер, аж там, де під горбом розстелилося, як дівоча спідниця в квітках, рідне село.

Старий Воробкевич якось співав давно:

С е л о р о д и м е, м і с ц я л ю б и м і

В а с я в и т а ю... — і далі не памятаю, забув, але це не важно. Важно, що я в селі, як дівоча спідниця в квітках. А в селі чотири головні фіґури: Мошко, "ксьондз", пан директор і шандар коло штреки*)... Це "підпора громадянства". Є ще "пан начальник громади", але це цуцик на послугах перших чотирьох. В нього в дзюбенці**) невідлучна печатка, дома велике господарство, а в голові пусто і "честь", а взагалі має монопольний приступ до всіх сільських молодиць. Такий вже споконвічний звичай і сердитися нічого.

Найбільше сваряться в селі за межу і за це, що баба бабі сказала "салямандра".

---

*) Штрека — залізничий шлях.

**) торба.

— А твій чоловік камфотер!

І готова справа.

Чоловіки ходять похилені і думають, що треба платити в банку рати. Але на цілі рати немає грошей і платять проценти.

Молоді часом женяться перед весіллям, часом по весіллю, (рідко). А буває, що собаки вигребуть в грядках дитиня. Тоді в селі шум і всі язики мелять одно і то саме. А жандарм йде від "штреки" і має роботу. (Служба.)

Хлопці пасуть літом корови, курять кінські кізяки і борються з дівчатами, щоби доказати свою силу. А зимою ловлять синиць і в маминих чоботах бігають на лід.

Дівчата сидять тоді на припічку або біля вікна і вишивають дрібно уставки, або роблять паперові косиці.

Всі події відбуваються при таких декораціях: хати і хатки. В хатах (їх не багато) мальовані вікна, на подвіррі гноївка, віз, серйозно заняті кури, в стайні хрупають коні і румигають корови. Свині рохкають. (А під повіткою ще один (старий) віз, граблі, плуг, під стріхою коса і серп.)

В хатках: вікна позабивані онучами, стріха латана, під стріхою свячена вода і сухі гвоздики. Довкола хати пусто, тільки буряни. Немає воза, нема гноївки.

В неділю відкрита читальня "Просвіти". За столом піп, війт, всі радні громадські і инші "поштенні" ґазди. А бідні в сінях, або біля порога. Багачі горіногами читають ґазети і кажуть, що буде война. А є в читальні каса "Самопоміч". Але ніколи сама не помагає, до-

ки багачі не ухвалять. Як дістане бідний позичку, то ставить господарям могорич. (Мошко через дорогу.) Пють горівку, (жовту-оковитку) і закушують "вурштами". Тай говорять про політику. Одні кажуть, що Кирило Трильовський коронувався в Жабю на гуцульського цісаря і збирає армію. А другі, що відколи Павло Лаврук послом, від тоді хлопови не подасть руки і ходить "по панцки", "руську ношу кинув". Кажуть, має бути міністром для хлопів. Тоді підуть в гору свині і можна буде заробити. Оце читальня "Просвіти".

Є ще читальня Качковського, але маленька, гей-би на печі. Буває, що порозбивають собі читалники голови і позиваються в суді та йдуть до "кранцфізика"*) аби "збадав".

А в "Січи" гудить молодь. Тут багачі теж старшують, але не так сміло. Січовики мріють, як-би то деревляні топірці замінити на залізні і бити ними Поляків. На столі багато ґазет, тільки ніхто не читає. ("Цілий тиждень працюю і навіть в неділю не відпочити?")

Січовички літом носять в пазусі яблука і грушки і дають товаришам. Для січовика немає смашнішого яблука, як з пазухи дівчини.

Зимою січовички в кожухах і хоч на дворі найбільший мороз, вони забезпечують теплоту.

Бувають проби до театральних представлень. Пробуються довго, часом з місяць. Проби кінчаться по північі і тоді росходяться. По парам. Кожний з своєю. Йдуть, але куди —

*) окружний лікар.

бог святий знає, бо дорогою ніколи. Словом, товариш і товаришка приходять до дому зі сходом сонця і просто на роботу в поле або на фабрику. Але скандалів не бувало, все "як бог приказав".

По кожній виставі, в якій 5-та дія кінчиться при сході сонця, мами кажуть дочкам:

— Я тобі дам ту "Січу"! Аби ти мені більше не ходила, бо ноги переваллю. І як тобі не встидно? Хиба-ж то файно? Вийшла і перед всіми людьми цілюєсі з парубками...

— Та то мамо на сцені...

— Йди гет з тою сце... сценьою.

— Та то в книжці так написано...

— О! Я знаю! От що пишут в книжках. Цілюватисі. Вийде і... "де мій милий, де мій сокіл"", а він, господи прости, гульк!, віскочит і "ясочко моя, зоре срібна" і починают лизатисі, як котєта... Най сі преч каже, яка тепер молодіж пішла....

—Та мамо, ви думаєте, що він направду поцілював?

— Шо ти думаєш, шо я дурна, чи шо? Хиба я не була молода?...

Але це тільки так, бо в душі мама радіє, що її дочка (а не Ганусина) була на сце... сцені. Тільки все потерпає з тими пробами. Бо й Палагна ходила на проби в "Січу" і випробувала... Колише тепер і лиця не показує. Буває. Ходить і таке по людях.

Пан професор жиє від людей далеко, бо — "служба"!

Пан шандар в найбільшій злагоді з війтом і радними. Любить їсти бараболяну кашу, ква-

шені огірки і час від часу випити "оковитки". Любить, як в селі пожежа, або як когось обкрадуть. Тоді "служба"!

"Ксьондз" до людей не йде, а люде до нього. Держиться осторонь, в "політику не мішається" (Клопіт!). Найбільше забиває голови дітям, які все думають:

— Чи має отец духовний штани? І чого він ходит, гей-би в спідници?... І чи старий, чи молодий, все без вусів... Гм...

Найблище всіх стоїть до народу пан Мошко. Торгує горівкою, тютюном, оселедцями, кіньми і (головне!) зичить гроші. (На проценти). Як позичить то кажуть:

— Наш тато...

Як треба віддавати, тоді:

— Пйивка...

Є ще в селі одна катеґорія і їх називають "лєцтими."[1]) В тих "лєцтих" є по баталіонови дітей і ані загону поля. Живуть: в малих хатках, двірських-панських ліпянках, в комірнах. Їдять чир[2]), джур[3]), або мандибурку[4]) з солею і плодять дітей без ліку. Діти здорові, з надутими черевами, напів-голі. Майже ніколи не вмирають і не хорують, хоч зимою годинами бігають босі на морозі. Як підростає хлопець, то наймають в двір за орнарію[5]), як дівчина, наймають в місті в Жидів до дитини. Там кохається з вояками і що два роки родить троє

[1]) останні.
[2]) рідка юшка з кукурудзяної муки.
[3]) рідка юшка з вівса.
[4]) бараболя.
[5]) за платню в натурі (мука, жито).

дітей. Їх називають “жидівськими мамками”, а як тільки вродить нову дитину, то по селі передають:

— Чулисьте? Варвара знов скозачиласі...

Батьки їх заробляють на хліб так: в дворі форналями, в місті на цегольні, або фабриці, в селі в багачів жнуть за 13 сніп. Дома займаються ремеслом. Вміють все: латати черевики і горшки, робити постоли, ключі, ложки, веретена, дійниці, коновки, полотно, клітки, граблі, топорища, колиски і т. д. Що захочете — зроблять. Невміють тільки одного: робити гроші. І ціле життя їдять пісну бараболю, чир і джур, ходять обірвані і зажурені, і називаються “лєцтими”. До “Просвіти” і “Січи” не ходять, нема в чому і нема чого. Сорому приносити ґаздам не хотять, а в “Самопомочи” їм грошей не зичать.

В церкву не ходять, тільки на різдво і на великдень і то не всі. Теж — нема в чому і нема чого. Бога бояться мало, бо як-би був бог, то чого-ж вони такі бідні і “лєцті”? Вони-ж молилися йому, просили, били поклони, ставили за останній сотик свічки — а він ані ду-ду. Багачі мають, тай ще мають і будуть мати. А вони бідні працюють і нічого не мають. Тому часом люблять в багача “потягнути”, себ-то по літературному “вкрасти”. Але за це гріха нема. Багач не збідніє.

Таке то наше галицьке покутське село. Хоч воно скрізь однакове, тільки назви инші, а біда — однакова. Багач і по французьки багач і бідний по французьки бідний, тільки треба перекласти...

РОЗМОВА З ГОЛОВОЮ.

...Ох голова моя проклятуща, болить, як-би наймив її. Або перестань, або йди собі до чорта десь в другі буряни, а не муч мене! Я для неї холодну землицю, то руками погладжую, а вона, хоч-би трішки вдячности. Болить, бо так подобається її. А мені подобається зараз вилізти з цих кущів і піти в хату. Га? А-а! Бачиш! Вона чортика під лівим ухом штовхає, а той шепче:

— Не йди, не йди, не знати хто там....

Дурна голова! Боїться за свою голову! Ну нехай! Такий вже світ наш гіренький, що без голови ми нічого не варті. І головне: не можна заміняти на другу. Власне можна, але ніколи не заміняєш розумну за розумнішу, тільки дурну за три рази дурнішу.

Ну, ось знову холодна земля. Сонце собі десь гріє там над людьми, а ми, моя нещасна голово — в бурянах. "Курорт". Лікуємося. З чого? З інтеліґенщини голово, розумієш? Бо в революції треба голоти, а не інтеліґенції. Інтеліґенція робить революцію в рукавичках, чіпляє на груди червону стрічку, співає "Марселєзу" і торгує низами. Це вся революція її. Ні голово, нам не так треба. Колись — всі люде будуть інтеліґентами, і той, що чистить ка-

нали та виходки і той, що пише драми та повісти. Але щоб так було, повертаймося назад до тих корінів, що вродили нас. Злиймося з ними і вже одною лавою вперед. Однаково рівні, однаково розумні. Инакше, які-ж ми комуністи і революціонери? Тоді краще було залишити старе: пан полковник, пан капітан і салдатська морда. Але ніколи салдатська морда не могла йти в одну ногу з паном капітаном. Бо ніколи ще не бавилася дружньо миш з котом, і ніколи курка не жила ще в одному житлі з лисом. Розумієш голово? Ти мусиш розуміти, инакше підставлю тебе під кулі і — ані мекнеш. Зогниєш дебудь під Білою Церквою, або в якомусь Задриполі.

Як ти розумніша трохи від других, будь ласка, прекрасно. Ніхто не заставляє тебе стати дурнішою. Але свій розум не носи на задертому носі, а дай тим, що потребують знати більше. Поділися по рівному з иншими. І памятай голово (і не слухай того чортика з-під лівого уха): Людиною не є той, що говорить на шістьох мовах, вміє їсти вилками без ножа, а на все каже: **"я"**. Ні! Людиною є той, хто роскриє широко душу, поцілує в короставі уста останнього арештанта і скаже: **"Ми люде"**.

Памятаєш голово монахійську ґалєрію[1])? Ти була там зі мною перед літами. І була там картина, перед якою стояли бідні і багаті. (А ти й забула голово автора! Нехай. Революція!) І на картині була людина, що зачерпувала широко руками повітря. Горнула всіх до себе.

---

1) Монахія — місто в Баварії (Німеччині), де є славна вистава артистичних образів.

І йшли бідні, йшли багаті і стояли годинами перед нею. Всі забували про себе і в одному гурті, з однаковими почуваннями, гуртувалися вороги з ворогами. Людина черпала їх, тягнула. Але та людина була мертва. Треба живої людини, щоб черпала близьких й дальших і давала всім одно почування, один такт серця. Бо всі ми люде. Однаково творять кожного, однаково родять. Чого-ж в життю не однаково? Один на верху, сто в низу... Так не може бути. І не буде.

Що кажеш голово? А-а, це вже чортик під лівим ухом шепнув. Ну нічого. Кажеш люде дикі, недорослі? Кажеш вбивають один одного, розстрілюють?

Голово! Вбиває не дикість, не недозрілість, а ріжниця. Вбиває "ми люде" — закукурічене "я". Ти розумієш? Собака собаку не їсть, але вовк з великою охотою розірве собаку.

Смерть, розстріл? Так голово, це найнища і найменша кара. Це ознака безсилости, переляку, а часто — солодкої божевільної помсти. Але сьогоднішня смерть голово, це смерть за смерть смерти. Задоволена?

Е, йди собі під три чорти! Ти й питаєш і болиш. Нема дурних. Або не боли і питай, або... або питай і не боли. Одно з двох, инакше мовчу. Ось — засовую тебе на нове місце, холодне, приємне і лежи собі. Буду росказувати тобі щось гарне, але пригадаю це, чого не любиш. Може злитисямеш і забудеш боліти. (Добра комбінація.)

Так слухай, або не слухай, без тебе обійдуся.

Але мені цікаво подразнити тебе. І ось перше. Тямиш пісню:

Мала баба три хлопці,
Два лишились бабусі,
А третій найдурніщий
Пішов в Усусуси....

Ой дина, дина, дина
Най жиє Україна
А третій найдурніщий
Пішов в Усусуси.

Пішли й ми голово. Так. Ну підожди, давай з початку.

Звичайно, це дурниці, що війна в 1914 році вибухнула через убійство якогось Фердинанда в Сараєві. (Як всі ми плакали, молилися, жаліли! Це-ж приятель Українців, думав навіть вчитися по нашому. Чув письмо носом.)

І я і ти голово моя побігли в Коломию та довідалися, що формується "Леґіон Українських Січових Стрільців", себто корпус добровольців. Себто тих, що мали звільнити "братів Українців з московських кайдан", оголосити самостійну Україну під покровом Австро-Угорської монархії. (Конституція, як в Галичині! Школи, катедри на університеті, кількадесять послів у Відні, і на залізничих білєтах по **німецьки,** по **польськи** і дрібно по українськи.)

Ми народ невибагливий, смирний!

Приймали в добровольці по скінчених 16 роках життя і ми голово — обманули на один рік комісію, (щоб приняли "визволяти братів Українців з московських кайдан".)

Але цього леґіону наші політики були-б не формували, як би не Поляки. Почали Поляки

— давай й собі. Бо що Поляки, це й ми. В Поляків соколи — в нас соколи і “Січи”, в Поляків ‘‘strzelcy’’ — в нас “січові стрільці”, в Поляків T.S.L. (Towarzystwo Szkoły Ludowej) — в нас “Рідна школа”.

На чолі мобілізації добровольців У.С.С. відразу, як з під землі виросла “Боєва Управа У.С.С.” на чолі з Трильовськими, Левицькими, Макухами і иншими макухами. Писали маніфести, кричали, просили, переконували і — своїх синів не посилали. (Нема дурних! На кулі?)

Казали:

— Син мій має свій розум, хай робить, що хоче...

А синові тихцем шептали, (хоч син не рвався.):

— Дурний! Куди ти на кулі підеш? Це-ж війна, а не забава. Нам бог не поскупив хлопами. І ми — мусимо щадити інтеліґенцію, її небагато, а хлопів сила, та й ще родяться...

Тямиш голово? Мати наша бігла за нами аж за село і росила сльозами цісарську дорогу. І всувала в руку на дорогу корону. А батько ходив мовчазний і бурмотів:

— Здурів хлопець, на войну захотілося...

На щастя таких “розумних” голов з нашого села було 30, з повіту тисячі, а з цілої Галичини 20 тисяч. Значить, ми не були ориґінальними.

І в товарових ваґонах “для 6 коней або 40 людей”, (а нас було 80), на ціле горло ревіли:

Машерують наші добровольці
На кровавий тан —
Визволяти братів Українців,
З московських кайдан,

А ми наших братів Українців —
Визволимо,
А ми нашу славну Україну,
Гей, гей! Розвеселимо!

А в той час "брати Українці з московських кайдан" добували Галич і Заліщики і скреготали зубами на всіх "австріяків-германців".

— (За батюшку царя! За віру і отечество!)

Тягнулися потяги з вірними добровольцями (сама молодь, сила!), а слідом за ними тягнулися потяги закованих в кайдани і побитих прикладами батьків і матерей тих добровольців. Над ними чатували з наїженими баґнетами мадярські і польські жандарми, берегли "зрадників держави — москвофілів".

Приходив в село відділ війська і питав:

— Ті кто?

— Я... я Рус... Русин — відповідав мужик.

— А-а! Рус!

І або зараз висів бідний мужик на вербі, або в найкращому разі мандрував закований в українську Голгофту — Талєргоф.

А ми — сини, верещали:

— Смерть Москалям! Боже буде покровитель цісарю його кра-аям...

І пищали високо півдіточими голосами:

Тісно із Габсбурґів троном
Сплела-ась А-австрі-ї судьба...

В Стрию голово памятаєш добре. Нас "перебранчували". Вісімнайцять тисяч — на божу волю, (на всі вітри, не треба, за багато!) а дві тисячі — здібні. І тямиш, як ми ставали на пальці, щоб бути вищими і попасти в дві тисячі?

Повезли через Карпати, привезли на Угорську Україну. Половина в селі Ґоронді, половина в Мезитеребеш. Спали по повітках, мерзнули, ходили голодні, обірвані, (тихо проклинали) і співали:

Машерують добровольці
Через Мезитеребеш,
Чи то войсько, чи то банда
Ніяк не розбереш...

А одного вечера, як т. Біланюк Петро виграв на трубці "Марселєзу", то прийшов вартовий старшина і загрозив арештом. ("Революція"!)

Співжиття з темними угорськими Українцями швидко наладилося, аж прийшов наказ мадярсько-австрійської влади, щоб У.С.С. перестали пропаґувати "українство" поміж "мадярськими"(!) селянами, инакше їх перенесуть в глибину Мадярщини. Цей наказ начальники У.С.С. виповнили по всім правилам австрійської дисціпліни.

Згодом, в обох селах, де були розташовані У.С.С. заговорили про — наслідки співжиття. Заплакали мами, забідкали. Дочки їх — завагітніли. (У.С.С. — молодь, сила!)

Пізніще був такий випадок: Стрільця в окулярах обвинувачували в — батьківстві. Матір дочки привела його в хату.

— І що ти наробив паскуднику? Куди вона піде тепер з дитиною? — сварила і плакала мати.

Жаль стало й стрільцеві, хоч він не признавався. Вкінці підійшов до колиски, глянув на дитину і радісно закричав:

— Ні! Це не моє! Моє було-би в окулярах!!...

Не знаю, на чому закінчилося, але нові добровольці зараз напевне вже бігають по Ґоронді. (Шість літ!)

Відношення начальників до стрільців з кожним днем гіршало. Старшини робилися австрійськими капралями. (Не підступай!)

А старшиною став той, хто мав знайомства, був гострий, вмів кричати і "в службі пес". Але поза цими прикметами він нічогісінько більше не знав від нас всіх рядових і на війську та війні розумівся так, як слонь на окулярах. Але ша! (Старшина!)

А той-же "пан четар" ще перед двома місяцями сидів зі мною на одній шкільній лавці і звався загально "Йване, тримай воли, бо процесія йде!"

Перший запал остигав. До нас доходили вісти про безпощадні знущання австрійсько-польської влади в Галичині над безборонним населенням української нації, поголовних рабунках і мордуваннях. А "московські кайдани" допливали аж до мадярської границі.

І дві тисячі найкращої молоді охвачує туга, росчарування, зневіра, душевна апатія.

Як їхали з Галичини, то грімко співали:

Хто верне до дому, той з золота пє,
А хто в лютій січі, у січі умре,
Той з Одіном вічним в Вальгалі яcніє,
Грізна, грізна, грізна-а-а Валькеріє!...

А тепер по інерції співали банальну, беззмістовну, в безконечність глупу мельодію. (Українці народ співучий. Москаль, як злий вп'ється,

Німець свище, Поляк б'є жінку, а Українець співає.) І стрільці співали:

То не хмара молоді гузари
По переду їдуть ґенерали,
По переду їдуть ґенерали,
А по заду бють у барабани,
Не журіться молоді гузари,
По переду їдуть ґенерали,
А по заду бють у барабани,
Не журіться молоді гузари і т. д.

Оце цілими днями. І провідною думкою тягнеться ця банальність через цілий час істнування У.С.С. тай взагалі в славнорабській галицькій політиці.

Начальником двох тисяч вірних "тирольців сходу" був запасний австрійський четар, "заслужений український патріот", Михайло Галущинський. Людина яка не сягала думкою вище військової обшивки з золотою зіркою. Всі инші дрібні начальники малпували його і — "виховувалися".

Як прийшов наказ вислати першу сотню (Семенюка) на фронт, тоді невимуштрувані стрільці співали:

Попереду сотник іде — (раз, два, три)
Він до пекла з нами піде (раз, два, три)
Бо він хлопець, як сметана
Має ранґу капітана — (раз, два, три)

А по першому бою, в якому чимало молодих стрільців наложило головами під Сянками в Карпатах, пісня дещо змінилася.

Офіцерський кутас має*) (раз, два, три)
Перший з войни утікає (раз, два, три)

---

*) Австрійські офіцери носили біля шаблі золоті китиці (кутаси).

Бо він хлопець, як сметана,
Має ранґу капітана — (раз, два, три.)

А потім одягли всіх нас в мадярські одіння і повезли в Карпати. Тут розбили на двайцятки, дали по 60 корон, дві коробки консерв і 5 сухарів на стрільця, та кожній двайцятці назначили дорогу. Я попав в двайцятку четаря Каратницького, що повинна була: (подумайте тільки!) перекрастися через російський фронт і на протязі місяця дійти під Львів, по дорозі нападати на російські обози і війська(!), та повернутися назад. І все це в мундірах австрійської армії, та з старезними (ще з турецької війни!) рушницями на о д н у патрону. Все це тому, бо

ми ті, що гнулися, як лози,
гарматнє м'ясо на війну...

І розійшлися двайцятки в ріжні боки. Деякі попали в полон, деяких постріляли, инші порозбігалися, а більшість "шукала доброго місця для переходу" і зовсім не переходила за фронт.

Тямиш голово? (А, ти тямиш, бо тоді морочила мені голову.) Наша двайцятка блукала нетрями, де зимують медведі і найвищими полонинами, де навіть вовки не заходять. Днями не їли, падали з утоми, замерзали, плакали, проклинали. А по двох днях голоду зійшли з верхів в низові ліси і пробували стріляти — оленів. На відгомін вистрілів прибігла мадярська стежа і з того дня покінчився наш похід в силі 20 дітваків на Львів.

В мадярському містечку Сваляві, до тла розграбованім австрійськими військами, ми голово спали на аксамитних канапах з заболочени-

ми чоботами (любо чомусь було), переглядали фотоґрафії дівчат, що з батьками повтікали перед страхіттям війни, а часом для "так собі" розбивали коштовні ліхтарі в панських будинках. Війна!

А потім повезли нас в Галичину, на правдиву війну. Воювати ми не вміли, хоч мусіли. Командіри в нас були ґеніяльні. Четар Гнатюк Михайло атакував цілою сотнею полукіпки жита і стріляв в них, як-би у ворога. А раз утікали ми, аж дух запирало, перед — двома підводами з галицькими Жидами, що теж утікали на Угорщину. (Ми думали, що це "брати Українці з московських кайдан".)

Потім перші полонені — кубанці, київляне, полтавці. Радіємо, аж скачемо. А вони на нас вовком.

— Ми не Ґерманці, а Українці, як і ви. Добровольці "Українські Січові Стрільці"....

— Ми теж Українці... — відповідають нам.

— Йдемо визволяти вас з московського ярма...

Мовчать брати.

— А ви любите свого царя? — питаємо.

А ви свого любите? — питають нас (хитрі малороси!)

Ми радісно:

— Любимо!

Тоді брати-Українці суворо:

— Як любите, то не питайте нас...

І ми дещо дивуємося, але потім думаємо:

— Темний народ, немав української школи і українських написів дрібнесеньким друком на залізничих білєтах...

А потім... потім голово... (Ех ти треклята голово! Чого повела мене туди?) Це були глибокі колючки в молоде серце. Тоді я став калікою.

Прийшли в бідні українські гірські села. Зруйновані, попалені, ограблені. На кожному кроці зустрічаєш божевільних жінок, дівчат. Повісили батька, застрелили брата. Дівчата знасилувані (в ніч 5—8 разів), заражені сифілісом.

А ми, "післанці" українського галицького племени, чалапаємо розмоклими дорогами і — думаємо. Про що? Про війну. Видко так має бути...

А ми нашу славну Україну
Гей-гей розвеселимо!...

В селі голод, нужда. Попросиш хліба, а селяне готову фразу:

М о с к а л і з а б р а л і...

(Це вже трохи по "европейськи", щоб Мадяр і Поляк і Німець зрозумів. А як приходили Москалі, тоді:

М а д я р и з а б р а л і...

Бідні люде!)

Потім перші бойові хрестини під Мѐдвежою близько Борислава. Привели в ліс, казали лягати і стріляти. В кого, не бачимо, бо — ліс, але кажуть — годі. Моя мука! Я в свойому життю ще з роду не стріляв і — боюся. (От вояк!). Але зважився. Вистрілив, гримнуло, і приклад по бороді — бац! Плюнув на бік кровю, сів за дуба і не стріляю більше. Чорт з вами! Хіба я дурний розбивати собі бороду? Цим України не здобуду... Тьфу! Ось тобі вій-

на. Сидиш за дубом і виплювуєш кров, а прийдуть Москалі і — на штик. Ні. Нема дурних! І я хильцем — назад. А тому, що мене вже були зробили (проти моєї волі) вістуном і я командував (?!) 12 людьми — всі 12-ять побігли за своїм командіром. І по війні. Забігли над потік, посідали, тай смакуємо консерви...

А ми нашу славну Україну
Гей, гей, розвеселимо!...

Згадую батькові слова і жалію, але... пропало. Непотрібно заліз у клітку і вилізти годі.

Так... Це одно. А друге? Друге голово... друге... Ах! Нагуєвичі. Рідне село Івана Франка Нагуєвичі біля Борислава...

Це було так: Прийшли в село. Змучені і голодні, але горді. Це-ж рідне село Франка! Відпочили і невдоволені мовчазністю селян, йдемо далі. Йдемо, аж здовж шляху, на вербах, висить 25 людей. Селяне, бориславські робітники, жінки.

Культурна праця "визвольної" австро-угорської армії.

Це село, в якому родився і виростав син коваля Іван Франко — гордість українського трудового народу....

І швидко, швидко пішли всі в гори. Щоб не бачити, не знати.

Росив дощ і скулені добровільні члени "побідоносної" австрійської армії боялись оглянутися на колиску Великого Каменяра.

Тільки, як заховалися в борах, хтось замугикав:

Не пора, не пора, не пора,
Москалеві й Ляхові служить...

Але кожний з нас знав, що Москаль і "брати Українці з московських кайдан" не вішають наших селян і робітників тисячами. Хоч вони у "ворожому краю".

І тужно скигліла в невідомому лісі, невідома пташка. Було болісно, соромно і ще деще, не тямлю.

...Послухай-же голово ще один епізод. Тоді мені переступало на 17-ий рік і ти була на стільки дурна, що завела мене в пекло.

Віччю привели нас на гору Кобилу, близько села Опаки біля Борислава. Сказали лягти один від одного на два кроки і на збочу рити окопи. Рити не було чим і ми руками та баґнетами відривали землю та заслонювали голови (дурні голови). Карпатські ліси окутувались в непроглядну-холодну мряку і ми дзвонили зубами та згадували рідні-теплі хати. Спали — не спали, бо сидячи дрімали.

Потім настав день 24. жовтня 1914 р.

Мряка, як ночею, ані на крок не видко.

В 6-ій ранком хтось і чогось починає вперeді стріляти. (Теж дурні голови!) Доїдаю консерву і думаю:

— Як-би всі люде не захотіли воювати, то не було-би війни. (Фільософія!) Чи не краще витягнути російського і австрійського царя в поле, і — нехай бються. Ми могли-б плескати, свистати, кричати. (Безкровна участь.)

Але в тій хвилі ахнула десь впереді гармата і над нами пробреніло ядро. Бабахнуло десь далеко.

Відкись взявся кавалєрійськиїі офіцер Німець, з мішочком дзвінких грошей. (Може виплачувати нам?) Похожає перед нами і жартує ломаною чесько-польсько-хорватсько-німецькою мовою. А ядра бренять перед нами, як бджоли. (Велики бджоли, таких немає і в Африці, де наша папороть, як тополя.)

Та нараз — блиснуло і як тарахне, а всі ми голови в землю. Страшно аж до смерти. Кожний думає:

— Цілий?

Але всі цілі. Обережно висуваємо голови і глип, кавалєрійський офіцер лежить перед нами без голови, а з мішечка покотилися срібні 5-ять коронівки. Сила їх.

Тоді почалось весілля. "Брати Українці з московських кайдан" (справді українські полки), починають наступати. Як добрий стратеґ і вояк, перш усього оглядаюся куди краще втікати? І біда. Щоб утічи назад, треба перебігти через верх гори, а там — найбільше бють. (Кепсько.)

Дехто з наших починає стріляти. (Я боюся, щоб знову не дістати в бороду штусана). "Брати Українці" — хоч не видно їх, але стріляють, як навіжені. Стріляю й я, (бороду з далека держу, голову вперед в землю і тільки рушниця викидає кулі "богові в вікна".) Вистрілив 2—3 рази, і тоді, як не талапне мене якась чортяка по правій руці. Кинув рушницю, дивлюся — два пальці висять. Е-е! (Думаю.) "Брат Українець з московських кайдан" поцілив. (Може й спасибі йому.)

А довкола клекіт, крики, зойки. Підбіг, впав. Знову підбіг, щось шарпнуло за правий рукав раз, другий і знову паду. Але все таки добігаю за гору, в безпечне міце. Рука затерпла, з рукава річкою кров. А на серці грань.

Присідаю під смерекою і жду. За горою кипить-клекотить. Вже й инші стрільці утікають.

— Москалі! — кричать і всі в ліси.

А я сиджу. Куди мені тікати? Біля мене краян Шевчук Степан, що жаліється на недостаток набоїв. В його рушниці тільки одна куля.

В тім, — затріщало ріща десь з боку і як дикий лев, висунувся здоровезний парубок в зарошеній шинелі, із спітнілим обличчям і — несвідомим:

Урра... Урра... Урра...

Хрипить задиханий і просто на мене. (Бідна головонько!) Встав я і жду, а Степан в ноги. (Приятель — думаю.)

Парубяга підбіг і замахнувся штиком в мої малі груди. А я мигом, (по давній привичці) заслонився правою (раненою) рукою. Штик проскочив через цілу долоню, що я й не чув, але в тій хвилі грюкнув вистріл і мій парубяга покотився, випускаючи з рук рушницю, в долину. Я впав враз з рушницею, якої штик все ще був в долоні і думав — кінець. Але мене підняв Степан, витягнув штик та повів в ліс. Це він останньою кулею розбив чоло мойого "ворога".

Так... А потім, як ми вийшли з ліса, в до-

лині розляглося гірське село і над ним золоте сонце. Мені зробилося любо та ніжно і я — присів на камені тай зомлів...

Лікували потім півроку (пять ран), але через дурну голову я по сьогодня маю два пальці правої руки непорушні, а голову цілу. Буває... — — —

...Ну, ось і ніч. Навіть не счувся, як минув день. Прекрасно! Що прекрасно?

А чортик під лівим ухом шепче:

— Що минув день...

— А завтра? — питаю.

— Завтра? Завтра **може** инакше... Завтра буде завтра і не буде сьогодня. Побачимо!

— Йди ти під три чорти з своєю фільософією!...

А-а-а... Знову! Ну що-ж я тобі дам їсти? (Черево домагається.) Кропиви не хочеш, землю не їж, хіба коліна?

Хочу піднятися — не можу. Голова тяжка, як довбня. Може тиф?

А чортик шепоче:

— Ні, це від споминів...

І я лежу. Тихо — рівно — безнадійно. Ні! Є надія! Я буду жити. Помірати в цих кущах не хочу.

Стає перед очима товаришка Мірра. Ви її не знаєте? Це без сумніву дівчина, хоч дівчина і не дівчина. До революції виглядала так: (по фотоґрафії). Росту, як я. (Середнього.) Темне волосся м'ягке і з природи на кінчиках вється в кучеряві сплетні. Обличчя великої дитини, округле, добре, а в кінчиках уст

ямки. Очі — очі без сумніву блакитні і головне — великі. (Кажуть це краса.)

Зараз-же виглядає так:

Волосся пострижене "на нульку", очі ті самі, обличчя то саме і ямки в кінчиках уст ті самі. На ній старенький кашкет, салдатська сорочка і бурянoво-зеленяві штани. На ногах постоли з липового лича. (Ноги малі — дрібні.)

Все усміхнена і тоді найкраще виділяються в кінчиках уст ямки. Буває й сумна, але рідко.

Тов. Баран каже:

— Товаришко Мірра, чому ви не носите черевиків, тільки личаки?

А вона:

— Хіба-ж не все одно? Я можу й боса.

(А т. Баран любить, щоб ходити в черевиках.)

Мірра студентка медицини останнього року, але від часу революції — в революції. Була секретаркою голови Ради Народних Комісарів України Раковського, але одного гарного ранку сіла на потяг і поїхала на фронт.

— Канцелярщина, не люблю — казала.

А її питали:

— А ви сказали, що їдете?

Вона наївно — щиро:

— Ні. Хіба-ж не все одно?

На фронті вона нічого, себто — рядовим червоноармійцем. Вся зброя це рушниця, все добро — що на ній. Навіть ложки немає. (І я теж немаю.) Любить бої і не любить відступи. Була в козятинському польському пер-

стені при кінці квітня і брала участь в атаці пластунців. Причвалала на обозній коняці.

Добре знає Маркса і на зубок цілу історію революції. Скрізь була.

Питаю:

— Товаришко Мірра, в тебе є батьки?

— Є.

— Де?

— Були в Москві.

— А зараз?

— Може й зараз, не знаю. А хіба не все одно?

(Здвигаю плечима: мені, розуміється, все одно.)

Т-ка Мірра, це жінка революції. Ви знаєте що це таке? Це значить, що вона жінка і не жінка. По тілі так, по життю ні. Ви цілком не відчуваєте, що вона жінка. **Товариш** і більше нічого. Одним словом — людина і жінка тут ні причому. (А за це так тяжко сьогодня.)

Кличемо себе так: Я її: "Кацапка".

Вона мене: "Хахол".

Але буває й так: Сидимо в селі і Мірри немає. Нараз прибігає.

— Ей хахол йди-ко зі мною.

— Куди кацапка?

— Не можу купити нічого, ваші баби не розуміють мене...

Сміюся вдоволено.

— Еге! Федерація! — передразнюю.

— Ну йди хахол!

Мовчу.

— Хахол!

Не відзиваюся.

Тоді вона:

— Настоящий Українець, ходи!

Я встаю.

— Ось так й кажи...

— А ти чому кажеш мені кацапка?

— Це инша справа — заявляю ніби серйозно. — Я на Україні і маю право говорити, як захочу...

Тоді сміємося.

Але раз я добачив щось цікаве. Було так: Товаришка Мірра поїхала в другу дивізію до своєї товаришки. Приїхала і росказує:

— Знаєш, вони такі чудні...

— Хто? — питаю.

— Та моя товаришка і її чоловік. Вона дура вийшла заміж. І причепили собі над ліжком виписані супружі обов'язки, щоб, мовляв, кожного ранку пам'ятати про все. А є в них дитинка. Малюсінька, гарна. Я бавила її, аж...

— Ти-ж дітей не любиш... — перериваю.

— Ну да, не люблю, але... Підожди, не перебивай, хай докажу.

І вона розказувала з такою любовю та ніжністю про ту дитину, що мимоволі я подумав:

— Вдягай й 10 штанів, все одно в тебе серце матері- жінки. Ось там, під тою зеленою салдатською сорочкою... Да...

На другий день т-ка Мірра переїхала в иншу дивізію, де мабуть й дотепер. А серце в неї страшенно м'ягке. В бою — тверда, в життю, де плачуть діти, просять хліба голодні, вмирають люде — вона м'ягка. Сама не буде їсти, а віддасть голодним.

В західній Европі таких жіночих типів тяжко найти. Бувають, але дуже рідко. Не згадую про Галичину, бо там є семінаристки, ґімназістки і попадянки. І дуже-дуже рідко — жінки революціонерки.

Як подумаю, то аж дивно. Які ми страшенно бідні! Матеріял для нації, а не нація. Вміємо плакати, нарікати, просити, плазувати, славословити других (дущих) і змінятися, як осіння погода. Нація пастухів. (Не в розумінні, що походимо від пастухів, нехай би так, це краще. Але пастухів-наймитів!) Немає в нас рівноваги, зриваємося і падемо. Немає прямолінійности, йдемо і збочуємо в багно. Немає видержаности, — говоримо сьогодня одне, завтра друге. Немаємо естетичного виховання — сьогодня з одним, завтра з другим. Немаємо почуття солідарности, — говоримо про образи, думаємо про гарбузи і нишком(для рідної кишені) продаємо батьків.

За це маємо: надзвичайну зарозумілість і пусту самопевність. Нещиру наївність і щиру хамовитість. Собачу привязаність за клаптик гнилого м'яса і великий дар обманювати один- одного. Вміємо любо усміхатися і за спиною держати камінь. І вміємо легко плювати на ідеали, як цього вимагають особисті інтереси.

Є ще дещо, але нехай. Чим менше, тим яскравіше.

Історія наша — панахида. В ній майже немає ясного-світлого моменту. Як були, їх зараз же затуманювали. (На це все находилися.)

А нова історія? Та хіба-ж мало того, що я згадував про ролю Українців у світовій війні? Хіба-ж нарід-камінь, нарід-естет, міг-би так ганебно плямити себе? Кажуть, ми, неісторична нація, мусіли шукати допомоги в других. А невже історію твориться ганьбою, а суспільство виховується у покірному форнальстві? Це так: Добряга дає (і так маючому) чоловікові гроші з одної кишені, а чоловік з вдячности витягає рівночасно свойому добродієві з другої.

Чеська нація цілу війну прожила в австро-німецькому терорі. Її вішали, мордували, судили, держали в тюрмах. Але вона не дала своїм ворогам ані одного вояка-добровольця.

За це ми майстри фраз. Кинути необдумане слово, так як плюнути.

— Він продався! Гу-у-у-у!...

І готово. Але приглянутися блище — ніхто не хоче. Навіщо? Ми все знаємо...

Ось місяць назад — зрада двох галицьких бриґад. Сини вихованої нації краще дали-б розстріляти себе, як перейти до відвічного ворога, який держить в варварській неволі їх батьків і — загрожує такою-ж недолею ширшим землям рідного краю. А в нас. кілька амбітних одиниць кинули:

— Гу-у-у-у! — і пішли. (Щасливої дороги!)

А на Вкраїні? Хіба-ж не видко? Немає, ні, немає твердої стежки, скрізь багна. Та нехай скаже оця земля, скровавлена мужицькою кровю від німецьких, гетьмансько-московських і зараз польських шомполів. А чужі шомполи тільки били, придержували свої.

Часом бачу каригідне поступування деяких

одиниць (зараз) супроти українського народу, його мови й культури. Не тільки я, а кожний свідомий революціонер. І вірю, що Велика Революція перечистить цих нетямущих і відкине всі ненормальності. Коли боротьба йде за рівність людства, за знищення суспільної кривди і здобуття повної волі, тоді не може бути мови про поневолення нації другою нацією, а коли так є, то це злочин на рівні з уголовщиною. З ним безпощадно треба боротися. Як в сьогодняшному хаосі трапляються такі випадки, то вони тільки пережитки старого і їх треба добити. І вони згинуть від сили Нового Часу.

Люблю волю і рівність, і ніколи не буду поклонятися рабству. Шаную чуже, люблю своє, а через своє — всіх.

Буду однаково боротися проти насильства над рідним народом, як і індійським, білоруським, або австралійськими племенами, бо всі ми тільки — л ю д е.

(Инша річ, що не буду боронити глитаїв, які те-ж говорять: "ми народ".)

Щоб людство було людством, одною сім'єю, треба, щоб кожна людина була вільна і щоб діти з старої історії довідувалися про колишнє поневолювання слабших — дущими. Шлях до співжиття всіх націй йде тільки через знищення соціяльної і національної нерівности. А шляхом цим прямують трудящі цілого світа, бо їх доля і недоля однакова, рівна. І вони дійдуть. Обнімуть себе одним правом і поцілують себе одним коханням. Бо люди сувають ногами, земля крутиться, а життя летить вихром.

Тому:

Хай живе соціяльна Революція — вихор життя!!

— Ірчан, ти збожеволів? — шепче чортик під лівим ухом.

— Так, чорте, збожеволів! Не від голоду (мовчи черево!), бо голод тіла легко зносити тоді, як дух ситий. А від вихру життя!

Люблю тебе чортяко під лівим ухом. Християне мають "ангела хранителя" і не чують його, а я — сектант соціяльної Революції маю чортика під лівим ухом і балакаю з ним.

— По українськи! — шепче чортик.

— Як хочеш, хоч і по австралійськи, тільки щоб я розумів. Ти розумієш чортику, що значить рівність? Ти сидиш під лівим ухом, а я лежу в бурянах, але ми рівні. І я і ти однаково голодні і однаково ситі і однаково загнані в кущі.

— Тільки ти мене притиснув головою — жаліється чортеня.

— О! Вибач. Дякую за увагу...

Перевертаюся на правий бік, щоб не нарушувати рівноправности. Голова тяжка, але не болить. (Таки замучив спогадами.)

Накрапає дощик. Теплий і ніжний. До мене не добирається. Приємно лежати під кущами, як крапає дощ. Обовязково після революції залізу колинебудь в такі кущі, щоб полежати в час дощу. (Тільки візьму хліба.) Тихо черево! Згадав про хліб, а воно м'явчить! Будь солідарне, не наслідуй галицьких політиків!

— Чортику! Знаєш що?

— Догадуюся — відповідає зпід лівого уха.

— А що?

— Думаєш спати.

— Вгадав. Будемо спати. Тільки ти відганяй поганогарні сни від мене. Краще, як цілком не буде снів.

— Постараюся, як тільки не засплю...

— Добре. Так спимо...

— Добраніч товаришу Ірчан.

— Добраніч шановний товаришу чорте.

Закутую голову в шинелю, кашкет на очі і— сплю. Властне думаю спати.

Дощ тарабанить легко по кущах, а мені причувається скоростріл. Сплю, себто хочу спати. Але десь потім таки засипляю.

І знову сниться:

Африка. Спершу не Африка, а море. Ні, не море, а велике місто — не то Гамбурґ, не то Ню Йорк. Певно не скажу, бо ні в одному, ні в другому місті ще не був в життю. Але це не важно. Факт, що місто. А я в сірому дощевому плащі, фраку і циліндрі (от погань! з роду немав на собі, але держати фасон треба), на ногах легкі сандали і обмотки. Не то пан, не то комедіянт з провінціонального балаґану. В кишені повно грошей, а в череві порожньо. Ходжу від крамниці до крамниці і ніхто не хоче продати.

— Чому? — питаю.

— Ці гроші вже не ходять тут. Як прийде Петлюра, тоді підуть...

— Але-ж ради бога, що це ви з Петлюрою?

Тут-же Ґамбурґ чи Ню Йорк? (не тямлю вже.)

— А Петлюра есдек?

— Та чорт з ним, есдек, не есдек, ви продайте їсти.

— А Пілсудський теж есдек.

—А йдіть ви під стосот чортів!

І йду далі. А крамниці чудні собі, не так, як у нас. На високих дрючках, гей-би голубники.

— Це тому, щоб море не затоплювало, як прибуде — пояснює мені хлопчина, в якого голова носом назад.

Представте-ж собі мою муку, як я до кожної крамниці мусів лазити по дрючку. Просто з сил вибивався. (Щастя, що були обмотки, не зсувався хоч.)

Вкінці в одній крамниці найшов своїх. Галичане. (Пізнаю по мові.)

— Доброго здоровля! — кажу. (Їх двох сидить.)

— Навіки слава богу! — відповідають. Сідайте!

Сідаю голодний і зморений до краю. (Був в 6-ох крамницях, а все по дрючках!)

— Як ся маєте!

— Дякуємо файно. А що желаєте собі?

— Що маєте, все буду їсти.

— Видите, єсли-б ми знали, хто ви такий...

(А я й справді не знаю, хто я такий, але питаю.)

— Як-то хто я такий?

— Ви до якої церкви ходите?

— Хіба не все одно? Дайте мені за гроші їсти. (І злюся вже.)

— Ми дуже перепрашаємо вас пане добродію, але — ми греко-католики і фасолі не маємо... (!)

— Так давайте, що маєте...

— Тоалетне мило з помаранчовим сосом прошу пана добродія. Не желаєте прошу?

— Давайте!

(Бачите, в сні можна й мило їсти.)

Дали мило. Їм, аж розперезався. (Так треба.) І питаю:

— Ви давно тут?

— Так прошу, давно — відповідає старший, що страшно нагадує мені церковного старшого брата з рідного села.

— А скільки літ?

— Се ще за Косцюшка — прошу пана...

— Як за Косцюшка?

— Колись їхав в Америку на войну ґенерал Косцюшко і ми в него були коло коней... А тут втекли і доробилися маєточку.

(— Гм... — думаю. Де тільки нема нашого брата?)

Заплатив за мило, підтягнув штани і питаю:

— Море у вас далеко?

— Нє, прошу пана добродія. За хатою...

— А кораблі їздять?

— Боже сохрани та заступи! Теперічки-ж зима. Море замерзло...

— А мені треба в Африку.

— То прошу пана добродія, можна зайти пішки. Лід добрий. В Африку, то треба ся тримати на право, а єсли дійдете до острова "Катапульки", тогди прошу на ліво. Можна й навправці, але то треба знати...

— А далека ця дорога?

— Нє, не дуже. Як вийдете тепер, то будете, як прийдете. І дорога, ну, не така далека. Так як відци до Африки.

— Дякую дуже гарно!

— Нема за що.

— Будьте здорові!

— Дай боже здоровля. Щасливої дороги...

Спускаюся по дрючку і над море. А щоб ти скисло! Таке собі море, що я бачу і остров "Катапульку" і Африку. (Над Африкою спека, аж страшно!)

Пішов. (Як ішов, не тямлю.)

На березі зустрічає мене голова ради африканців, старий африканець, з своєю свитою. Дуже радий, що я приїхав. Обід готовий і він радить зайти в убіральню передягтися. Погоджуюся.

Убіральня — поміж кущами папороті. Два африканські (чорні) козачки безпардонно стягнули з мене одіння і просять йти.

— Голий? — питаю з переляком.

Вони ні чорта не розуміють і тільки просять руками.

— Не піду за ніщо в світі... — кажу.

Вийшов один з них і за хвилю приводить дочку голови. А я з сорому аж почорнів і став теж африканцем. Вона подала мені руку і ми пішли. (Мені так незручно, але...)

Обідали багато, але не тямлю що. Пили кокосове вино і старий згадував ґрафа Тишкевича і міністра Темницького. (З ними бачився в Парижі на конференції.) Про Україну добре поінформований.

Потім сказали викупатися і я пішов на ріку. Ріка, як в нас, тільки вода пливе инакше. Як в нас в гору, то тут в долину, а як тут в долину, то в нас в гору.

Викупався і з далека побачив крокодиля. Великий як корова, тільки передні ноги має з заду, а задні з переду.

Вигріваюся на сонці, що висить низько, гейби яблуко. Чорні козачки дивляться на мій живіт і солодко мені. (От буржуазний сон! Хоч в сні був буржуєм.) Не знаю, за віщо така честь і слава. Хочу розбалакатися з козачками і починаю:

— Ви до якої партії належите?

Дивляться на мене, гладять живіт і показують білі зуби. Потім бурмочать щось під носом.

— Анархісти — думаю собі і закриваю очі. Солодко, любо. Черево повне, сонце пече, а від води тягне холодком. Як-би ще так наші вишневі садки. Га?

Аж тут — (по якомусь часі), з води причалапкав величезний крокодиль і ляг мені на груди. Холодний, як лід. Гидкий і вонючий. Виразно чую цей холод і деревію...

— — — — — — — — — —

(Це вже не сон.)

Я перелякано відкриваю очі (буджуся) і хочу переконатися, що все це сон. Але-ж... але-ж ні. Ось я вже бачу вершки кущів в місяшному сяйві, а на грудях все таки щось холодне. Що за чорт! Це-ж не Африка і не сон, а дійсність.

Боязко і обережно піднімаю руку до грудей.

Розхрістані. (І я дійсно лякаюся.) Хто-ж міг ночею бути тут?

Сягаю рукою далі. І намацую на голих грудях холодну-гидку **жабу**.

Бррр! Як схватив, як кинув в кущі, аж квікнула. А сам сів.

І думаю: Що то значить сон! Там стягали в тій фантастичній Африці з мене одіння і я — о скільки пригадую, помагав їм. І в сні розхрістав блюзу та сорочку.

Ні! Годі! Більше спати тут не буду. І вкінці треба на щось рішитися. Пропадати в бурянах, це просто сором. Ранком вилізу і зайду в хату, хай там і сам Пілсудський сидить. Все одно.

Дивно, що не почуваю голоду, тільки порожньо страшенно. Так, як-би в мене не було зовсім живота.

Руками находжу. Що-ж? Жаль, але немає ради. Ну нічого, вже певно ранком щобудь будемо їсти. Взагалі це божевілля, що я ще цей день пролежав тут. Треба було вилізти. (Раз мати родила, раз вмирати.)

Цікаво, яка година зараз? Мій годинник не точний, а на дворі ніч.

Ніч.

Як я був малий, то боявся ночі, а зараз великий, сплю з жабами і не боюся. Такий звичай. Вояк, доки не був в огні, доти боїться війни. Але як попробує, тоді спить під гарматою, що стріляє аж земля дуднить і нічого не чує. Взагалі, людина — худобина, до всего привикне.

А українські ночі справді чарівні, хоч не такі вже дуже, як описують їх свої й чужі. Красу

відчуваю тонко, але заріжте мене, щоб я описав оцю українську ніч. Хоч сплю в ночі і прикриваюся ніччю. Зоряне небо за гілками, соловія і хрущів не чую, не бачу, та за це по мені лазять жаби і шушукає кропива близько. Хібаж це краса?

Краса тоді, як ми замислені, спокійно черпаємо її кожним нервом. Добре було Нечуєві одушевлятися, як він сидів над Дніпром і знав, що сьогодня вівторок а завтра середа. Добре було оспівувати "тихую украинскую ночь" Гоголеві й Пушкинові, як вони сиділи на верендах поміщицьких осель і знали, що на землі "хохли" і чорноброві "хохлушки", а на небі "тихая украинская ночь". А цього мало.

Поете! Любити свій край не є злочин
Коли це для всіх...

Знов Тичина. Він теж співає про ніч. Але як! Ось:

Укрийте мене, укрийте:
Я — ніч стара,
Нездужаю.
Одвіку в снах
Мій чорний шлях.
Покладіть отут мяти,
Та хай тополя шелестить.
Укрийте мене, укрийте:
Я — ніч стара,
Нездужаю.
І я якийсь старий як ота ніч...
Укрийте мене, укрийте...
...Нездужаю...

Холодно. Ніч. Нездужаю. Миронівка. Київська ґубернія. Голод. Революція. Україна.

Так! Україна! Така буйна й широка, як по небозводі блискавиця. Не то держава, не то птах. Все инакше, як в инших. Багато поетів, мало реалістів.

А в Межигіррі біля Київа, де заросла бурянами Палієва криниця, з фаянсової глини роблять цеглу і будують київські будинки.

Як прийшли Німці — заборонили, і глину вивозили в Німеччину.

В инших народів з фаянсу роблять коштовну посуду, а в нас — цеглу.

Україна.

Все таки люблю і ще раз люблю оту буйну соціялістичну Україну. Бо в ній загубив я білу носову хустинку інтеліґента і знаю, що я нічого не знаю. Мені так любо і я починаю ходити до школи ще раз. Недавно вступив в найнищий степень. І вчуся. В бурянах здаю другий іспит. (Перший в Тетієві і Пятигорах 1. травня ц. р.)

Останній іспит дві секунди перед смертю. Тоді росплющу очі і скажу всіми нервами велике слово:

— Люблю тебе Соціялістична Україно — і люблю всі соціялістичні країни!

І тоді вмру. Своє віджию.

Гарно жити на світі хоч одну годину і знати, що перед тобою мета. А багато живе людей і самі не знають чого. Проклинають батьків, що сплодили їх і самі плодять десятками. І все без мети. В день борикаються з життям і ненавидять його, а ночею лізуть на постіль і творять його. Самі не розберуть, чому це так.

Люде людям нерівні. Одні курять люльки,

другі папіроси, треті нюхають табаку. І кожний по свойому любить своє.

Ненавидять одні одних і цькуються. Але в біді все находять одну мову. І тоді великодушно кажуть:

— Брате! Всі ми з одної глини...

Без контрастів немає нічого. Як-би соціялісти любили, то їх давно задушили-б. А вони і люблять і ненавидять і — жиють. (Основа боротьби.)

Щоб бути соціялістом, треба перш усего бути чесним. Соціялізм це не тільки розподіл землі і націоналізація фабрик, але й безмірна правда, любов, гармонія і — ненависть до глитаїв.

Хоч чесних в світі мало, але вони ростуть і переможуть. Бо “2 рази два є 4”.

В цих бурянах я маленький і великий. І я і не я. Говорю і не чую себе. Думаю і не пізнаю.

А тепер закутуюся і попробую заснути. Ніч.

— — — — — — — — — —

Тільки що росплющив очі разом з сонцем. Сонце ще далеко від мене, десь за бараболинням, за вільхами над потоком. Мене не бачить, а я крізь дірочку кидаю косо очима і — любуюся ним. Воно таке молоде й пахуче, як дівчина, що спала на свіжому сіні. І румяне таке.

Люблю дивитися на сонце, як воно будиться. Заспане, невмиване і тому кохане. Потім збирає росу і вмивається. (Тому роса гине.)

Люде, як хочуть означити велику цінність, то все згадують сонце.

Кажуть:

— Вперед до золотого сонця волі!

Инші инакше:

— Вперед товариші! Нам зійшло червоне сонце!

А хлопець дівчині натхненно:

— Кохана моя, сонічко моє!

А поет Михайль Семенко блукає з портфелем по київських вулицях і співає:

Товаришу сонце!

Він мріє про перемогу людини Майбутнього над природою.

Радіо-думка обкрутить землю
Спільним змаганням мети
І завоює людина небесну стелю
І скаже сонцеві: — с в і т и !

З поетів ніколи не було добрих соціялістів, бо вони романтики і люблять поезію. А соціяльна революція повна грубої прози і дивно захованої поезії. Поезію революції відчувають і бачать тільки революціонери. Тому великих поетів революції мало, бо революційний колектив сам собі поет.

Семенко хоч ходить з портфелем, але революцію відчуває. Він любить себе і колектив. Живе сьогодня і футурист. Зрадив село і степи і покохав брудне місто, автомобілевий дим, залізо і бетон, і ненавидить Клима Поліщука.

Воплотив собі революцію і говорить з "товаришом сонцем" та мріє стягнути його на землю. Найбільший дар його, це с м і л и в і с т ь і творчість підчас голоду.

Я полюбив його тоді, як ми сиділи на підлозі театру Садовського в Київі і висвистували на

сцені "Козацьку помсту". (По футиристичному.) — — —

...Вмите сонце випливає вище і пригадує молодицю, яка ще вчора була дівчиною. Але мені жаль, бо до полудня сонце постаріється. Воно так: сходить, то — молоде й пахуче, як дівчина, що спала на свіжому сіні. Потім вмивається росою і стає молодицею, що вчора була дівчиною. В полудне воно жінкою, яка котиться в долину переживши 30-ять, але все ще може манити. В 4-ій годині йому 50 років, а над вечір бабусею, беззубою і немічною. Злиться, червоніє, але нидіє і паде за хмари.

Ми цього не помічаємо, як не помічаємо, що земля крутиться, хоч знаємо. Ми ще не помічаємо, що люде старіються, а життя молодіє. І багато ще не знаємо...

Наполеон сказав, що кожне здобуте місто пригадує йому знасилувану дівчину. А я ще цього не відчув. Як революція добуває місто, то воно пригадує матір після родів. І болісно і щасливо. (Але це революція, а Наполеон був начальником контрреволюції, і я не хочу мати з ним нічого спільного.)

Ненавиджу кожне насильство. Найбільше болить мені серце, як почую про знасилування дівчини. Бо без любови на світі немає нічого. (Навіть зорі закохані в місяць. Ви не бачили, як вони моргають до нього?) Плакати не вмію, але знасилуваній дівчині готовий цілувати крайчики пом'ятого одіння і впевнювати, що люде будуть ще людьми....

(О! Мій чортик під вухом вже проснувся.)

— Що кажеш?

— А соціяльна Революція? — шепче.

— Соціяльна Революція чортику? Це не насильство. Це боротьба з насильниками. Розумієш? Як скажена собака покусає когось, то її хутко мусять вбити, инакше вона покусає всіх і всі будуть згодом гавкати, вити, здихати. А так не може бути. Революція — Великий Гнів, що наростає віками. Ніхто не хоче добровільно вмирати, а в революції вмирають тисячі. В чому-ж сила? В гніві чортику і — в меті.

Буває важко, буває тяжко. Буває голодно, буває холодно. Але є надія.

Як тяжко, тоді виривається Василь Чумак і з денікінською кулькою в голові кричить, як сама Революція:

Безнадійно? Є надія: ось на цьому бруку.

Переможці! Піонери! Тисну вашу руку!

Так! Є велика сила і ми дивуємося, де вона ховається. А вона в кожній сірій шинелі, в кожному голодному, змерзлому тілі. Як обірване-босе червоне військо йде в бій, мені все тиснуться до очей сльози зворушення. Бо це й є революція. Це й є та сила, яку видно і невидно. І яка перемагає. Чим? Не зброєю. Зброя поганенька, стара, далека від найновішої европейської техніки. Ось блискуче панське військо, узброєне всім, що тільки придумала людська думка на смерть людини — і — помимо цього утікає, біжить, перед обірваним, поганенько узброєним і голодним військом революції.

Бє і побіджає Великий Гнів — великого колективу. І Любов і Віра.

Любов нового Життя і Віра в Нове Життя.

Нам ще далеко до нього, але ми любимо його так, як мати ненароджену дитину.

Пригадуються слова товаришки Нюрри і перед собою бачу її великі чорні очі:

— "Ми люде нові, хоч далеко нам ще до нових. Буржуазних пересудів дотепер не позбулися..."

Говорила в першій мірі про себе, бо домагалася смерти тільки тому, щоб бандити, як будуть бити нагаями, не побачили, що в неї немає сорочки.

Ми, молодь революції, тільки місток по якому підуть грядучі покоління до здійснення наших мрій. Хтось **містком** мусів бути і стали ми, сучасники великих змагань.

Дехто дивується, що революція має так багато ворогів. В кожному місті 60 на 100, в кожному селі 80 на 100. А хіба-ж була-би революція революцією, як-б всі в один голос крикнули: "Ми всі свої!" Які-ж здобутки? Ніяких. Зміна вивіски старої на поновлену стару. Це закон.

Сила революції власне в її ворогах... Чим більше ворогів, тим яркіше підкреслена сила революції. Зараз ворогів 80 з сотні людей і все таки тих 20 не даються. Хіба-ж це не сила?

Всі ми бовтаємося в хаосі але певні, що прийде погідний день. Як-би не були певні, не вмірали-б так легко. Зараз є все: смерть, подлість, хамство, нахабність. Але все це умре. Як грім вдарить в хату, тоді жінці замітати годі. Але як хата спокійна, тоді все сміття за порогом, на гною, або розвіяне вітром.

Прийде час, що й ми вимитемо все сміття з нової Республіки — Республік.

Бо, щоби бути соціялістом і мати соціялістичне суспільство й державу, треба бути справедливим і чесним. Як не буде так, зірветься другий Великий Гнів — гряне ще одна Революція.

Чесних людей мало, але вони ростуть і переможуть. Бо 2 рази 2 є чотири.

Я хочу дожити тої хвилі, як на львівськім ратуші замає червоний прапор, а в львівській цитаделі залунає:

На барикади, нема панам пощади.
Марш, марш вперед робочий народ!...

Тоді перший гуцульський червоний полк буде під такт нової коломийки брати Високий Замок і на побоєвищі танцювати жвавóго аркана. Будемо топити актами "воєвудства Малопольщі" і під тріскіт кордонів впадемо на землю, щоб ліс червоних прапорів затемнив Захід. (В нас буде сонце, на заході ніч.)

Червона гуцулія горда з природи і буде ще більше гордою, що нестало божків. Після революції божків не сміє бути, бо є тільки один великий бог: **трудовий колектив...** — — —

— — І знову гудки паровиків на станції. Чиї вони? Ах як ненавиджу себе! Ненавиджу всією силою. Що за людина я? Може не людина? Але-ж на подібний вчинок міг рішитися тільки заляканий хлопчина, а не дорослий чоловік!!

Ось зараз, підрахуємо, щоб бризнути правдою в очі:

31 травня в понеділок: обідав
1. червня вівторок: в бурянах
2. червня середа: в бурянах
3. червня четвер: в бурянах
4. червня пятниця: в бурянах

голоден

Разом 4 дні в бурянах і 4½ голоден.

І маю я розум? Ніякого. Чотирі дні пролежати без хліба і води в бурянах, на це розуму власне не треба... Тьфу!

Просто не вірю, що це я. Я? Видко, що я, бо хто-ж би инший думав моєю головою?

А голова... що з нею? Не болить, а так: з заду давить щось. Потім росплиається скрізь. І робиться шум.

Зриваюся і сідаю. (Це мабуть від лежання — думаю.) А голова закружилася і в очах потемніло. Погане діло. Діждався.

Ляг — лекше стало. — —

— — Буду лежати трохи, перейде, тоді вилізу і йду просто в хату. — (Так думаю.) За ніщо в світі довше лежати не буду.

Охвачує мене переляк, що в мене голодний тиф — і що не вилізу відсіль. Ні! На руках й ногах дорачкую до хати. Буду кричати, почують, найдуть. В бурянах помирати не хочу і не буду.

Ну, що це я про смерть?! Я буду жити! Мушу жити! Такою курячою смертю помирати? Смішно! Був в боях і цілий, а зараз — (маєш Гандзю книш) — помирай серед кропиви!

Годі! Годі! Все це промине, тільки не думати, не думати!...

Дивно, що не почуваю голоду. Почуваю слабість , а голоду ні. Все-ж таки я вже 4½ дня нічогісінько не їв!...

Нехай! Покищо я вповні нормальний. Себто, як нормальний? Хіба-ж вянути в курячих сховках є нормальністю? Ні. Я не про це

хотів. Не про це. Маю на думці нормальність сучасної хвилі. Все-ж я розумію себе, свою огидну траґедію і замотані дні. Значиться, божевілля ще не помітно.

Ех, ти, скорчене, залякане "я" на дні невидної, невідомої душі! Це через тебе попав я в таке щастя, що вилізти не можу. Це ти загнало мене сюди...

Ну, годі лаятись і нарікати. Все одно не поможе. Полежу трохи, потім вийду і просто до хати. Сьогодня останній день тут. Довше не буду.

А колись, як після Революції буду жити, приїду в цю Миронівку оглянути місце мойого сховку. Приїду не самий, а з дружиною, з сином. Буду сивий або лисий, хоч ні, це вже далеко. Буду просто жонатою людиною, а дружина матиме блакитні очі і ясне, як льон волосся. (Люблю такі очі і таке волосся.)

Чи сміятимуться вони з мене, що я пролежав голодний 4 ½ дні в кущах, чи може пожаліють?

Та що це я? Заяць ще в лісі, а я ставлю окріп на нього...

СПОГАДИ ПРО ХАОС ПОДІЙ.

Київська земля. Розтираю її в пальцях і дивуюся. Невже київська? А так-же само виглядає і пахне, як наша, галицька. Хто-ж скаже, що Галичина не одна земля?

Київська земля. Пригадуються давні, юні літа. Вчили нас історії України і ми, молоді хлопці, мріяли побачити ту любу, рідну і далеку Україну, з славним Київом, Полтавою, Білою Церквою, Корсунем. А ось зараз, лежу напівживий на цій вимріяній землі і зовсім забуваю, що це Київщина. Зміняються часи, зміняються й люде. В кров і кість в'їлася мені ця Україна за кілька років. І чи тільки мені?

Але зараз, зараз... Пригадую низьку, сільську хатину в селі Пісочній біля Стрия. Це військова моя кватира. Одноманітність, пригнобленість. Вже почався 1917 рік, а війні не видно й кінця. Аж лютневого вечера приходить добрий товариш Грицай Грицько і врочисто заявляє:

— На Україні і в Росії революція!

Не вірю і вірю. Але за кілька днів — радість. Справді! Російський цар полетів стрімголов з престола, а згодом прийшли вістки про створення Української Народньої Республіки. В коші У.С.С. в Пісочній цей день відсвяткува-

ли походом, промовами. Через вулицю були вибудувані високі тріюмфальні ворота з написом:

— "Хай живе Українська Народня Республіка!"

А два стрільці, йдучи кудись, перечитали точно напис і один каже другому:

— "Ци немає приїхати якийсь біскуп, що отаке виставили?"

І раділи всі і не всі. Цих останніх було не багато. В Київі закипіла боротьба поміж Центральною Радою і більшовиками. І всі ми дивувалися, що наш товариш Крілик Осип радів з цього, а в тайному соціялістичному часописі "Вістник Драгоманівської Орґанізації" писав незрозумілий ще клич:

"Хай живе III. Інтернаціонал!"

Ми дивувалися, а невидний т. Крілик переганяв всіх нас цілими роками вперед.

На фронті заметушилися частини У. С. С. Стрільці не бажали довше воювати проти революційних військ і домагалися реорґанізування їх, або роззброєння. Проти цього в більшости поставилися ворожо офіцери. А з Відня, від "народніх провідників" наспів наказ:

— "Залишитися дальше. Народ вас покликав, народ відкличе"...

Одного весняного дня я одержав дозвіл поїхати враз з січовим хронікарем-літописцем т. Дзіковським Василем на Україну. Мені не хотілося вірити, що це правда і з радости не міг найти місця.

Поїхали. Австрійська й німецька армії вже господарювали на Україні, але над Збручем все

ще стояли вартові. З трівожним серцем підходили ми в Підволочисках по мості до мадярського жандарма, що перевірював документи.

Йдемо і свідомі цього, що на другому березі вже українська держава. І чомусь до очей тиснулися сльози зворушення. Чомусь поневолі рука піднімалася, скидала стрілецьку шапку і простоволоса голова витала вимріяну Україну. А сльози самі котилися...

На другому березі українська сторожа. Лежить кількох хлопців під жидівською хатчиною на сонці і байдужо грають в карти. Зброя під стіною, на шапках червоні значки.

Заходимо в крамницю, а серця налиті щастям, роскішю. Все для нас українське. І чай з цукром, який пємо, і біла булка і Жиденята, що балакають по російськи.

На станції говоримо з залізнодорожниками. Просять українських книжок. В мене тілько один примірник першої моєї книжки "Сміх нірвани". Даю її і свідомий, що ніхто не зрозуміє моєї містики.

Вечером в потязі. (Знову: український потяг!) Маємо право їхати тільки третьою клясою, але — цеж наша Україна, революція, свобода — і ми лїземо прямо в 1-шу клясу. Лягаємо, як ще ніколи, на м'які фотелі. Але мадярський офіцер виганяє нас. Сваримося з усіми варіяціями народньої словесности і щільно закриваємо свої обшивки, щоб він не побачив наших вояцьких нашивок.

Ніч. Український потяг мчиться на Жмеринку. Спимо. (Хочемо спати.) На якійсь станції в наш ваґон влазить цілий гурт селян і

селянок. (Свобода, в 1-ій клясі їдуть!) Защебетали жінки чистою українською мовою, а мене, як-би окропом обілляв. Встав і слухаю, любуюся. Чиста літературна мова. До ранку вже не спав, тільки слухав.

Потім Київ, Центральна Рада. Я вже заховав австрійський уніформ і ходжу в сірій сорочці та робітничому картузі. Буває, що зраджую свій дезертирський стан, бо з привички здоровлю по військовому австрійських ґенералів. Але все обходиться щасливо.

Не Київ а хаос, пекло. Згадувати важко.

Потім "державний переворот". Я мав щастя бачити "вибір" і "помазання" гетьмана всієї України Павла Скоропадського. Гидка історія і я одягнув назад австрійську блюзу та подався в полк.

По селах бачив працю "визвольників" Німців й Австрійців. Цілі села бомбардувалися гарматами, селян розстрілювали, вішали, били. Били й жінок і дівчат і дітей. Появилися поміщики, пристави, жандарми. Як за батюшки царя.

Я був перекладчиком в мадярській бриґаді. І це, що бачив там, згадувати боюся. Був свідком, як селяне ждали в довгому хвості кожний на свою чергу, щоб бути повішеним на вербі. Бачив безсердечні реквізиції, тяжкі побої, звірські знущання. І не було ради, не було рятунку. Я вився з болю, скаженів і все даремно. Аж не витерпів народ, підняв повстання. З повстанцями я був в тісній злуці і від мене мали вони найточніші інформації.

Повстанчі відділи дрібні, розпорошені і за

ними тижнями вганялося 12 тисяч австрійців. (Було це в браславському повіті на Поділлі.) Мадярські й австрійські вояки й офіцери гинули, як мухи. Скрізь били їх. І розлютовані окупанти нищили село за селом.

Потім зловили двох ранених повстанців. Були це молоді хлопці, з недалеких хуторів. В лікарні лікували їх, а як виздоровіли, вивели на браславський базар вішати. Народу і Мадярів сила.

Перший повстанець зворушено прощався з старою матірю і цілуючи її в останнє, сказав тільки два слова:

— Так треба...

Став на стілець, капраль закинув на молоду шию петлю і за хвилю він висів на зеленій акації. (Витріщені очі з перевернениміи білками і посинілий-висолопілий язик.)

Другий — бадьорий, гордий. Глянув на головного командіра Мадярів майора Унгавзера і якось насмішкувато сказав:

— Дай закурити!

Майор по українськи не розумів і я переклав йому на німецьку мову бажання засудженого. Унгавзер здвигнув плечима, але дав добру египетську папіроску.

Повстанець курив з насолодою і бистрі очі його сміялися і з майора і з його війська.

Унгавзер питав, через мене:

— Ти не боїшся смерти?

На це повстанець відповів:

— Скажіть, що він дурень.

Але я переповів:

— Не боїться.

І майор ще більше здивувався.

Хлопець докурив, кинув недогарок на землю, плюнув злісно, потер руки і крикнув:

— Вішайте!

За хвилю висів. (Перевернені білки очей, висолоплений-синій язик і — закаменіла усмішка.)

А майор питався мене по дорозі:

— Вони були Українці?

— Так пане майор.

— І ти теж Українець?

— Так пане майор.

— І ти міг-би так вмирати, як вони?

— Як-би треба, вмер-би пане майор.

— А вони бандити...

(Я мовчав.)

— А ти, хоч Українець, любиш справедливого австрійського монарха і "фатерлянд"?*)

— О так, пане майор.

— Люблю таких. Тільки шкода, що ти Українець...

— Таким вродився пане майор.

— Так. Буває...

І майор задумано пішов до свойого помешкання та довго-довго дивився на фотоґрафію жінки й дітей. А я стояв напроти вікна під парканом і старався відгадати думки цього мадярського маґната. Але не відгадав. За це чомусь спокійно зітхнув, як за 4 дні тіло майора найшли під недалеким селом в рові, з розчерепленою головою. Біля нього двох офіцерів. (Зуб за зуб!) Буває...

---

*) Рідний край, себто Австрія.

Потім розвал Австрії. Хаос в Галичині. Небувалий підйом і швидке росчарування. Галичина говорила одною мовою і серце кожного було серцем всіх. Без жалю вмирали тисячі молоді на фронті, без жалю благословили матері своїх дітей на війну. Колисався Львів, кервавився, зойкав і охкав.

Але в той-же час шушукали кабінетні миші і гнилими зубами підгризали великий масовий підйом. Купка дрібних провінціональних адвокатів, здеморалізованих посольськими мандатами у Відні і сліпим довірям народу, сиділа у Станиславові і — радила. Радила над тим, про що поступовий світ давно забув. І греміли орхестри, витали французьких і італійських представників, підчеркували безмірну любов до культурної Европи, до могутньої антанти.

І як я вслухався в звуки тих орхестрів, що дуже часто витали польських панів передягнених в французькі або італійські однострої, мені пригадувалося прохання діда на відпусті.

Змилуйтеся ради Христ-а-а-а...

Подайте, не минайте...

І виглядала "Західна область У. Н. Р." (Української Народньої Республіки) — Галичина, так:

На фронті:

Напів-одіті стрільці. Не військо, а сіра-жалюгідна маса. Зима, мороз тріскучий, а вони в одних блюзочках і з пообвиваними в онучі босими ногами. Держать фронт, як-би залізним плотом. Не сплять тижнями, не відпочивають місяцями. Ночують в снігу, вкриваються снігом і кервавлять сніг. Підуть в наступ,

розібють ворога і ось-ось добудуть Львів, але в тій хвилі — стій! Станиславський уряд висилає до ворогів делеґацію і пропонує мир. Польські пани хитріші, годяться. І на фронті втихає. Перемиря. Але за кілька днів пани підвозять нові сили, зривають переговори, і ще того самого дня відбивають втрачені позиції.

І знову сіра-жалюгідна стрілецька маса, червона кров і білий сніг. І смерть і роспука і зневіра.

За фронтом:

Станиславів — столиця. Европа! Ходять потяги і ходять жандарми. Горять вікна кавярень і дзвенять чарки. І милозвучно дзвенить сміх жінок. Лискучі чоботи з срібними острогами, принадний шелест шовків і горді нашивки золотом на ковнірах. Дамські капелі і дамські "притулки для віддиху". (Европа!) Сила силенна офіцерів (кожний спішить, кожний: "ах робота!"), і сила силенна урядовців. Ніхто не знає, що таке голод і що таке мороз.

Налітають з "оселедцями" і довгохвостими шапками "отамани" Петлюри. Пють вино і розбивають пляшки та морди. При боці торба, повна грошей. Платить за каву 2 корони і гордо відкидає 900 корон, які повертає з тисячки платничий ресторану. (Україна!)

Секретаріяти (міністерства) — працюють. Приймають делеґації і відсилають делеґації. Урядовці з задертими носами і з порожними головами. Внутрішні справи полагоджує секретаріят внутрішніх справ. Вислухує нарікання польських і українських панів, дає їм "залізні листи", щоб українське військо не нищило їх

фільварків. Також береже спокій держави. Жандарми — привілейована кляса. Ґазети появляються з білими плямами. Робітничо-селянський з'їзд розганяється.

Секретаріят військових справ сушить голову над новими відзнаками для офіцерів. Але не в силі зорґанізувати одної запасної дивізії.

Закордонних справ — висока політика. Секретар — мав адвокатську канцелярію в Тернополі, значить практика чимала. Його обов'язком доказати антанті, що Галичина, вірний слуга її, а зовсім не більшовики. Пишуться ноти, читаються ноти і промовчуються ноти. Приймаються з орхестрами чужі делеґації і відсилаються свої — в Париж, Лондон. Радіо приносить вістки і їх пересмоктує цензура.

Секретаріят торговлі — тільки торгується, але не торгує. Чехи і Мадяри потребують нафти і пропонують в обмін зброю та військове одіння. Але секретаріят не може згодитися на 5 цистерн більше, як хочуть купці. І діється так: Мадяри і Чехи обходяться без нафти, на фронті під Львовом військо мерзне в літних блюзочках та обвитих в онучі ногах, а Борислав перестає працювати, бо немає куди дівати нафту.

Станиславів — горда столиця легких панів і безнадійних державних мужів. Тут політика і культура. (Европа!)

Борислав — друга столиця, але спекулянтів і злодіїв. Нафтою торгують і націонал-демократи і соціял-демократи. Всі для власної кишені. Смердить нафтою від державних комісарів, їх секретарів, коханок, Жидів-покуп-

ців і державних установ. Декрет про заборону вивозу в кишені, а цілі потяги нафти спокійно переїздять за кордон. Рявкають автомобілі, шумить вино і вмирає на фронті гола-боса армія. Поезія контрастів і прокляття бідного племени нашого.

В запіллі:

Кожне місто і повіт — окрема республіка. І кожне з них має свою славу. Коломийщина — найкраще з'орґанізована і дає найбільше війська на фронт.

В кожному місті малий Станиславів. Кожний інтеліґент — державний політик. Всі критикують і всі бояться. Не скрізь є нафта, але скрізь істнують так звані харчові комісарі. Вони повинні прохарчувати бідне населення. Але по вродженій традиції прохарчовують тіток, братів, добрих знайомих і багатих купців. Буває, що ваґони з харчами призначені для Коломиї їдуть в Тернопіль, і навпаки. Продаються ще доки одержані. Як повні кишені, харчовий комісар подається — до димісії.

— "Перепрацьований"...

На вулицях пишні офіцери і вимарнілі стрільці. Ранені і півздорові. Є криві, є сліпі, найбільше обірваних. Є і офіцери ранені і бліді, але це ті, яких тільки назви ріжнять від дружньої стрілецької маси, а таких мало.

По селах наш народ. Отой самий народ, що був за Марії Тереси і Франц Йосифа. Тільки каже:

— Прийшла Україна, привела "слободу" і хоч з хати не виходи...

Нема війта, є громадський комісар. Той са-

мий, що цілував руки австрійському старості. І є дезертири. Їх видають і їх ховають. І вони вечерами стріляють по селі та свавільствують.

Жандармерія обов'язково скрізь. Всі жандарми — свої, з того-ж села. Ловити дезертирів їм не зручно, бо це — свої люде. Петрів Гриць, Йванів Павло, Василів Андрій, вуйків хлопець, братів син.

В дворі пан, як був колись. І форналів має і сто коней і сто коров і 500 морґів поля.

А зруйноване війнами село пропадає в нужді та голоді. ("Слобода!")

Як хтось підніме голос, тоді лякають більшовиками. Більшовики — страшні люде. Всіх ріжуть, всіх стріляють, відрізують носи, виколюють очі. Як-же не боятися?

Скотився 1919 рік і над Збруч прикотилася Червона Армія. Станиславів заворушився і обурився:

— Большевики пропонують перепустити їх на поміч Угорщині і за це допоможуть розбити Поляків. Що за безличність! А що-ж би на це антанта?

І замісць відповіди, стягнули з-під Львова дві бриґади та почали нову війну на сході. (Розум дрібних адвокатів!)

А в Парижі гнули спини галицькі представники і жебрали ласки.

І в Парижі вигулювалися польські представники, найкращі польські дами. Вони й робили політику. А в буржуазному світі, що може бути сильнішим над золото і гарне, жіноче тіло?

В Галичині **революції не було.** Революція на дні душі лежала і гнила в давних австрій-

ських тюрмах перелицьованих на українські. Революцію вбили дрібні панки, що боялися стратити неістнуючу ласку в антанти. І тому, що не було революції — невдала західноевропейська оперетка з неклясіфікованими директорами в роді скільського Петрушевича, тернопільського Голубовича і товмацького Макуха — мусіла скінчитися. Трудові маси годувати обіцянками і наглядним обманством та розкрадуванням народнього добра — годі. Навіть темні маси мають очі і слух. Сліпого обманювати можна так довго, доки він не переконається, що його замісць рівною дорогою, ведуть ярами та ровами. Тоді він не повірить більше нікому.

О ви, безталанні і безсоромні "народні провідники"! Хто дав вам право на бичування міліонів ? Народ? Брехня! Ваша демаґоґія і ваше плазунство, слиняві патріотичні промови і — ви самі знаєте — вифантазоване месіянство.

І чи в цей час хоч раз заболить ваше серце, згадавши, що 4 міліони людей стогне в неволі тільки через ваше легковаження, рабство, розмазаність і демаґоґію?

Хочу любити людей! Хочу шанувати всіх! Хочу правди, справедливости! Але божевіллям скорчені пальці з легким серцем задушать душогубців невинних міліонів.

Старі Греки вбивали божевільних і калік. щоб не засмічувати здорове суспільство. А чому-ж в нас немає цього?

Чому? — питаю я, один з найбільших ворогів насильної смерти.

А корінь нашого бідного суспільства здоро-

вий. Відчімхати сухі-непотрібні галузки (отих "народніх провідників") і буде сила. Розумієте, сила! І я вірю! Вірю перед обличчям смерти, що вродиться нове суспільство, суспільство трудове, міцне і — грізне. Воно ще крикне вільними грудьми з зелених Карпат смілий визов Европі і згадуючи літа свойого народження в соте прокляне колишніх безсовісних вождів — що (на жаль) вийшли з його пня.

Я вірю, я мушу вірити, бо я — не я. Я тільки незначний подих стомлених грудей міліонів. Я тільки міліонна частинка безмірної туги великого невольничого племени.

Я — атом їх віри.

І я вірю!!

— — — Не можна згадувати спокійно. В голодному тілі кипить кров. Кров... Чия вона? Моя?

Я хочу відтворити образ мойого прадіда, що десь опришкував в Карпатах. І мойого діда, що ходив від села до села на долах і вислугував свою гуцульську міць багачам. О діду непам'ятний! Ти не знав, не бачив мене, але я гірко жалію твої тяжкі дні. Бо розумію, як нелегко було покидати тобі вільні Карпати і йти продавати силу панам.

І боротьба за хліб і осідок в Балинцях на Покуттю приборкали твій гуцульський розмах. Ти створив сина Дмитра і він теж був панським та попівським наймитом. І моїм батьком. І був добрим та тихим, тільки ненавидів всією душею неправду та несправедливість.

І бачу Тебе моя кохана, дорога мамо. Бачу Твої потріскані руки і пооране від журби

обличчя. Тай хочу відтворити образ Твойого батька, бідного з найбідніших кулачківських ткачів.

Я гордий, до безміру гордий за Вас всіх! Бо Ти далекий прадіде-гуцульський опришку, і Ти непам'ятний приборканий карпатський орле — діду і Ти бідний з найбідніших кулачківський ткачу, і Ви — мої батьки, що молодість тратили у наймах — дали мені бурну кров і вщепили ненависть до людської кривди, і викували безмірну любов до бідних, поневолених і голодних.

Клоню свою голову в далекому поколінню перед Вами і кажу:

— Кров Ваша розцвітається!...

І розцвіте кров міліонів бідних і розіллється морем червоним, бо так мусить бути. Бо на світі немає нічого смертного — є **Вічність.**

Є могучий Всесвіт і у Всесвіті МИ.

Уявляю мить, як прийду до дому. І буде радість, буде плач і горе. Мати обніматиме старими спрацьованими руками сина-бурлаку і плакатиме, що він безбожник, комуніст.

І я скажу:

— Добра мамо! Моя партія — цілий світ бідних і поневолених. Моя програма — це правда і справедливість. Борюся не за одну партію, а за всіх тих, що ось так, як ти бідують. І ніколи люба мамо не буду иншим. Шукаю ґенія справедливости і вірю, що ним є Великий Гнів, який знищить людську нерівність. І як хоч, можеш називати мене, я все буду однаковим. Не дивися мамо моя на назву, опльовану, споганену, а дивися на серце, на душу. Най-

деш там рану велику — це твій біль мамо і всіх таких як ти.

В бога не вірю, це правда мамо. Бо де-ж той бог, як скрізь брехня, як скрізь неволя і біда? Ось ти, ціле трудне життя молишся щиро, а помочі немає. Кажеш — бог любить терпіння? А чому-ж пан не терпить, не молиться, висмоктує піт і кров з робітника і — живе в роскошах, і так само родиться, так само вмірає і гниє, як віруючі? Ні! Безсильний і дрібний той бог, що міліони віків дивиться на людське горе і мовчить. Бо він не бог, а хора уява перших носіїв вселюдської кривди і поневолення. Нехай на небі буде той вимріяний бог, але на землі — **Ми.** І не на фантастичному небі хочемо правди і справедливости, а тут, на землі. Тут, де ми жиємо і хочемо жити. І хочемо бути рівними, і хочемо бути щасливими. І молитися треба великому богові — Правді і жити треба нею.

Не жахайся мамо слова **комуніст** чи **соціяліст,** бо слово це велике. Людина, що взяла на себе завдання бути соціялістом, є передовим борцем за Нове Життя цілого людства. Є носієм Правди, Рівности і Справедливости, і є безсердечним ворогом неволі, насилля і використовування слабшого. Але як найдуться в світі люде, що зватимуть себе комуністами або соціялістами і рівночасно топтати будуть права бідних, поневолюватимуть і використовувати слабших — то це мамо прості обманщики, це хуліґани і я з огидою наплюю в їх очі! Бо найбільший ворог — капіталіст, що йде в своєму подлому життю прямолінійною дорогою, біль-

ше вартий, як такий "комуніст", що гидко оскверняє святотацтвом Велику Святу Ідею. Мамо! Боротьба наша, є боротьба з усією неправдою і несправедливістю і Ти — хоч клени, хоч благослови мою дорогу, я не зійду з неї. Не можу мамо. Бо я — не я, а Ти, зажурений батько, приборканий карпатський орел — дід, всі наймити, всі бідні, всі нещасні. Вирви серце живим і тоді я не стану иншим. Бо груди мої віддихають разом з міліонами спрацьованих грудей — і серце моє бється в один такт з серцями міліонів сердець... — — —

— О велика траґедіє людства, коли твій кінець? Коли ми відітхнемо вільними, щасливими грудьми і коли знатимемо, що в світі немає ані "Ти", ані "Ви", ані "пан", ані "Йван", а є тільки одні — рівні, як степ **Ми.** В майбутньому? Вірю, вірю, вірую в єдиного, всемогучого і справедливого бога — **Соціяльну Революцію!** Вона одна не обмане, бо вона — міліони бувших рабів, які двигали віками на плечах кривду і вміють цінити і вміють шанувати Волю, Рівність і Правду.

Я більше не хочу нічого знати. Я занурююся у Всесвіт і лину до Ідеалу тих, що віками двигали на своїх плечах найтящий тягар — неправду і насилля.... Вперед!

— А тягар мойого племени, що викинуло мене на світ? Про Всесвіт говорив, а плем'я, то бідне і то дороге, геройське і рабське племя контрастів?

О ні! Тямлю! Всесвіт цілий — це складка племен. І між ними моє.

....Так швидко, швидко несуться картини пе-

ред очима. А все болючі, а все гіркі. Де-ж веселі, де ясні? Нема. Бо ми родилися в неволі і день наш ще не зійшов...

Галичино, розп'ята земле розп'ятих людей! Країно панських форналів і вроджених рабів. Чи ти очистиш колибудь болото з своїх здорових грудей? І чи поздираєш струпи, що обсіли тебе і висисають живу кров? А струпи рідні і чужі...

Галичино, розпята земле, розпятих людей! Я потомок панських форналів, шепчу спрагненими, голодними устами мале і велике слово:

— Будь щаслива!

Будь рівна між рівними і позбудься воніючих струпів своїх....

Ти вікно Сходу в Европу, але розум черпай з своїх гордих Карпат і східної землі, бо там родиться, тяжко народжується твоє довгожданне Щастя...

Галичино, розпята земле, розпятих людей! Країно панських форналів і вроджених рабів. Будь щасливою і вільною, бо перевалилися віки неволі і Всесвіт моцується. Не спи й Ти розпята земле розпятих людей! Воскресни вільною і крикни:

— Новий Христос воскрес!

І нехай відгукнуться Карпати, Покуття, Підгірря й Поділля:

— Воістину воскрес!

Дивно! Щось як-би джміль в кропиві бренить відомий мотив Такий рідний і такий любий мотив... Ах! Ні! Не джміль, а моє бадьоре "я" в душі. Чую, чую...

Повстаньте гнані і голодні,
Робітники усіх країн...
Як у вулькановій безодні
В серцях у нас клекоче гнів...

Я цілий тут! Розумію, знаю, хочу!..

...Не ждіть рятунку, ні від кого,
Ні від богів, ні від царів...

Не жду! Знаю! Чого-ж ця мельодія? А-а! Це не для мене, а для мойого племени, а я атом його. Розумію — і як не вмру, все зроблю. Так. Все зроблю... Присягаю!

Перед ким?

Перед невидимим могутнім богом моїм: **революційною совістю...**

— Новий Христос воскрес!

— Во істину воскрес!

***

Знову картини, знову дні минулі. Травень 1919 року.

В Парижі бють поклони перед французькими панами галицькі панки, а Франція, з вдячности за любов їх, явно висилає прекрасно узброєний корпус війська Галлера — проти Української Галицької Армії під Львів.

Армія зневірена, знесилена, не знає вкінці за що бореться, не бачить рішуче ніяких нових здобутків в країні, окрім крикливих, синьожовтих вивісок — і при легкому, першому ударі відступає.

В червні спамятовується над Серетом, вдаряє ще раз в чоло ворогові, розбиває його і —

майже голіруч, без патрон, гонить його під Львів.

“Народні провідники” на стільки розумні, що не з’уміли навіть забезпечити армію в зброю і патрони. На фронті роспука, нечувані в історії змагання двох сил: одна узброєна найновішими винаходами техніки, друга — ледво з пятьма патронами на цілий день.

За кількалітній час самостійного істнування, Усусуси (У.С.С.) почали витворювати нового типа в українському народі. Типа — революціонера, вільного, смілого, рішучого, а не типа — пастуха. Але вони не вспіли докінчити і виховати його. Був фундамент, був матеріял, не було добрих будівничих.

І в цей критичний час, як галицька армія розпорошена відбивала кожну пядь землі та перед перевагою французького корпусу відступала на Схід, Усусуси зійшлися в Білій, близько Чорткова і почали думати над державним переворотом. Але було за пізно. Патріоти видвигнули дрібного скільського адвоката Петрушевича — диктатором, а армія вже почала тратити обличчя армії.

Все ще надіялися “народні провідники” на антанту. Навіть над Стрипу приїздив під фронт французький ґенерал. Галицькі війська робили дефіляду, співали: “Ще не вмерла”..

Ґенерал плакав і війська плакали.

Потім ґенерал поїхав, а французький корпус покотив армію за Збруч.

Галичина застогнала.

...Перехід через Збруч. Чи може бути більш потрясаюча картина? Сотні тисяч людей йдуть

в світ за очі, з дітьми, жінками, самі і не знають, чи колибудь побачать рідну землю, яка зродила їх. Розлучені від батьків діти, розлучені батьки, матері. Всі з клунками і заплаканими очима. Тягнуться ранені, люде й коні. Горять військові склади, падуть з утоми стрільці, жінки, діти...

Безіменні герої розпятої землі! Хто запише ваші муки і ваше горе? Хто передасть грядучим поколінням ваш біль і гріхи душогубців ваших? Рідних і чужих?!

З цього болю, з цих страждань виросте Великий Гнів і запалає ярко-кріваво.

О, чого ми мусимо бути погноєм для чужих? Чого всі плюють на нас, хоч ми лизали їхні руки? Невдячна вдячність. І тверда школа життя. Школа, що виховає нових людей. Вірю!...

Ніхто не хоче почути слова нашого, хоч ми такі-ж люде, як всі. І кожний посягає рукою, щоб загарбати бідний, нещасний достаток. А ми плачемо, бо найкраще вміємо плакати.

Ні! І ще раз ні! Плачуть безсильні, безрадні, а в нас сила, в нас міць! Тільки ми не вміємо використати їх. Ми мусимо стати четою в армії Великого Гніву — Соціяльної Революції, почути вільне слово і стати вільними. І стати рівними і бути рівними. І стати гордими і стати грізними "Ми" Всесвіту.

Тільки не плакати. Тільки не плазувати. Не нарікати на чорну долю... Доля — ми. Як зробимо, так буде.

ЧОРНА ДОЛЯ.

...Чорна доля... Тямлю, тямлю.. І як страшно не хочу згадувати. Не можу, а мушу. "Чорна доля"... О будь я проклятий тричі! **Я,** чи маленьке плаксиве скорчене "**я**"? Чому я не залізний, чому не кам'яний? Чому мушу дрожати і ковтати сльози?

Я не хочу! Я не смію! Але я мушу. Бо я тільки смертна людина крівавої епохи. Я загорнений в червону тоґу йду по полі, а скрізь трупи, скрізь кров. І я бачу і плачу і сміюся і люблю і ненавиджу і проклинаю. Росту і нидію. Лечу і паду. В серці рана і в серці весна. Всего по двоє.

Ми, сучасники крівавих змагань, роздвоєні. Розп'яті, пошматовані.

Наші батьки й діди любили тільки життя, а ми вже любимо життя і смерть. Діти життя і смерти.

І хто розп'яв нас? Хто пошматував наші молоді душі, хто обмазав кровю руки юні? **Хто?**

Мовчиш невідомий світе, як мовчав тоді, коли кидав у вир різні.

А я боюся поглянути на себе в розбите дзеркало, щоб не побачити на худому обличчі закостенілого болю і жаху, і — ідійоткуватої радости. Тьфу!

Чорна доля... От не сходить з думки! Вертить, бушує, дратує і в соте роспинає мене.

Перед очима просувається повільно, поважно, як похорон в темну ніч. (А в думці: Чорна доля...)

Був в мене рідний брат — Івась. Молодший на 3 роки. З маленького задуманий, якийсь залізно сумний, замкнений. Мав чорне, як вугіль волосся, і очі, і — ніжну душу, якої ніколи не відкривав. Мати назвала його: "чорна доля"...

— Це наша чорна доля...

А Йвась тільки сумно усміхався і мовчав. Ніколи нікому не жалівся на нічо, ніколи не нарікав. І був в хаті, поміж дітьми ,— хоч і молодший — найбільш поважний. Ніхто не чув ніколи його крику, ні сміху.

І виріс таким. І пішов в кріваву різню народів — таким. Сумним, замкненим, задуманим.

Чорна доля...

Загреміла у Львові визвольна боротьба 1918 року. І Йвась вже скорострільчик на Підзамчу. Сіє кулями, сіє жах, і все далі, сумний, замкнений, задуманий...

Чорна доля...

І повертався з бою з простреленою шапкою, з подіравленим плащем. І видавалося, не помічав того. Любив боротьбу, любив скоростріл і любив тяжку чорну долю борця.

Бідна мати днями й ночами мріяла побачити його. Виглядала, ждала. Але "чорна доля" — Йвась не приходив. Він закрутився в кріваві вому танці і не міг вертати. Такий молодий, загорілий, сумний, замкнений.

Був день 17. липня 1919 року.

Галицькі війська наступали на Бережани. Дванайцять тисяч людей в одному, невеликому місці. Бій кілька годин. Грохіт, крик, дим, тріскіт. Над вечір кінець. Дивізія польського ґенерала Зелінського розбита в прах. Бережани добуті. День страшний, пекольний, проклятий.

Я в селі Вербівцях біля Нараєва. Змучений, знервований до краю — заснув, як вбитий. А до схід сонця мене розбудили:

— Брат тяжко ранений.

Вхопив рушницю і побіг на побоєвище. Ями, трупи, шматки людського м'яса, зброя. І молоде — веселе сонце.

Ходжу, блукаю, з запертим віддихом шукаю "чорну долю".

Немає. Є тисячі трупів, шматків людського мяса, ям, зброї.

Хтось каже:

— Його схватили стрільці і на руках віднесли з плачем в село Лапшин.

В Лапшині довідався, що ранених відвезли в Бережани.

Біжу в місто. Цілий день шукаю по лічницях. Немає.

Аж ранком находжу. Сидить підпертий подушками, з запалими очима, сумним, як давно обличчям, залізним сумом...

Чорна доля...

Перший усміхається щасливо.

— Де куля? — питаю.

— В грудях братчику. Попри серце перейшла...

І закашляв кровю.

Я відвернув обличчя в бік. Згадав бідну матір, що жде свого любимця, що мріє про хвилинку зустрічі з ним. І — на малому столику побачив його просту-стрілецьку шапку з чорним сукном по середині. Це — "курінь смерти" — 1-ий курінь, 1-го полку 1-ої бриґади У.С.С.

А він тяжко говорив:

— Ні... ні... нічого. Вони ме...ні одну ку...кульку, а я їм ти... тисячі...

І щаслива усмішка перемішана з болем скривила його бліде, молоде обличчя.

А руки чорні, потріскані на вітрі, заялозені оліями біля скорострілa. Руки борця, що не знав спочинку.

Йому тяжко було сидіти, кров душила і я піддержував слабе, пробите тіло його. А він шептав:

— До... добре, що ти є... Лекше...

І непогамована роспука розчерепила голову мою. О! Клята борня! Клята смерть! Війна! Все! Вчора ще він був повний життя, здоровий, молодий, сильний. А сьогодня...

...Не можу. Ні! Годі довше! Душить біль, душить прокляття насильної — заранньої смерти.

Йвасику! Всі ми безіменні, всі тільки безпомічні мурашки. А там — ясне, світле — впереді! Ген, впереді!...

Але Ти не побачиш. Ти тільки два дні ще жив. А потім тяжко умер.

І в годину Твоєї смерти — в Бережани, за які віддав Ти життя, увійшли в друге панські війська ґенерала Галлєра.

І по сьогодня я не знаю навіть де, в якому місці спочили кости Твої. Ніхто не знає.

Чорна доля.

А мати бідна жде, виглядає. Днями й ночами мріє про хвилинку зустрічі з Тобою. Днями й ночами...

І тисячі, сотні тисяч таких матерей в світі. Міліони. Ждуть, виглядають і даремно.

Чорна доля.

НА ВОЛІ.

Спомини минулих тяжких днів рознервували мене. Чую, гарячка охвачує ціле тіло. Починаю дрожати. Спам'ятовуюся. Нові спомини лізуть вперто, але я відганяю.

Мабуть близько полудне. Сонце височенько.

З найбільшою ненавистю, яка тільки може бути в людини, ненавиджу себе.

І чого, чого я тут лежу? Чотири дні! Скотина, не людина...

Голоду не відчуваю. Тільки порожньо страшенно і враження, як-би з мене при якійсь операції все вибрали, а потім зашили порожній живіт.

Починаю сумніватися. Може це не 4 дні я лежу тут? Може тільки день? Може я спав і все це снилося?

Рахую на пальцях:

В понеділок вечером Кагарлик.

У вівторок ранком мій полон і сховок вечером.

В середу ніччю підкрадався до шляху.

В четвер — тут.

І сьогодня пятниця.

Значить не сон.

А думка в'яла. Думка лінива.

Хочу підняти руку і не можу. Цілий став деревляний.

З трудом дивлюся в розбите дзеркало і — не хочу бачити обличчя. Гидко і жалко. Дивлюся на голову. Видається, полисіла.

А цілий порожний, безсилий.

Десь близько закричали діти.

Згадую:

— Діти — наше майбутнє...

І ще більш стає гидко мені. І соромно за себе самого. І страшно. Бо чую, що сили опускають. Не можу навіть ворохнутися, як колись. Видається, що руки і ноги і ціле тіло — напухли.

Оглядаю долоню. Пальці набреніли, згрубіли.

А в голові, як-би молотком:

— Умреш... Умреш... Умреш...

І в цей момент налітає моє бадьоре "я".

— Виходь! — кричить з душі.

Енерґічно піднімаюся, щоб сісти. Але паду. Немає сил.

І роспука тисне за горло. Починаю стогнати, щоб прикликати людей. Жду, слухаю, стогну і знову слухаю. Ні душі.

Пробую піднятися боком. Піднімаюся і не чую ніг, ні рук. Деревляні. З трудом сідаю. А в голові шум, в очах темніє.

Роскидаю у виході присохлу кропиву, щоб вилізти на двір. Знову кров. Колючки покололи і кров видається не червона, тільки — чорна.

На дворі. Сонце, світ, тепло.

Весело, вільно і незвичайно. Як давно я був тут!

Встаю на рівні ноги, але зараз-же закружується голова, темніє в очах і я паду безвладно в кропиву. Зі злоби кусаю руки. Відпочиваю і знову на ноги. І знову паду. Стогну, хочу крикнути, та голос ледво самий чую.

Але таки встав. Підняв ногу, щоб йти, а вона, гей-би не моя. Піднялася, та не чую, тільки бачу. Повільно, обережно, кроком йду городом. Байдуже, чи бачить хтось, чи ні.

Аж зирк! — жінка сапає бараболю. Глянула на мене і перелякано відступила назад.

Підходжу блище.

— Тітко — шепочу. — яке в селі військо?

— Червоне голубчику — відповідає і по материнськи пригортає до себе.

— А може ви не знаєте тітко... — допитуюся.

— Як-же голубчику, в мене стоять з кіньми. Вже два дні у нас...

Росказую її півсвідомо бурянову траґедію.

— Бідний хлопець — жаліє бабуся і втирає сльози. — А шукали пани того вечера, ходили здовж кущів і штиками штовхали...

Взяла мене за стан і повела в хату.

Ах як гарно! Хата, воля, свої! Вже немає бурянів, ні голоду.

Бабуся налила миску юшки з м'ясом, але я взяв одну ложку і більше не можу. Не йде. І їсти якось хочеться і нехочеться.

Тоді вона шклянку молока. Випив з охотою і ніби міцніший. Хоч ноги моїми стали. І руки.

Дякую жінці, дякую гарно, як вмію, а вона плаче. (Згадалася мені рідна мати — чорна доля.)

Йду. Не йду, а повільно сунуся. До залізниці. І скрізь життя, скрізь електрика сонця. Хвилюються жита, зомліло хитаються трави.

Ах! Як давно я все це бачив!

І де я був?

Воля! Широка воля і певне життя! Яке велике і цінне слово: **Воля!** Аж тепер знаю.

Жию. Буду жити. Мушу жити! Я хочу жити!

Ех! Воля і життя! Кохаю вас! І Тебе Соціялістична Україно! Ти така закосичена, така радісна і налита життям. Вітай! Вітай мій Новий Краю! Бо я з другого світа. Вітай!

Ось залізниця. Бачу на лавці знайомих товаришів, між ними й т. Барана. Підходжу. Подаю мовчки руку — говорити мені тяжко. І дивуюся. Ніхто не звертає на мене уваги, якби я чужий. Тов. Баран знає мене приблизно 7 років — і — те-ж нічого. Обурююся в душі.

— Товаришу Баран, не пізнаєте?

Він дивиться своїми добрими, великими очима і здвигає плечима.

— Не пізнаю. Ви мабуть були в нашій дивізійній орхестрі...

Але в цій хвилі, хтось з товаришів закричав:

— Та-ж це Ірчан!

Всі схоплюються. Дивляться. Потім кидаються до мене.

— Ірчан! Ірчан! Відкіля?

Коротко-уривано росказую слабим голосом. Вони всі рахували мене убитим. Радість в них і в мене. Зараз-же принесли борщу, молока, хліба. Але я не можу. Не хочеться. Я радію:

— Воля! Життя!

Росказують мені, що цілий обоз були Поляки захватили в полон того дня, як попав й я. Навіть забрали майже цілий штаб дивізії. Але по дорозі, як вони верталися на Київ, червона кіннота наскочила, все одібрала назад, ще й 600 польських вояків в придане.

Мені робиться соромно за 4 дні пролежаних в бурянах. Але товариші хвалять. "Життя треба берегти".

І я знову радію. Ах, як страшно радію! І щасливий до безміру. Нічого не хочу, нічого не бажаю, тільки жити, жити вільно, жити на землі, поміж людьми, а не в кропиві.

Заїзджає паровик і мене відносять та кладуть на вугілля. Паровик завезе в Корсунь, там я прийду до себе.

І в тій хвилі приходить вістка, що червона кінна армія прорвала польський фронт і кинулася в вороже запілля.

Сміюся, як хлопчик. Радісно, гарно, весело на серці.

Мчиться паровик вихром. Стукотять колеса. Сипляться іскри. Давить в напухле тіло вугілля.

— Я жию?

А колеса:

— Так-так-так... Так-так-так... Таки-так... Так-так-так...

О! Як гарно. Закриваю стомлені очі.

А паровик мчиться, як революція. Все вперед і вперед. І іскри сиплються і дим душить і вугіль давить.

— Так-так-так... Так-так-так... Таки-так...

Ох і мчиться! Швидче, швидче! Це не па-

ровик, це революція! Люде падуть і родяться. Падуть в полі, в хатах, під хатами, в бурянах, в лісах, на залізниці. І родяться на підводах, під підводами, в хатах, в ваґонах і в кондукторських будках...

Женеться життя, аж не видко. Все вперед і вперед. Дикі коні революції за ним. Вперед, вперед...

Дивлюся по боках. Степ рівний, родючий, а над ним тихий, чарівний, український вечір.

— Люблю тебе Соціялістична Україно. І тебе Галичино, розпята земле, розпятих людей!

Чуєте?

— Новий Христос воскрес! Революція!

— Воістину воскрес!...

А колеса:

— Так-так-так... Так-так-так... Таки-так... Так-так-так...

Близько Корсунь.

(Кінець.)

Писано: В миронівських бурянах, в Корсуні, Вільшаниці, Білій Церкві, Макарові і закінчено в місті Радомишлі на Київщині 19. червня 1920 року.

ДОСІ ВИЙШЛИ ТАКІ ТВОРИ М. ІРЧАНА:

СМІХ НІРВАНИ — нариси й новелі, Львів, 1918, накладом Комісаріяту Українських Січових Стрільців в Володимирі Волинськім, (вичерпане).

БУНТАР — драма з життя галицького пролєтаріяту на 3 дії, накладом Видавництва "Культура", Київ — Ню Йорк 1922, друге видання Київ 1925.

ФІЛЬМИ РЕВОЮЦІЇ — нариси й новелі, Берлін—Ню Йорк 1923, накладом Видавництва "Культура".

НЕЖДАНИЙ ГІСТЬ — драматичний етюд, Вінніпеґ, 1923, накладом "Укр. Роб. Вістей".

ЇХНІЙ БІЛЬ — драматичний етюд, Вінніпеґ, 1923, накладом "Укр. Роб. Вістей", (вичерпане).

ДВАНАЙЦЯТЬ — драма на 5 дій з життя повстанчої ватаги, Вінніпеґ, 1923, накладом Видавництва "Пролєткульт", (вичерпане).

ТРАҐЕДІЯ ПЕРШОГО ТРАВНЯ — спомини з революції на Україні, том І., Ню Йорк, 1923, накладом Видавництва "Молот".

БЕЗРОБІТНІ — драма на 3 дії, Вінніпеґ, 1923, накладом Видавництва "Пролєткульт".

РОДИНА ЩІТКАРІВ — драма на 4 дії, Вінніпеґ, 1924 і друге видання Вінніпеґ 1925, накладом Роб.-Фарм. Видавничого Товариства.

КАРПАТСЬКА НІЧ — оповідання, Вінніпеґ 1924, накладом Роб.-Фарм. Видавничого Товариства.

В БУРЯНАХ — спогади з грамадянської війни на Україні, том II., Торонто, Онт., 1925, накладом Комітету Будови Українського Робітничого Дому в Торонто.

ПІДЗЕМНА ГАЛИЧИНА — драма на 5 дій, Вінніпеґ, 1926, накладом Роб.-Фарм. Видавничого Товариства.

Переклади з чужих мов:

Н. ЛЬВОВ — ОСТАННІЙ ДЕНЬ ПАРИЖСЬКОЇ КОМУНИ — драматичний етюд, — Державне Галицьке Видавництво, Тернопіль 1920 і Всеукраїнське Державне Видавництво (кременчугська філія) 1922 (переклад з російського).

Н. САУЕР — ЦІНА КРОВИ — повість, Вінніпеґ, Ман., 1925, накладом Роб.-Фарм. Видавничого Товариства, (переклад з німецького).

ЛЯНҐМАН — ЗРАДНИК — робітнича драма на 3 дії, Вінніпеґ, 1925, накладом Роб.Фарм. Видавночого Товариства, (переклад з німецького).

Д. АЙЗМАН — ТЕРНОВИЙ КУЩ — драма з часів революції 1905 року на 4 дії — Вінніпеґ, 1925, накладом Роб.-Фарм. Видавничого Товариства, (переклад з російського).

М. ІРЧАН

Карпатська Ніч

Вінніпеґ, Канада
1924

М. Ірчан 178

M. Irchan. — The Carpathian Night.

М. ІРЧАН

КАРПАТСЬКА НІЧ

Оповідання

ЦІНА 50 ЦЕНТІВ

Накладом
Робітничо-Фармерського Видавничого Товариства
Вінніпеґ, Ман., Канада
1924

З друкарні "Українських Робітничих Вістей",
ріг вулиць Прічард і МекҐреґор, Вінніпеґ, Ман.

ВІД ВИДАВНИЦТВА.

Випускаючи з друку нову книжку М. Ірчана "Карпатська ніч", ми примушені заявити, що це оповідання взяте із збірки воєнних оповідань "Кровавий бог". Однак з технічних причин нам годі було видати відразу цілу збірку і ми випускаємо "Карпатську ніч" окремою книжкою, тимбільше, що це оповідання творить цілість.

Не зайвим буде згадати, що в українській літературі "Карпатська ніч" М. Ірчана є першим твором з життя наших робітників в Америці. До цего часу не було ще ані одного подібного літературного твору, хоч українська еміґрація за океаном давня. Ми певні, що коли т. Ірчан поживе довше на американській землі і ще блище познайомиться з життям нашого робітництва, тоді з-під його пера вийде не один твір про нашу долю й недолю. Тому ми щиро бажаємо йому найкращих успіхів в цій корисній-великій праці.

Робітничо-Фармерське
Видавниче Товариство.

Вінніпеґ, Ман. у вересні 1924.

UKRAINIAN LABOR TEMPLE
VANCOUVER, B. C.
No.

Сліпучо-білими снігами загорнувся гордий Бескид, що старшував своїм довгим гребенем гірських шпилів над Карпатами і розмежовував Галичину від Угорщини. Колись в його зворах бавилися, як діти медведі, а зимою вили голодні вовки. Колись пролітав його зворами славний Олекса Довбуш з своїми леґінями і виливав свою гуцульську міць на багачах угорської і галицької сторони. Рік річно кишів літом Бескид від загорілих на сонці мійських паничів та панянок, що здалека приїздили налюбуватися здоровою красою. І з давен-давна сох серед цеї краси, як розтоптана печериця, галицький бойко з довгим-намащеним волоссям, на вівсяному хлібі та дрібній бараболі. А по другому боці сох також самісінько угорський руснак. Це ті забуті-невідомі люди, які навіть не кожного року їли раз в рік на великдень білу булку з вівсяним хлібом, а позатим коротали тяжко свій вік. Література не знає про їх долю, тільки в ґеоґрафії українських земель істнує коротесенька згадка про них, про їх назву.

Серед чарівної краси Бескиду, роскинулись бідні бойківські хатки, брудні, закурені. Звичайно разом з хатою, в якій живе ціла численна родина, є й стайня, а в ній корова та декілька овець. Хатки низькі, без коминів. З печі

йде дим відразу на хату і наповняє її цілу. В стелі прорубаний чотирокутний отвір, яким й виходить повільно дим. Звичайно люди, щоб дихати в такій хаті, прилягають на землю, куди дим не доходить. А ціла хата навіть без диму темна, з малесенькими віконцями, з вічно мокрою землею, вонюча, повна блощиць і инших насікомих. В кожному кутку крайна біда. Глянеш на старого дядька і відвертаєшся, бо годі дивитися довго. На його обличчі такий жаль і журба, що найтвердшу людину зворушить. А жінки — невсипущі, брудні невільниці чотирох закурених стін. Діти з неприродно надутими черевами, в довгих сорочках з грубого полотна, невмивані, тихі, мовчазні. З великим недовірям приймають вони від чужої людини шматок хліба, як-би боялися, що "панич" хоче грубо пожартувати з них.

Бойко споконвічний мешканець Карпат, як і гуцул, але він дуже ріжниться від гуцула. Гуцул теж бідний і темний, але за це він гордий, гарячий, твердий, як сталь на його різьбленому топірці. Сумує гуцул тільки в полонині, як виграє на тужній трембіті і сумує в час передновку, як в його хатину заглядає невмолиме марево голоду.

Бойко — смирний, спокійний, покірний. Він вміє клонитися перед кожним, що накричить на нього, а пісні його сумні, протяжно-жалісні і мало нагадують собою жваві гуцульські коломийки. Гуцул пана ненавидить, бойко боїться. Він слухняно покоряється своїй тяжкій долі і без голосних нарікань тягне тачку свойого життя до смерти. Правда, є маленька частина

бойківського племені з одною вродженою здібністю, якої майже ніхто немає з Українців. Це природне замилування до торговлі. Бойки ці мають свою окрему назву "синевідські", тому, що звичайно походять з великих сіл близько міста Сколього — Синевідська. Вони з малих хлопців розїзджаються по цілій Европі і у великих містах торгують переважно овочами. Зустрічали їх скрізь: в цілій Австрії, Швайцарії, Франції, Голяндії. Жінки їх звичайно самі господарять в синевідських горах, а дітий дуже часто посилають батьки-торговці до вищих шкіл. Але таких бойків дуже мало. Треба признати, що мандрівка по цілій Европі має чималий вплив і на їх села. Там вже хати не такі брудні та курні, там люди якісь веселіщі та не залякані.

Решта бойків, що розсіялися своїми бідними селами по горах, капарала свій темний вік як не в горах, то по тартаках так на галицькому, як і угорському боці. Тартаки і експльоатація карпатських лісів, були в руках Жидів — багачів і вони немилосердно використовували працю темного бойка. Жив такий робітник гірше собаки, недоїдав, гризли його тисячі насікомих, а працював як віл і за все одержував стільки, що міг заплатити податок і з дебільшого одіти свою родину. Ніколи бойківське племя серед чарівної краси своїх — не своїх гір не зазнало світлого-щасливого дня. Вічна журба, вічна біда. І все це нестертим пятном відбилося на закуреному — жалісному обличчі бойка та його дітий і жінок.

Та ось, від пятьох місяців нове горе впало

на бойківські бідні села. Прийшли узброєні люди, багато людий, з далекої півночі і з далекого полудня. Прийшли непрошені, розлючені, грізні. І ще більше потемніли вонючі бойківські хати. В них повно тих людий, повно нового бруду, ще й голод почав на добре мучити бойківську родину. По одному боці верхів — люди в сіро-жовтих — довгих шинелях, často бородаті, недобрі й добрі. Пригнали їх з широких степів України, з сибірських тайґ, з московських болотнистих лісів. А по цьому боці в синьо-сивавих шинелях тисячі людий десятьох націй, що творили цілість австрійської монархії. Мови їх ріжні, та доля одна — муки і насильна смерть. І між ними є добрі й недобрі. Загально-ж — оба табори людий, тих робітників й селян насильно вдягнених в салдатське одіння, озлоблені не так на себе, як на ворогів, а на себе, як на людий. Кожний вояк на війні перш усього проклинає себе, свою долю тяжку. І ненавидить все, відсіль й звірства родяться, закаменілість сердець. Люди ці тільки в хвилях задуми згадують, що вони були колись людьми, тихими, працьовитими, добрими. Але свідомість тяжкої поневірки і непевности життя, робить їх жорстокими, очайдушними.

Був кінець лютого 1915 року. Воєнне захоплення, патріотична дурійка в обох воюючих арміях, пропала. Міліонові селянські маси обох таборів вже зрозуміли, що вони тільки звичайне гарматнє мясо, потрібне для царів, штабів та купки панства. З неохотою, силувані ріжними способами, обі армії час від часу починали наступ. Впрочім — невже комусь хоті-

лося з доброї волі вмирати в тих диких карпатських зворах? Вмирали люди випадково, не знаючи про це, вмирали з байдужності, загального обридження до життя. Кожний вояк мав на собі цілу армію насікомих, які гризли до крови його тіло. Кожний днював й ночував в снігах, на морозах, ніколи не передягаючись, не вмиваючись. Життя стало чимсь далеким, недосяжним. А кожний день і ніч ширили серед всіх зневіру та байдужність до себе, до своїх товаришів, до "ворогів". Життя людий залишилося в рідних селах, пропало кудись з тим днем, коли їх вперше оділи в сірий мундір і дали в руки зброю. Тепер життя не було, тільки довгі-страшні дні й ночі терпінь.

Гинули люди від куль, від морозів, від недуг. Гинули й бойківські села з своїми мешканцями. Через них переходили дві армії, за них билися на смерть ці армії і їх безсердечно грабували обі армії. Ще сумніщими стали закурені-бідні хатки. Похилилися покірні бойки ще нище, мовчазніщими стали їх діти, невимушені сльози жалю викликував вид жінок і дівчат. Всі терпіли страшні злидні, голод, холод, насильство, а жінки й дівчата мусіли задоволяти розбуяні похоти війська — чи то одного, чи другого табору. Їх брали насильно, півнасильно, або просто віддавали вони себе за шматок хліба, за миску теплої страви. І ходили бліді, вимучені, з синіми, аж чорними кружками під очима, обірвані, брудні, ще й позаражувані недугами. Кровавий бог війни не щадив нікого. Навіть німі-зелені ліси падали від одного розмаху його гидкої руки...

Кожний вояк старався всіми силами в якийбудь спосіб вирватися кудись далеко, туди, де було ще життя, де жили ще люди, де й він колись був людиною. Кожний мріяв про це, щоб бути раненим, щоб дістатися в далеке запілля за фронтом, в теплу-чисту кімнату і не знати, не відати про страшну поневірку. Найтемніща людина, одягнена в сіру салдацьку шинелю або синьо-сивавий плащ, відчувала, що її гідність, її честь і природне право живої істоти — потоптані, здушені залізним пястуком, перемішані з болотом, з кровю, з усім брудним та жорстоким.

Але вирватися з фронту було тяжко. Хто попав в карпатські звори, той мав два виходи: смерть або ранення, в крайному випадку поважне занедужання. За австрійським фронтом стояли густі сторожі мадярських жандармів, що нікого не пропускали назад, за російським було теж саме. Впереді фронт, за плечима фронту готові скоростріли для утікачів. Кровавий бог був практичний...

Карпатські морози сотнями нищили людий. Нещасні вояки відморожували ноги та руки і опісля на ціле життя тратили їх та ставали каліками, жебраками. Часто люди, ради вратування себе, вмисно наставляли на мороз роззуті ноги, щоби відморозити їх і вирватися з пекла терпінь.

Бувало так, що шукали в селі заражених дівчат або жінок, бо вояків з венеричною недугою теж відправляли з фронту. Деяким до тої степені надоїдало, що вони "зичили" собі венеричну недугу в заражених товаришів недолі. Зараже-

ним гноєм з полового члена товариша натирали собі очі і звичайно на ціле життя ставали теж калікам. Найрадше практикували цей спосіб Румуни, Мадяри і Жиди.

Бувало й так, що калічили себе самі, стріляли в себе, аби бути раненим. А тому, що за такий вчинок безпощадно карали вояків, нещасні люди додумувалися до ріжних способів. Вояк відходив кудись подальше в ліс, ставив на ногу бохонець хліба, прикладав зверха рушницю і стріляв. Куля проходила через хліб і через ногу і не було знаку, що рана зроблена самим, бо сліди пороху залишалися на хлібі. Дуже часто виручав товариш — товариша. Стріляв один в одного, щоб ранити тільки. В боях вмисно виставляли люди руки або ноги і тому у війні було найбільше ранених в ці місця.

А життя війська було таке: В найблищих від фронту бойківських хатах кишіло від вояків. Були вони скрізь — і в хаті і в стайні і на горищі*). Хат тих було мало, а війська багато, тому скрізь була страшна задуха, сморід. Але це були ті, що стояли в запасі. Фронтові вояки днювали й ночували в лісі. З смерекових галузок поробили собі буди, обложили їх снігом і там жили. Всі позакутувані в короткі кожухи, одягнені в чотири парі білизни, яку місяцями не зміняли. Насікомі в тому лахміттю прибирали неприродний вид, вироджувалися рідкі-нечувані породи, величезні, то знову подовгасті. Докучали страшно і від їх безнастанних кусань ціле тіло було в струпах. Бідні

*) горище це під, стрих.

вояки всіми способами старалися позбутися їх. Нераз в тріскучий мороз роздягалися до гола, розложували вогонь і над ним витрясали своє одіння. Насікомі тріскали в ньому, як праженений горох, але опісля появлялися знов.

Місяцями ніхто не вмивався, не голився, не стригся і не перезував черевиків. Обличчя молодих хлопців старілися на очах і люди ставали подібними до своїх диких пращурів. Очі всіх були червоні і запухлі від неспання, від димів ватрі. Кормили військо не зле, піддержували настрій штучно алькоголем і нераз пяні вояки з безрадности танцювали, співали.

Одинокою розрадою була почта, але вона рідко попадала, а вже галицьким людям майже нічого не приносила, бо Галичина була занята російською армією. Хіба від товаришів з инших полків налітали короткі вістки, але вони були сумні, як вояцька доля і відомі всім.

Вільні хвилі посвячували вояки найчастіще нищенню насікомих і сороміцьким розмовам. Колишня мова людий звироднілa теж і зробилася одною-довгою лайкою. Найпоганіщі слова стали найзвичайнісіньким явищем. Але вже на кожному кроці вояки проклинали свою долю, війну, своє життя і страшні Карпати. Кожному видавалося, що він ніколи не вийде з цих карпатських зворів, з цих страшних морозів, з цеї живої могили. Правда, Карпати ніби були й на далі чарівними своєю природою, але не для змученого-вояцького ока. Їхня краса пропала з тим днем, як на першому шпилі забреніли кулі і як задрожали ліси від гарматніх вибухів. Для вояка істнує одна - одинока краса:

життя. Далеке, недосяжне, просте, але безпечне життя. Про це всі мріяли і це мучило їх в неспокійних снах.

Австрійський фронт на Бескиді в той час складався переважно з старих ополченців ріжних народностей, що заселяли краї Австрії. Були це батьки численних родин, люди перепрацьовані, немічні, боязливі. Одіті в найнужденніще старе одіння, за це як слід узброєні. Дуже багато між ними було й галицьких селян. Вони все держалися купи, звичайно читали молитвенники і закутавшись в грубі-вовняні накривала з головою, цілими днями просиджували під деревами, як-би ждали смерти. А смерть находила їх найшвидче. Вмирали в снігах від утоми, від біди, замерзали від морозів. Сяде ночею бідний ополченець, загорнеться в накривало і до ранку застигне. Це була одинока військова частина в армії, яка найбільш яскраво зазначувала свою нехіть та ненависть до війни і ніяк не піддавалася кровавому богові. Ополченець ніколи не ставав жорстоким, бо він був батьком дітий, він залишився людиною навіть під насильно вдягненою шинелею. Це були ті, що підглянувши "ворожу" стежу кінноти не поважилися стріляти, бо казали:

— За худобину гріх...

Про людий менше думали, але коней, худобину, жаліли своїм простим, мужицьким серцем.

Ополченці були народом тихим, боязливим, покірним. Їх покулені постаті, зарослі-занедбані обличчя і крайна зневіра, пригадували ту худобину, що призначена на неминучу

смерть безнадійно плентала ногами під ніж різника, чекаючи своєї черги. Вони найглибше з усіх відчули свою безсилість і повинувалися залізному пястукові кровавого бога. Все це були старі люди, ті залякані селяни, що з наймолодших літ клонили голови перед кожним сюртуком, що на сходах суду вистоювали простоволосі годинами. Їх забрали на війну і вони "повинувалися волі божій і цісарській". Але не жили війною. Всі думки їх були в рідних селах, біля своїх спрацьованих жінок, біля дрібних дітий. Хоч літа їх були вже пізні, всеж-таки ніхто з них не хотів вмирати. Смерти боялися страшенно і звичайно навіть свойому "ворогові" по другому боці боєвої лінії не шкодили нічим. Як завязувався бій, то нещасні ополченці ховали голови в рівчаки, шептали молитви і скерувавши рушницю просто в гору, до неба, стріляли зажмуривши очі з страху, а не з совісти. А були вони найбідніщі ще й тим, що ніяк не вміли навчитися военного крутійства. Ніхто з них не вмів в час виминути небезпеки і гинули люди, як мухи. Від недуг, від куль, від морозу.

Окрім ополченців, на бескидському фронті був ще полк молодих галицьких стрільців. Хлопці жваві, як дикі коти і дуже хутко простудіювали війну. Їх звичайно вживали для висліджування "ворога". Висилали ночею малими ґрупками блище до ворожої лінії і обовязком їх було перевідатися, які сили у "ворогів" та що вони задумують. Служба була небезпечна, але хутко стрільці найшли раду. Вони ночею відходили дещо вперед, забивалися в глу-

хі гірські звори і перечекавши до ранку поверталися назад. Часами стріляли в повітря, нібито їх напали "вороги". А опісля здавали точнісінькі звіти про рух ворога, про його сили.

Така служба була тяжка, хоч нею можна було крутити. Але часто подібні стежі зустрічалися нехотя з "ворожими" стежами і тоді завязувався короткий бій, який часто був крівавий і з стежі не всі поверталися назад. Однак стежі ходили тільки тоді, як "ворог" мовчав і не наступав. А як озивався своїм пекельним реготом фронт, тоді й стрільці лягали в лінію і поруч з своїми батьками-ополченцями — боронилися. Переважаюча більшість війська страшенно боялася попасти в полон, бо про страхіття в полоні ширилися жахливі вістки. Хто ширив ці вістки, відки вони родилися, ніхто не міг знати. Але вони були і то по одному боці фронту і по другому, в одній армії і в другій. Кровавий бог війни був практичний і міжнародній...

Молоді стрільці придумували ріжні способи, щоби не вмерти завчасно. Вирватися з фронту могли тільки ранені або смертельно хорі. У великій пригоді ставала їм їх окремішність. Це був полк наскрізь український і навіть команда була в українській мові. Загально називали їх вояки чужих націй в австрійській армії словом: "Україна". Хитріщі стрільці додумувалися до того, що писали собі в українській мові відпустки кудинебудь в глибину Австрії, як найдальше від фронту, прибивали на них печатку читальні "Просвіти" з найблищого села під фронтом, викрадалися до по-

тягу і так на якийсь час утікали від смерти. Скрізь була гостра контроля, але переважно з Німців і Мадярів, що провіряли документи — відпустки. Стрільці-утікачі спокійно показували свій "документ" з просвітянською печаткою, коротко додавали слово "Україна" і Мадяр не розібравши нічого, пропускав їх далі. Для нього важним було це, що на папері пишалася печатка.

Та не всі могли так робити, впрочім, така утеча не могла довго продовжатися. Утікачів через тиждень-два завертали назад і вони знов попадали в пекло, від якого утікли.

Одна ґрупка стрільців найшла в покинутій бойківській стайні мале теля і відразу молоді голови додумалися, що це теля може принести їм чималу користь. За боєвою лінією, у віддалі 2 кільометрів ззаду, стояли густі мадярські сторожі, які пропускали тільки тих вояків з фронту, що мали на це окремий дозвіл від вищої військової влади. Значить, утічи з фронту було просто неможливо. А як починався бій, як гори дрожали від безнастанних вибухів гарматніх ядер, що косили старі ліси, гейби траву та переривали замерзлу землю разом з людьми, тоді бідні вояки готові були заховатися хочби в мишачу дірку.

Подих грізної-невмолимої смерти розвівався з димами вибухів скрізь, в кожний закуток. Таких хвиль найбільше боялося військо і дрожало на згадку про них.

Стрільці з своїм телятком, яке годували і держали в таємниці, перед кожним новим боєм тихцем утікали з боєвої лінії, брали перед се-

бе телятко і гонили далеко від фронту, в запілля. На питання мадярської сторожі куди вони йдуть, стрільці показували на теля і на горло своє, мовляв, ведуть в найблище село до обозу зарізати на мясо для своєї сотні. Мадяри пропускали. І стрільці справді йшли в найблище село та росказували кожному, хто питав, що вони ведуть теля зарізати все в найблище село. За той час на фронті минала небезпека і вони иншою дорогою вели своє теля назад на фронт, мовляв, ведуть від обозу на фронт на мясо для сотні. Ця хитра ґрупка цілими місяцями водилася з телям, від осені, аж до весни. І аж тоді, як з теляти виросла таки добра телиця і з нею було важко тягатися, довелося хитрунам зректися її. Несвідома худобина врятувала нераз життя пятьом молодим, надійним хлопцям.

Кожний думав про себе і кожний мріяв якнебудь вирватися з заклятого перстеня смерти. Але біда, що тих "кожних" були тисячі на малому просторі і годі було всім крутити. Тому здавалися люди на "божу волю", терпіли, надіялися, хоч надія була дуже слаба. Надіятися можна було тільки на ранення, але старша сестра ранення — смерть, була блища всім. І свідомість цеї близоти робила з людий опущених - байдужних підвдикунів, невмиваних, брудних, закурених і злих. Нелюдські терпіння доводили вояка до того, що він ненавидів себе, своїх товаришів, цілий світ. Замісць щирого-лагідного слова була все лайка, замісць тихих-рідних розмов лунала буря прокльонів, сварок. Тільки раз, в одну морозну карпатську

ніч, забулися ті нещасні діти кровавого бога і мовчки слухали оповідання старого ополченця Матвія Шавали. Тоді цілу ніч просиділи вони біля нього і не зводили з нього своїх запухлих-червоних очий.

Хто такий Матвій Шавала? Уявіть собі людину високого росту, суху, з рясними зморщками на жовтому обличчі, з русявою бородою і ясними-чесними очима. Як дивишся в його обличчя, то мимоволі призадумуєшся. Є в ньому щось жалісне, тяжке, то, що найлютіщу людину заспокоює. За цілий час страшного життя в Карпатах, ніхто ніколи не крикнув на Шавалу, ніхто не закляв йому, але ніхто не чув прокльонів й від нього. Вояки звали його "божим чоловіком", бо він був такий смирний та тихий, як та дитина, якій обіцяли подарунок за спокій.

Говорив Матвій дуже мало. Все думав, все мовчав. Від людий не бокував, сидів між ними, видавалося слухав їх лайок і сороміцьких розмов, і тільки в ряди-годи являлася зпід його русявої бороди легка-коротка усмішка. Що йому сказали, він виконував і виконував совісно, незвичайно точно. Всеж таки і він не хотів вмирати. Підчас бою ховав Матвій свою голову в землю так само, як й його товариші, за це стріляв в небо густо, безнастанно.

Ще одну прикмету мало його жовте, зївяле обличчя. Воно було розрисоване темносиніми плямами, що розсіялися по щоках, по носі. Були дрібні, як мак і були подовгасті та круглі. Від них обличчя Матвія виглядало гейби вічно замазане болотом. Як бувало питали його, від

чого ці плями, Матвій тільки махав рукою і сухо-поважно відповідав:

— Багато говорити, а мало слухати...

Ходив згорблений, але так, що тільки частина плечий горбилася і виглядав Матвій, як переломаний вершок всохлого дуба. Бо високий був Шавала, вищий за всіх, хоч сухий. Знали всі, що він з долинського повіту, що є в нього жінка й діти дорослі, та що він дуже сумує за ними. Це можна було пізнати по тому, як жалісно дивився Матвій на тих вояків инших народностей, що одержували з глибини монархії почту. Він довго дивився на таких щасливців, потім обережно підходив до них, примощувався і своїми добрими очима слідкував за тим, хто мовчки читав листа. Видавалося, що Матвій радів чужою радістю і хотів, щоб та радість перейшла хоч частинно на нього. Ціла Галичина була занята російською армією і Шавала нераз дивлячись на галицький бік тяжко зітхав.

У муравлиську нещасних живих створінь в синьо-сивавих одіннях, (тих бувших людий), постать Матвія гостро виділялася. Своєю замкнутістю, невимушеною повагою і жалісним — добрим обличчям з русявою бородою, він виглядав на добрячого батька, що трівожиться долею своїх нещасних дітий і не може допомогти їм. Нераз, як Матвієві довелося бачити передвчасну смерть свого товариша, що замерз ночею під стрункою ялицею або лежав на білому снігу з продіравленою головою, він закривав обличчя широкими-чорними долонями і відвертався. Всі вояки звикли так до смерти, що могли їсти хліб замочений в крові убитого,

а Матвій не міг. Він після кожного бою відходив подальше лінії і повертав аж тоді, як санітарі забрали убитих і ранених. Дивний, предивний Матвій! "Божий чоловічок" загнаний залізним пястуком грізного і кровавого бога в пекло людського життя.

Був день 27. лютого 1915 року. Цей день істнував в календарях цілого світа, в життю людий земської кулі, скрізь, де жили і думали люди, але на бескидському фронті його не було. Подумайте тільки — згинув день, пропав! В цілому світі він був, на Бескиді не було. В календарях його зазначували, а на високих верхах він не істнував. Пропав день, пропав безповоротно.

Такі випадки не рідкі на війні. Люди не тільки тратять рахубу днів, але й тижнів, місяців. Затягнені в бій, вони робляться живими автоматами, тратять над собою контролю, гинуть їх бажання, ідеали, мрії. Думки звужуються до одної — неясної, що міститься в короткому слові: жити. В голові витворюється такий-же хаос, як і в їх окруженню. Людина зливається своїм орґанізмом з полохливими вистрілами рушниць, з вибухами гармат, з стонами і криками. І коли людина робиться в війні скаженим звіром, коли стає неподібна до себе, то цьому не винувата вона. Вона безпомічна-жалюгідна комашка. Вона соломинка, яку крутить вир кровавої повіні. Убивання людий, братів по крові й кости, це півсвідомі вчинки, це страшний-живий сон, в якому не істнує ані милосердя, ані повна свідомість, ані маленька згадка про мирне минуле. Бо хіба-ж

оті вояки родилися безсердечними різунами? Мало хто з тих сотень тисяч вбив або скалічив когобудь в свойому життю. Деякі бувало не могли дивитися на кров з тварини. А на війні вони стріляють живих людий так само, як воробців. Вбивають гострі штики в груди людий так звичайно, якби ті люди були мішками з піском. І після бою зачорнілі, півбожевільні обличчя приходять до себе. Думка повільно втихає, входить в давню стежину свою. І люди дивуються самі собі, своїм вчинкам. Вони видовбують з своєї півсвідомости, з страшного сну, який недавно пережили, туманні спогади того, що зробили. Неприємні картини пробитих штиками, прошитих кулями людий — мучать їх.

— За що-ж я вбив його? Може в нього жінка й діти? Він-же нічого не зробив злого мені...

І тоді дивуються, що істнував день, що проминув він і вони не бачили його, хоч жили під покривалом його.

Так було і 27. лютого 1915 року. Карпатські гори замінилися в сніговий ураґан, що вив стоголосами по нетрях, по полонинах. Метало снігом у всі боки, ломило старі ялиці, як бадилля соняшників. Сила силенна ота гірська заметіль.

В пятій ранком сказали йти вперед. Вітер-силач пронизував всіх наскрізь, завівав снігами, кидав всіми. І тяжким зітханням та ще тящим прокльоном почався той день.

Старшини бігали та накликували одягати білі плащі. І всі зрозуміли, що треба буде на-

ступати. Білі плащі одівали вояки тільки тоді, як треба було підсуватися до "ворога". Біла матерія плаща зливалася з білим снігом і людий тяжко було запримітити.

Кожний дзеленькаючи зубами від холоду, натягав на себе помятий плащ і грів парою з уст руки. Перекидалися лайкою вояки, инші коротко висказували свій настрій:

— Не одного з нас дідько вхопить. Може більше не побачимося вже в оцих смерекових будах. А щоб попухли вони, як мають нас гнати на заріз...

— Ну, виходьте!

Це відомий голос старшини. Голос насильний, дрожачий, як і в рядових вояків. Старшину ненавидять вояки, старшина вояків і ще вищих від себе. Бо й старшина людина, був колись людиною, а зараз — як всі... Грошей має більше? Нехай! Нехай платить грубі тисячі, щоб врятуватися від смерти або від цього життя на Бескиді. Нічого не поможе. Гроші мають свою силу там, де покров смерти далеко.

Рушили всі, на погляд ніби байдужі. Але в кожного вертіла мозок одна думка: там, на другому збочу гори — "ворог". Там готові рушниці, гармати, бомби.

Заметіль така густа та скажена, що на два кроки не видко. Снігом бють морозні хвилі вітру в очі, сніг зривають вони з землі і гейби пяні роскидають без найменшого порядку на всі боки. Люди стрягнуть по пояс в снігах, з трудом витягають ноги, соплять зіпрілі, а дихати нічим. Сніг і сніг і сніг...

Глянеш на право — білий сніг — заметіль. Глянеш на ліво — це саме. Ледво-ледво добачуєш товариша, що пробивається недалеко вперед. Де починається земля а де повітря, де дерева а де люди — годі пізнати.

Зі збоча гори сходили довго, видавалося пів дня. В яру відпочивали, ждали на відсталих. І знову пробігали старшини та накликували. Цілий довгий - безконечний ряд білих постатів губився серед метелиці, що буяла скажено навіть в глибокому яру. І тим темним — розбурханим світом рушили далі, під гору, на зустріч своїй смерті, ранам, мукам.

Руками й ногами дряпалися, підпирались рушницями, падали, піднімались і знову лізли. Повільно, причаєно, з запертим віддихом. То приставали, то знову рушали. А метелиця ще лютіще вила-завивала, якби боролася з цими нещасними людьми, що наперекір її силі пруться вперед.

Всі знали, що ось-ось зустрінуться з подихом смерти, який міцніший від буйного морозного вітру. Чия черга сьогодня? Ніхто не знав, але кожний думав, що не його.

Йшли довго, дуже довго і дивувалися, чому "ворога" немає. Може утік, може заховався в село від цього пекла?

Але ні! Ось перед очима замаячіло щось в сніговому тумані. Щось глухо грюкнуло, раз, другий, третій. Вітер надніс урваний крик, але зараз-же розірвав його на тисячу частин, завив зловіщо і помчався в безвісти.

— Швидче, швидче! — хрипів хтось з боку.

Так, це мабуть була передня сторожа, що

побачила наступаючого “ворога”, вистрілила декілька разів і утікла до своїх. Там, впереді, готуються вже приймати гостий...

Задихані, зіпрілі вояки намагалися бігти, але падали і хвилинку відпочивали. Потім зривалися і знову йшли. Рушниці обняті обома руками, як обнімає мати дитину, бо годі держати холодне залізо в руках.

— Швидче, швидче!... — знов хрипів знайомий голос в сніговій пітьмі.

Матвій Шавала йшов, як всі в рідкому ряді і невеселі думи мучили його. Він згадав, що на його хаті в рідному селі певно вітер порозшивав сніпки і сніг мете в стіни і нікому накрити хату, бо стара жінка нездужає. Забував він, що йде в горло смерти, в чорну пащу кровавого бога... Він тихо шептав для себе молитву і сам не чув її. Рвав її вітер-силач з собою і рвав цілу душу Матвія Шавали.

— Помилуй мя боже по велицій милости твоїй, якоже ми оставляєм довжникам нашим — амінь...

І Матвій аж пристанув. Він хотів згадати молитву, бо призабув, але в тій хвилі перед ним розступилася заметіль і як-би сонце, що обірвалося з своїх висот, розбилося сліпучим вогнем на всі боки. Разом з вітром застогнала страшна сила, аж земля задрожала. І Матвій впав в глибокий сніг.

Почалася гостинність. Обірвані сонця все частіще розвівали снігову заметіль і сіяли смерть. Це “ворог” кидав з близьких окопів на привітання бомби.

— Швидче, швидче вперед! — хрипів з боку знайомий голос.

— Помилуй мя боже по велицій милости твоїй...

— Швидче... швид... шв...

Губилися оклики в метелиці і грохоті бомб.

Матвій піднісся, хоч добре було лежати йому. Він все ще не міг найти своєї молитви і кидав добрими очима то в право, то в ліво і шукав своїх товаришів. І намагався всіми силами йти вперед, щоб не залишитися з заду. Його дряхлі-старі груди задихалися, важко було дихати, йти.

— Шв... Швид... че-че...

—...лицій милости твоїй...

— Ой!

Це найблищий товариш Матвія з правого боку впав. Хто він — не знати в цій пітьмі.

—...милуй мя господи...

Вояки почали падати ненадійно, густо. Йшли і падали, а инші думали, що це з утоми. На білих складках плаща і на снігу являлися пятна червоної крови, але метелиця розносила ці пятна на всі боки, завівала і білі плащі і вбиті людські тіла під ними.

Вже не йшли білі постаті далі. Вони позанурювалися в сніг і годі було пізнати, хто ще живий, а хто вбитий. Однаково прикривала метелиця одних і других.

Всі зрозуміли. Вони близько "ворога". Якби був погідний день, то тяжко було-би так близько дійти. І як-би не було метелиці, то смерть була-би страшніща. А так вона находить ненадійно, таємно. Людина перекотиться

і навіть не счується. Ні свисту куль не чути, ні вистрілів. Щось впереді гуркотить, але-ж це метелиця шибається поміж смереками і виє, скаженіє.

Закостенілими руками брали рушниці і стріляли — грілися. Нікого не бачили перед собою, але стріляли. Стріляли і знов кровавилися, падали мертві. Видавалося, що їх кулі завертала метелиця назад і вони били їх самих.

Стріляли довго, аж цівки топили сніг, що осідав на них. Як довго, ніхто не знав, як не знав також, чи це ранок, чи полудне, чи вечір.

— ...господи, по велицій милости твоїй...

— Бах — бах — ба-а-а-ах!...

— ...че... видче... швидче!...

— Ба-а-ах!

...Вітер позривав сніпки з хати а жінка недужа...

— Бах!

— ...Богородице діво, радуйся обрадуванная...

— Ба-бах! Б-а-а-ах!

...Віють вітри, віють буйні...

...Ой!

Бах — бах — ба-а-ах!

— ...видче... швид... че-че!...

— Господи боже, розсуди нас!...

Бах — цінь — вуййй!...

...І за що, за що?...

...Воліла ти мене мамо в колисці придушити...

Бабавх — бавх!

— Швидче... швидче...

Бах — бах!

...Ррраааа!... ра-а-а-а-а!...

Вітер, як по телеґрафі доносить здовж лінії і забиті снігом обличчя неприродно кривляться та викидають з себе дикий крик.

— Гурра-а-а! Гуррра-а-а! А-а-а-а-а!

Зривалися і бігли. Кожний біг самий, не міг оглядатися. Оклик цей був твором людського божевілля і на хвилину вбивав всі думки в людини. Люди не знали навіть, як піднімаються їх ноги, вони тямили цей один дикий оклик і ревіли, як звірі, заслинювалися, падали поцілені, окрівавлені і ще хрипіли божевільну пісню:

— Гуррраaa! ррраaa... ааaай!...

Хто впав, хто залишився, а хто біг — ніхто не знав. Добігли до високого насипу і як-би нічого не було скочили в глибокий рів. Валялися "ворожі" трупи, застиглі, завіяні свіжим снігом. Під низьким прикриттям смерекових віток в куті окопа лежав обличчям до землі бородатий вояк і кров його топила сніг, ще й пара парувала. Залишилися трупи, "ворог" утік.

Переможці, які цілком не були подібні до них, кулилися в окопі, ховали голови від вітру і мовчки ждали. Час від часу долітали слова.

...Я думав що він так, аж глип — кров...

...Помішалися ми, чи таки впала сила народу? Нема там Петра, Юрка, Василя?

Ніхто не відповідав, навіть не ворохнув головою в той бік. Вибалушений жах насів на всіх. Десь в правому боці хлипав хтось, а може віддихав так важко.

Добре в добутому окопі. Затишніще і смерть менше доступна. Чи менше?

Задудніла земля, застогнала глухо, як смертельно ранена звірюка. І так близько і так далеко.

— Ай-ай-ай-ай — ввбухх!

Це завило в повітрю гарматнє ядро і впало перед окопами. Ополченці перехрестилися в голос.

— Бє все блище — сказав хтось.

— Ай-ай-ай-ай — ба-ба-бавввх!

Ще блище. Переглянулися змучені постаті, якби шукали поради один в одного. Вони знають, що гармати шукають їх і смерть зближається до них.

— Шшіввв — псст!

Рушничні кулі "ворога" шиплять в сніговому насипі над окопами. Новий наступ.

Вояки безрадно куляться ще нище, немилосердно топчуть убитих своїми ногами і держать на поготові рушниці.

— Чів-чів-чів — шт — псст!

— Вогонь!

І понеслося по довгому окопі.

— ... го-о-о-о-нь!

Заллявся клекотом окіп, довгим — безконечним. А білолиця метелиця завила ще грізніще. Нові зойки, крики, прокльони. Нові молитви, кров, смерть.

— Тах-тах — бавх... Бавх!... Бавх...!

— Помилуй мя боже по велицій милости твоїй...

...Ой! Мамо!

Запрацювали рушниці в сніговій пітьмі, закервавився сніг в мокрому окопі, тай заповнився окіп новими мерцями. Раненими і мерцями.

На мерцях ранені, на ранених мерці, на всіх них ще живі вояки, що перебігають в безпечніще місце.

Дуднить земля, якби вогнена куля котилася по ній і блискає перед окопами і стогне і виє і метелиця скавулить. Десь впереді дикий крик, той божевільний крик півсвідомих людий, а у відповідь йому окіп заливається залізним-смертельним реготом.

Та нараз — на правому крилі, якби пів гори всунулося, задудніло скажено, а слідом за цим страшний крик прорізав снігову заметіль.

— Ой! Боже! Ай-ай-ай!...

І заплакав хтось так жалісно, так щиро, як дитина.

...Мамо! Мамо!...

З правого крила сунулися хильцем постаті і кричали, ляментували.

— Вже найшов нас! Бє в окіп! Пропали ми...

Електричною струєю летить ця страшна вістка здовж окопу. І полохливо оглядаються люди на всі боки, надслухують, стріляють. В очах невмолимий жах.

Знов вибух, знов крик, зойки і нові вояки з лівого крила.

— Назад! — кричить хтось.

— Вогонь!... го-о-о-о-нь!... — долітає з права.

Але годі. Не видержує ніхто. Вривається терпець людини-машини. Закостенілі руки хватаються за насип, але зараз-же безвладно опадають назад, закровавлені, пошарпані.

— Шшіввв! — псст!

Шиплять кулі в снігу на насипі. Але здорові вояки стають на ранених і вбитих та вискакують на верх і гинуть в пітьмі.

— ... го-о-о-о-нь!

Та ніхто не слухає. Вогонь втихає, і люди рятуються. Одні падуть поцілені, другі стають на них, як на дерев'яну підставку і вискакують на насип, утікають назад. Падуть-топляться в снігах, просяться в когось, замурзуються кровю. А вітер-силач виє, виє — завиває, аж стогне з пересердя. Сліпить очі, запирає віддих і так хутко та пильно засипує снігом мерців і ранених, що й знаку по них не зостається. Найдуть їх весною, як зазеленіє трава. Найдуть кости білі і не знатимуть чиї вони...

— Братчики, поможіть! В мене жінка й діти...

— Ради Христа-спасителя, не дайте пропасти...

— Брате, подай руку, бо не чую ніг...

— Смерть, смерть... Гину... Мамо рідна!

— Не минайте, рятуйте хто в бога вірує!...

Так просять ранені, але мольби гинуть враз з їх життям. Нікому рятувати їх — кожний думає про себе.

Розбрилися білі постаті по цілому узгіррю. Видається, що вони біжать, бо це з гори. Недавно дряпалися цим самим узгіррям в гору, на зустріч смерти, а зараз утікають назад від смерти. Хоч — хто зна, скільки впало їх сьогодня? Хто зна, скільки заховала метелиця в своїх сніжних вертепах людий? Все одно. Тільки далі, ще далі. В яр, потім на гору, на старе місце...

...— Швидче!... швид... шв...

— ...Спаси і помилуй нас господи...

— ...Не стогни старий, як здохлий кінь, бо все одно чорт тебе вхопить...

— ...радуйся, обрадуванная Маріє...

— Ай-ай-ай — ввбахх!

Це погоня. Бють гармати, але ззаду. Розшматовують присипані снігами тіла убитих і ранених. А може й рушничні вистріли, може летять кулі, та бренять десь у висоті. Тут нічого не чути.

— Ай — бба-а-а-ах!

...видче... швидче!...

— Бодай гепало так тобов, доки житимеш...

Біжать задихані яром і не знають скільки їх. Кожний бачить перед собою одного і чує, що хтось біжить за ним. І більше нічого не знає.

Чим блище до давніх окопів, тим дальше від смерти. І хоч гарматні ядра гудять десь позаду, передні вояки легше віддихають.

Знову дряпалися на узгірря, знову боролися з скаженою метелицею і ніхто не знав, чи то день, чи ніч. Не звертали навіть уваги на це, що вибухи лютують вже в ярі.

Задихані, втомлені до краю доволіклися на старі місця. Прикладами рушниць відкидали сніг зпід смерекових буд і мовчки падали на холодну — замерзлу землю. Але на їх обличчях, що посиніли на вітрі, було вже мале задовілля, таємне, заховане в глибині зболілих вояцьких душ, але було. На якийсь час люди потішали себе самих, що вони залишилися живими. Не завидували, як звичайно, навіть тим, що були ранені, бо вони сердеги не всі дійшли сюди. Або в окопі зосталися, або виснажені після у-

пливу крови впали на узгіррю в сніг і їх задушила метелиця.

Були всі такі втомлені, що не цікавилися навіть хто повернувся, а хто ні. Але кожний знав, що не більше, як половина найшла свою смерть в глибоких снігах.

— Санітарі! Гей, тут ранені!

— Де ті “лапайдухи”, бодай поздихали всі до одного!

Ранені в руки та голови сиділи під будами обризкані власною кровю і постогнуючи ждали на поміч. Деякі голосили придавлено, гейби на похоронах.

Приходили санітарі, перевязували на борзі їх рани та відводили в долину.

Так пропав день 27. лютого 1915 року. Пропав безслідно. Він істнував в календарях цілого світа, його свідомо прожили люди, які жили, а не крутилися у божевіллю війни, але на бескидському фронті його не знали. В людий, які залишилися при життю, цей день став туманною згадкою пекельних-півсвідомих переживань. І на істнування цього дня ніхто в світі не звернув особливої уваги.

Виснажені до краю, зневірені і байдужні до всего, навіть до життя, вояки лежали в своїх смерекових будах і скупо перекидалися словами. Уривками згадували бій, ніби намагалися добути з памяти свої переживання, що видавалися сном. Вяло роспитували про убитих, про ранених, що певно найшли смерть в холодних обняттях грізної метелиці. Підчас бою і у відступі перемішалися всі так, що кожний опинився на холодній землі біля невідомого товари-

ша недолі. Тільки більш видержані молоді стрільці ліниво шлялися здовж рідкої лінії і роспитували за близькими товаришами з своєї сотні. Всі були голодні, перемерзлі до краю, але ніхто не спішився їсти. Фізично й душевно розбиті люди лежали задубілі, ніби покірно ждали на кінцеве вирішення їх долі. Вони були вже не здібні до ніякого руху. Прийшла та хвиля, в якій армія стає армією безборонних, похилених, зруйнованих дідусів, що нікому не шкідливі і готові кожної хвилі на все. Така армія немає вже ніяких надій ні завзяття. Вона тихо і з жалем живе туманними спогадами про колишнє мирне життя.

Але бескидський фронт був тільки малесенькою-дрібною частинкою армії, а кровавий бог війни вмів порадити собі, як слід. Так й тепер. Здовж лінії пронеслася блискавкою коротка вістка:

— Нас заміняє свіжий полк...

Раділи слабою надією ще слабші обличчя, хоч ніхто не знав, чи вістка правдива. Але згодом, як метелиця дещо втихла, заворушились старшини та почали в пітьмі вечера вештатися з своїми лінивими наказами.

— Приготуйтеся хлопці! Підемо на відпочинок...

А як з пітьми почувся тарахкіт зброї нового полку, лінія земетушилася, ожила. Старшини цего полку, (що задихуючись підходив розсіяною масою на верх гори),бігали вже здовж фронту і розглядали в пітьмі окопи, роспитували старшин бескидських недобитків.

Нові люди були теж невеселі, мовчазні. Вони,пригнані сюди силою, займали свої місця з ненавистю, з жахом. Коротко роспитували про недавній бій, про сили "ворога", про життя на цих верхах. Їх тільки вчора привезли з широких угорських пушт і хоч недавно бачили вони мирне життя, всеж таки лихорадка воєнної непевности та невблаганої смерти заволоділа всеціло ними, та вбила думки про инше життя.

Недобитки поплентались в долину. Сходили втоптаною стежкою і часто падаючи, кляли знов на ріжних мовах. Але кожний всеціло находився в полоні мрій про спокійний сон, про відпочинок.

— — — — — — — — — — — —

Матвій Шавала вийшов живий і з цього бою. Але бій потряс ним цілим. Він ніби занімів, стратив мову. Хоч йому дуже щастило, бо довколо нього люди падали від куль один за одним, Матвій був невеселий. Мабуть не радів він й відпочинком. Ще гірше згорбився, ще гірше посумнів. Ніхто незнав, що з ним і ніхто не роспитував. Матвій покинув десь в бою свою рушницю і в цей час йшов тільки з перекиненою торбою через плече, підпираючись здоровим-смерековим дрючком.

Тяжкою і повільною ходою вийшли недобитки на вузку доріжку і подалися нею понад річкою в пітьму ночі. Часами зустрічали вони невеличкі ґрупи вояків, що йшли в напрямі фронту, часами підїздили полеві кухні, що везли для війська теплий обід. Вони питали про число полку, питали куди йдуть оці похилені

людські постаті і старалися довідатись про число жертв. Але відповіді одержували скупі, уривані. Їх хутко минали недоговорюючи початих слів.

Як переходили зруйнований і на швидку наладжений міст, по масі недобитків пролетіла вістка, що їх ведуть в церкву. Кожний знав, що це значить. Найблище село,(себто бувше село), не істнувало. Його зруйнували, спалили "в воєнних цілях". Залишили чомусь тільки церкву. Одну одиноку церкву,що самітно стояла на руїнах бойківського села, як німий свідок людського божевілля і єдина згадка людського спокійного життя. Церква нова, мабуть тільки перед війною збудована, доволі велика. Чому не зруйнували й її? Говорили, що нещасні мешканці села перед своїм виходом, дуже просили не нищити церкви і австрійське командування погодилося на це. Лінія російської армії була далеко, але австрійці спалили ціле село на випадок зближення Росіян, щоби мати повний вид на їх рух та не дати притулку "ворогові" в селі. Хоч "ворог" не дійшов сюди, але село перестало істнувати, а церква стала одиноким притулком фронтових частин. Тут відпочивали недобитки, тут був й малий полевий лазарет, тут й варили в полевих кухнях для війська харчі. Хоч боєва лінія була в віддаленню пятьох кільометрів, на церкву нераз падали "ворожі" гарматні ядра, але звичайно кінчилося на тому, що діравили тільки ґонти. Хрести на трьох вежах давно позлітали а через вікна захристії курилися дими тимчасово збудованих печей.

Бескидських недобитків вели на спочинок теж в цю церкву. Для кровавого бога війни це було незвичайно вигідне місце. Близько до боєвої лінії і нещасних вояків можна було кожної хвилі мати скоро на фронті. По друге, — вони не тверезіли з воєнного чаду і жили далі на такому спочинку своїми буденними терпіннями. Кровавий бог дуже неохочо дозволяє своїм дітям жити хоч-би коротко в селах, де ще є люди, де воскресають спомини мирного життя. Він держить їх своїм залізним пястуком міцно і не випускає поза границі звірського права.

Недобитки доганяли ранених, тих щасливців, що змогли врятуватися від тяжкої смерти серед снігової метелиці. Вони йшли згорблені, і хоч терпіли біль, але в глибині душі відчували мовчазні,(з перевязаними руками й головами), задовілля. Сповнили свій обовязок і вирвуться з пекла.

— А в що ранений? — питали їх.

— В руку. Перебило кість...

— Ти щасливий брате...

— Ет, що це за щастя. А хто-ж буде робити на дітий, як вони ще малі?

— Пішли ти своїх дітей до чортової мами, а дбай про себе...

В нічній темряві полилася безконечна лайка і насмішки. А вітер ставав слабшим, як-би й він змучений цілоденною працею йшов на спочинок.

— Вуйку Матвію! — крикнув молодий стрілець. — А ви що так розбалакалися? Чи не з радости, що йдемо на відпочинок?

Шавала висунув з своїх кістястих плечий голову і повернувся в бік стрільця.

— Не смійся сину з старого, бо це гріх. Думай про тата, про маму...

І він далі сунувся похилений, мовчазний, загорнений в нікому невідомі думки. А стрілець підбіг вперед і напастував когось иншого.

Гурток ополченців підпираючись палицями, йшов боком доріжки і чути було, як тяжко віддихали старі ґруди.

— Война, казали, скінчиться на першого. Пан біг знає, на якого першого... — говорив один.

— Відай на того, як нас не буде — зітхнув другий.

— А знаєте, що я вам скажу? — озвався хрипливий голос з гурту. — Война ця ніколи не скінчиться. А не скінчиться через оцих Українців... Бо то так: нас поставлять в лінію, а отих Українців пішлють вперед дрочити Москаля. Вони, що-ж, молоді хлопці, роздрочать неприятеля, самі втечуть, а ми мусимо битися...

"Українцями" звали старі ополченці молодих галицьких стрільців, що добровільно пішли на війну. Кожний доброволець в ополченців був "Українцем", без огляду якої він народности.

— Та то правда — відповів хтось. — Бо аби то лиш в нас були ті Українці, то ще пів біди. Але-ж Німець має своїх, Москаль своїх, Француз своїх — і всі вони бються. Та хіба через них скінчиться война?

— Видите, то є так — почав поважно пояснювати передній. — Наш найясніщий пан цісар найстарший від всіх монархів. І як починалася война, то всі монархи питалися нашого, чи

дозволяє на войну. А що дуже багато народу наплодилося, тісно всім стало, то наш пан цісар сказав: "бийтеся!" І бються. Але відай тепер перестануть, бо наш монарха видить, що народу впала сила силенна, то й скаже иншим монархам: "гов!" і война скінчиться. Наш найясніщий пан найстарший від всіх і всі його бояться та слухають...

— Та де ота, до дідьчої мами церква, щоб вона згоріла! — кричав злісно молодий голос в пітьмі.

— А дивіться, як гнівить, бога! І хіба бог може бути милосердний? Через отаких і ми терпимо...

— Змилуйся мати божа...

— Паскудний настав світ... Прости їм господи, бо не знають, що чинять...

...Ой там, ой там на горбочку,
Сидить дідько в черепочку...
Господи помилу-у-уйй!...

— Мой, а не гнівико бога, як хочеш жити! — крикнув хтось з ополченців.

Але у відповідь йому почулася сороміцька-буйна пісня, що виривалася з молодих-змучених грудей десь впереді і плювала на все, вбивала безнадійність, сціпеніння молодих душ.

Увійшли в бувше село. На білому снігу видніли здовж доріжки над потоком тільки чорні згарища, як замерзлі, застиглі вояки на побоєвищі. До недавна жили тут люди, а зараз — одна сумна пустиня. Ще сумніще та страшніще в цій пустині, як в боєвій лінії. Бо в вогні люди гинуть нечайно. Прийдуть в дикі ліси, в пусті полонини і вмирають. А тут цвіло довгі де-

сятиліття життя і нараз — вмерло. Як-би не оті понурі згарища, то й не догадався-б ніхто, що ще перед місяцем було в цій ярузі село, бігали діти, ходили мовчазні-бліді жінки. Та ще, ніби на сміх, кровавий бог залишив серед цеї руїни — церкву. Чи й тут руководилися діти цього бога заплюгавленим християнським гріхом? Не боялися нищити кількасот бідних хатин, пускати з димом останній добробут нещасного бойка, руйнувати життя сотням невинних жінок, дітий й чоловіків, що пішли в поневірку та на певну смерть від тифу й холєри по брудних-нужденних бараках, — а залишати церкву, німу-бездушну деревляну будівлю — невже це оправдання себе перед тим дивним богом в небесних висотах? Безпомічний той бог, якому моляться обі воюючі армії і кожна просить на своїй мові побити противника і кожна самопевно виписала на своїх прапорах "З нами Бог".

І всетаки немає пощади ні для одних, ні других. По давній привичці моляться, взивають ізза далеких хмар порятунку, але замісць нього сиплеться градом смертоносний-шрапнельний вогонь.

— — — — — — — — — — — — — —

Зачорніла перед ними церква-сирота. Тяжке зітхання вирвалося з старих грудий ополченців. Підходили довгою-нефоремною масою.

— Слава тобі господи — шептали.

Деякі хрестилися, инші мовчали або перекидалися короткими словами про спокійну-майбутню ніч.

Під церквою стояло декілька полевих кухонь, що з невеличких коминів викидали густі

іскри. Біля них снувалися темні постаті кухарів, а з боку чорніла збита з розвалин бойківських хат стайня для коней. Кілька підвод з високими будами виглядали, гей-би покулені постаті. В цій країні спустошіння кожний кущ, кожне дерево пригадували собою страхіття війни. Людська думка закаменіла у воєнному божевіллю і працювала в одному напрямку.

Біля церкви зупинили всіх. Старшини зайшли в середину а вояки тупкали ногами, инші товпилися біля кухонь, грілися. Приємно лоскотав їдкий дим і близкість вогню. До омління мучив запах вечері, що кипіла у великих казанах.

— А що наварили хлопці?

— Чорта лисого!

— Ей, як-би ви знали, як ми набідилися сьогодня...

— Я вже забув, коли їв...

— Не журися, напхаєшся...

— Та я до тебе, як до чоловіка, а ти, вибачайте за слово, свиня...

— Не каркайте над головою! Відступіться! На вечеру мащений риж!

— Мой!

— А чого-ж не ведуть перед той престол?

— Аллилилуя, аллилилу-у-у-я...

— Тихо ти!

— Та він був дячком колись...

Товпилися, жартували і тулилися біля кухонь. Инші підбігали втоптаною стежкою та гріли замерзлі ноги. І час від часу всі кидали очима на слабо освічені вікна церкви.

— Вже пускає!

Стовпилися біля дверий. Повільно заходили крізь низький-деревляний ґанок.

— Не пхайтеся, кождий зайде...

— Ая, ти будеш хиріти на хорах, а я буду зубами кланцати під порогом...

— Пішов до дітьчої мами!

— Дім божий хлопці! Майте розум...

Важкий дух сплісніло соломи і чогось неясного - вонючого вдарило всіх нічліжників. Церква давно стратила душний запах кадила, ростопленого масла з бойківських голов і диму з свічок. Цей питомий запах селянської церкви вбив піт брудних вояцьких тіл, мокра долівка і брудне-перегниле сіно, що тягалося за ногами по цілій церкві. На бічних вівтарях не було вже й знаку з поставників та дрібних образів. На них все вилежувалися старшини, бо престоли були сухі і подальше дверий. Тільки одні образи на головному вівтарі пригадували всім церкву. Позатим — вона була брудною й вонючою, до того холодною шопою.

Райські двері щільно зачинені, але крізь їх золочену різьбу пробивалося слабе-жовте світло. Там і в захристії, росташувалася "перша санітарна поміч".

Старшини стояли по середині церкви і старалися за порядок, бо вояки справді мало не билися за місця. Найбільше тиснулося біля вузких сходів, що вели на хори. Це було найкраще місце. Сухо і затишно. Звичайно, молоді стрільці виходили переможцями і хутко на хорах загомоніли їх голоси. Ополченці тиснулися під стінами на долині, захвачуючи сухше

сіно. Инші байдужно присідали і не рухаючись, сиділи скулені в двоє.

На краях двох бічних вівтарів мерехтіли грубі-білі свічки.

Церква наповнилася людьми й гомоном та виглядала на підземну-велику печеру.

Спершу було холодно, але згодом люди забули про це і раділи затишному притулкові. В порівнанню з смерековими будами на фронті, цей притулок був справжнім раєм.

Сварилися, кричали, деякі з молодих поривалися навіть до бійки. А все за вигідніщі місця. Молодь цілком забувала на перестороги старих ополченців і лаялася так-же само, як й на фронті. Бо лайка стала необхідною буденщиною. Хто не лається, тому тяще на замученій душі.

— Виходьте по вечеру!

І по цілій церкві піднявся гармідер, задзеленькала бляшана - вояцька посудина. Хто хутче вибіг, той ставав біля кухні під церквою, за ним — довгим рядом инші і нетерпеливо ждали своєї черги. Ряд посувався повільно і за той час вояки перекидалися словами про добру вечеру, про спокійну ніч і про це, що довго їх тут не будуть держати. Поженуть знову на фронт.

Як підходили до кухні, то ласкавими-підлесливими словами старалися зворушити серце кухаря і одержати більшу пайку рижу. І це часто помагало, хоч слова були нераз на шкоду свого товариша. Передній просить кухаря докинути, жаліється на голод, на пережитий бій.

— Відки-ж я тобі дам? — грубо відсварюється кухар. — Для инших не стане. Ну, йди!

— То хоч пів ложки...

І задній вояк з нетерплячки кричить на переднього товариша:

— От чоловік, пожалься боже! І бачить, що не можна, а пхається. Дай й другим повечеряти, кожний однаково хоче жерти...

Але як прийде на нього черга, то все таки не втерпить і тихцем попросить:

— Краяне, докинь братку!... Бігме боже два дні кришки в роті не мав...

А як повертали на свої місця в церкві, то сідали під стінами, опирали на зложених колінах посудину і обережно, старанно їли. Повільно, щоб на довше стало. І як-би стороння людина дивилася на ті нещасні постаті, що їли тяжко заслужену вечеру, то певно росплакалась-би. Бо обличчя всіх були такі жалісні, такі повні болю й терпінь! Жували вони їду і відбивали на собі всі терпіння потоптаних людських душ. Ніхто ніколи не зможе описати тих безнадійних облич, бо людська мова немає таких слів. Тільки чутливе серце вміє відчути страшний жаль і біль на їх вид.

Ополченці перед вечерою хрестилися і їли без шапок, молоді стрільці в шапках і без хрестів. Перекидалися словами і їли теж обережно, повільно, як-би хотіли, щоби вечера ніколи не кінчилася.

Матвій Шавала примостився в кутику хорів. За це місце він не рвався, але молоді стрільці не сміли прогнати його, як він прийшов до них. Вони навіть посунулися і зробили йому місце.

За вечерою не спішився. Як всі зійшли з хорів, він неподвижно сидів опертий на холодну стіну і думки його були чорніщі ночі. Всі сили напружував, щоби не думати про сучасність, про Бескид, бій, ранених, убитих. Дзвонив з холоду зубами, а голова горіла. Тихо, як-би скрадаючись перед иншими, встав і глянув з високих хорів на долину. Не чув гармідеру, ні сварок. Добрими очима прорізував церковні присмерки і не зводив їх з головного престола. Зітхнув так тяжко, як-би його щось заболіло. І згинаючи свою високу-суху постать — зійшов в долину.

Ніхто не звернув навіть уваги, як Матвій підійшов до райських дверий і в сутінках прикляк та тричі поцілував заболочений поріг. Поцілував і не піднімав голови. Лежав скулений, як в морозний день під смерекою на Бескиді. І молився тихо, тільки для себе. Молитвою, новою, молитвою зболілої, розбитої душі.

— Боже на небесіх розсуди нас! Коли ти великий і могутній, то чому дивишся на все це? Храм твій заболочений, храм твій в крові... А ти боже мовчиш...

... Прости мені, бо я вже не знаю, що чиню.... Де спаситель Христос, де Христос?... Христос?...

— Хри-сстоссс?...

Це слово вирвалося з засохлих грудий Матвія всім болем, всім терпінням. Він бив головою в заболочений поріг, як-би домагався відповіді. Був безрадний, хотів знати, хотів почути дужий голос бога. Віра його кипіла в хаосі думок, як кипів він самий сьогодня на бескидських полонинах серед метелиці снігу й смерти. Не вмів найти ліку на пекучий біль, що згинав його в двоє, що душив його в запалих грудях. Він вірив ще в Христа. Того доброго Христа, що проганяв з святині мошенників-купців, що не цурався бідних, що проповідував мир на землі. І він шукав Христа.

— Де Христос? Де Христос-спаситель?...

І в безтямі товк головою в поріг.

А в церкві нараз запанував мертвецький спокій. З хорів поплила тиха, ледво чутна пісня.

...Віічная па-а-а-амя-я-я-ть...

Ополченці вставали і хилили нечесані голови на груди. І дрожали з холоду та зворушення їх закостенілі тіла і з очей невимушено котилися сльози. Старими, розбитими голосами тягнули сумну пісню і пісня росла, розривала їх зболілі серця.

...Віічная па-а-а-амя-я-я-ть...
Віічна-я па-а-а-а — —
а-а-а —
а-а-а-а-амя-я-я-ять...

В друге потягнулося чорним болем з хорів.

...Віічная па-а-а-амя-я-я-ть...

Це стрільці поминали поляглих в сьогодняшному бою товаришів.

Снувалася пісня в присмерках церкви і заглядала в кожний куточок, в кожну найменшу щілину.

З бічних дверий головного вівтаря вийшла біла постать санітарки і застигла біля одвірка. Біля неї санітарі і легко ранені з перевязаними головами й руками. Всі простоволосі, похилені.

...Віічная па-а-а-а-а-мять...
Віічная па-а-а-а — —
а-а-а —
а-а-а-амя-я-я-ять...

Це не пісня, це вітер дужий, скажений. Вривається пекучим болем в груди і гне сірі вояцькі постаті до землі, до заболоченої долівки. Окрівавлені, забруднені душі — в густе болото, щоб задушити останній віддих споганених людий!

... — Де Христос? Де Христос-спаситель?!...

...Віічная па-а-а-амя-я-ять...

Матвій підняв голову і вдивився в темні хори, з яких ще плила чорна смуга болючих слів і тонів. Але хори здавалися далеко, дуже далеко. Пісня роспливалася по цілій церкві і він не знав, де ловити її.

...Віічная па-а-а-а-а-мять...
Віічная па-а-а-а — —
а-а-а —
а-а-а-амя-я-я-ять...

Затихли скорбні звуки і церква заніміла. Ніхто навіть не ворохнувся. Тільки десь за райськими дверми завмирав останній звук...

...а-а-а-а-мя-я-я-ять...

І в тій хвилі покотилося в нічній тишині роспучливе ридання. Виривалося ніби з далекої глибини і торгало серце сірих вояцьких постатів. Ще гірше, ще печальніще стало всім.

— Хто плаче?

— Десь в долині...

Від бічних райських дверий кинулися на відгомон ридання. А ридання виривалося ще болючіще з старих грудий Матвія Шавали.

— Чого плачете? Заспокійтеся, бог з вами...

— Банно стало... За серце вхопило — пояснював хтось з гурту.

Сіра вояцька маса зірвалася на ноги і пхалася до вівтаря.

— Що сталося? Вмирає хтось?...

— Ей, ти! Що там таке?

— Тихше холєро мадярська!

Матвій підніс голову і запалими очима глянув на гурт.

— Я не знаю, не знаю...

І знову захлипав. Ховав голову в широкі чорні долоні і дрожав цілий від плачу.

Брудна, жалюгідна санітарка, мабуть найбідніще створіння на фронті, похилилася над Матвієм і ломаною славянською мовою заспокоювала його. Матвій раптово перестав плакати, глянув і довго не зводив з її помятого, передвчасно старого обличчя очий. Санітарка боязко відступила.

— Ти не пречиста? — питав скорбно Матвій.

Всі завмерли в гурті.

— Ти, ти! Я пізнаю! Маріє! Мати сина спасителя! Де Христос? Скажи! Ти знаєш, а я не знаю... — просив на колінах.

З жахом оглянулась санітарка по вояках, а вояки по собі.

— Браття! — звернувся він до всіх. — Я шукаю Христа. Христа-спасителя. Ви не бачили?...

Один з санітарів підійшов до нього і ласкаво промовив.

— Вас болить голова, правда? Зайдіть зі мною, я вам дещо дам. Легше стане...

Але у відповідь Матвій якось безвладно опустив голову й руки і видавалося, зівяв цілий

— Подайте води! — крикнув хтось з гурту.

— Бідний Матвій... — шептали ополченці.

— Щож — стара голова, не видержала...

— Тоє... — і один з них покрутив пальцем по свойому чолі.

— Гой, боже, боже... Тото терпимо...

Ліниво зсунувся з бічного престола зарослий, блідий поручник. За ним й инші старшини почали одягатися.

— Що таке? Чому не спите? — питали.

— З чоловіком припадок пане поручнику...

—Зомлів?

— Ні. Говорить якось дивно...

— Нехай санітарі займуться ним. А ви не кричіть, пора спати.

— Я перекажу...

— Навіть тут не дадуть відпочити — бурмотів поручник і ляг назад на престол. За ним й инші старшини пішли спокійно на спочинок.

Молодий стрілець обережно, по синівськи прикляк біля Матвія і напоїв його холодною водою.

— Тяжко вам вуйку Матвію? Не журіться. Викиньте той дур з голови. Пережиємо якось...

Матвій добрими, заплаканими очима дивився на нього.

— Сину, сину... Коли чую, що серце моє ледви держиться на тонкій шкірочці, то туск розриває старі груди... За що така мука всім нам? — тихо мовив він.

— Не думайте про це вуйку, бо ще гірше стане... — заспокоював стрілець. — Ходіть, приляжете, заснете і забудете...

Він старався допомогти встати Матвієві. І послушно, як дитина, Матвій підвівся на рівні ноги і ніби став якийсь менший, як був давніще. Втер сльози і ніс, потер рукою чоло тай здрігнувся цілим тілом.

— Старий, незвичний... — якось несміливо оправдувався перед всіми. — Ви простіть браття, що якось так... ну, гей-би дитина... Кажуть, чоловік на старість знов стає дитиною... Але я трошки то... Ну в голову вдарило... Серце запекло і ніби обірвалося... Молився я, бо це дім божий...І то...в голову пішло, не спамятався... Ви простіть браття... Серце запекло...

— Нічого Матвію, буває...

— Не варта так брати собі до серця...

— Всім нам гірко, але божа воля...

Гурт сміливіще почав розраджувати Матвія.

— Знаєте, почав я молитися отут — роскасував він далі. — Не тямлю, як саме молився, але забув де я. Перед очима став сьогодняш-

ний бій, кров, сніг, смерть... І я тяжко згрішив. Чорний дух увійшов в мене на цьому святому місци і я почав думати, що нема бога. Вмер бог, застрілили його, убили. Тяжко згрішив... Бо як-би був бог, думав я, то чи-ж міг-би він дивитися на ці людські муки? Але Христос наш спаситель є десь, правда? Христос-спаситель є... І я не знав, де він... Отакі думки насуває чорний дух, що опутує чоловіка не знати як і чому... Згрішив я тяжко... Спамятався якось...

— Це Матвію на кожного находить в таку годину. Чоловік, як худобина отут, ні бе ні ме... — озвався один з ополченців.

— Що скажуть — робимо. Бог ласкавий... А не може-ж чоловік без гріха бути...

— Ріжні думки находять в такий час...

— Та ще як туск вхопить...

— Від туску й амінь може бути, гірше, як від кулі...

— Але ви не журіться... Якось буде. Кому призначено вмерти, той вмре...

— Чоловік ще не вродиться, а вже написано йому як і що...

— Сила божа...

— Не вмерли на постели, то вмремо в снігах. Смерть скрізь однакова. Як кому...

Матвій похилив голову і сумно потакував на розмови своїх товаришів. Але мабуть не розумів їх, не слухав.

Двох стрільців взяли його за руки.

— Ходіть вуйку... Ляжете і забудете. Ми молоді, ще й не жили, а не журимося. Нехай кури журяться, а ми...

— Та правда... — зітхнув Матвій і повинувався стрільцям.

Повільно пішли на хори.

В церкві зашуміли. Півголосом росказували собі покурюючи вонючий-грубий тютюн перемішаний з дубовим листям. Кожний инакше пояснював недавний випадок з Матвієм і кожний думав про него.

Розбрилися по цілій церкві і лягали закутуючись в плащі та вовняні-білі накривала. В церкві ставало ніби холодніще, тому вояки накривалися з головами, щоби власною парою нагріти себе.

Деякі росказували про колишні події, про мирне життя, жінку, дітий, родинні незгоди та преріжні пригоди. Про війну ніхто не згадував. Нещасні постаті переносилися в то життя, яке покинули в бідних сільських хатах і згадуючи його, жили ним.

Деякі видовбували з своєї памяти згадки про подібний випадок, що недавно був з Матвієм. Ніби-то і в їх селі з одним чоловіком було отак. І святили його і хрестили і таки вмер собі. В ночі, в дванайцятій годині, виліз на него чорний кіт і він з страху вмер...

А одного перебігла в опівночі чорна свиня і він зійшов з розуму. Поколотив нечистий.

Росказували і повільно засипляли.

Виснажені, розбиті тіла домагалися спочинку.

Тяжкий сон перемагав.

***

На хорах стрільці заходилися біля Матвія, як біля рідного батька. Їм стало дуже жаль

цього "божого чоловічка", що недавно плакав, як дитина. Мимоволі кожний з них пригадав собі рідного батька, перенісся думками далеко від всіх цих страхіть й терпінь і старався найменшою дрібницею прислужитися старшому товаришові недолі. Одні підстелювали на його леговище своє сіно, другі жертвували навіть власні накривала.

— Ви собі ляжте отут вуйку... Під голову візьміть оце... Не буде вам низько?...

— Поскулюємося довкола вас Матвію і тепло буде нам... Правда?

— Та бо поправді тут найтепліще. На долині тягне від дверий, а на хори йде весь дух...

— Лягайте вуйку, прикрийтеся... Чого журитися? Раз мати родила, раз і вмирати...

— Та хто там збирається вмирати? Матвій пережиють ще нас молодих. Правда Матвію?

Матвій підвів голову і глянув по всіх стрільцях, що скупчилися біля нього. Він ніби шукав чогось на їх марних обличчях. А стрільці не зводили очий з него. Момент прикрої — вичікуючої мовчанки.

З грудий його вирвалося тяжке зітхання і голосом винуватої дитини попросив тихо:

— Загасіть свічку діти...

— Хочете спати?

— Ні. Але нам легше, як не бачимо себе... — відповів з болем.

Стрільці послушно сповнили його бажання і ціла церква вповилася чорною масою ночі. Тільки ізза золочених різьб на райських дверях продиралися слабі проміння свічки.

Ніхто з вояків не гомонів. На долині корчилися бідні людські створіння в четверо, постогнували час від часу а деякі навіть кричали незрозумілі слова крізь сон. Нещасні не мали навіть спокійного сну. Ще десь шепотіли недалеко дверий, але тихо-тихенько, щоб не псувати сну старшинам.

І на хорах деякі вже хропіли. З їх грудий виривалися довгі-переразливі хрипіння, що в глуху північ пригадували чомусь кров і смерть. Так-же самісінько хриплять люди поцілені кулею в гортанку або й груди. Тоді заливає їх кров і вони боряться з нею.

Матвій все ще не лягав. Він сидів опертий на холодну стіну і не бачив, що близько него сидить гурток молодих стрільців, хоч серед церковної пітьми добре відчував їх присутність. На серці було йому тяжко, але десь в найглибшій щілині того пораненого серця жевріло таємне-ласкаве задовілля. Любо було йому, що хтось піклується ним, хтось не спить через него, хтось береже його. Такими рідними дітьми здалися йому ці дрібні-заморені стрілецькі постаті! Він був-би росцілував їх, але боявся викликати новий переполох. Подумали-б, що він, старий Матвій Шавала, зійшов (не дай боже) з розуму.

З розуму? Ах правда, є ще розум... Так, так, розум. В кожного є розум, але який він безпомічний і незначний тут. Навіщо здався цей розум тепер? Тільки на те, щоб влучно стріляти, щоб краще підглянути "ворога" і придумати йому скору смерть.

Розум... Ех, яка гірка іронія! Розум видумав всі смертоносні приладдя, розум заставляє вбивати других людий? Чи розум? Тяжко вгадати. Тут, серед поля смерти, годі знати де починається розум, а де божевілля.

І Матвій почав шукати в своїх мутних думках розуму, як недавно шукав Христа. Йому стало нараз страшно. Нема розуму! Був розум і — нема. Всі стали божевільними, всі зійшли з розуму. А де-ж розум?

— Вуйку Матвію? — почувся шепіт з пітьми.

— Ви спите вуйку?

Матвій збудився з задуми.

— Що кажете?

— Ви не спите?

— Я? Ні, ні... Я не сплю. Не хочеться...

— А ви лягли-б...

— Лягайте діти, я посиджу...

— Та ні, ви засніть і не будуть погані думки лізти в голову...

— Нічого діти, від них не втечеш. Найдуть і в сні... — тихо оправдувався Матвій. — Я оце думав, чи є в нас всіх ще розум?

— Який розум вуйку?

— Ну, розум... Чомусь аж тепер мені прийшло це на думку. Я по собі суджу. Чи є в мене розум? Я-ж ніколи таким не був. Я не любив крови, я не люблю її й сьогодня, а броджу в ній по пояс. Так де-ж мій розум?

— На войні вуйку і розум й серце — нічого. Прошиє куля і чоловік навіть не загикнеться...

— Це правда діти... Ви ще молоді, не зазнали великого горя ні муки. А я, старий, порохнявий цілий, як та дуплава верба. Не пер-

шина мені бачити смерть. Бачив я її з молодих літ, виростав серед неї і вона все обминала мене, хоч я ненавидів її цілим серцем. Я бідний діти, дуже бідний. Серце моє так обкипіло кровю, що на ньому вже кора тверда. А все таки плачу, як дитина...

Матвій замовк. Він схилив голову на сухі груди і в темноті прикушував долішню губу. А перед очима промчалося ціле довге-трудне життя його.

— Кого ви залишили дома вуйку? — питав хтось з стрільців.

Матвій ніби не чув цього питання і продовжав далі своє.

— Я мало зазнав радости в свойому життю. Та ніби про це комусь в голові? Ось всіх нас позганяли сюди, як овець, всіх, не питаючи, що в кого за біль, яке чиє життя, одягли в це сіре одіння, вложили в руки зброю і погнали...

Ось хоч-би я. Відколи тямлю себе, все тяжко понад сили працюю. І все бідую. А на старість ще й така поневірка. За що? Чому? Чоловік має порахований кождий день, не вікже жити йому, а й ці короткі дні вривають йому.

Якось так зроблено то життя, що розум мій не розуміє. Серед мук родиться чоловік, серед мук росте. Виросте і вмре, або його вбють. Закопають в землю і тіло з'їдять хробаки, а хробаків видзьобають пташки, а пташків розірвуть більші птахи, або кіт, а кота вбє також хтось або загине. І то скрізь так. Росте собі травичка. Гарна, зелена. А надійде худобина і спасе її, зірве, а худобину потім заріжуть і з'їдять, а людий вбють або замучать життям.

І так в безконечність. Де початок, а де кінець, я не знаю. Не знаю... Найменча травичка, найменча комашка має свого ворога. І люди теж...

— Це Матвію так було і буде...

— Я знаю, що було і буде. Але чому воно так? Чому не може бути инакше? Я бував в світі і чим більше бачив, тим болючіще ставало. Скрізь, діти, однаково, ніде нема ні щастя, ні радости...

— Де-ж це ви бували вуйку?

— Скрізь бував. Гонило мене життя по широкому світі, як гонить всіх нас сьогодня по цих білих полонинах...

І замовк Матвій. Видавалося, що цілий він занурився в нічну пітьму і росплився в ній, пропав. Пропав з своїм болем, своєю роздвоєною душею і своїми думками. А стрільці теж мовчали. Тільки хрипіння сплячих, що заслинювалися і викрикали щось крізь сон, перериvали мертвецьку тишину. Та по хвилі тяжко зітхнув в пітьмі Матвій і почав росказувати своїм тихим-жалісним голосом. І слова його бреніли, як сумна казка дідуся, хоч були вони правдиві та болісні. Старий ополченець відкрив в нічній темноті, серед поля смерти й крови, свою тиху, нікому незамітну але болючу сторінку життя. Може ніколи ще не росказував він про це так щиро і так докладно. Матвієві груди тяжко задихалися від болю і він хотів позбутися його. Знав, що як виговориться перед кимбудь, то легше стане. Шукав спокою, шукав забуття страшної сучасности. Згадував ціле своє життя і хоч було воно тяжке та болісне, але в порівнанню до сучасности видавало-

ся гарним, спокійним, певним. Тому й переносився Матвій своїми думками в далекі забуті дні.

— Може вмру, діти, може вмру... — почав тихо, — то не кладіть мені хрестика на гробі, щоб ніхто не знав, де спочили старі кости Матвія Шавали. Хрестик є в грудях, а на гробі він зогниє, впаде і пастушки літом спалять на ватрі. І сум більший моїм дітям й жінці бідній буде, що я вмер. А так — най не знають, як не знаю й я про них. Най думають, що тато їх вернеться, що тато їх не вмер. Другий раз вмирати я не хочу... Другий раз не хочу...

— Як то другий раз вуйку? — перервав його мову хтось з стрільців.

— Роскажу вам, то почуєте. Роскажу, як на сповіди, бо це, діти, сповідь моя. Не сьогодня-завтра тарахне кулька або розірве ґраната і пороскидає по смереках старі кости, руки й ноги мої, що й сліду не стане. А хто-ж мене висповідає? Без сповіди вмирати тяжко. Я мовчав, я душив в собі все, але не можу довше. Давить дуже.

— Та ви вуйку все про смерть...

— Ой сину, коли над тобою смерть, то тільки й думаєш про неї. Хіба-ж ми можемо думати про життя? Народ паде, як в жнива пшениця. Сьогодня одні, завтра другі. І так в безконечність... А я думаю собі: пішов-би до сповіди, але — (най бог простить, бо він наймудріщий з нас,) я вже не можу сповідатися духовному отцеві. Може це гріх, але й гріх, що ось ми лежимо тут на святому місці, плюємо на святі дошки і з святих престолів поробили

постелі. Тай ще таке: вивели людий битися, різати себе, стріляти, вкорочувати вік один одному. Люди йдуть, бо кажуть, бо мусять. І духовні отці благословлять одних і других. І одні кажуть, що за правду бються і другі кажуть, за правду. Так де-ж та правда? Як йшли ми в оці Карпати, то служби божі правили нам, то свяченою водою кропили і нас й наші рушниці. І казали, що "бог нам допоможе". А таке робили й з тими, що ось там, по другому боці лінії. Христос казав "не убий", а нам кажуть "убий, бог помагає". Ми бємо, бо нам наказують і молимося, бо вміємо найліпше молитися. Як біда, то кождий молиться, кождий взиває бога на поміч. І худобина, як примикає вечером очі, то молиться по свойому. Зітхне і молиться тихо...

Замовк Матвій, не озивалися й стрільці. Ніби поснули всі.

— Ви спите діти? — перервав мовчанку Матвій.

— Ні, ні, ви говоріть!...

— Вибачте мені, що мучу вас. Ви заснули-б.

— Заснемо, ви вуйку говоріть...

— Якісь ви такі рідні мені, як ніколи. Гейби я з вами проживав цілі літа. Такі ви добрі для старого...

— Ми молоді вуйку, нам пів біди, а вам тяще все це...

— Правда. Але — смерть нікому не мила. А мені чомусь здається, що я скоро вмру. Вмру тихо, що й ніхто не догляне. Сніги завіють і мене і кров мою... Ви не дивуйтеся старому. Я так собі надумав і так най буде. А сповідь

свою скажу. Скажу вірно та щирим серцем. А ви не дивуйтеся...

— Та чого вуйку дивуватися?...

— За пошанівок, за гонор до старого, непотрібного Матвія Шавали, най вас куля минає, бо ви ще молоді всі. А я — дуплава, порохнява верба. Як поцілить куля, то піде так в тіло, як в перегнилу дошку... Все одно...

Я, діти, мало зазнав радости. Від маленького, по нинішний день сумно мені. Дуже якось забило мене життя. Темний я дуже, не вмію й нумера прочитати. А це все одно нині, що худобина. Я був в світі, був скрізь і знаю, що такий чоловік у вічній поневірці. Поштуркується ним кождий. Бо темний. Слова не вміє сказати. Ніхто не оборонить його, бо кождий за себе дбає. Світ широкий і ще ширша біда темному чоловікові.

Мами я не запамятав. Не знаю, що таке мама. Бачив в других і тяжко було дивитися. Як було мені 12 літ, то й тато покинув мене а я лишився в бідній хатині самий. Наймали люди, наймали й в дворі. Спав в кінських жолубах, жив бараболею і форналював. А сила в мене була. Ви не дивіться тепер на мене. Я вже дуплава верба, а колись я був, як дуб. Вдарю бувало кулаком по столі і росколеться на двоє. Правда, був я тихий, смирний, але бувало, як випю трохи, то всі обходять. Панського коня підносив на своїх плечах.

В форналях росла моя сила, росли й літа мої. А з ними, став й я якийсь буйний та дикий. Колись смирний був, а став страшний. Роспився, шукав бійки, нікого не боявся.

і форналювати не схотів. Побив економа, розбив голову коневи кулаком. Прогнав пан і вернувся я в свою хатину. Господарити не хотів, та й не було на чому. Городець малий, а сам я став до нічого. Почали люди обминати, боятися. Побачив я, що в селі не бути мені і пішов в місто, та й замельдувався на охотника до війська. Було мені тоді 18 літ. Давно-давненько, буде вже тому з 24 роки. Гей-гей! Не було ще вас й на світі, діти...

— І приймили вас Матвію?

— Такого як я? Чому-ж би ні. Ще й поплескали по плечах, похвалили.

"До кавалєрії — кажуть, — хлоп, як дуб". І я пішов...

— То ви служили при кавалєрії?...

— Не вірите? Та ба! Тепер тяжко повірити, бо можна здушити добрим кулаком Матвія Шавалу, як панську білу булку. А колись — гой боже, земля дудніла підо мною...

Перший рік у війську був я ще буйніщий, як в селі. Думав найти спокій, а найшов неволю. А я був дужий та дикий і неволі не терпів. А в війську, самі знаєте — слово старшого святе. Мав я біди чимало. Сидів тижнями замкнений, робив найгіршу роботу за кару і всетаки не піддавався. Утікав, зловили, не били, бо боялися, але морили голодом за ґратами. Так цілий рік. Думав, що розбійником стану.

Але пізніще побував я з полком в чужих краях, приглянувся, як живуть Чехи і Німці. Тай задумався. Дивлюся, люди, як й наші, а якесь життя їх не таке. Хотів пізнати, хотів навчитися, та ба, — темняк, хоч очи вибий.

Ой, тото гірко стало мені. Бувало сяду десь в стайні, як ніхто не бачить і рву чупер на голові і клену себе самого. Бо дурний мій розум пізнав, що на світі не сила потрібна, а розум, ясний розум, як то сонце маєве. Що з того, що я міг на своїх широких плечах піднести цісарського коня, а був дурний? Мала дитина могла одурили мене. Темний чоловік, гірше дитини, бо дитина скаже щось недоладне і не диво. Вона ще дитина. А я, здоровезний медвідь і дурний, як чобіт.

— А чому-ж ви не вчилися вуйку?

— Страх хотів вчитися, пробував. Але не йшло. В голові за багато дуру було. Подивлюся на книжку, на папір, тай видається мені, що ті чорні нумери підскакують, танцюють і сміються з мене. Але почав я жити иншим життям. Побачив, що розумні люди не запиваються, не бються і живуть спокійно, хоч бідно та по людськи. Став й я иншим чоловіком. Притих, переродився. Складав ті дрібні гроші до купи, почав думати про дальші літа. Похвалили мене за це, і ніхто вже не дивився на мене, як на звіра. Матвій Шавала став чоловіком.

Вислужив при війську три роки і забаглося назад в село. Грошиків в мене не було багато, але було. В селі не пізнали мене, дивувалися. А я хатчину свою направив, а я городець почав орати, а я на панському заробляв. Та бо й женитися захотів. Підглянув дівчину собі, тиху та роботящу, не багату на землю, але добру і смирну. І в осені в моїй хатині забреніли цим-

бали і зацигикала скрипка. Матвій Шавала оженився.

За жінкою взяв не багато поля, але вже легше було. Мій городець і її загони і на зиму бараболі для обоїх, ще й продавали. Зажили ми так, що й сказати не можна. Село з дива не виходило. Та як то, та чого то? Був такий розбійник, такий "лєцтий" кальвін, а став чоловіком...

А ми з Марією не спочиваємо. В жнива — на панському лані, в зимі — я багачам по стодолах молочу а вона — багачкам пряде. І кервавицю складали і хатка наша повеселішала. Коровку придбали, та бо й дочечки діждалися. Так минали роки. Гарували, але не нарікали, не гнівили бога, на него всю надію мали.

Та шестого року, як ми побралися, дощі впали, слота велика. Повимакало все в полі, зерно покільчилося на пни. Ні в пана заробити, ні своє зібрати, бо й того свого не багато. А нам вже бог післав й хлопчика. Вродився в саме слотне літо. Круто стало, в довги залізли, корівчині нічого дати і в хату почала тиснутися нужда... Ви спите?

— Ні, ні, не спимо. Та де-ж нам спати тепер...

— Кажу, в хату почала тиснутися нужда. Зажурилися ми обоє. Рятунку для бідного нема. Бився я, бився, нічого не добився. Сила в мене ще була, ой сила силенна. Тільки двайцятьсемий рік добігав мені. Та не було для тої сили роботи. І став я ще більше смирним та прибитим. Сила була в тілі, але кров тиха. Біда й кров тамує.

Та саме в той час почали люди їхати в Америку. Мало їх їхало, але то тут, то там було чути. Казали — великі гроші можна заробити в тій Америці і я подумав: Гей, сила в мене є, молодий я ще, як дубчак, так чому-ж не поїхати? Не знав я, яка та Америка, та де вона. Може й ніколи не чув такого слова. Темний був, що тут дивуватися...

Розвідав я, як і що, тай признався жінці. Плакала дуже, не пускала, але — не було ради. Глянув я на дівчинку, шість літ її, а бідненьке худеньке, тільки шкіра й кости. А в пеленках хлопчик... Не витримав, сказав, що їду. Зароблю грошей і вернуся. Не помогли плачі. Чув я в собі силу, здоровля і думав, що світ цілий переможу, багачем стану. Дуже якось тягнула та Америка, що я й сон втратив.

Зазичився трохи на ґрунт і хатчину, продав останню корівчину, сказав жінці, най пантрується, а сам — торбину на плечі, а в торбину кілька головок чоснику, позиченого хліба і в шматині грудку соли. Попрощався тай пішов...

Тай пі-і-і-шов... Ех!...

Глибоким болем вирвалося з грудий Матвія це "ех". Сказав він його і з жалем і з терпінням. Ніби безнадійно махнув рукою на все, що було в його життю і в уяві перенісся в ті часи, як був дужий та грізний, як орудував силою, з якою думав побороти світ.

— Тай пі-і-і-шов... Ех!

Ніби врізався високий-міцний Матвій вітром в далекі світи, а в очах його палали вогні певної надії на краще. Таким він був колись. Ко-

лись... Тоді, як через плече висіла торбина з чосником, бохонцем хліба і грудкою соли, за ним ридала жінка й діти, а він сміло гнався в світ за очі шукати своєї долі. І не бачив він в той час перед собою ніяких перепон, ніяких труднощів. Що може спинити його смілий хід? Він-же сила, він цісарського коня піднімає на широких плечах! Він працюватиме в тій далекій-незнаній Америці, що робить з бідних багатих, що подвоює денний заробіток золотом.

Америка... Що воно таке? Кажуть за далекими морями, за далекими горами є така земля. І їдуть в ту землю люди з усіх кінців світа, бо там находять долю свою, щастя своє. Там находять лік на довги, на плач голодних дітей, на чорну-мужицьку нужду галицького села. Праця? Що Матвієві праця? Тільки давай і плати, а Матвій руками залізо ломатиме.

Такі думки бушували в голові молодого Матвія, як йшов він великими кроками до міста і не хотів навіть оглянутися на рідне село, в якому покинув найблищих йому. Для їх щастя йшов він в світ за очі і щастя це манило його все далі й далі.

— Я привезу вам долю вашу...

Все це тямить Матвій до сьогодня. Тяжко згадувати, він не хотів-би згадувати, але силою прилітає думка за думкою і пригадує йому кожну найменшу хвилю тих далеких часів. Вже давно не думав він про це, аж ось сьогодня, в нічній пітьмі, на хорах самітної бойківської церкви, серед страшної задухи сотень брудних і змучених вояцьких тіл, Матвій докладно зга-

дує все і старим-дряхлим голосом відчитує свої скромні але болючі переживання недавніх літ.

Ось бачить він себе серед сотень невідомих людий, що спішаться їхати кудись і товпляться на великому залізничому двірці. Чи й вони їдуть по щастя в світ? Матвій не знає. Серце його і радіє і болить. Дужі руки видаються йому маленькими та слабими. Що значить він серед оцих людий? Штовхають його, грубо відпихають, гей-би він, чесний Матвій Шавала, зробив їм щось злого. І як тут жити між ними, коли ніхто з них не подібний навіть на найгіршого чоловіка в його селі?

Великан Матвій загубився серед товпи і душа його скорчилася, як той хробак, що бють його бучком то з переду, то з-заду.

Ще доки їхав потягом по своїй землі, якось не так тяжко було. Сидів в куточку здушений людьми і вдивлявся в кожного, як-би хотів відгадати, хто він такий та куди їде. Ніхто не пробував говорити з ним, тільки пізною ночею якийсь чоловік запитав, куди їде він. Матвій чомусь тяжко зітхнув і ледво чутно відповів:

— В Америку.

І загомоніло кругом нього. Заговорили невідомі люди про далеку Америку, про великі гроші в ній. Хтось голосно росказував, що його знайомий присилає багато грошей і скуповує землю. Другий додав, що за два роки в Америці можна доробитися так, що ціле життя опісля не треба журитися, лиш курити люльку і вигріватися на сонці.

— Америка щастя! Америка для бідних порятунок!

— Їдуть Німці, їдуть Жиди і потім купують нашу землю, а наші люди чомусь мало їдуть...

Від цих слів Матвій відмолоднів. Він знову почув в собі свою силу і радісно усміхнувся. Які всі ці люди дурні! — думав він. Хвалять Америку, а самі не їдуть. Ось він, Матвій Шавала, не боїться. Їде і приїде з щастям. В нього сила, гей, сила за чотирьох! Що може опертися його широким долоням?

Стукають колеса, рівномірно, скучно, а в Матвієвому серці співанка співається. Ой така люба, ой така мила. Колише його щастя, в пелени пеленає, а пелени шовкові, а пелени злотом шиті.

...А-а-а-а-а...
Коти два-а-а
Шурі-бурі обидва-а-а-а...

Це колисанка. Згадується чомусь Матвієві вона. А голос? Ах голос його Марії. Це вона колише малого Митрика...

Любі, дорогі! Тато ваш вже так далеко... Але він для вас їде. Він мчиться вітром нестримним в незнані світи за щастям для вас.

Ждіть його...

...А-а-а-а-а...
Коти два-а-а
...обидва-а-а...

Заколисаний солодкими мріями заснув Матвій в темному куточку ваґону.

Коли приїхав у велике, чуже місто, то обскочили його якісь панки і кожний тягнув до себе. Торгали, як-би хотіли розірвати на двоє.

— Ви в Америку? Ходіть, в нас є все. Поїдете, як пан...

— Не слухайте його! Ходіть зі мною, там вже ваших людий багато.

Одним махом руки міг Матвій перевернути отих влізливих панків, але тут він був маленький, чужий. Покірно, як телятко, пішов за одним з них.

Завели його у набитий людьми будинок, казали платити, показувати паспорт і хвалили Америку. І гірко і радісно витягав Матвій з-за пазухи завязаний вузлик з грішми і причувалося йому жалісне мукання корови, що за оці гроші пішла на заріз до міста. І діти залишилися без ложки молока...

Ночував в довгій і вузкій хаті, набитій людьми. Вечеряв і снідав чосник з хлібом і хліб той їв малесенькими скибками, аби довше був в него, аби пригадував його хатину, жінку, дітий. Кожна кришка видавалася йому сльозою. І як спав на заболоченій долівці між сотнями невідомих людий, то перед очима стояли йому рідні і він міцно тиснув в пазусі синій папірець та паспорт, як-би боявся, що щастя його утіче від нього.

Ранком найшов й своїх людий. Були сумні, були бідні і їхали теж в невідомий світ за щастям. Не багато було їх, бо в той час мало людий з нашого краю їхало в Америку. Але легше було Матвієві з ними. Хоч мало говорив, та за це дивився на них і ставав спокійніщий.

Як повели їх отарою на залізницю, то Матвієві пригадалося військо. Штовхали їх біля кас, писали в реєстри, водили з місця на місце і нахмуреними бровами проводили їх жандарми. Набили в ваґони, торгнув потяг і — помчався.

Проходили дні, проходили ночі. Чоловік на чоловікові лежав. Плакали діти по кутках, прокльони лунали замісць пісень. Не було й хвилинки радости. І Матвій, як усі, скотився перемучений до краю. Ляг на долівку і спав. Спав та не чув навіть, як по його голові ходили чоботами люди, як придавлювали його волосся, топтали його. Кожний терпів, бо кожний мріяв, що буде инакше. Перетерпить тепер, потім не буде.

А як доїхали до моря, то виглядали, гей-би ті мерці, що встали ще раз з могили. І знову отарою загнали їх в довгу шопу, кормили гнилими оселедцями, писали, переписували. Як оглядали Матвія з усіх боків, то чомусь пригадалася йому власна корова, яку продавав недавно Жидові. Жид також само оглядав його корову, як його зараз в цьому приморському місті. І в очі і в зуби, і ноги натискають і тіло щипають. Чого це люди на худобину сходять, Матвій не вмів пояснити собі. І ніде ні одного

привітного слова не почув, тільки так, гей-би він був паршивим конем.

— Обернись!

— Зайди!

— Покажи руки!

— Очі!

— Куди їдеш?

А Матвій бувало більше по людяному обходився з конем...

По кількох днях поневірки, повели їх на пароплав. І йшли всі люди, як на заріз. Смирно та тихо. Зацитькували дітий, стогнали з клунками. Ніби в їх життю сталася якась велика переміна, як вступали на деревляний місток до пароплаву.

Відділили жінок з дітьми, відділили й чоловіків. І грубо та непривітно лунали оклики пароплавної служби.

Матвій попав з иншими у простору кімнату, де довгими рядами стояли ліжка. Ліжка — одно над одним, поверхами, з брудними накривалами. Пароплав цей був призначений для перевозу худоби з Америки, але ним возили й людий до Америки, а вже відти повертався він з худобою. Грязні ліжка прикріплювалися шрубами тільки на час подорожі з Европи, а в американському порті їх відкручували, складали окремо і заганяли худобу.

В кімнаті, де був Матвій, було 50 людий і дух був такий, що годі дихати. Аби не чути душного смороду недавно перевезеної худоби, пароплавна служба посипала дрібним піском долівку.

Виїхали в море. Почалися довгі, тяжкі муки. Люди снувалися в перших днях бліді, виснажені, недужі. Їсти приносили в кожну кімнату, ставили на довгі столи казани з невідомою юшкою, кидали бляшані тарілки і скупо годували. Намагали більше оселедцями. Вечером приносили в цебрі сухарі, але не давали, тільки продавали кожному за гроші або за це, що піде до кухні мити посудину чи оббирати бараболю. Це вже по свойому роспоряджалася пароплавна служба, для якої всі оці подорожні були теж нічим иншим, як худобою. Вони привикли возити худобу і не робили вже ріжниці між людьми.

Як вже допродували сухарі, то висипали з цебра на долівку порох з них, а самі відскакували в бік і дивилися з задоволенням, як голодні, нещасні люди рвалися та бились за цей порох між собою. Служба реготалася до безтями.

Матвій терпів теж голод. Дуже-дуже хотілося йому їсти і він найбільше просиджував в кухні, де помагав робити брудну роботу і за це давали йому більше юшки та сухарів. Здоровля його було міцне і не піддавалося недузі. У вільні хвилі він лежав на свойому долішньому ліжку, чухався за обшивкою, бо надто гризла комашня з пароплавних ліжок і дивився на инших людий, що покотом лежали від недуги. З верхніх ліжок лилося блювотиння і треба було добре заховатися людині на долішньому ліжку, щоби не попасти під цей водопад.

І думав Матвій, що все це так має бути. Він не нарікав, не називав цього мукою. Поневірка,

бо поневірка, це не першина йому. Всі терплять, бо всі хочуть перетерпіти і переїхати в ту казкову, багату країну, де цвіте рідке щастя. Тому покірно зносив і голод і бруд і грубу поведінку служби.

По трьох тижднях тяжкої їзди доїхали до Америки. Живо забилося Матвієве серце. Ось вона! Ось та бажана Америка! Слава тобі господи, слава тобі...

Всіх перевели у велику салю, де біля столиків сиділи за паперами люди і кожного перепитували, з кожним щось списували. Хто не мав знайомих в Америці і немав грошей з собою, тому робили на плечах білою крейдою хреста і пропускали далі. В долині стояло двох здоровезних панків і ділили. Хто без хрестика — на право, хто з хрестиком — на ліво.

Прийшла черга й на Матвія.

— До кого їдеш?

— До Америки — спокійно відповів він.

— Маєш знайомих?

— А мені на що?

— Гроші маєш?

— Ледви стягнувся на дорогу, останню коровину продав.

— А як-же ти будеш жити?

— Ну а руки на що? — здивовано спитав Матвій і показав свої широчезні долоні.

— Йди далі!

Матвій пішов і навіть не почув, як на його плечах нарисували хреста. Зійшов в долину, панок оглянув і потрутив його в ліву кімнату. Здивувався Матвій, як побачив там якусь дівчину, що оперта на стіну плакала. Він хотів

спитати її, чого плаче, але згадав, що може вона не зрозуміє його. І тільки дивився на її плечі, що дрожали від плачу разом з білим хрестом.

Згодом впустили ще кількох в кімнату і Матвій довідався від одного Хорвата, що їх може й не пустять в Америку, бо вони нікого не мають тут.

— Як то? — здивувався Матвій. — А хіба-ж це ще не Америка?

— Америка то Америка, але видиш, що не пускають.

І Матвій зажурився. Він-же їхав, мучився, продав коровину, відібрав дітям молоко і мав-би повернути з нічим? О ні! Цього не буде.

Вечером принесли їсти і потвердили слова Хорвата. Але Матвій все таки не вірив. Хоч не спав ночею, хоч журився, але потішав себе, що він не вернеться. В нього-ж пас в пазусі — світ отворений! Там-же написано, що йому можна йти, куди хоче. Що це вони, дурня з нього роблять?

Ранком прийшло двох панків і один з них сказав, що їх всіх повинні завернути назад. Але найшовся добрий чоловік, який хоче вирятувати їх з біди і бере до себе на роботу. Чи поїдуть вони?

Матвій з Хорватом і двома Молдаванами згодилися без надумання. І їх забрали. Малий панок повів їх за собою, нагодував і передав другому. Той не говорив з ними ні слова, бо не розуміли вони його, тільки завів на залізницю, прилучив до них ще 15 людий, купив білєти і повіз кудись. Матвій не знав куди, але йому було байдуже. Головне — він в Америці

і буде робити, а що і де — дурниця. Робота скрізь однакова, аби робити.

По кількох днях опинився з своїми товаришами у великих лісах. Такі страшні ті ліси, що великий Матвій налякався. Але це тільки першого дня, потім зжився. Ні сіл, ні людий ніяких, окрім кількох дерев'яних хаток-буд, де спали робітники. Дебри, яруги і ліси — а більш нічого.

Почалася праця. Кілька соток робітників виходили ранесенько, до схід сонця з своїх буд і йшли далеко в ліси, де різали дерево. Спершу Матвій виконував тільки одну роботу: підрубував дерево з одного боку сокирою, а за ним йшли инші і підрізували його пилою з другого. Але згодом й його взяли до пили. І він працював по щирості, по своїм силам, аж товариш, високий Швед, лаяв його своєю мовою. Але Матвієві було совісно робити повільно.

Обід привозили їм в казанах на мулах і тутже в лісі обідали вони. Мулами й відвозили побитих деревом робітників. А такі випадки були кожного дня. Кому вломило спадаюче дерево ногу або руку, того відвозили, а кого забило на смерть, того закопували тут-же в кущах.

Прийшла зима, з снігами вище пояса, з морозами. Матвій мерз, але терпів. Він все перетерпів-би, аби тільки заробити. Від ночі до ночі працював і в думці перераховував зароблені гроші на корони. Тільки мучила його журба про рідних. Від них немав він ніякої вістки, а сам не вмів написати про себе листа. І нікого в цих лісах не було, хто написав-би йому. Про-

сив Хорвата, але й той був неграмотний. І Матвій не писав.

Довгі зимові вечері проводили лісні робітники в своїх деревляних будах, що мали в собі тільки довгі нари зроблені з кругляків і застелені смерековими галузками. На цих нарах один коло одного спали робітники і прикривалися своїм лахміттям. По середині буди стояла залізна піч, в якій палили цілу ніч, бо дров було до схочу. Після вечері робітники сідали подальше роспаленої до червоности печі, курили і росказували взаїмно все, що тільки приходило на думку. Байки, сороміцькі історії, спогади з свойого життя, а найбільше говорили про жінок, про дівчат. І реготали і забували про своє собаче життя. Покурюючи, кожний плював і харкав, але не на землю, тільки на роспалену піч і харкотиння шкварчало, шипіло. Та на це ніхто не звертав уваги і нікому було ранком завважити, що ціла піч опльована.

Матвій привчився вже деяких чужих слів і починав розуміти розмови своїх товаришів недолі. Однак в розмові ніколи не брав участи, тільки насильно час від часу посміхався. Спершу насміхалися з його мовчазности, з його побожности. Бо Матвій перед сном молився, а вечерами сидів з боку і думав про своїх дорогих рідних. Неділями він не грав в карти, не пив горілки і з ніким не боровся. З усіх робітників любив його тільки високий Швед. Чомусь Матвій подобався йому і він часто боронив його перед насмішками инших. Хоч сам Швед був головним ватажком у вечірних заба-

вах. Ніхто так не оповідав про жінок, як він. Оповідання його доводили самітних робітників до того, що вони попадали в якийсь дикий захват, хватали один одного, тиснули, щипали і вкінці боролися, як льви. А Швед тільки реготався.

З Матвієм він вже міг порозумітися. То показував йому на здогад руками, то Матвій деякі слова розумів. Біля роботи росказав він Шведові, що в нього є жінка й діти, що він журиться ними і неможе написати до них. Тоді Швед усміхався своїм червоним-поганим обличчям, поплескував Матвія по широких плечах і махаючи рукою ніби казав:

— Не журися брате! Як нас не вхопить чортяка, все буде гаразд...

І Матвій, хоч дущий за нього, почував себе серед цих диких зворів дитиною. Він сліпо вірив Шведові і любив його. А коли хотів довідатися, чи й Швед жонатий, то одержував коротку відповідь: Швед якось злісно усміхався, аж кости в обличчю тріщали, махав рукою і зі злобою чомусь шипів на своїй мові:

— Шатана!...

Незнав Матвій тайни Шведа, тільки бачив, як він після цього скажено робив. Пилив дерево з таким завзяттям, що навіть Матвій задихався.

Як підходила весна, Швед почав підмовляти Матвія, щоб він покинув цю роботу і йшов з ним. Матвій боявся. Куди він піде в цій чужій чужениці? Тут йому добре, гроші заробляє, вже міг-би за них віддати свій довжок дома і купити другу корівчину... Але Швед тіль-

ки сміявся. Він пояснював йому, що є краща робота і більше можна заробити. Щоби Матвій краще зрозумів, Швед пробивав чоботом в снігу діру і показував, що туди треба лізти. Потім брав з вогнища в кущах вистиглий вугіль і теж показував Матвієві. По довгих Шведових поясненнях Матвій зрозумів, що він тягне його до роботи, де копають під землею вугіль. І вкінці рішився. Найблищої суботи Швед пішов з Матвієм до наставника, розплатився і в неділю раненько помандрували лісами на нову роботу.

За кілька днів опинився Матвій з своїм товаришом в невеличкому-брудному містечку, за яким простягалися великі вугільні копальні. Швед відразу найшов своїх земляків і вони приймили його до себе на помешкання, а разом з ним й Матвія. Жили всі в одному будинку, в широкій кімнаті, де було 10 ліжок. На щастя двоє ліжок було вільних, і на них поселився Матвій з Шведом.

Пройшло два дні і Шведа цілими днями не було дома. Вечером він все махав Матвієві, що буде добре і в неділю привів в хату одного з наставників в копальні. Роботу було тяжко одержати, тому Швед взявся на хитрощі. Він через своїх земляків познайомився з одним із наставників і запросив до себе. В Матвія взяв 5 доларів і казав йому тільки потакувати за ним. Самий купив горілки та ковбаси і почалася гостина. Як наставник був на підпитку, Швед почав говорити йому про роботу і ніби непомітно, але так, що наставник бачив, всунув в його кишеню пять доларовий папірець. Розмова пішла глад-

ше. Але Швед впоминався і за Матвія і росказував настивникові, що оба вони вже працювали в копальні і прекрасно з усім ознайомлені.

Добилися торгу. Наставник повинен при найблищій виплаті одержати “на пиво”, а за два дні Швед з Матвієм прийдуть до роботи.

Копальня для Матвія була новим світом. Він боявся її, як вогню, але коли побачив, що тисячі людий працюють там, то й страх пропав. Дивив ся тільки на все, що робить його товариш і робив це саме.

Але не попав Матвій відразу в підземелля. Його з Шведом залишили при праці на дворі. Спершу оправляли вони деревляні підпори, які опісля йшли під землю, потім складали старе залізо і нагружували його. А через тиждень працювали вже оба біля ваґонів.

З копальні вивозили візками запряжені мули вугіль, а робітники висипали його на велику купу. Тут-же проходили жолоби-“скрепери”, що забірали той вугіль черпаками до жолоба-“шута”, звідки вода, пущена в жолобах, гнала його в долину і чистила на залізних сітках-рафах. Сітки були одна над одною, ріжних розмірів. На самій верхній здержувалися великі грудки вугілля, менші падали на нищу сітку, ще менші знову на нищу і так аж до порошку. Разом з вугіллям гнала вода по жолобах й каміння, вивезене з копальні. І коли все це з шумом спадало в долину, там, на роздоріжжі жолобів, де більші груди вугілля йшли в окремий жолоб, а менші в окремий, — сиділи діти від 8—15 років і вибірали з холодної води каміння-“слейт” та кидали його в при-

значений жолоб з боку. Бідних дітей від холодної води боліли руки, дарма, що вони були в рукавицях, але праця вимагала великої уваги і безнастанної роботи. За цілий день одержував такий малий робітник 50 центів і радів, що має роботу, що не пухне на вулиці з голоду. А його здоровля? Кому це в голові?...

Вугілля далі летіло жолобами від цих дітей і з грохотом спадало до великих скринь, під якими стояли готові залізничі ваґони. Робітники потребували відкрити двері цеї скрині і з жолоба гналося стільки вугілля, скільки потрібно. Були ваґони без накриття, звані "ґондолями" і були т. зв. "бакскари". Коли Матвій відкривав двері такого ваґону, то вугілля налітало тільки на одну купу і треба було хутко роскидати його лопатою на оба боки ваґону. Окрім цього доводилося підпихати все нові ваґони і годі було на одну хвилинку відпочити.

Тяжко працював Матвій, але чув в собі силу і не боявся. Складав зароблені гроші, відмовляв собі у всьому і все думав про своїх дорогих в далекому-рідному краю. Нераз находив на нього такий туск, що чорні руки кусав до крови, але терпів, молився тихцем до незнаного бога і вірив, що він помилує його.

Швед працював з ним разом, тільки все більше і більше починав пити. Жалісними, добрими очима дивився Матвій на свого нещасного товариша і нераз готовий був підійти до нього і поцілувати його ясноволосу голову. Бо бачив він і відчував, що в його товариша велике горе на серці. Раз вечером підглянув

він, як Швед вдивлявся на витягнену з кишені заялозену картинку і похилив вяло голову на стіл. Значить — і в нього туск стискав серце. А чого — Матвій не знав.

По шістьох місяцях праці їх розлучили. Шведа забрали в підземелля, а Матвій робив на дворі зі Словаком. А за місяць нестало в живих Матвійового оборонця. Підчас нещастя в копальні він загинув. І Матвій сплакав, як за рідним батьком.

На помешканню було йому погано самому між чужими людьми і він перейшов на друге, між Словаків. Старша мадярська жінка винаймала кілька кімнат і в них було 22 ліжка з брудними накривалами. Однак мешканців було багато більше, як ліжок. Працювали не всі однаково, бо праця в копальні ділилася на 3 зміни. Одні йшли в третій годині після полудня і поверталися в одинайцятій ночею. З ліжок вставали ті, що йшли на другу зміну до пятої години ранком. А треті виходили на роботу в семій рано і повертали в третій після полудня. Так чергувалися зі спанням. Не було одних, спали другі.

Не солодко було Матвієві на цьому помешканню, але кращого він не знав. Словаки хоч тяжко працювали, однак страшенно запивалися горілкою і на кожному кроці лаяли і маму і бога і себе, всіх. “Паленка”, себто горілка, була в них замісць води. Часто попиті билися і різались до крови, а приходила неділя, тоді кожний йшов до церкви, сповідався і свідомий того, що бог відпустив йому всі гріхи, пив далі, окрадав свого товариша, лаявся і бився. Для

Матвія це життя було чуже і він все сумував самий та терпів насмішки, а в неділю йшов з усіми в церкву і щиро до сліз молився за себе, за жінку й діточок, та за своїх запитих товаришів.

Минуло два роки. Матвієве життя не змінилося. Гарував день в день і запрацьовані гроші складав в деревляну скриньку під ліжком, яку замикав на велику колодку. Так робив кожний, бо до банку боявся давати. Часто ріжні спекулянти вмисно закладали приватні банки, набірали в робітників гроші і опісля утікали з ними. Це й зродило велике недовіря до банків, хоч густо-часто пропадали й скриньки з грішми. Але обовязком господині було берегти ці скриньки і крадіжі траплялися рідко.

В копальні виплачували заробітну платню робітникам срібною і золотою монетою і Матвій складаючи це гірко запрацьоване срібло й золото, часто перераховував на австрійські корони і аж дрожав з радости та переляку, що так багато в нього грошей.

До дому все таки не писав. Не вмів і не було кому. Словаки були теж неграмотні. Всі вони, як і Матвій Шавала були темними і покірними рабами найпаршивіщого наставника. Робили понад сили і задоволялися чимбудь. Жили по собачому, жаліли собі доброї ложки страви, хоч не жаліли на горілку. Матвій ріжнився від них тільки одним: не пив і не пускав грошей на пустоту. Але працював так, як вони, корився кожному і молився богові.

В два роки пізніще він найшов одного грамотного Словака. Молив і просив його, щоб

написав йому листа. Згодився навіть купити йому горілки. І в неділю, як Словак добре випив, Матвій диктував:

— "Жоно моя, Марійко моя! І ти дочечко Анничко і ти Митрику сину мій! Кланяюся вам до ніг низенько і пороги цілую хати рідної. Я з ласки пана бога здоровий, чого і вам желаю. Аби хоч на мінутку побачити вас, бо дуже мені прикро тут. Тай за землею банно серцем і душею. Неписав до вас, бо не було кому. Тут чужениця чужа, наших людий не бачу, не чую, а чужі то не свої. Я їх не розумію, а ви ще більше. Роблю, гарую, очі мені вилазять, але славлю господа нашого милосердного, що тримає мене при здоровлю. Думаю про вас, з думки не сходите мені і не знаю, як там вам. Пустіть мені пару слів на пошту, най знаю. Посилаю вам десять доларів в цім листі, а як припишете, пішлю більше. Тай як трохи більше зароблю, то приїду...."

Матвій задивлений кудись перед себе говорив далі свої слова і плакати йому хотілося і з радости і з жалю. А пяний Словак шкрябав пером та й не допитувався нічого. Тільки як Матвій закінчив і спитав, чи вже, то Словак похитав головою і сказав, що жінка про все знатиме. Матвій дав йому десять-доларовий папірець, а Словак на його очах заклеїв і заадресував листа. Самий Матвій не знав куди треба нести цей лист і попросив Словака дати його на почту. Словак ніби не хотів, отягався, та згодом, як Матвій купив йому ще горілки, згодився.

Минали місяці, минув третій рік, а від жінки ніякої вістки. Не догадувався бідний Матвій, що Словак обманув його і листа цілком не посилав.

На четвертий рік пішов Матвій робити в підземелля, бо там можна було більше запрацювати. Аж тепер пізнав він, що тяжке це щастя в Америці. Однакове воно чи тут, чи там, в рідному краю. Ось він, міцний, як дуб, три роки день в день робить, живе, аби не вмерти, у всьому відмовляє собі, а грошей тих по правді не так дуже багато. А як їхав в цю Америку, то инакше думав... Та пропало. Ще два роки. Два роки тяжкої праці і його терпіння скінчаться. Він повернеться до своїх любих, дорогих, він житиме разом з ними. Докупить поля, працюватиме. Буде своя худібка, минуться тяжкі злидні. Ще два роки...

Надів, довгі по коліна, ґумові чоботи і з оливяним каганцем на шахтярській шапці пішов глибоко під землю. Пів року накидав вугілля у малі візки і возив їх по малих рельсах до жолоба. Перевертав візок і вугілля з лоскотом та шумом летіло в безвісти, яких не міг збагнути Матвій своїм простим розумом. Він знав тільки свою роботу і виконував її, як ніхто инший. За час своєї праці вивозив він кожного дня по 100 візків. Піт заливав йому очі, боліли всі кости, але він мовчав. Робив, бо за це платили йому, бо це для щастя його.

Бачив Матвій в тому глибокому підземеллю мовчазних-замурзаних людий і ще мовчазніщих мулів. Чомусь прирівнював він себе до

тих нещасних звірят, що ночували й днювали під землею і аж до смерти були там. Мали очі і були темні. Так, як Матвій. А згинули, то ніхто й не згадав...

На другий піврік попав Матвій на нову роботу. Старий шахтяр потребував помічника до праці і взяв Матвія. З того часу працювали разом. Матвій довбав діри, шахтяр ладував їх динамітом і вистрілював. Заробляли добре.

Знову минали роки цілі. З дня на день, з тижня на тиждень жив Матвій своєю працею і надією на недалекий поворот. Його обличчя вкрилося синіми-дрібними цяточками і шрамами. Це від дрібних шматочків твердого вугілля, що звалося антрацитом. Як довбав його, то воно прискало в обличчя, калічило до крови і залишало по собі сині — вічні сліди.

Під чорним склепінням, у вічній небезпеці, добігали два роки. Нераз потерпав Матвій за своє життя, бо обривалося чорне небо, вбивало людий, але він мав щастя. Каторжна, страшна робота давалася в знаки й йому. Він вже не чув тої сили, що колись. І стало страшно. Як-же так? Сила пропадає, а щож потім? Матвій бачив инших робітників, що при виплаті стояли біля брами і жебрали. Це ті, що колись були міцними, як й він, а тепер сили стратили і роботи для них немає і жебрають. На згадку про це Матвій дрожав. Ще з більшою запопадливістю складав гроші. До шахти брав з собою несолоджену — чорну каву, шматок хліба і ковбаси. Так день в день. Вечеру й сні-

данок давала йому господиня і за це в місяць платив її 10 доларів. Тільки дуже жаль було йому, що при виплаті грошей йому і кожному робітникови обтягали на ріжні видатки. На лікаря, шпиталь, "Червоний Хрест" і навіть на попа. Брали ще на умивальню, яка була влаштована для робітників на горі, але Словаки і Матвій з ними не платили нічого, бо не йшли вмиватися. Після праці повертали до дому замурзані, йшли в пивницю, де стояв цілий ряд цебрів з водою і там милися по пояс. Господиня приходила теж і хто удостоївся її ласки, тому змивала власними руками плечі. За це одержувала після кожної виплати якийсь дарунок.

Шестого року Матвій посумнів і подався цілим тілом. Він страшенно почав тужити за рідними, почав лякатися за себе і за свої гроші. Після різдва їхало двох Словаків до дому і він не видержав. Поїхав з ними. Гроші виміняв на паперові, поскладав їх в своїй скринці разом з паспортом, купив скромні дарунки жінці й дітям і подався в довгождану дорогу. Так радісно билося його серце, що сам собі не вірив. Гей! Тепер він заживе. Шість літ гарував, сонця божого не бачив, бо не було коли, але ось, в скринці своїй везе півтора тисячі доларів — а це — гроші! Тяжкі гроші, піт і кров Матвія Шавали. Шість літ безнастанної пекельної праці. Але є! Є це, чого не було.

Знову рівномірно стукають колеса, а в Матвієвому серці воскресає співанка. Ой така люба, ой така рідна. Колише його радість, в пелени пеленає...

...А-а-а-а-а-а...
Коти два-а-а
Шурі-бурі обидва-а-а-а...

Це Марія так співала над колискою малого Митрика. А він вже сьогодня великий. Шість років! А Анничка? Дванайцять!

Любі, дорогі! Тато ваш вже їде. Мчиться вітром до вас, з щастям, з бажаним щастям... Чи ждете ви? Чи здорові?

...А-а-а-а-а-а...
Коти два-а-а
обидва-а-а...

На морі Матвій, як не свій. Місця не може найти собі. Така радість, така велика радість. Він-же їде до них, він повертається не голіруч. Руки його чорні та тверді, але він цілує їх тихцем, бо тільки вони заробили йому і його дітям кращу долю.

Ріжний народ їде разом з ним, але за шість літ самотности Матвій привик з ніким не говорити. Хоч тепер хотів-би він відкрити комусь свою душу і поділитися радістю своєю. Він темний, забитий життям, вимучений. Шість літ не знав хвилинки спокою, а тепер вільний, тепер вертають давні сили. Ах! Чому так повільно їде пароплав? Як-би так крила, полинув-би понад море, понад гори, до своїх, до коханих!...

Десь в половині дороги підійшов до Матвія гарно одітий чоловік і заговорив незрозумілою мовою. Матвій похитав головою і розвів руками.

— Румун? — питав чоловік.

Матвій знову похитав.

— Словак?

— Ані не Словак — відповів чоловікові.

— Так-же й кажіть! — аж закричав невідомий і подав Матвієві руку.

Неначе в серці зацвіла весна, неначе з очей спала полуда і в ухах Матвія пробилася болон-

ка. За шість літ вперше почув рідне слово. Ах, як міцно і щиро стиснув він руку незнайомого. Хотів кинутися на шию йому і росцілувати.

— Боже! Ви значить, свій?

— А чого-ж ви мовчали так довго?

— Не знав. Народ скрізь чужий, думав нікого з наших...

— А куди провадить бог? До краю? — питав чоловік.

— Та час вже. Шість літ гарував...

— Ви шість, а я десять. Ще хлопчиком приїхав.

Розбалакалися і стали приятелями. Чоловік назвав себе Василем Карасем і росказував Матвієві про своє тяжке життя в Америці. Працював він у Філядельфії, в великій пекарні, а перед тим і в ресторані і в каменоломах, але доробився трохи і вертає в рідне село. Як довідався, що Матвій з долинського повіту, то аж вдарив його дружньо по плечі.

— А щоб вам приснилася Америка! Та-ж я з Калуша. Сусіди!

— Боже! Як то є! — радісно крикнув Матвій. — Шість літ не бачив нашого чоловіка, а тут тобі не тільки свій відразу, але ще й сусід...

Нащастя сусідове ліжко було напроти Матвієвого і вони цілу дорогу не розлучалися. Сусід росказував про все Матвієві, Матвій йому. Поділився своєю радістю, згадав про жінку, про діточок і про свій тяжкий заробіток.

— За шість літ — пятнайцять соток зложив. Тяжкі вони дуже, але хоч на старість не піду з торбами...

— Ви пятнайцять, а я двайцять. Правда, я не шість а десять літ гарував. Ой Матвію, гіркі ті сотки...

— Гіркі Василю, але — божа воля. Нічо сьогодня нема без мозолів...

Такий любий отой Василь, хоч до рани прикладай його. Виходить на двір, то все просить Матвія:

— Матвію, ви киньте оком на мою скриньку, доки я вернуся... Бо ріжний народ їде, аби ще хто не полакомився на мою кервавицю...

Матвій це саме робив, як виходив кудись. Василь стеріг його скриньку.

Аж одного дня не було Василя з самого ранку. Вийшов кудись і не повертався. Десь коло полудня прийшов і безсило сів.

— Що вам Василю?

— Слабий брате, дуже вялить мене...

Забігав біля нього Матвій, як біля рідного. І води йому приніс і хлібом своїм поділився. Але Василь тільки сумно хитав головою.

— Матвію — каже тихо згодом. — Як-би ви були такі добрі і пішли, тай купили мені пива. Чую, що перейшло-би...

— Ой господи, а чомуж ні?

— А ви знаєте, де продають?

— Та не знаю, допитаюся.

— Йдіть отою вуличкою, що до кухні, а там на право буде мала комірка. Геть, аж в самому кінці. Навіть нікого не питайтеся. Ось вам гроші...

— Боже борони, що це в мене нема грошей? Я зараз, а ви приляжте...

Василь сумно похитав головою і ляг, а Матвій побіг. Коритарі росходилися в ріжні боки і він неміг найти потрібного. Крутився, бігав і заблудив. Надійшов матрос. Спитав його одно слово і показав рукою, як-би пив щось. Матрос усміхнувся, махнув йому, ніби казав, щоби вертався, і пішов. Але Матвій побіг за ним. Він спішився, бо тяжко було йому знати, що добрий сусід лежить хорий, а він не може допомогти йому.

Пароплав три рази затрубів.

Матрос щось кликнув до Матвія і луснув дверми, але за хвилю вийшов знову, схватив його за руку і силою повів за собою. Вивів на малі сходи і пустив. Матвій був певний, що він показав йому, де продають пиво і побіг що сили в гору. Здивувався, як вибіг на палубу пароплава. Та ще більше здивувався, як побачив, що пароплав стоїть в пристані і люди висідають. Стрілою кинувся до своєї кімнати, але маса людий у входових дверях здержала його. Боротися з ними він не міг, тому стояв, доки всі перейдуть і беріг очима Василя. Довго-довго виходили люди, товпилися і кричали, а сусіда все не було.

— Бідний лежить і не може встати... — думав Матвій.

Як пройшли люди, він кинувся в середину пароплава. Прибіг, глянув на постіль Василя і здурнів. Скринька стоїть на старому місці, а самого сусіда нема. Глянув за своєю скринькою і — обімлів. Ні сліду з неї. Видавалося йому, що цілий пароплав і він з ним западається в глибоке море. І серце його обривається

і кров стигне. Ось-ось впаде, бо ніч заступає очі.

— Боже!

Схватив Василеву скриньку, потермосив і з усеї сили гепнув нею об землю. Верхня дощинка відлетіла і з середини вилетіло дві парі брудних сорочок.

Матвій зрозумів все. Як божевільний кинувся на палубу і почав кричати.

— Гроші! Гроші! Рятуйте!

Махав руками, простягав їх до товпи людий, що здивована оглядалася на нього, микав волосся на голові.

— Гроші! Люди! Шість літ праці!

Ревів, як той звір, що пробють його серце і він ще жиє.

— Рятуйте хто в бога вірує!

Збіг містком в долину і далі кричав. З'явилася поліція, злапала його за руку, питала, тягнула за собою. А Матвій тільки ломив руки і плакав і ревів.

— Гроші, моя праця! Боже, боже, за що так караєш?...

Хтось підбіг і пояснив німецьким поліцаям. Почали роспитувати, але Матвій не тямив, що говорив. Він гриз свої руки, ридав, як дитина. Страшно було подивитися на нього.

Поліцаї розбіглися, а Матвія завели в малу комірку і залишили.

Ніхто не знав і не буде знати, що діялося тоді з Матвієм Шавалою. Ніхто не бачив, як кинувся він на землю і качався і бив головою в німецький мур,

— Що я вам привезу дітоньки мої?..... Ой боже, боже верни мені мою працю... Повішуся, втоплюся!...

І кусав до крови сухі губи і бив кулаками в груди, аж гомін йшов. Не знав, не тямив, що з ним робиться. Ніби сон страшний приснився йому.

Скорчився в кутку, як та дитина, що боїться вечером "вови". А кров з покусаних губ плила по бороді і котилася рівчиками по шиї, на груди. Вдивився божевільними очима в одно місце, як-би ждав, що відти прийде його порятунок.

І ждав.

— — — — — — — — — — — —

Цілий тиждень снувався Матвій по пристані і згорблений, жовтий та мовчазний звертав на себе увагу прохожих. Але він нікого не бачив. Ходив і одно слово вертіло мозок його:

— Гроші.

Не їв, не спав, не пив. Все шукав по землі чогось, камінчики визбирував, кожний папірчик брав в руки і оглядав. А як шестого дня близько нього затрубів пароплав, то здрігнувся цілий, випрямився і як-би найшов свої гроші, так радісно засміявся. І стрілою побіг до пристані та без вагання кинувся з високого помосту в каламутну воду.

— — — — — — — — — — — —

В лічниці повільно приходив до себе. Голова була тяжка, але він вже розумів все. І боявся згадати про своє горе. Вмовляв в себе, що це неправда. Ні! Матвій їде до своїх діточок, везе їм грошиків, куплять коровку, кони-

ка буланого... А це він спить і йому сниться. Ах, який поганий сон...

— Що це за чоловік в білому? — думає Матвій. — Чого йому треба від мене?

Поважний, старий лікар стоїть над ним і вдивляється в його очі.

— Ви їдете також до краю? — питає Матвій.

Лікар привітно хитає головою.

— Доктор, доктор... — каже йому.

— А-а-а-а... — і Матвій заплющує очі.

— — — — — — — — — — — —

По місяцеві вийшов з лічниці. Ослаблений, худий, без цента. Сперся на залізну перегородку і думає:

— До дому вертатися немає чого. Жебраком не приїду. Одинокий рятунок — назад в Америку...

І пішов до пристані.

На щастя другого-ж дня одержав роботу. Носив мішки з мукою до великого складу. Спав в комірці сторожа і сушив свою голову поворотом в Америку. І знов плакав перед сторожом та як вмів, так росказував йому про своє нещастя. Старий сторож зрозумів його і потішав. Він показував на себе і на Матвія, та говорив:

— Ду — Амеріка фур-р-р-р...

Матвій дивився на нього і не розумів, але бачив, що сторож щось добре каже.

— Я — фур-р-р-р до Америки?

— Фур-фур... — заспокоював сторож і дружньо поплескував його по плечах.

За два тижні, як Матвій тільки кінчив свою роботу в складі, надійшов поважними кроками

сторож, взяв його за руку і повів.

— Ком — Америка фур-р-р...

Дивувався Матвій, але радісно забилося його серце, як побачив, що сторож веде його на пароплав.

— Невже я таки поїду? І як — без грошей?

Привів Матвія перед старого, виголеного чоловіка в чорній шапці і заговорив. Той потакнув і крикнув в бічну кімнатку. Матвій глянув на свого приятеля, що вдоволено усміхався під своїми великими-сивими вусами.

— Ну, Амеріка...

— Я? — допитувався Матвій.

— Я, я*)... — похитав головою сторож.

Увійшов молодий хлопець і виголений чоловік сказав йому кілька слів та вказав на Матвія.

— Ну камерад — Амеріка фу-р-р...

І сторож протягнув Матвієві свою стару руку. Аж тепер зрозумів Матвій, що він справді їде в Америку. Схватив обома руками руку приятеля і нахилився поцілувати її, але Німець поважно відхилив його голову, міцно стиснув руку і глянув в очі. Глянув і відвернувся. Матвій плакав, але плач той не був гіркий... Це була найглибша подяка.

З того дня працював Матвій на споді тягарового пароплава, як робітник. Кидав лопатою вугілля в пароплавну піч і святою стала в нього постать старого Німця — сторожа.

---

*) По німецьки **я** значить **так.**

В два місяці пізніще був вже на американській землі.

Повертатися назад в копальню вугілля не хотів і скитався від міста до міста шукаючи нової роботи. Грошей в нього було мало і він боявся, що одного дня залишиться без шматка хліба. В своїй мандрівці зустрічав багато таких-же безробітних, як й він, але оминав їх, бо боявся. Шістьлітній побут в золотій Америці, країні роскоші і крайної нужди, не навчив Матвія нічого нового. Яким був в рідному селі, таким й залишився. Тільки більшої покори привчився, більшого рабства. За роботу він готовий був віддати все. А остання подія в в німецькій пристані зродила в ньому недовіря до всіх людий. Ще більше замкненим в собі став Матвій. Ходив похилений, сумний і мовчазний, як-би на широкі груди його впала велика камінна плита.

Почув, що в недалекій фабриці можна дістати роботу і пішов. Ранесенько стояв вже за містом, де серед широкого майдану пишалася чотирокутна — велика відливарня заліза. Поблизу не було будинків, окрім кількох нужденних — деревляних буд, де продавали горілку і погану-теплу страву. Сюди забігали в обідну пору деякі робітники і залишали частину тяжко запрацьованих грошей.

Фабрика мала вид великанської скрині з широкими вікнами і чотирома брамами, з кожного боку по одній. Робітні тягнулися теж чотирокутником, а в середині під дахом було широке подвіря. Робітники заходили ранком в цю скриню і виходили аж вечером.

Думав Матвій, що як він прийде ранесенько, то буде перший під фабрикою. Але дуже помилився. На майдані сиділо і стояло до дві сотні безробітних, що ждали, доки почнеться у фабриці праця. Товпа складалася з людий ріжних націй, що загнані, як й Матвій, в далеку Америку, жебрали праці своїм рукам. Вони готові були продати себе за будьщо, тільки щоб працювати і животіти. Одні були мовчазні і зажурені, инші люті і галасливі, ще инші проклинали і лаялись на своїй мові та грозили чорними кулаками небові.

Коли появилася висока й здорова постать Матвія, передні робітники з товпи чомусь видивилися на него, як-би дивувалися. А як Матвій підійшов, щоби й собі стати з переду, то в товпі почувся голосний крик. До нього прискочив сухий, обірваний чоловік і махаючи руками, пробував відтрутити Матвія в бік. Серед незрозумілих окликів Матвій відступився і аж тепер зрозумів, що йому треба стати на самому кінці товпи. Тут навіть за місця билися.

До фабрики почали сходитися робітники і великі брами проковтували їх. Товпа безробітних заметушилася. Ті, що досі сиділи, — встали. А як загудів перший гудок, безробітні впялили свої очі у вікна фабрики-скрині.

— Дивиться, дивиться! — кричав хтось.

І захиталася товпа. Один на одного налягав, пхався вперед, ставав на пальці.

За хвилю у вікні появився голений чоловік, вдивився хвилинку в товпу, що ніби завмерла і махнув пальцем.

— Ту.*)

З товпи кинулося відразу десять.

— Я?

— Я?

І кожний показував на себе.

Але голений чоловік гострим рухом вказав тільки на двох здорових Литовців і вони побігли що сили до брами. Инші повернулися назад. В товпі закляли, залаяли. Але ніхто не росходився. Кожний терпеливо вдивлявся в широкі вікна і з запертим віддихом ждав появи голеного чоловіка. У вікнах тих з'осереджувалися всі думки двох соток безробітних, все життя, всі бажання.

Праці! Праці і хліба! Чому ті вікна такі суворі і невмолимі? Ніхто-ж не хоче нічого даром. Ось руки готові — чотириста рук!... Купуйте, беріть, вони зроблять вам все! Чуєте вікна? На вашому шклі прилипло двіста пар зажурених очей і двіста однакових бажань. Відкрийтеся ще раз!

Европейська біднота облягала твердиню-фабрику і стояла під її мурами така смирна, така покірна. Сини поміщицької Росії, холодного Сибіру, мальовничої України, мрячної Анґлії, малої Литви, Сербії, Греції і мовчазний-невідомий представник затурканої бідою Галичини

---

*) Два.

— Матвій Шавала. Ніхто з них в цей час не думав про ніщо, тільки про роботу. Та вікна фабрики були невмолимі. Тільки ще раз перед полуднем відчинилися вони і покликали одного — однісінького щасливця.

Перед вечером багато безробітних поросходилося. Вертали до міста похилені, сумні, щоби завтра ранком знову прийти сюди і простояти до вечера.

Матвій немав куди йти і рішив просидіти під фабрикою до ранку і бути на самому переді. Він бачив, що й инші робітники так само роблять і як тільки товпа заметушилася і ніхто непридержувався порядку, він пропхався вперед і сів.

Більш, як 50 безробітних ночували на майдані. Ніч була холоднувата і всі корчилися в своїх поганеньких одіннях або скакали на одному місці, аби розігрітися. Деяким діти й жінки приносили скупу вечеру, але більшість, а між ними й Матвій, не їли нічого. Так перемучилися до ранку.

А як у фабриці заметушилися люди і як безробітні знову впялили свої очі на широкі вікна, Матвій стояв вже в передньому ряді. Він випростався, як бувало на цісарській муштрі і високо підняв тяжку-змучену голову. Видавалося, що його висока постать перевищала всіх.

За вікном появилася людська постать. Це голений чоловік вибірав очима нових щасливців, найміцніщих тілом, найбільш потрібних фабриці.

Товпа завмерла. Відчинилося вікно і чоловік махнув рукою два рази. Матвій, а з ним

чотирох безробітних кинулися вперед. Але голений злісно захитав головою і крикнув:

— Ту!

І вказав на двох. У Матвія забилося серце. Неначе на нього показував.

— Я?

Чоловік потакнув головою і Матвій стрілою кинувся в браму, а за ним один Литовець. Аж по дорозі в канцелярію радісно згадав Матвій, що голений чоловік вибірає тільки найздоровіщих. І йому було дуже любо, що він здоровий та міцний. Ось тепер він запрацює! Парубоцька кров заграла в ньому і забув Матвій, що вже другий день немав кришки хліба в устах. Буде хліб, бо є робота!

В канцелярії записали їх назвиска і повели у фабрику. Проходили через широкі-окремі робітні. В першій заглянув Матвій великі корита з фарбою а біля них робітників, що мочили в тій фарбі залізо і на підоймах відтягали в бік. В другій робітні скрипіли і сичали пильники і курява знімалася до вікон. В третій скреготіло залізо на точилах і зойкало і скавуліло. В четвертій-широкій робітні вганяли з малими візками робітники, скакали по численних рельсах, кричали, остерігали прохожих. Видавалося, що люди ті побожеволіли і серед метушні та дзенькоту заліза, вганяють з візками і ловлять себе.

Матвія з Литовцем завели в бічну кімнату і заставили вибірати з розбитих піскових форм гаряче-вилите залізо та скидати у візок і вивозити в призначене місце. Робота легка, бо потрібно було тільки довгим гачком запорпати в

піску, витягнути гаряче залізо і кинути в візок. Хоч годі було спочити й хвилинку, бо з робітні привозили все нові форми, але для Матвія було це забавкою. Він навіть вспів розмовитися з Литовцем, який слабо говорив по російськи. Від нього довідався Матвій, що він вже в Америці два роки, а перед місяцем прибув в це місто. Живе з дванайцятьма земляками в одному будинку на передмістю і коли Матвій пожалівся, що йому нікуди йти спати, Литовець запропонував йому піти з ним. Перед двома днями в оцій фабриці кипуча-залізна лява опарила одного товариша і його забрали в шпиталь, де до вечера помер. А жив він на тому самому помешканню, в старої Литовки Зумар, значить одно ліжко вільне.

Невеличкий, дерев'яний домик старої Зумар стояв на краю міста. Вузька вуличка, засмічена і вонюча проходила здовж подібних домиків, між якими найбільше було брудних шинків, що висисали останній заробіток з робітників. Домик Зумар ділився на два світи: жіночий і чоловічий. До жіночого належали три Литовки і дві Польки з Лодзі. Дівчата молоді віком, старі змученою душею. Як була робота, то працювали на ткацькій фабриці або по поганіщих шинках, а як не було, то жили біля робітників, продаючи себе. Помешкання їх складалося з двох маленьких низьких кімнаток на "поверсі", в дійсности на піддашу. Стара Зумар жила в кухні, а в двох кімнатах на долині розташувалося дванайцять Литовців і тринайцятий Матвій.

Литовка для всіх варила їсти, але кожний

з окрема був обовязаний принести собі мясо. Мяса Зумар ніколи не купувала, тільки давала капусту або бараболю. Кожний робітник привязував свій куплений шматок мяса на шнурочку і він варився у спільному горшку. Робили це тому так, щоби кожний пізнав опісля своє мясо. Юшка була для всіх одна.

На другий день, як Матвій виконував свою вчорашню працю на фабриці, прийшов наставник, поглянув і сказав:

— Ти за великий і за здоровий до такої роботи. Це можуть робити й діти. Ходи за мною! І другому дам иншу роботу — вказав він на Литовця.

З цего дня Матвій сіяв великим решетом на мотузках пісок. Висівав його так, що він був чистісенький, як пшенишна мука. Опісля скроплював його водою, домішував цементу. Мав того піску повні уста, в носі, в ухах, в очах. Як їв, то скреготіли зуби, гей-би краєві жорна. І ніколи не міг позбутися його. Але не нарікав. Ой, він був такий щасливий! Це-ж робота, гроші. Він не боїться тепер голоду, він — мріє тихенько про новий поворот в рідний край. Ще два-три роки — і Матвій поїде. Ще два-три роки...

Не хотів згадувати про своє нещастя. Відганяв думки про це і замкнувся в собі цілий. Нікому ні словечка не сказав про це, а навіть своїм співтоваришам-Литовцям не признався, що він жонатий. А вони не дуже й роспитували.

Так минали нові місяці праці. Матвій нікому вже не вірив і хоч як боліло його серце за

рідними, він не попросив нікого, щоби написав йому листа.

— Нехай терплять так, як я... Приїду, тоді все роскажу, а тепер тільки більший біль буде, як згадуватиму...

Так думав собі і так робив.

Жив скупо, скромно, як тільки можна було і складав цент до цента. В тиждень одержував він 8 доларів і 10 центів і видавав з цього тільки на харчі та помешкання. Навіть одіння не купував, ходив в старому. Байдуже було йому, він мучився думкою про майбутнє, про недалекий виїзд до рідних.

А як мучився Матвій безсонними ночами, як гриз своє серце на кожному кроці, цього ніхто не знав і не знатиме. Бо цього ніхто не зможе ні оповісти, ні описати. Міліони Матвіїв мучаться в широкому світі, замучуються на смерть і ніхто не знає. Бо нікому не цікаво. Бо кожний живе для себе. Бо одні мучаться а другі роскошують з тих мук. Але Матвій навіть цього не знав. Він знав, що мусить день в день працювати, бо так бог дав. І мусить слухати і боятися старшого. Позатим — він собі тихий, чесний Матвій Шавала. Має міцні руки, має очі, хоч темні, але мухи не роздавить, слова гіркого не скаже нікому. Запряжений в ярмо, він готовий був тягнути тяжкий плуг замісць вола, бо — "так бог хоче, так бог дав"...

Це був один з міліонів Матвіїв, що гноєм були для золотої ниви капіталу.

“Василь Карась”, в дійсности несовісний бродяга, вкрав Матвієву скриньку з грішми, пасом та дрібними дарунками і рішив повернутися теж назад в Америку. Почуваючи себе власником півтори тисячі доларів, він видно захотів мати ще більше і поступив на роботу у великі — американські каменоломи. Працював там шість чи сім місяців і одного дня підчас розстрілювання каміння, його убило.

Місцева влада після його смерти оглянула помешкання, розбила замкнену скриньку, і найшла в ній тисячу вісімсот доларів та паспорт Матвія Шавали. З урядовим повідомленням про смерть Матвія Шавали влада вислала всі гроші через зазначену в паспорті громаду долинського повіту в Галичині, для — жінки.

Семий рік тяжко бідувала Марія з дітьми. За довг забрали навіть останній шматочок поля і вона залишилася в хатчині з невеликим городом. Ходила по багачах, по Жидах, заробляла, як могла. Навіть дванайцятьлітня Анничка і сімлітній Митрик наймалися вже. Анничка за няньку в коршмаря Мошка, Митрик за пастушка багацьких коров. Так пробивалися з року на рік.

Море сліз виплакала бідна Марія за Матвієм. Хоч-би одно-однісеньке словечко почути про нього, а то вже семий рік, як пішов і ні сли-

ху ні диху. Нічого не хоче вона, тільки дізнатися, чи живий він, чи здоровий? Як гарно було їм разом... Хоч боролися зі злиднями, але було любо в бідній хатині... Пішов і пропав. О Америко, далека і невідома, будь проклята! Де поділа ти Матвія? Коли і чим вкоротила ти вік його молодий? Ти ненависна Америко зробила Марію вдовицею, а дрібних діточок сиротами! Бо як-би Матвій жив, то за сім літ міг був хоч раз подати про себе вістку. Він-же так любив їх всіх, так дорожив всіми...

І висихали від сліз очі спрацьованої Марії. Ніхто ніколи не дізнається, яку велику рану викарбувало горе в її серцю. Бо вона одна, бідна, багацька й жидівська наймичка. Кому цікаво, що діється в її серці? Ніхто шматка хліба не дасть, як не запрацює. Скрізь однакова Америка. І в самій Америці і в бідній хатині долинського повіту.

В пізну осінь покликали Марію в громадську канцелярію і сповістили її, що є чутка про Матвія. Марія аж обімліла. Сперлася на громадську лаву і не знала, чи стоїть вона, чи паде в якусь чорну прірву.

— Живий? — ледво вимовила.

— Прийшло з міста письмо, що його недавно в тій Америці вбило... — пояснив писар.

І захиталися стіни канцелярії в очах Марії. Вона вспіла тільки прошептати:

— Ой падоньку! — і схилила голову на вікно тай захлипала, зaридала в голос. Щось душило її в горлі, щось міцно стискало серце. Заголосила, як-би йшла за домовиною Матвія.

— На когож ти лишив нас Матвійку? На

кого ті сироти ти лишив? Тай де ти вмер, де твоє тіло спочило-о-о... Ой Матвійку, ґаздику мій рідний, не ввиджу я тебе ніколи-и-и...

Писар і радні втихомирювали її, як могли.

— Та не будьте дитиною, Маріє. Вбило, то вбило, божа воля. Всі ми помремо. Але подай господи кождому таке, як вам... Таже великі гроші прийшли вам за це...

І писар почав пояснювати, що в місті вона відбере собі великі тисячі, бо так прийшло з Америки.

Та Марія, біла, як труп, вийшла хитаючись на двір і ридаючи та голосючи поплентала́ся до дому.

Бігли люди, як на пожежу до хати Марії. І скаменілі стояли під хатою та в сінях, бо чули, як заводили діти з Марією. І самі плакали, хоч тихцем шептали:

— Ото щаслива в бога! Чекала і дочекалася. Що думаєте? Двір купить, цуґовими кіньми буде їздити... Бо такі гроші мати, гей мой, мой...

— Та бо то чуєте кажуть, що ніби Матвій дес там в Америці оженився був з великою панею і як вмирав, то покаявся і записав трохи маєтку Марії...

— Та може й правда, бо хлоп був, як дуб...

— Писар казав, що його вбило...

— Говоріть ви своє! А щож ви хочете, аби він сказав, що Матвій мав там другу жінку? Не бійтеся, в паперах все до чиста написано... І написано, що мож казати, а що ні...

— Ото щаслива в бога. Дай боже кождому таку смерть...

І довго в ніч говорили отак під хатою та по цілому селі. І не зважав вже ніхто на голосіння Марії з дітьми. Завись притупила всі почування, зродила навіть якусь дику ненависть до плачу вдовиці і сиротів.

Село зашуміло, заметушилось, як велике муравлисько.

***

Наймила Марія службу в церкві, відзвонила по Матвієві у всі дзвони, як по найбільшому багачеві в селі, справила великий обід, поставила край дороги камінний хрест за його душу. Не жаліла грошей, бо мала їх стільки, що аж боялася. Сумувала, плакала і вкінці погодилася з новою долею. Поля прикупила трохи, зажила тихо і скромно.

А пройшов рік — Семен Зарічний, бездітний вдовець, чоловік найтихший і найчесніщий в селі, прислав старостів. Не був він багач і не був бідний, а так, по середині. Не лакомився на гроші Марії, а прагнув родинного щастя, аби було таке тихе, як він самий. Знав, що Марія роботяща та не гонорна і — рішився.

Марія вагалася, не слухала підшептів кумок-свашок. Згадала знову Матвія, росплакалася. Але як подумала, що тяжко буде її самій з малолітними дітьми то приняла старостів.

По звичаю і закону відтанцювали і відбубнили весілля тай зажили в мирі і злагоді.

Пройшов рік, другий, третій і четвертий. Вже й двоє діточок у них, а Семен — як батько рідний для Марії, для Аннички і Митрика і своїх дітей.

Матвій далі гарував в далекій Америці, не знаючи, не відаючи про ніщо. По правді він не знав тої Америки, дарма, що вже осмий рік жив в ній. Світ його був маленький: фабрика і помешкання. Цікавився тільки роботою, щоби заробити і гризся своєю гризотою, про яку ніхто не знав. Він ані разу не був в місті, бо немав чого. Найбільш необхідні річи відкуповував старими в своїх товаришів, бо видавалося йому, що так краще, на половину дешевше. Не пив, не гуляв і щож його могло цікавити? У вільні від праці хвилі спав або сидів на своїй постелі і в душі молився: за свою жінку, за дітий, за себе і за свої гроші. Місто лякало Матвія, бо в ньому було багато людий, багато панів. Він знав, що місто здирає бідного і тому оминав його. Це поняття вкорінене ще з малих літ, з рідного села. Мужик все ненавидів місто, бо воно грабує його і поневірює, зневажає. В селі, де відома йому кожна деревина, кожний горбок, він сміливіщий, вільний, а в місті, серед гамору, крику і високих невідомих будинків, робиться він малий та переляканий. А Матвій нічим не змінився з того часу, нічого не навчився. Роки минали в праці, в нужді, серед одної й тої самої обстанови і він не міг зрозуміти, що можна жити инакше. Він почував свою темноту і безпорадність і власне це почуття гнітило його тяжким каменем.

— Де вже мені темному та простому... — думав собі і ще нище корився всім умовинам.

На другий рік праці у відливарні, його забрали від піску в пятий відділ. В цьому відділі випалювали готові залізні шруби і кільця. Спершу Матвій злякався, як прийшов туди, бо думав, що попав в пекло. В широкій — до неможливости душній кімнаті вганяли цілком голі робітники і серед хриплих окликів виконували свою роботу з такою швидкістю, неначе вони були не люди, а машина. Здовж задньої стіни виднілися великі печі на подобу краєвих сільських печей. Горів в них вогонь безнастанно і наповняв робітню такою страшною спекою, що з усіх робітників ллявся піт відрами, а часто деякі мліли. Близько печі годі було підійти одягненій людині, бо навіть через одіння пекло. Але робітники були приневолені підходити близько цілком голі, не зважаючи на це, що пече. Хто не видержував, того звільняли з роботи.

У цей відділ прибували готові дрібніщі знаряддя, вилиті з заліза, але ще не випалені. Шрубки і кільця були сиві і їх необхідно було випалити та очистити від волохатих-дрібних залізних пилинок, що вийшли з форми. Це й робив Матвій. Надів маленькі штанці, ніби до купелі і кремезна, волохата постать його, звертала на себе увагу всіх робітників. Він місив глину, накладав в готовий горщик шруби і кільця, замащував їх і на залізних вилках підносив горщик та ставив в піч. Так один за одним, аж доки ціла піч не була заповнена. Тоді замащував цілу піч і далі приготовляв но-

ві горщики. Вогонь пік, пражив його тіло, та Матвій терпів. Він тільки два рази в перших днях зомлів, але на нього бризнули холодною водою, змили намоченим рушником ціле тіло і він працював далі. Слабші товариші мліли кожного дня по два-три рази.

В означений час вибірав Матвій горщики з печі. Знову залізними вилками витягав їх і висипав в дротяний кошик з двома великими ухами. Кошик брав руками і занурював у великій бочці з мазюкою, від якої випалене залізо ставало чорне та чисте. Залізо було червоне, аж біле і від нього кипіла небезпечна мазюка, якої треба було дуже берегтися, аби ні одна краплина не бризнула на тіло. Спалила-б аж до кости.

Всю цю роботу треба було виконувати надзвичайно хутко, без одної хвилинки відпочинку. Навіть слова не можна було заговорити, хіба крикнути, перестерегти товариша перед небезпекою. Наставники заходили час від часу і наглядали, хто як працює. Коли не виконував хтось назначеної роботи, того звільняли. Страшним напруженням сил добував робітник кожний цент.

Матвій дуже боявся звільнення з праці, бо знав, що значить опинитися в армії безробітних. Хоч сила в нього була, але вечерами, після праці, почував він з переляком, що вяне. Ранком вставав цілий розбитий, тяжкий і добував всіх сил, аби перемогти себе. Біг на фабрику, роздягався і як-би до боротьби з страшним ворогом кидався у свій пекельний відділ. До зомління лякала його думка про недугу. Він-

же прекрасно знав, що хто один день не прийшов до роботи, той тратив її, бо фабрика легко могла взяти собі цілі сотні нових робітників, які облягали її кожного дня на майдані. І працював Матвій не тільки силою, але й думкою. На все вважав, всьому старався надати як найбільшу скорість. І за цю роботу одержував теж 8 доларів і 10 центів в тиждень.

Отак минали місяці й роки. В життю Матвія не заходили ніякі зміни. Кожний день був подібний до себе, як життя Матвія від дня приїзду в Америку.

— — — — — — — — — — — — —

Американський капітал ріс — розростався переважно з крівавого поту европейської бідноти, темної маси, що продавала свою силу за будь-яку платню. Соціялістичні ідеї були недоступні для переважаючої більшости цеї маси і приймалися дуже повільно. Коли уявити собі більше таких, як Матвій Шавала, то стане ясно, що годі було зацікавити їх чимбудь. А Матвій був ще виїмком. Він не знав гулящого життя, не знав пiятики, а жив так, як та пчола, що трудиться-працює і пасічник легким коштом забірає її працю. Це був покірний раб, темний, затурканий життям чорнороб.

Більшість чужинців-робітників проводили своє життя на роботі і в картограйстві, пiятиці та крівавих бійках. Алькоголь держав їх міцно в своїх обіймах і висисав з них останні краплі крови. Молоді хлопці по кількох літах такого життя, повертали в рідний край знищеними, старими немічниками.

Хатнє товариство Матвія Шавали цілком не відповідало йому і він це відчував, але був безрадний. Затурканість його доходила до того, що він боявся навіть найти собі краще помешкання. Впрочім — він не вірив в краще. Знав, що куди не піде, скрізь це саме буде. А знайомих він не мав. Жив своїм замкненим, тихим світом і тільки з болем приглядався цьому, що діялося на його очах.

Дванайцять Литовців, з якими жив Матвій, були молоді, кремезні хлопці, а їх ватажком був найвищий і найсильніщий з них Антонас. Літами він дорівнював Матвієві і гордився найдовшим побутом в Америці. Одинайцять Литовців слухали його у всьому і боялися, бо Антонас був скажений для кожного, хто не повинувався йому. У вільні від праці хвилі він грав в карти і звичайно вигравав всі гроші від своїх товаришів. Але грошей ніколи немав. Обовязково кожного дня він був пяний, головно вечером, а в неділю мусів побити когось. На всі весілля і гулянки водив він своїх співтоваришів і вони почували себе безпечними під захистом його кремезних рук.

Ніхто не знав минулого Антонаса, бо він ніколи не росказував. Довгий побут в Америці, праця і руїна здоровля, не вспіли знищити його дикости. В його голосі ніхто ніколи не чув мягкости. Навіть, як був до безтями пяний, то ревів і пінився від злоби, що немає сили встояти на ногах.

Антонас Матвія не любив. Спершу хотів він взяти й його під свою владу, але це, може перший раз в життю, — не вдалося йому. Матвій

заявив, що він краще піде на вулицю спати, а не буде пити ні грати в карти. Тоді Антонас скривив своє широке-поморщене обличчя, гидко плюнув в Матвієві ноги і злобно просичав по литовськи:

— Ту рипузя!*)

І з того часу не займав Матвія, але й не звав його инакше, як жабою.

Матвій теж ненавидів Антонаса і дуже боявся в душі, що колись доведеться йому помірятися з ним силою. Такі "грішні" думки мучили його цілий час і він молився, щоби позбутися їх. Боронили Матвія перед нападами і зневагою Антонаса всі — і одинайцять Литовців і стара Зумар і дівчата з піддаша. Боронили не з любови, а з жалости до того тихого, скуленого чоловічка, що ніколи не сказав гіркого слова нікому.

Дві кімнаті, в яких стояло 13 ліжок, ділилися від себе дверми, в яких поправді не було дверий, тільки отвір. Матвієве ліжко стояло біля вікна і він хоч хотів або не хотів, мусів бачити все, що діялося в другій кімнаті, де був Антонас.

Коли надходила вечера, то всі мешканці окрім старої Зумар, мусіли вечеряти біля одного довгого стола в кімнаті Антонаса, бо такий був звичай. Матвій сидів на крайчику лавки, а напроти нього здорова-молода Литовка Марія. Кожний мав своє визначене місце і по тому боці, де сидів Матвій, сиділи найслабші силою. По другому-ж Антонас з своїми перши-

---

*) Ти жабо!

ми гільтяями, які були вірними йому. Поміж кожним обовязково сиділа одна дівчина, або як казали Литовці — “марґіня”. Дівчата більше поневолі приходили сюди, бо Антонас платив за них вечеру та звичайно кидав їм в пяному стані гроші. А мав він добру роботу, виливав форми у фабриці і одержував платню не за день, а за кількість вилитих форм. До того, він вигравав в карти майже весь заробіток своїх товаришів і гроші ці роскидав скрізь, де тільки хотів.

Саме від кількох місяців почалося велике безробіття і впершу чергу стратили роботу дівчата. Згодом й кількох Литовців звільнили з фабрики і всіх їх годував Антонас. На кожному кроці хвалився цим і вимагав від всіх за цю ласку сліпого послуху.

“Ґарєлкус”, себто горілка, мусіла бути і мусіли її пити навіть дівчата. Чарка переходила з рук до рук, а як доходила до Матвія, то Антонас всею силою ненависти і зневаги міряв його очима і знову сичав звичайну лайку:

— Рипузя...

Один Матвій не пив і з усіх найбільше жаль було йому дівчат. Він дивився на їх пожовклі-змарнілі обличчя, на їх запалі очі, що неприродно загорювалися від горілки і хотілося йому плакати. Свідомий був Матвій того, що ці нещасні дівчата дорого платили Антонасові й його товаришам за цю вечеру і за прожиття Але мовчав. Не смів вимовити слова. Не з боязні перед Антонасом, а з невмілости, з нерішучости і безпорадности.

Кожна вечера була для нього мукою. Здо-

рове тіло Матвія здрігалося на кожний перерализливий оклик дівчини, яку щипав біля стола її сусід. Неначе пяний вставав він від стола як чув, що Антонас вибірав собі жертву і грубим-непривітним голосом заявляв:

— Забавимося сьогодня Мері?

І не міг довго видержати Матвій. Після року він відмовився їсти біля стола з усіми і їв в другій кімнаті, на свойому ліжку. Співчувала йому мабуть тільки одна людина в цілому домі. А була нею суха, з хриплим голосом Полька з Лодзі — Зося. Людина хоровита, передвчасно постаріла, з жовтим до неприємности обличчям і такимже волоссям. З далека годі було відріжнити, де починається голова, а де обличчя. Вона не користувалася великою ласкою Литовців, але мусіла жити з ними, бо працювати вже не могла і ніхто не приймав її. Душив її сухий кашель і росказуючи Матвієві в тихе пополудне неділі про себе, все додавала:

— Як-би швидче вмерти... Бо муки довгі...

Тоді і Матвієві і її ставали сльози в очах. Але про своє минуле Зося дуже мало росказувала. Жила тяжко, у вічній поневірці і хоч як працювала, ніколи нічого не мала. Обманювали її люди, ображували, але вона вірила, що переболіє це і колись буде краще. Доки була здоровою, то ще пів біди, а ось відколи хвора, то цураються нею, жиє на ласці тільки до безтями запитих людий, яких мусить сама шукати, бо тверезі гидяться нею. Хіба-ж винувата вона, що недужа? Давить її в горлі, дихати не дає...

І тоді плакала і заходилася довгим-болісним

кашлем. А Матвій ніяковів, старався заспокоїти бідну дівчину, гладив її ясну голову, і думав:

— Боже! Як багато в світі горя... А чи хтось знає про це? Кому в голові життя людини? Панська собака, панський кінь — роскошують. А люди скапуються...

— — — — — — — — — — — —

Кожного дня почував Матвій, що давня його сила повільно пропадає. І він боявся думати про це. Хоч складав гроші, як міг, але повертатися назад до дому не було ще з чим. Хотів запрацювати стільки, як в перших шістьох літах, а тут повільно слабнули його широкі руки. Вже й сохнути почав, горбитися. Але не вірив сам собі. Напружував всі сили, робив до забуття і видавалося йому, що в ньому сила та сама, що колись. Так обманював сам себе і далі працював.

З фабрики почали звільняти багато робітників, переважно слабших. Але Матвія не звільнили, тільки перемінили роботу. З пятого відділу перенесли його в шестий, до відливарні. Був це широчезний-чотирокутний-гладкий тік. Горою, під стелею, в ріжні боки росходилися залізні рельси, а від них, на міцних ланцах, звисали в долину великі-залізні цебри з довгими ручками замісць ух з обох боків. Ланци були прикріплені в горі до коліщат, що рухалися по рельсах в той бік, куди посував робітник в долині залізний цебер. До кожного цебра був призначений один робітник. Обовязком його було під'їхати до стіни, де були замуровані печі, націдити кипучої ляви заліза

повний цебер і як найхутше відвезти цю ляву формовчикам, себто тим, що виливали форми.

Кожний робітник мав назначену дорогу для свойого цебра. І тут, в пекельній спеці, голі робітники вганяли, як божевільні та кожної хвилі ризикували своїм життям. Вистарчило робітникові, що віз цебер з кипучим залізом, зачепитися ногою і готова смерть. Рухливий цебер на ланцах перехилявся і обливав смертоносним-залізним кипятком людину, та спалював на вугіль. Впрочім — вистарчало одної краплі цього білого кипятку, аби попарити робітника і зробити його нездібним до праці.

Матвій відразу пізнав, що це найтяща з усіх праць, яку колибудь він виконував. Перш усього треба було страшенно вважати і робити все надзвичайно хутко. У відділі було 300 формовчиків і кожний з них мав по одному помічникові. Формовчики працювали не денно, а гуртом, від кількости добре вилитих форм залізних знаряддів, переважно preріжних частин машин. І їм залежало, аби як найбільше виготовити форм, тому гнали всіми силами денних робітників, які підвозили їм цебрами ростоплене залізо.

У відділі, серед неймовірної спеки й задухи, скреготу й брязкоту залізних коліщат по рельсах і переразливих окликів та накликів, а звичайно й грубих лайок формовчиків, — вганялися роєм голі, спітнілі робітники, які, видавалося, забули, що таке життя, що таке вони самі. Це було місце, де вже не працювала людська думка, де не було хвилинки спокою і де

смерть чатувала на кожному кроці. Людська думка скорчувалася до одної-малої точки.

І Матвій, як всі, вганявся зі своїм цебром і наливав формовчикам ростопленого до білого заліза. Призначені до Матвієвого цебра формовчики наставляли на довгих - дерев'яних дрючках малі цебрички, Матвій мигом перехиляв свій великий цебер і наливав скільки треба. Тоді під'їздив до другого, третього, четвертого. І з порожним цебром гнався викрикуючи назад, по новий набір. Так день в день, від ранку до вечора.

Помічники формовчиків тісно оббивали вохким піском деревляні форми якогобудь знаряддя, залишали малу дірочку, витягали дерево, а вже формовчики зручно наливали через залишену дірочку кипуче залізо, що опісля повільно застигало. Як застигло, тоді пісок розбивали і одержували готове колесо або инше знаряддя.

Бувало, що формовчик за багато налив в надто вохку форму гарячої ляви і форма з страшною силою тріскала а ростоплене залізо обприскувало і формовчиків, їх помічників і поблизьких робітників. Люди падали, ревіли, качалися з пекельного болю по землі, а часто згодом й помирали. На їх місце ставали нові.

У цьому пеклі опинився Матвій на девятому році свойого побуту в Америці. В це пекло прийшов він саме в той день, як на піддашу деревляного домику старої Зумар тихо сконала бідна Полька з Лодзі — Зося. І з того дня почав він роками день в день працювати біля ве-

ликого-рухливого цебра з смертоносним кипятком, повільно сохнути і спадати на силах.

Золотий божок-капітал брав з Матвія потрібну йому силу і великими кроками зближав його до літ немічного, нікому непотрібного старця.

На десятому році в домику старої Зумар зайшли малі зміни. Двох Литовців виїхали до Европи, а на їх місце прийшло нових двох, що працювали в ткацькій фабриці. Оба спали в тій-же самій кімнаті, що Матвій, оба не пили горілки, як Матвій і оба були тихі, негулящі. Антонас відразу не злюбив їх, але стара Зумар наказала йому, щоби не відганяв її квартирантів.

Здивувало Матвія, що ці два сухенькі й бідні ткачі не підходили до товариства инших Литовців. Йому видавалося, що всі робітники живуть так, як Антонас зі своїми товаришами і тільки він один, несміливий і чужий держиться з далека.

Ткачі приходили з роботи, вечеряли і лягали на свої ліжка, та читали часописі або книжки. Це дуже зацікавило Матвія і оба робітники відразу набрали в його очах великої поваги. І він старався зійтися з ними блище.

Неділя була все їх. Антонас зі своєю братією йшов на цілий день на піятику і бійку, а дома залишалися тільки стара Зумар в кухні, два ткачі і Матвій. Оба нові товариші говорили по російськи і здебільшого розуміли українську мову Матвія. Росказував він їм про свою тяжку працю, про бажання повороту в рідний край, але не згадував про жінку й дітий, ні про

загинуті його гроші — шістьлітній заробіток. Про це він рішив нікому ніколи не росказувати.

Ткачі слухали Матвія і росказували дещо й про себе.

— А що це ви читаєте так? — не втерпів і запитався раз Матвій.

— Робітничі часописі й книжки — відповів старший Янас.

— А про що написано в тих книжках?

— Про це, як нам тепер живеться, як нас використовують пани-капіталісти, як окрадають нашу працю і роблять на ній міліони... А ми працюємо і гинемо в біді...

Матвій вибалушив свої сиві-чесні очі.

— Як так? — допитувався. — А хібаж нам не платять пани за нашу працю?

— Платити, то платять, але що? Чи ви знаєте скільки одержує пан, власник фабрики, за вашу працю в день, а скільки платить він вам?

— Та що це мене обходить? — здвигнув плечима Матвій. — Аби робота була, а скільки заплатить, стільки буде...

— Добре — згодився Янас. — А скажіть товаришу Матвію, що буде з вами, як ви будете старий і не зможете працювати більше? Хто дасть вам їсти?

Матвій задумався. Питання видавалося таке просте і звичайне, а він ніяк не міг відповісти.

— Ніхто не дасть — відповів за нього Янас. — Ось побачите, попрацюєте ще років з пять, постарієтеся і вас проженуть з фабрики. Скажуть — "нам таких не треба, ти вже старий, своє відробив". І доведеться жебрати, але

сьогодня вже так багато жебраків в світі, що ремесло це не поплачується...

Матвій дивився на Янаса і неміг слова промовити. Гострою стрілою влучив його сухий ткач в найбільш болюче місце. Над цим він самий нераз думав.

— А що буде з паном, з власником фабрики, що має міліони, як доживе він до старих літ? — допитувався далі Янас.

— Буде паном — невинно відповів Матвій.

— Отож бо й є, що буде паном. Він ніколи не підніс ані одного цебра з ростопленим залізом, так, як ви носите цілими роками і — має міліони...

— Бо так вже бог дає — завважив Матвій.

Янасові уста легко зложилися до усміху, але він не засміявся, тільки переглянувся зі своїм товаришом, що держав в руках книжку і прислухувався розмові.

— Товаришу! — братнім голосом звернувся Янас до Матвія. — Нехай буде по вашому, що все це бог дає. А бог милосердний, справедливий, правда?

— Правда...

— Так чим-же ми гірші від панів, що не дає він нам, тільки панам? Ми живемо чесно, працюємо в поті чола ціле життя, не грабуємо, не окрадаємо і нам бог не дає. А пани нічого не роблять, пють, гуляють, ведуть роспустне життя і їм все дає бог... Чому це так? Хіба-ж ми не люди? Хіба не хочемо й ми жити? Чому тільки ми, робітники, мучимося? Чому бог не дбає про нас?

— Але за це ми по смерти підемо в царство небесне — якось радісно закликав Матвій.

— А пани? — спитав Янас.

— Пани? — задумався Матвій. — Деякі підуть до пекла, або — бог їх святий знає, може всі будуть в пеклі...

— Бачите, товаришу, ви тут, на фабриці, маєте кожного дня пекло, а пани царство небесне, а помрете, то згниєте в землі...

— А душа?

— А деж тепер ваша душа?

— Та десь там в грудях...

— І помагає вам хоч трохи тягнути цебри?

— Та бог її святий знає... Алеж кажуть-же нам, що хто терпить тут на землі, той по смерти буде щасливий. Бо людина не звірина...

— Товаришу Матвію — почав Янас. — І я був такий, як ви, бо й я родився в бідній хаті і з малку виховували мене в католицькому дусі, як й вас. Та ріжнився я від вас тільки тим, що читав, а ви не вмієте читати. Ось ви кажете, що хто терпить тут, на землі, той по смерти буде щасливий, бо людина не звірина... Правда одна в цьому, що по смерти ми будемо всі щасливі, бо не знатимемо про ці муки, якими живемо тут з дня на день. Перетворимося в гнилизну, в порох, дамо погній землі і над нами високо та буйно вигудить кропива та буряни. Однак пригадую я собі, що й ті люди, які колись більше вглиблялися в реліґійну науку і творили її, ті, що писали знане у нас святе письмо, — сумнівалися навіть в це, що сьогодня проповідують попи. Ось слухайте, що написано в тому святому письмі:

“Доля бо людська й доля звіряча однака; як ці вмірають, так і ті вмірають і одно дихання у всіх, а людина не переважує звіря, бо все марнота.

Все йде в одно місце: взялось із персті й усе повернесь у порох.

Хто бо знає, чи дух людський іде вгору, й чи звірячий дух йде вниз, у землю?”*)

Оце товаришу сумніви так званих святих людий, людий, які колись були глибоко ідейними і щиро переконаними в своїй вірі. Ми, свідомі робітники, не опираємося на цих словах, але доказуємо таким, як ви і питаємо: Чи про це говорив хтось вам? Вірити — це не значить слухати когось і потакувати, а переживати все глибоко і власним розумом керуватися. Розум, товаришу, доведе до пізнання правди і неправди. Тільки один розум. Наука доказала вже все: і походження людини і походження світу. І ніщо не в силі збити цю науку, бо наука — це невгомонна праця розуму, міліонів розумів...

І зніяковів Матвій, не знав, що казати. А Янас почав приступно роскопувати йому словами корінь зла і несправедливости. Він росказував йому, що людство ділиться на кляси, на працюючих і дармоїдів, що зараз панує кляса панів над працюючими і що так довго робітники будуть бідувати, доки пани пануватимуть над ними, доки людство ділитиметься на бідних і багатих. Треба, щоби всі були рівні, всі однакові...

---

*) Книга Екклезіяста голова 3, стих 19, 20, 21.

— А щож ми годні зробити? — питав Матвій.

— Треба нам гуртуватися в товариства, треба єднатися разом, читати книжки й ґазети... Робітники роблять всякі машини, роблять й друкарські. І хіба роблять вони їх на це, аби самим бути дурними?

Довго Матвій після цеї розмови ходив задуманий. Той непоказьний-сухий Янас забив йому голову. І як це так, що він самий до цього часу не подумав про таке? А воно-ж так просто, так звичайно...

І з цього часу Матвій полюбив обох ткачів, а особливо Янаса. Він вже почував себе багато сміливіщим навіть перед страшним Антонасом, бо й оба ткачі старалися здержати його й товаришів від гулящого життя.

Але з одним не міг якось погодитися Матвій. Янас і його товариш чомусь казали, що на небі нема бога. Вони читали йому з книжок, що там є хмари, а за ними великі простори, та ще й говорили, що отак навіть дітий в школах вчать вчителі. А як Матвій пробував налякати їх гнівом божим, бо бог всемогутній, то Янас спокійно спитав:

— Хто гремить літом, Матвію?

— Та бог.

— А хто вдаряє громом в будинки, в дерева?

— Та бог.

— А чи ви бачили, що люди придумали таку маленьку шпичку, що поставлять її на хаті, а грім вдарить і збіжить по дроті в землю?

— Чув про таке, та не вірив...

— А треба вірити Матвію. Ви пригляньтеся дахові тої фабрики, де працюєте. Там є кілька таких шпичок, що звуться громозводами, бо зводять грім в долину...

Цього було досить Матвієві. Робота для його мозку на цілий тиждень. Але він питав:

— А Христос є?

Янас відповідав:

— Коли говорити про Христа, то можна сказати, що він перед 1911 роками жив на землі, як кожна смертна людина і був бідним робітником - теслею з містечка Назарету. Проповідував любов і справедливість та ненавидів багатих. Бідних боронив, заступався за них, помагав їм у всьому. Він ніколи не казав: "замучуй другого а самий вилежуйся, ходи з заложеними руками і жий з його праці". Він не сказав: "грабуй, заморюй голодом, витягай піт і кров з людини"... За це й зненавиділи його багачі, за це й засудили та роспяли його, як злочинця. Роспяли чоловіка, що голосив правду, що домагався справедливости для всіх. Роспяли бунтаря того часу, бідного теслю Ісуса з Назарету.

Товаришу Матвію! Чи-ж сьогодня не таке саме? Чи сьогодня за слово правди не саджають багаті бідних в тюрми? Не судять за бунт? Коли Христос посилав своїх учеників в світ, то казав їм: "Оце я посилаю вас, як овечок між вовки; там бувайте мудрі, як вужі, та тихі, як голуби. Та й стережіться людий: бо вони видаватимуть вас у судові зборища"*). І вовки

*) Мат. 10: 16, 17.

ті не перевелися до сьогодня. Вовки ті за марну платню купують нашу силу, доки вона є, а опісля проганяють на вулицю і за слово правди видають у судові зборища, як злочинців.

Люди ті, що називають себе Христовими наслідниками, є найманими вовків лютих, тих вовків, що окрадають нас, нашу працю. Христова наука плісніє у них на полицях, а вони живуть так, аби купатися в золоті. Христос не убивав, а скільки католицька церква замучила людий звірською інквізицією, муками, на які не здібна божевільна людина? Сотні тисяч людий згинули живцем спалені на вогні, задушені сіркою, залиті кипучою смолою... Сотні тисяч людий гинули з розбитими костями, з пошматованим тілом. А все це робили ті, що називали себе наслідниками Христа. Ось вам ці наслідники говорили про царство небесне, Матвію, а чи сказали вони, як самі дбають про то царство? Чому не сказали вони, що римські папи, які звуться святими вітцями, жили так, як останні роспустники-дармоїди? Чому не сказали вони, що римський папа Григорій дванайцятий був пяницею, людиною брудною, яка мала гидку і ненаситну любов з власною сестрою? Чому не сказали, що папа Іван тринайцятий та Олександер шестий були найгидкіщими злочинцями людського роду? А історія записала все. Папа Іван не тільки торгував ріжними "святими" річами, але й фальшував їх для грошей, жив з жінкою свого брата, насилував монахинь і невинних дівчат та цілком не вірив в царство небесне, в загробне життя. Як-же бог стерпів це все?

Христос боронив бідних, а ті, що звуться наслідниками його, помагають багатим закидати петлю на шию бідних. Хіба-ж не є вони наймитами багачів? Хіба не кажуть: "терпіть і будьте покірні", а самі не скоряться вам, як не заплатите. Церкву продадуть, а своє відберуть. Це в Америці звичайна річ.

Христос не казав платити собі за науку, а ті, що звуть себе його наслідниками, без грошей не помоляться за ваше спасення.

Ось ви, Матвію, сьогодня стратьте роботу і опиніться без цента та зайдіть до того, що зве себе Христовим наслідником. Чи допоможе він вам? Чи порятує в біді? А в нього-ж є чим порятувати. Коли я перед пятьма роками снувався голодний і недужий та зайшов до знайомого з церкви попа, та пожалівся, що мене прогнали з фабрики тільки тому, що занедужав я, він здвигнув плечима і сказав: — Не моя сила. Шукай роботи, доки не найдеш...

А Христос голосив: "Пастир добрий душу свою кладе за вівці. Наймит-же, й хто не пастир, що не його вівці, бачить вовка йдучого, та й кидає вівці, та й утікає; а вовк хапає їх і розсипає вівці"*).

І хіба це не правда? Вовки — це ті, що окрадають нашу працю і коли хапають нас ті вовки, то "пастирі" наші мовчать, вчать коритися їм, або просто замикають побожно очі, наче не бачать нічого. Бо ми — дійсно вівці в них, а вони — не пастирі, а торговці. Чи чули ви, щоби хтось з них за нашого сірого брата душу

---

*) Єв. Йоана 10: 11, 12.

віддав? Христос-же вмер сміло за свої слова і за домагання справедливости.

Матвію! Як-би сьогодня з'явився отут Христос, той давній тесля з Назарету і голосив свою науку, то будьте певні, що за 24 годині опинився-б в тюрмі, як небезпечний бунтівник. І не роспинали-б його, бо культура придумала більше практичну-електричну машину, яка за кілька хвилин вбиває живу людину.

Христос, Матвію, не вмер! Він живе по сьогодня а імя його — мілІони працюючих. Їх гонять, їх мучать і роспинають на хресті. Мучать за слово правди, за домагання справедливости, любови і рівности. За це, що дишуть ненавистю до багатих, що хотять жити по людськи, а не по собачому. Що за власну працю, за свої мозолі, хотять мати належну заплату. Що хотять на старі літа не здихати з голоду на вулиці, а відпочити, доживати літ своїх. Міліони ці — це ходячий-живий Христос-мученик світа, цілого людства...

Янас скінчив, а Матвій довго не зводив з його легко зарумянілого обличчя очей. І не хотів вірити, що це ткач Янас. Він-же відкрив Матвієві новий світ, хоч не дуже зрозумілий, але про нього до цього часу він не знав. І згадалися Матвієві ті дні, в яких покидав він рідних своїх, хату, село, край. Тоді мріяв він про щастя і аж тепер, цього дня бачить, яке далеке та недосяжне для нього це щастя. Ось він вже десятий рік працює, живе по собачому і що має? Кількасот доларів? А фабрикант на одну мінуту більше одержує і — не працює.

Шість літ гірко працював Матвій і той бід-

ний заробіток вкрав йому лихий чоловік. Чому саме в нього вкрав? Він-же чесно запрацював ті гроші, він потом обливався шість повних літ, спини не розгинав... Чи бачив бог його горе? Чи бачив того злодія, що сягав рукою по його кервавицю? І чому не остеріг його, Матвія Шавалу, що молився йому і в день і в ночі?

Америка... Матвій вже розуміє тепер її. Не бачив багато, але розуміє. Це та країна, де скапуються люди, як свічки. Де з поту і сліз людий можна ріку пустити. Де щастя є для всіх, тільки не для бідних. Така Америка була і в долинському повіті.

— — — — — — — — — — — — —

З цього часу поплили тяжкі дні Матвія иншим руслом. По давньому працював в шестому відділі відливарні біля страшних цебрів і вечерами та в неділю слухав розмови ткача Янаса і його товариша. Він дуже жалів, що не вміє читати, а навчити не було кому. Здивувався дуже, як почув, що таких, як Янас, в світі багато і мають свої часописі, свої книжки та товариства. Але в цьому місті, як казав Янас, тільки збіраються оснувати таке товариство, бо його ще немає.

По правді, Матвій не все зрозумів з розмов ткача. Це надто раптово впало на його невироблений, заспаний і заскорузлий мозок. Надто довго жив Матвій цілком иншими, протилежними поняттями. Тому й дуже тяжко було йому зрозуміти все, як слід. Найкраще зрозумів він долю робітника, бо сам ним був. Тепер дивився він инакше на свою працю, на настав-

ників, на малу, гірким потом запрацьовану платню. Але тяжко було порвати Матвієві звязки з поняттям про бога. Христа почав він більше поважати та цінити, як колись. Бувало він думав, що Христос маленький, бо він тільки син божий і робить це, що скаже батько. А тепер, як довідався, що грім стягає в землю металева шпичка, то мимоволі висунув в своїй уяві на перше місце Христа, бо він проповідував справедливість, боронив бідних і засудили та роспяли його багачі.

Минали місяці, а Матвієві видався якийсь инакший світ. Робота, яку він терпеливо і послушно виконував цілими роками, стала тепер ненависною. Він тямив все слова Янаса, що робітник робить на пана. Та хоч-би й не казав, то сам Матвій тепер бачить. Як довго і як совісно працює він, а все таки нічого немає.

Згодом росказав Янас Матвієві, відки беруться війни, хто їх викликає і навіщо. Вперше довідався Матвій про це, чому забірають людий до війська і навіщо того війська. Хоч не все розумів він, що говорив Янас, але відчував, що лиха на світі багато більше, як він знав досі.

А коли зговорилися про нещасних дівчат з піддаша, то й тут Янас найшов причину їх незавидної долі.

— Чи продавали-б вони себе Антонасові й другим, як-би мали що їсти і з чого жити? Вони-ж не з роскоші йдуть на цю тяжку дорогу, а з біди, з примусу. Звільняють їх з роботи, а вони-ж люди, їсти хотять, жити хотять і жертвують всім, щоби вдержатися при життю.

Вкінці — зневірюються у всьому, робляться роспучливо байдужніми, запиваються і забувають про себе. Трудне життя робить з них живих трупів... Тисячу разів гірша роспуста є між багачами, між панами, але ми не бачимо її, вона прикрита шовками, заслонена занавісами. Тільки панська роспуста не з біди, не з роспуки, а з роскоші, з пересичення, із звиродніння... Нам треба жаліти, товаришу, тих дівчат з піддаша, треба помагати їм по своїм силам. Бо це бідні жертви сьогодняшного панського ладу...

Так говорив Янас і Матвій слухав. Матвій боявся, що його голова трісне від думок. Так багато їх стало. І чому він про все це не знав давніще? Ніби новою вірою почав він жити. Не такою, як оба ткачі і не такою, як давніще, а так, по середині. Про все були в нього туманні поняття і з усім давним він не міг відразу порвати.

Вражало його слово "товариш". Слово не нове, чув його і в рідному селі і при війську, але тоді не було воно таке рідне, зрозуміле і глибоке. Матвій відчував, що як-би йому Антонас сказав "товаришу", то це не було-би то саме, що скаже Янас. Якась таємниця була в цьому малому, незначному слові, що зближала людий, робила рідними братами їх. І неміг надивуватися Матвій, що це за сила: він, Матвій Шавала з долинського повіту, а ось цей чоловік з якоїсь Литви, що й говорить иншою мовою, а вони оба такі рідні та близькі собі... Що так тісно вяже їх з собою? Невже то маленьке слово "товариш"? Бо й правда. Вони дійсні товариші. І працюють однаково і їдять

однаково і сплять однаково і терплять однаково. Товариші у всьому...

Пізною осіню Матвій зажурився. Його добрий учитель Янас занедужав. Він й давніще хорував, але ходив, а ось від того часу, як ночею заливала його кров, він вже не підводився з постелі.

З роботи звільнили Янаса, але доглядали його товариші, що приходили з міста, привозили лікаря. Лікар хитав головою, здвигав плечима і шептався з товаришами, а Янас все більше жовк, сох і кашляв кровю.

— Я знаю, що умру — говорив він сумному Матвієві. — І нічого не жаль мені, тільки бідних діточок-сиротів, що залишаться без ніякого удержання... Вони в Литві, в мойого брата, бо жінка померла два роки тому. Я посилав їм доки міг, а зараз... І що-ж винні вони бідні?...

І Янас задихувався та заходився тяжким кашлем. А Матвієві пригадувалися власні діти і він ховав обличчя в широкі-тверді долоні.

—Тяжка робітнича доля, товаришу... — шептав Янас. — Тяжка... Ось, на що здалося 10 літ моєї праці?... Сьогодня вмираю і як-би не добрі товариші, то вже давно вмер-би... А я тяжко працював в свойому життю. І як умру, мої діти можуть загинути з голоду й холоду, як ніхто не змилосердиться над ними. Малі ще, дрібні. Нікому пожуритися ними... А виростуть, то працюватимуть, як їх батько і вмруть, задушать їх сухоти, як мене... Робітниче спасення в царстві золота оця недуга... Так... Жили витягають з нас, доки є здоровля, а за-

недужаємо, то викидають на вулицю, як сміття... Тяжка наша доля, товаришу. Але доля ця, єднає всіх нас і з'єднає...

Цілими вечерами просиджував Матвій біля постелі недужого. Другий ткач читав Янасові книжки а часто приходили з міста його товариші, потішали, приносили дрібні дарунки. І видавалося Матвієві, що це люди з якогось иншого світа. Вони були теж робітниками, але не такими, як Антонас. Не лаялись ніколи, не пили горілки, не розбивали один одному голів. Таємне слово "товариш" єднало їх міцно між собою і творило безмежну щиріcть, любов та взаїмне довіря до себе.

Вже не було радости в домі старої Зумар. Антонас з кількома гільтяями перейшов на инше помешкання, бо погано почував себе в присутности Янаса і його товариша. А инші Литовці ставали иншими. Все менше і менше пили, не знущалися над дівчатами і часто зимовими вечерами прислухувалися, як ткач читав в голос Янасові литовську книжку. Слухали й дівчата з піддаша і стара Зумар. І чим більше слухали, тим тихіщий ставав домик, тим блище присувалися вони до ліжка недужого. Гейби чарівна скрипка своєю грою зачаровувала всіх, так перероджували тихі-вечірні розмови колись буйний-пяний дім.

І Матвій сидів та слухав, але не розумів нічого. Він тільки слідкував за поважними обличчями всіх і не міг надивуватися, чому вони так змінилися. Аж тепер пізнав він силу книжки і згадалися колишні слова доброго Янаса:

— Робітники роблять ріжні машини, роб-

лять й друкарські. І хіба на це, аби самим бути дурними?

А може й Матвій вже шестий рік працює там, де роблять друкарські машини? Може він власними руками возить кипуче залізо на ті машини і сам — темний, дурний?

Він не знає. Ох, як багато він ще не знає!...

Помер Янас. Помер весняного ранку і молоде сонце, що прокралося крізь вікно в кімнату, перше поцілувало холодне-жовте обличчя одного з міліонів мучеників світа.

Помер Янас. Помер весняного ранку. Далеко від рідної Литви, далеко від рідних діточок-сиротів.

Помер Янас. Помер весняного ранку і деревляний домик старої Зумар чорним смутком вповився.

Помер Янас. Помер весняного ранку і його учень Матвій Шавала стояв біля задеревілого тіла свого учителя і думав:

— Росспяли Янаса, росспяли за правду, за справедливість... Помер Янас, помер весняного ранку...

— — — — — — — — — — — — —

Коли далеко за містом гурток товаришів спускав в могилу домовину, то один сказав:

— Прощай товаришу!

І всі сказали:

— Прощай товаришу!

І Матвій Шавала втер твердою долонею очі і сказав:

— Прощай товаришу!

Більше неміг сказати, бо слово це було велике і Матвій знав, що Янас любив його.

І окрім домика старої Зумар та кількох товаришів, ніхто в місті не знав про передвчасну смерть Янаса, ніхто не цікавився тим. В фабричних мурах дотлівали нові Янаси і про них теж ніхто не дбав.

— А всі ми люди — думав Матвій, як повертав до дому з похорону. І хотів спитати про щось Янаса, але згадав, що він вже в глибокій землі. І він тільки тяжко зітхнув та ще раз тихо сказав:

— Прощай товаришу!

***

По давному возив Матвій залізні цебри у відливарні, але з кожним тижнем почував, що сила пропадає. І груди тяжко віддихали і руки тремтіли і ноги мліли. Ранками було Матвієві тяжко вставати до праці і він починав вже поважно думати про поворот в рідний край. А дома стало сумно без Янаса. До того й другий ткач по смерті свого товариша вибрався відти.

І змінився Матвій, ой як змінився. Ніхто не сказав-би, що це той самий здоровезний великан, що тому 11 літ назад з білим хрестом на плечах байдужно чекав в еміґрантській американській шопі. Сьогодня залишилася тільки висока постать, але худа, похилена, зморена. Тінь дужого-колишнього Шавали.

Котився дванайцятий рік Матвієвої праці в Америці. Надходило літо, то страшне-душне літо для Матвія, що не давало йому дихати, що душило в грудях, пригинало до землі.

І одного дня здріґнувся Матвій. Мороз пройшов по його загартованому, запеченому

тілі. Він зразу перенісся думкою у рідну хатину і так за нею затужив, так затужив, що аж схватився за серце.

Це було над вечір, як тільки він та один Литовець сиділи на своїх постелях і згадували дорогого Янаса. В другій кімнаті без шуму вечеряли робітники. І в тій хвилі увійшла кремезна Литовка Марія, а з нею дві нові дівчині. Вони стояли біля порога і збентежено, несміливо оглядалися. В руках у них невеличкі клуночки і обі одягнені простенько, не по американськи.

Матвій чомусь глянув тільки на одну, дрібну, невеличку дівчинку, в білій хустинці, що заокруглювала гарне-дитяче личко. І чомусь ця нова дівчинка пригадала йому його Анничку. Отаке саме кругляве лице було в його малоїшістьлітньої дочки, такі самі ясні очі. І така задума, така діточість...

Анничка! Вона сьогодня вже велика... Шість а дванайцять — вісімнайцять... І Матвій здрігнувся. Він злякався цього числа. Невже в нього є вже вісімнайцятьлітня дочка?

Неначе щось нове відкрив Матвій. Як-же це так, що досі він не думав про це? І літа, тяжкі літа праці промайнули так хутко в цій країні печалі й горя...

Марія росказала, що це дві нові дівчині, які приїхали перед двома днями з Литви. В них була адреса їх знайомої, яка виїхала недавно до Канади і нікуди було подітися їм. Марія забрала їх до себе, доки найдуть працю.

І чомусь дуже жаль стало Матвієві цих простеньких, несмілих дівчат. Він ані слова не

сказав до них, бо якийсь неясний, невідомий жаль стиснув його за горло. І він відвернувся до вікна.

— — — — — — — — — — — — —

Дрібна, ясноволоса дівчинка звалася Павліна Фицмост і залишила в Ковні стару маму, а сама поїхала в Америку, бо хотіла заробити грошей і тоді повернутися назад до любої матері. Вона нічого тут не знає і нічого не розуміє. Її товаришка вже має працю, а вона не може найти. Обіцюють і не дають. А вона-ж може все робити, хоч її тільки сімнайцятий рік. І чому то так, що багато-багато дівчат працюють, а вона ні?

Так питалася Матвія польською мовою дрібна-наївна Павліна, яку в домі старої Зумар звали Полею. І Матвій потішав її, як міг. Він росказував її, що в Америці тяжко жити, що й він приїхав молодим та здоровим, а ось зараз почуває себе старцем, хоч йому тільки 40 літ.

З Полею він міг говорити часто, бо не працював більше і просиджував дні дома. Від місяця його все більше душило в грудях і тіло вянуло, тому покинув роботу та вибірався повертати в рідне село. Покищо відпочивав по тяжких-довголітніх трудах і проводив дні на батьківській розмові з безробітною Полею. Він намагався перестерегти наївну дівчину перед лихими людьми, але дуже поверховно говорив про це, як-би соромився. Навіть старався сказати її дещо про все це, що колись говорив йому Янас, але не міг, плутався в словах і тільки кінчив:

— Нам тяжко жити в світі. Але є Христос, він не вмер... Христос терпить разом з нами і воскресне до нового життя...

Поля слухала Матвія якось безнадійно. Дивилася своїми блакитними-діточими оченятами кудись перед себе і мабуть бачила свою матінку стару, що чекала на поміч від неї в темній хатині на передмістю Ковна.

А як приходила неділя, то инші дівчата з піддаша йшли в місто, а вона не хотіла. Сиділа замислена на крайчику Матвієвого ліжка і бачила себе дівчинкою, що бігає в недільне пополудне по пахучих травах передмістя і криком вітає появу кожного потягу, що гадюкою виповзає з ковенського тунелю. Все це бачить вона перед очима, живе цим і ніяк не може погодитися з цею непривітною чужиною. Тяжко її, тоскно, жалко. Ясні оченята наливаються сльозами і вона хилить малу голівку на груди...

Пройшов тиждень. Мала Поля все ще не найшла роботи, а Матвій останню неділю просиджував в домі старої Зумар. Завтра він виїде. Завтра покине цей домик, місто, все. І поїде. Поїде до своїх рідних, що може й забули про нього... Але ні! Вони памятають про нього так, як він про них...

Як перший раз їхав в рідний край, то рвався, летів. А зараз чомусь жаль йому. Чого — він сам не знає. Може тої сили, що стратив, може тих літ, що зробили його старцем і безслідно пропали? Матвій не знає, але йому тяжко. Дуже тяжко... Виїхав з дому здоровим, надійним 28 літнім молодцем, а повертається поморщеним, сухим і задиханим 40 літнім стар-

цем. І ціле щастя його, це тисячу двістапятьдесять доларів. Заплата за 12 літ праці. Дорібок. Купить за них трохи поля, але не купить здоровля...

— Щастя... — шепоче собі Матвій і гірко-гірко посміхається та тихо постогнує.

В другій кімнаті сиділи дівчата і вечеряли. З ними трьох Литовців. Всі росказували щось, і навіть сміялися, тільки дрібна Поля мовчки кінчила свою вечерю і не брала участи в сміхах та розмові.

Матвій сидів на свойому ліжку в першій кімнаті, вечеряв і час від часу поглялав на гурт.

В тій хвилі увійшов Антонас. Спітнілий і червоний, він пройшов біля постелі Матвія і навіть не глянув. Широко став на порозі другої кімнати, як-би хотів загородити вихід.

В кімнаті раптово завмерли і голоси і сміх. Всі здивувалися. Антонас, відколи покинув дім старої Зумар, ніколи не навідувався і всім було легше. А ось зараз чомусь прийшов...

— Вечеряєте? — спитав грубим-тяжким голосом.

Хтось, з старих знайомих відповів. Він увійшов в кімнату і розлягся на постелі, як-би був тут цілим господарем. Якось чужо почали з ним розмову Литовці. А Антонас гордо росказував, що в нього зараз багато грошей, що думає він женитися і що живе самий, як пан. Вкінці його очі здержалися на малій Полі і він вдивився в неї, як вдивляється хижий птах з висоти на дрібне-невинне курча. Поля похилила голову.

Матвій відразу доглянув хижий погляд Антонаса і морозна дрож пройшла по його тілі. Він забув про вечеру і з запертим віддихом слідкував за очима Антонаса, як-би хотів відгадати його думки. Але й Антонас тямив, що має ненависного ворога і ніби відчув на собі увагу Матвія. Повернув раптово голову до нього і їх очі зустрінулися. Дві парі очий дихали скаженою ненавистю і боролися з собою. Всі оглянулися на Матвія.

Перший озвався Антонас. Він злобно і грубо забурмотів по литовськи:

— Вальґу, вальґу, нє журєк!...*)

І відвернувся.

Але Матвій не слухав Антонаса. Він чув, як його збірає дрож, як тремтить цілим тілом. І вже не міг відірвати очий від Антонаса.

Знову загомоніли в кімнаті. Ніби пройшла кріза, минула небезпека і всі привикли до непрошеного-страшного гостя. Сам Антонас росказував сміховинки, реготався з усіми, підспівував. Потім почав роспитувати Полю. І Поля щиро росказувала, що вона недавно приїхала з Ковна, що не може найти праці і дуже тужно її за Литвою.

Антонас махав зневажливо рукою і запевнював, що він найде її добру роботу. Ось в нього є знайомий-багатий купець, який потребує служниці. Поля може піти з ним разом і все буде гаразд.

Дівчина зарумянілася із зворушення і не знала, як дякувати. Вона тільки хутко гово-

---

*) Їж, їж, не дивися.

рила, що мати в неї стара, що треба її грошей післати... А старі мешканці піддаша, дві дівчині, чомусь переглянулися між собою і непомітно-значучо посміхнулися.

Антонас поважно встав, поставив перед Полею десятьдоларовий папірець і якось мягше заявив:

— Це завдаток на працю. Мій приятель зверне мені, як тільки зараз підеш зі мною до... нього...

І глянув в бік Матвія. Глянув і повернувся цілим тілом, бо Матвій вже не сидів на постелі а стояв блідий, як труп на порозі дверий. Хвилинку не зводили з себе очий і дівчата притихли та дивилися на них.

Антонас закаменів і почав теж бліднути, а в очах загорілася дика-скажена ненависть.

— Ту рипузя! — просичав гнівно і зморщив ціле погане обличчя.

Але Матвій з вдаваним спокоєм обійшов його, підійшов до здивованої Полі, по батьківськи взяв її за руку і зворушеним голосом промовив:

— Я добре не зрозумів, що він говорив тобі, але не вір йому, бо жалітимеш. Це поганий чоловік, він купує тебе для себе...

Поля, як сполохана пташка пригорнулася до Матвія і в її ясних оченятах з'явився переляк та заблищали сльози.

— Гроший його не бери. Ось тобі на життя... — і Матвій витягнув з кишені своїх 10 доларів та поставив на місце Антонасових. Поля несміливо взяла їх, встала і не знала, що це

перші гроші Матвія, які видав він за 12 літ не на себе.

Всі з запертим віддихом дивилися на високого Антонаса, що німо приглядався всьому. А як Матвій взяв за руку злякану Полю і хотів вийти з нею в другу кімнату, Антонас ліниво підійшов до порога і заступив дорогу.

Почув Матвій, що прийшла та хвиля, якої він через шість літ боявся. Зрозумів, що не втіче вже від неї. І сціпив свої тверді кулаки, згадав чомусь, як бувало піднімав на своїх плечах цісарського коня і випростував високу стать свою.

— Ти не вийдеш... — нахиляючись шипів крізь зуби Антонас. Потім раптово відскочив в другу кімнату, схватив найблище крісло і дико закричав щось по литовськи.

Литовці й дівчата злякано вибігли з тої кімнати, де стояв Матвій. Антонас гостро наказав одному з робітників замкнути вихідні двері, попробувати на його очах, чи дійсно замкнені і заховав ключ в кишеню. Потім ще гостріще замахав кріслом, як-би легким стільцем і щось грозив усім по литовськи.

Матвій стояв в другій кімнаті і видавалося, що був байдужний. Але цілий він горів, цілий тлів в гарячці. Він ще шукав очима дрібної Полі в сусідній кімнаті, а як найшов її перелякане-бліде личко, то згадався йому Янас. Так дивно. Поля і Янас...

Спокійно відступив від порога і сів на крайнє ліжко в порожній кімнаті. Сів і видавалося, думав не про це, що мало бути зараз, а про щось далеке, сумне. Про свою тяжку долю,

про жінку, дітий, про недалеке побачення з ними.

Великими кроками увійшов Антонас в кімнату і одним дужим рухом закинув стіл під двері та загородив вхід. Ще раз погрозив кулаком дівчатам і Литовцям, засипав їх литовською лайкою і підійшов до Матвія. Матвій ліниво підвівся з місця і глянув прямо в обличчя свого ворога.

Дивилися один на одного. Дві людині, які шість літ палали ненавистю до себе і оминали себе. Два великани, оба з потоптаною силою, із зруйнованим здоровлям стояли проти себе і добували останки сил, щоби помірятися. Оба знали, що не та вже сила в них, що була колись, але вірили ще в себе. І оба скреготали зубами, бо знали, що тільки ця хвиля дасть їм насолоду пімсти. Була це ненависть вдач, ненависть двох ріжних характерів в міцних тілах.

Перший почав Антонас. Він ще шепнув своє "рипузя", нахилився, як-би хотів пожерти Матвія і легко, зневажливо вдарив його рукою по обличчю. З одного і другого боку. Матвій тільки почервонів і стояв на місці, хоч тіло ціле дрожало. Цеж перший удар, який він дістав за останніх 20 літ.

Антонаса ще більше розлютив спокій Матвія і він з усеї сили замахнувся здоровезною рукою, щоби вдарити його в голову. Але доки рука долетіла до голови, Матвій відскочив в бік і зараз-же кинувся вперед та з страшною бистротою вдарив Антонаса в груди, аж гомін пішов. І Антонас відлетів, як збите яблуко з

дерева, та впав на ліжко. В другій кімнаті скрикнули дівчата.

Тяжко засопів і з скаженою лютістю кинувся до Матвія. Схватилися за руки, як кліщами. Термосили себе, тягали, але сили не подавалися. Раз Антонас перехиляв Матвія, другий раз Матвій Антонаса. Побачив Литовець, що так не подужає. Раптово зломив Матвієві руки в долину і зубами схватив пряд його волосся на голові. Пекучий біль заторгав ціле тіло Шавали і він пустив руки Антонаса, закусив з болю губи, зігнувся в пів обруча і з усеї сили копнув ногою свого ворога в черево. З прядом Матвієвого волосся в зубах відскочив Антонас в бік, а слідом за ним Матвій. Вже не тямив себе. Якимсь парубоцьким рухом схватив Антонаса за шию, сів на нього і пригнув до землі. Пригнув і бив твердими кулаками по голові, по грудях, по руках. Зловив за ніс і ломив його. Зловив за вухо і рвав його. Оба стогнали, сопіли, ревіли.

Антонас всею силою рванувся вперед, скинув з себе Матвія на землю і впився руками в його горло. Захрипів Матвій, затемніло в очах його. Чув, що душиться. Пробував відірвати Литовцеві руки, але вони були залізні. І він останками сили піднявся півтілом вперед та вгатив кулаком межи очі Антонаса. І відітхнув, повз в другий бік, подальше свого ворога.

Оба сиділи напроти себе. Матвій під одним рядом ліжок, Антонас під другим. І оба однаково тяжко віддихали. Антонас розмазував по обличчю кров, що дзюрчала з його носа і стікала по бороді за обшивку, а Матвій бачно слідкував за ним і розгладжував надушену ши-

ю. Оба ще кипіли ненавистю, або були ще півсвідомими, але видавалося, що оба бажали покінчення цеї бійки тепер. З переляком відчував Матвій, що не поборе свого ворога, бо вяне сила і хотілося йому вже встати та утічи до другої кімнати, але здержався, соромно стало. І він тяжко підвівся з долівки та сів на найблище ліжко.

Литовець слідкував за ним, але не вставав. Мабуть й він з жалем признавав в душі, що нема вже давньої сили і ломив собі голову, як побороти ворога. Шукав очима чогось і не находив. Його обличчя замазане кровю пригадувало раненого звіра, що загнаний в безвихідний куток готується до останнього нападу.

Та нараз з Матвієм зробилося щось таке, що й дівчата і Литовці в другій кімнаті задеревіли. Він голосно заплакав, заридав і скажено кинувся до Антонаса. Схватив його за плечі, підніс з землі і все ще ридаючи, дико кинув ним з усієї сили в двері. Антонас вдарився в стіл, потім відлетів в бік і голосно стукнув головою в стіну. А Матвій в безтямі і риданню кричав:

— Чого ти хочеш вороже? Чого хочеш?

І якось божевільно перекидав всі ліжка, лютував, бив кулаками в стіну.

Антонас випростувався, глянув на оскаженілого Матвія і ніби злякався. Але очі його задержалися на електричній лямпі, що звисала зі стелі і він кинувся до неї. Одним рухом вирвав її враз з дротом аж з стелі посипався тинк, мигом обвинув кінець дроту на руку і розмахав...

Завила в повітрю розмахана лямпа. А Матвій кинувся в бік і лямпа вдарилася в стіну, розприскалася на дрібнесеньке шкло і вистрілила, як бомба.

Але в тій-же хвилі переразливо свиснув дріт і в Матвієвих очах сто свічок засвітилось. Думав, що голова його росчереплена на двоє і схватився руками за обличчя. Антонас з усею силою прискочив і впився руками в Матвієву шию. Оба повалилися на долівку.

Почалася боротьба на життя і смерть. Кров заливала Матвієві очі і він на сліпо шукав Антонаса, душив, бив ногами й руками, кусав до крови. І Антонас його. Ось Матвій найшов голову свого противника, заревів, потермосив її і почав з усієї сили бити нею в долівку. Але за хвилю Антонас бив так само головою Матвія.

Вже не скакали до себе, не моцувалися. Свистав переразливо дріт в руках Антонаса, бив, як довбнею в груди й голову Матвій свого ворога. І оба не тямили вже нічого. Знеможені, окровавлені і задихані тільки стогнали і копали себе ногами. А згодом й це перестали. Оба лежали близько себе і вже не могли й рукою вдарити один одного. Знали, що це кінець їх боротьбі. Сили не ставало й завзяття пропадало...

Два скажені вороги лежали в калюжі крови і видавалося, засипляли по тяжких трудах.

— — — — — — — — — — — — —

Як вечером повернулася стара Зумар і побачила двох півживих великанів, то тільки сплеснула руками і заголосила. Але наказала

всім мовчати, аби не довідалася про це поліція.

Помили кров на головах побитих, поперевязували їх і зложили на двох ліжках рядом.

І всі ходили на пальцях, мовчазні, перелякані та надслухували, як тяжко віддихав то Матвій, то Антонас.

До пізної ночі надслухували.

— — — — — — — — — — — — —

Як Матвій на другий ранок з трудом відкрив запухлі очі, то побачив над собою дрібнеусміхнене личко ясноволосої Полі. І він хотів теж усміхнутися, але не міг. Ціле обличчя стало деревляним. І він тільки дивився, тільки дивився в тихі-дитячі очі і вони були ліком на всі болі його.

Поля цілими днями не відступала ні від Матвія, ні від Антонаса. Зміняла холодні обклади, перевязувала побиті голови, а навіть, при помочі старої Зумар — годувала обох. Стара ворчала, сварила і одного і другого, а Поля тихцем просила, аби не дратувала їх.

Матвій знав, що на другому ліжку лежить Антонас і дивувався, що не відчуває вже до нього ненависти. За тиждень він міг вже говорити і дивитися, але піднятися ще не міг. Голова була така тяжка, як той цебер з ростопленим залізом у відливарні.

Швидче виздоровлював Антонас. За тиждень він вже міг сидіти, але до нікого не відзивався ані словом. Як Поля подавала йому їсти, то примикав очі, гей-би соромився її. В бік Матвія він не дивився.

Прийшла друга неділя, тихе пополудне. Біля Матвія сиділа Поля і її товаришка, що не-

давно приїхала разом з нею. Матвій прибитим голосом росказував:

— Як тільки виздоровію, то поїду, поїду до рідних, до своїх... Дванайцять літ не бачив їх, не знаю, що з ними, дванайцять літ через свою темноту я не писав їм...

— А хто-ж у вас є? — спитала Поля.

І Матвій росказав. Йому захотілося росказати все до чиста. І про своє життя в долинському повіті і про виїзд в Америку, про тяжку працю і поневірку, про перший-радісний поворот в рідний край. І він росказував, а як дійшов до того, що йому поганий чоловік вкрав гіркий-шістьлітній заробіток, то замовчав і не міг далі говорити і чув, як мала Поля тихо хлипала.

— Як-би не той лихий чоловік, що вкрав мою працю, я не лежав-би сьогодня ось тут, не був-би таким сухим, бідним старцем... Я буврадів своїми діточками, жив-би з ними... В понеділок я мав вже їхати. Мав їхати... Та побився з ним... Але не жалію. Це добре, добре. Я шість літ мучився, шість літ томила мене ненависть, хоч той чоловік нічого не зробив мені... Але других кривдив... Других нищив, пустошив... В нього не було серця... Я припізнився, мушу виздоровлювати. Та це нічого. Нічого, тільки, щоб побачити жінку й дітей здоровими... Я так стужився за ними, так стужився...

І Матвій мимоволі повернувся боком до ліжка Антонаса, щоби не показувати перед дівчатами своїх сліз. А сльози котилися одна за

одною глибокими морщинами та спинялися на присохлих ранах від ударів дроту.

Повільно повернув Антонас й свою голову і вдивився в зворушене обличчя свого ворога. Але погляд його не був зневажливий, ні ненависний. Він був безбарвний, неясний, так, що годі було відгадати, що саме думає Антонас в тій хвилі.

Та Матвій не бачив Антонаса. Він дивився кудись далеко, поза нього і жив в тій хвилі своїм таємним світом думок. А як зустрілися їх очі, то в обох на напухлих лицях запалахтів легкий румянець. Один на одного не міг дивитися, але чомусь мусів. І чим довше дивилися, тим хутче пропадала ненависть.

— Антонас... болить тебе? — несміло але щиро спитав Матвій.

Антонас прикусив долішню губу і зморщив чоло. Його погане обличчя скривила гірка усмішка і він похитав головою.

— Треба було Антонас... — шептав зворушеним голосом Матвій. — Ніхто не міг розсудити нас, тільки ми самі... І я не жалію, що лежу побитий. Я врятував невинну людину від тебе і мені любо, що терплю...

Антонас не сказав ані слова, тільки ще раз похитав головою, ніби годився на Матвієві слова.

Поля підійшла блище і сіла біля Матвія. А Антонас дивився на них і в очах його відбивався докір та сором. Він несміло нахилився до них і протягнув руку. Матвій широко відкрив очі.

— Не будемо ворогами — прохрипів глухо Антонас.

Матвій взяв його руку і довго держав в своїй. І не міг нічого сказати. А як Антонас подав руку й малій Полі, ніби просив прощення, то Матвій відвернувся від них, бо тяжко було повірити йому, що так поступає дикий пяниця, буйний-недавний гільтяй.

— — — — — — — — — — — —

Ще тиждень пролежав Антонас. Потім встав і пройшовся заточуючись по кімнаті. А над вечір одягся і вийшов, не сказавши нікому ні слова. Ніхто й не дивувався, бо Антонас окрім трьох слів, які сказав тиждень назад до Матвія, не відзивався до нікого, як-би був німий.

Але всі перечислилися. Вечером він появився знову, покликав стару Зумар, поклав перед нею гроші і сказав:

— Це за мене і за нього. Корми його, доки не виздоровіє. А це для неї... для Полі... Як найде працю, то заховає собі...

І по цих словах підійшов до постелі Матвія та подав йому руку.

— Дітий своїх не посилай в Америку, бо й я їх мав і загубив. Загубив й душу свою і самого себе...

Ці слова виговорив він якимсь новим голосом, що зраджував в ньому людину. Та Матвій не міг відповісти, бо Антонас вирвав свою руку і хутко вийшов.

— — — — — — — — — — — —

Ще цілий місяць виздоровлював Матвій в домі старої Зумар. А як проходжувався по кімнаті, то вперто думав про свій близький від-

їзд, про Антонаса, що з того дня, як попрощався, пропав безслідно з міста, і думав про Янаса невіджалуваного. Радів дуже, що вкінці Поля найшла працю і кожної суботи приносила йому велике, червоне яблуко з міста.

Ще більше змінився домик старої Зумар. Не чути було в ньому ні пяних вигуків ні вереску дівчат. З колишніх Антонасових гільтяїв не було нікого, а на їх місце прийшли нові робітники, більше тихі та не пяниці. Це Янасів товариш повернувся назад на помешкання, а з ним ще чотирох ткачів. І вечері проводили на корисних розмовах. Навіть сама стара Зумар, що ніколи не мішалася до життя своїх квартирантів, присідала тепер в кутику і мовчки слухала.

Надійшов день виїзду Матвія. І жаль стало йому покидати цей домик, в якому так багато мук прожив він за шість літ. Тепер, як минули крики й пяні вигуки, як дівчата жили вже иншим життям, як навіть стара Зумар стала більш привітною — Матвій мусів виїздити. Мусів, бо туга за рідними все нище пригинала його голову і пекла серце.

І згадалося Матвієві в останній вечір життя цього домику на вонючому передмістю за шість літ. Згадалася бідна, зруйнована Зося з Лодзі, дикий Антонас зі своїми гільтяями і добрий, розумний товариш Янас... Всіх їх немає більше, тільки один Матвій видержав найдовше.

***

Стояв одягнений в старе-витерте одіння перед всіми і прощався. Ще більше схуд і по-

жовк Матвій, а за час лежання в постелі заріс ясно-русявою бородою і ніхто не міг пізнати його. Похилився, ще гірше посумнів.

Як подавав руку Полі, то вона тихо заплакала, як за рідним батьком. А він казав:

— Бувай здорова дитино і не трать свої літа тут марно, не йди моїми слідами...

І поцілував, як свою дочку в високе-біле чоло.

Поля не говорила. Вона тільки нахилилася і поцілувала чорну-тверду руку Матвія. І вибігла з кімнати.

З усіми попрощався Матвій і сльози стали йому в очах. Невже він ніколи більше не побачить цих людий і цього домика?

А як вийшов в сіни, то його дігнала Поля і мовчки подала йому велике-червоне яблуко. Матвій міг тільки ще раз сказати:

—Бувай здорова дитино...

На широкому овиді зникали береги Америки, а Матвій все ще стояв на палубі пароплава і не спускав своїх очий з утікаючого краю. Згадав він, як колись, тому 12 літ назад, зустрічав він ці береги з великою радістю. Тоді любо билося його молоде серце, бо мріяв він про щастя для своїх дітей.

Згадав, як шість літ тому назад він в друге зустрічав ці береги сумний, замурзаний вугіллям, з розбитим серцем.

А зараз легко прощає ці береги. І думає:

— Дванайцять літ безнастанної праці. Дванайцять літ пекла, а ніхто навіть песім словом не згадає, що мучився на цій землі дванайцять літ чоловік, імя якому Матвій Шавала. Ніхто не цікавився ні його горем, ні його життям. І далі мучаться тисячі людий, тай ніхто не знає про них. Мучаться, бо мусять...

На волохатих Матвієвих грудях в зашитому мішечку тисячу двіста доларів. І гірко посміхається Матвій.

— Це за дванайцять літ... А є такі, що й цього немають. Стратив здоровля, виробив всю силу і став старцем. Думав силою своєю цілу Америку побороти, а її побороли цебри з ростопленим залізом...

— — — — — — — — — — — —

Як переїхав море, то не міг втічи від спогадів минулого. Шість літ тому назад він боже-

волів на дошках оцеї пристані і згадався йому старенький сторож. Побіг всею силою Матвій в його кімнату. Але замісць старого знайомого, сидів инший і попакував довгу люльку. Він холодно заговорив щось до Матвія, але Матвій не розумів його і з нічим повернувся назад.

— Мабуть помер старий... — подумав по дорозі і тяжко зітхнув.

Залізниця несла його в рідні сторони. Днями й ночами просиджував Матвій біля вікна і сон не брався його. Якийсь жаль і переляк томив його в грудях.

Як то повернеться він? Чи пізнають його? Чи не забули? Чи здорові всі?

І гладив русяву бороду, та все думав, все думав.

На границі виміняв трохи грошей і нетерперливився. Не хотілося вірити йому, що за два дні буде в рідній хаті. Ах, як-би швидче!...

Знову вистукують колеса свою монотонну пісню, а Матвій шепоче:

— Любі, дорогі! Ваш старий тато повертається до вас. Повертається вмирати, кости зложити в рідній землі... Чи ждете ви його?...

***

Як йшов відомою доріжкою з міста в рідне село, то зустрічав людий і вони оглядалися за ним.

— Що це за дід такий? — питали себе.

А Матвієві кожна деревина, кожний кущик і горбочок були знайомими. Тільки все якесь менше, неначе постарілося, присіло за дванайцять літ.

Осінь шуміла пожовклим листям, а Матвієві видавалося, що вона каже:

— Витай Матвію Шавало! Де ти так довго барився?

І пташки перелітали довгими ключами у вирій, а Матвій думав, що й вони кажуть:

— Витай Матвію, чого ти так постарівся?

І суха травиця шелестіла біля дороги, а Матвієві причувалося, що вона шепоче:

— Витай Матвію, доля наша однакова. Ми своє віджили...

А як став на горбі і побачив рідне село, то довго дивився і не счувся, як рясні сльози покотилися по обличчю, на бороду. Він тільки прошепотів:

— Дванайцять літ...

І що сили було, побіг в долину.

— — — — — — — — — — — —

Вечоріло. З завмерлим серцем підходив вулицею до рідної хати. Прохожі люди оглядали його, по звичаю казали "славайсу" і йшли далі.

Здивувався Матвій, як побачив біля своєї хати прибудовану стайню та малу стодолу. І здивувався, що до його хати заходять люди і бігає багато дітий. Він хвилинку стояв і дивився, а як діти почали підходити до нього, повернув в бік і зайшов в хату найблищого сусіда Михайла.

— Добрий вечер.

— Добрий вечер.

Матвій відразу пізнав сусіда, що стояв серед хати в святочному одінню. Оглянулася й Михайлиха.

— Що скажете? — спитав Михайло.

— Чи не міг-би я у вас переночувати? Старий вже, болять ноги, а дорога далека...

— А ви куди йдете?

— До Станиславова...

— Го-го, далеко ще...

Михайлиха вдягалася в сінях в нову одіж.

— Не можемо чоловіче — озвалася з сіний, — бо йдемо з дому... Ось в сусіда весілля, запросили нас... Ви підіть на другий кут, туди, за церкву...

— Візьміть й мене з собою на весілля — просився Матвій і йому прояснілo все в голові. Це-ж в нього весілля. Боже! Невже його Анничка віддається? Його Анничка... Шість а дванайцять — вісімнайцять... Так, так...

— Візьміть й мене з собою... — ще раз просив.

Михайло здвигнув плечима.

— Та що то нам... Як то брати вас чужого?...

І вийшов до жінки в сіни.

— Та най йде, бо може ще вкраде щось тут... — півголосом сказала жінка так, що й Матвій почув.

І пішли. Молотком билося Матвієве серце, як переступав рідний поріг. Михайло з жінкою зайшли в хату а він залишився в сінях між дітьми. Ніхто не завважив його, ніхто не знав, що діялося в серці його. Хотів увійти в хату, де плакала скрипка і не міг. Чи пізнають його? Чи приймуть? Яким иншим побачив він рідний поріг...

І Матвій схилився на стіну та тихо-придав-

лено заплакав. Не знав, чи плаче він з жалю, чи з радости.

Вийшов на двір, щоби хоч через вікно заглянути жінку, дітий. Але у вікнах товпилися парубки й дівчата і Матвій не побачив нічого. Тільки весільна пісня з тужним плачем скрипки виривалася на двір і голосила перед Матвієм.

Де молоді сидьи
Там сі стіни блищьи...
Від вінка зеленого,
Від личка молодо-о-о-о-о-го...

Стояв Матвій перед хатою і як закаменілий слухав далі. А пісня голосила...

Подивися моя мамко на мене,
Чим зносила такий вінок у те-е-е-бе...
Привіз мені мій миленький зі Львова,
Носи, носи молоденька здоро-о-ова...
Дивитьсі мамка з боку —
Ото пара нівроку...
Чи пара, чи не пара,
Пречиста спару-у-у-ва-а-а-ала...

Повернувся в сіни Матвій. Став між дітьми і люди, що проходили, дивувалися, хто це такий. І діти приглядалися та боязко відступали.

З хати вибіг хлопчик з решетом в руках і серед гамору почав роздавати дітям скибочки пшеничного колача з медом.

— Митре, дай мені! Я ще не їв...

— А її не давай, бо вона плаче...

— Митре! Бігме боже буду гніватисі...

— І в нас буде ще весілє...

Матвій приглядався дітям і раптово очі його почали широко відкриватися. Він вдивився в русявого хлопчика, що роздавав дітям колач

і похитав головою. Це-ж його Митрик... Маленьким був, як їхав Матвій, а як виріс...

Хтось з дітий шепнув:

— Дай й отому дідови...

Митрик глянув на високу постать Матвія і несміло підійшов.

— Ви прийшли діду до нас на весілє? — спитав.

— Прийшов сину...

— А хочете горівки?

— Ні, я не пю синку...

— Ов! Ну, то нате вам колача з медом...

— Рости великий синку... — крізь сльози вимовив Матвій і взяв сіру скибку з решета. Але не міг її їсти. Руки трусилися, цілий він дрожав.

— Підожди — ледво вимовив до Митрика. — Коли ти такий добрий, то на тобі від діда...

І дав синові 20 короновий папірець. Митрик і діти здивувалися, ахнули. А хлопець взяв гроші і стрілою помчався в хату та показав мамі. Заметушилися всі, навіть скрипка перестала плакати.

— Хто тобі дав? — допитувалися.

— Та якис дід в сінях...

— Беріть такого діда за стіл! — гукнув з кута пяний сват.

І люди побігли в сіни.

— А проши, а проши... Чого-ж ви тут стоїте? Боже, ми й не знали...

І брали попід руки, як гостя великого і вели в хату і садовили за стіл на почесне місце.

Глянув Матвій по людях і пізнав жінку.

— Ой Маріє — подумав собі — і ти небого постарілася, хоч не була в Америці.

Пізнав й дочку Анничку, що сиділа закосичена під прибраною ялинкою за столом. І хотів закричати Матвій, хотів признатися, кинутись рідним в обійми. Але якась таємна цікавість здержувала його.

Марія і свашки-кумки просили його їсти, поставили повні миски мяса, голубців. Пяний сват ліз з горілкою. Всі роспитували, припадали, припрошували. А Матвій скупо відповідав і пізнавав людий. Ось це Семен Зарічний щось шепчеться з його Марією. А оце Василина, така стара вже... А це Петро Лис з жінкою... А оті молодші якісь незнані... Були мабуть хлопцями, як Матвій їхав...

Знову зателенькала дрібно скрипка і задудніли ноги. Приспівували гості, плескали в долоні. А Матвій з боку дивився то на дочку, то на жінку і серце його тріскало.

А як танець скінчився, то самі старі ґазди полапалися за руки і затягли хриплими голосами своеї:

Заирзали в стайни коні
Заирзали білі,
Минулисі веселенькі,
Літа молодії...
Здогонив я літа свої
На діравім мості,
Вернітесі літа мої
Хоть до мене в гості.
Ой щож з того, тай що з того
Що ми сі вернемо,
Жалю тобі наробимо,
Знов собі підемо...

Похитувалися то в один бік, то в другий і так сумно тягнули ту пісню, як-би справляли похорони по молодих літах.

І згадав Матвій й свої літа, що так минули, пропали. Згадав і пекучий жаль здавив за горло. І він ще так недавно в оцій хаті був молодим, а зараз...

Хотів вже встати і сказати всім, що він, Матвій Шавала, з усіми справляє весілля своїй Анничці. Але гості заметушилися і почали засідати за стіл. А дзвінкі-жіночі голоси вже приспівували:

Ой летіла зазуленька сіла в сад,
Ой час тобі молоденький, на посаг...

А дружби з чоловіками вже з-за стола відгризалися:

А що-ж тобі зазуленько, до того,
До мойого посаженька пишного...

Гостилися. Кружляли чарки з горілкою, лунали сміхи. В жіночому куті похитувалися кумки і моргали до сухого музики. Скрипка заголосила, а кумки з Марією разом затягнули своїми високими голосами і захитали головами. Приплескували долонями, нахилялися то до Марії, то до сумної-закосиченої Аннички та приспівували:

...Тепер я сі свашки-любки
Тай розвеселила...
Що з одної дитиночки
Аж двоє зробила...
Тай ми одну дитиночку
Купали-люляли,
А другу нам дитиночку —
Ангели прислали...

Молодий-чорнявий парубок усміхався і щось шептав Анничці, а вона хилила низько голову і втирала сльози. Та на це ніхто не звертав уваги, бо воно вже такий звичай, що молода на свойому весіллю плаче. Кажуть, що це за дівоцтвом...

Щось зашептали на краю стола, підморгнула Марія дочці. Анничка втерла очі, засоромилася, але встала, щоби приступити до нового весільного обряду — перепою. Налила в чарку горілки і запишнилася, аби бути поважною і несміливо подала старому Паламаревому Іванові. Іван приняв, а Анничка поцілувала його в руку.

— Дьикую тобі дочко, за честь, за пошанівок. Дай боже, аби житє твоє плило тихо, як в плесі вода. Дай тобі боже і з води і з роси. Жийте в згоді, любітьсі як голубйита і множітьсі, як крілики... На нове господарство даю вам файного бичка...

І випив чарку.

Зашептали поза плечі кумки-свашки Анничці і вона нову чарку подала Матвієві. Задрожала чарка в його руках і він встав та хотів пригорнути Анничку до грудий, як вона нахилилася цілувати його руку.

Тремтячим голосом сказав:

— Я не пю дочко і ти пробач мені... Але ось тобі малий, сердечний подарунок...

І Матвій витягнув з кишені та поставив перед нею 500 корон. В хаті всі завмерли.

— Щоб ти знала — говорив далі Матвій — що це від твого рідного батька... Як будеш добре дбати, то будеш більше мати...

І не говорив далі, сльози здавили. Він похилив голову в низ і думав, що земля під ним всувається.

А в хаті ще тихіще стало. Ніхто ані не дихнув. Переглянулися всі по собі і мовчали. А Матвій підніс заплакане обличчя.

— Не пізнаєш Маріє? — спитав скорбно, жалісно.

— Боже! Таж це Матвій! — крикнув хтось.

І хата заревіла. Всі кинулися до стола, всі кричали, плакали. Але Матвій пригортав вже до себе Анничку і обоє ридали біля себе.

Заголосила Марія, кинулася до стола. Припала до Матвія і не тямила, що робить. Обвивала його шию руками, то знову безсило падала на стіл і заводила, як на похоронах.

З-за стола вставали гості і втирали теж сльози. Всі плакали. Налетів той плач відкись і наповнив цілу хату. І виривався на двір та голосив цілому селові новину:

— Матвій Шавала вернувся! Матвій Шавала воскрес!

— — — — — — — — — — — —

Довго-довго цілувалися, довго-довго плакали і ніхто слова неміг промовити. Тільки втруть очі, глянуть на себе і знову в плач. А Матвій крізь ридання шептав:

— Любі мої... Дванайцять літ... Дванайцять літ не бачив...

І Митрик прибіг та протиснувся за стіл. І його гарячо цілував Матвій, а Митрик плакав і сам не знав чого. За хвилю він вже був в сінях і хвалився ровесникам:

— А в нас тепер буде два тати... Е!...

Перекривлявся радісно дітям, бо знав, що ніхто з них не похвалиться двома батьками.

— — — — — — — — — — — —

Витягали з-за сволока папері, розгортали на столі і переказували Матвієві як і що написано в них. Дивувався Матвій, як воно сталося, що його мерцем зробили. Але поволі догадався і не знав з радости, що робити йому. Значить — праця його не пропала!... І в голос тричі перехрестився.

Потім росказав всім про своє дванайцятьлітнє життя в Америці, про працю, про нещастя. І знову люди плакали і він плакав. Вже й на світ благословилось, а Матвій все ще росказував. Дівчата й парубки забули про танці, ґазди й кумки про горілку, музики про скрипку, а молоді про своє весілля.

А як сходило сонце, всі тихо росходилися. Отак сумно та безшумно закінчилося весілля Аннички.

Не сумно і не радісно, бо обох було по трохи. І радости і смутку.

А кумки казали, що це поганий знак.

— — — — — — — — — — — — —

Під печею стояв блідий Семен Зарічний і перше проміння сходячого сонця падало на обличчя та робило його страшним. Тупими, як-би запитими очима дивився він на Матвія і не знав, що робити йому: стояти тут, чи утікати?

Біля Матвія на лаві сиділа Анничка з чоловіком і слухала, як мама сповідалася перед воскрещим батьком. Слухала і втирала сльози.

А Марія крізь плач говорила.

— Бідила я без тебе дуже... плакала, побивалася. А як прийшли оті гроші з папером, то бог і люди свідком мені, як приймила я їх... І прикупила трохи землі... Навідався Семен і так і так каже, тобі тяжко самій і мої літа йдуть марно. Поберімся... Я не винна, сам знаєш. Один бог бачив, як тяжко було мені... І жиємо вже пятий рік в злагоді, в спокою... Двоє діточок Матвію у нас...

І залилася плачем з Анничкою, як-би обі хотіли плачем заглушити оці слова. А біля печі сховав в долоні бліде обличчя Семен.

Матвій ласкаво пригорнув жінку.

— Розгубилися ми Маріє, але найшлися... Ти не плач, не будемо битися...

І підійшов до постелі та довго дивився в зарумянілі личка двоїх сплячих діточок. На думку прийшла дрібна-лагідна Поля і він потер високе чоло, як-би проганяв сон.

— — — — — — — — — — — —

Семен Зарічний був тихеньким, богоязливим чоловіком, мягким на серце і чесним. Але всі ці прикмети ніколи не викликали сміху в людий. Знав він тільки роботу і жив нею, а позатим ніколи не вчинив нікому й зерна кривди. І ненадійна поява Матвія прибила його. Видавалося Семенові, що він зробив якийсь злочин і не міг подивитися в Матвієві очі, ще більше мовчав, снувався зажурений, похилений.

Матвій вговорював його.

— Та-ж знаю я Семене, що тут ні ваша ні її вина, а може більше моя, бо не писав я нічого. Дякую вам гарно, що були ви всім їм рідним

батьком і оборонцем. Та двох нас в хаті не буде і самі про це рішати не будемо. Нехай розсудять нас ті, що судять всіх, що мають право і можуть дати нам право...

Хоч як старався Матвій доказати Семенові свою щирість та прихильність до нього, всетаки Семен не повеселів. Не виходив нікуди з хати, як-би соромився показатись на людські очі. Сидів біля вікна, дуже коротко відповідав на всі питання, мовчки слідкував за дітьми і думав. Думав днями й ночами.

А село шуміло, село клекотіло.

— В Марії два чоловіки! Ото дожилася...

— — — — — — — — — — — —

Суд розглянув справу, вислухав Матвія, вислухав Марію й Семена і — признав право першому чоловікові.

— — — — — — — — — — — —

Як пяний повертався Семен з міста. Він терпів, дуже терпів. Знав, що не скривдило його право, бо инакше по його думці не могло бути. Але — щож тепер він вартий? Як показатись між людьми? А його діти? А Марія? Він так любить їх... І більше не буде вже в нього родинного щастя, затишного кутка. Повернеться Семен назад в свою самітну хатину і побратається з чорними думками. І за віщо так скривдили його? За віщо розбили щастя його? Він так любив всіх, так любив...

Твердими долонями втирав сльози і оглядався, чи не бачать люди. Але вечер насувався з широких-сумних піль і прикривав горе його.

Не зайшов в хату. Дивився в вікна і причувалося йому, як діти лебеділи:

— Тату! Сцо ви нам плинесли з міста?...

І причувався знайомий-любий голос Марії:

— Семене! Чого ти небоже не йдеш вечеряти?...

Але це тільки причувалося, бо кругом царіла пуста тишина осінньої ночі. Семен вже чужий цій хаті, ой Семен чужий і одинокий, як палець...

Повернувся і хильцем зайшов в стодільчину.

— — — — — — — — — — — —

Громом пролетіла ранком по селі вістка:

— Семен Зарічний повісився!

І мала хатина Матвія Шавали знову вповилася смутком. А Матвій стояв біля посинілого-холодного тіла Семена, бився кулаком в груди і болісно, не своїм голосом кричав:

— Це через мене! Через мене!...

Аж люди відтягали його в бік.

І безталанного Семена похоронили. Без попа, бо піп відмовився хоронити самовбійця. Тихо-тихенько віднесли його на цвинтар і закопали в самому кутку, далеко від инших могил.

Такий тихий був похорон Семена, як його життя і смерть. І присипали його тіло землею в найпоганіщому місці, ніби вмисне хотіли, щоби й по смерти був він один. Бо таке право для вішальників. Та Семен вже не дбав. Від чорних думок втік в чорну землю і не чув, як його діти допитувалися:

— Цого насого тата забили в склиньку і кудись понесли?...

**
*

Змінився Матвій. Поплили дні його в рідній хаті, як ті каламутні води весною. Хоч був вже між своїми дорогими-любими, але радости не було в нього. Нераз говорив Марії:

— Щастя не в грошах Маріє, а в життю... А я не знав. Я гнався за грішми і окалічів... Самий вже навіть на січку не здалий і чоловіка збавив віку і тобі світ завязав... Не в грошах щастя Маріє, не в грошах...

Тепер часто згадував Матвій доброго Янаса. Ах, щоб він не дав, аби пригадати всі слова його! Та не може, тупа память, забита голова... А Янас говорив правду...

І Матвієві переплуталася в голові наука Янаса. Він не тямить її добре, тільки думає про Христа. І не може вже найти потрібної відповіді. Де Христос? Янас казав, що він є, є в кожному з нас, а Матвій шукає і не може найти...

Чим більше думав, тим більш загадочним ставало йому все. І почав лякатися самого себе, своїх гріхів. І молився знову богові, аби простив йому, бо він не знає, що чинить. Він не знає, бо він тільки Матвій Шавала, який дванайцять літ тяжко працював, силу свою лишив в Америці і не знає тої Америки.

Бачив Матвій людську біду й горе і там за морем і бачить тут в рідному селі. І там робота і тут робота, але ті, що роблять — однаково сумні, прибиті, бідні. Ех бідо! Чого ти тільки нас знаєш?...

— — — — — — — — — — — —

Рік вже Матвій дома і за цей рік ще гірше висох та похилився. Ой не той Матвій, що був колись, не той...

А в його хатину приповзло нове горе — Марія занедужала. Пухнули ноги, пухнуло ціле тіло. А Матвій ходив, як отроєний і говорив:

— Чи тямиш Маріє, як жилося нам в перших роках? Не в грошах щастя Маріє, не в грошах... Та я не знав і ми розгубили молодий вік... Тепер не доженемо, не найдемо, не позбираємо...

І на очах старівся Матвій.

***

Полуміню загорілася Европа, заричав дико кровавий бог і грізно крикнув:

— До зброї!

Покулені-послушні міліони пішли. Пішов й Матвій Шавала. Тяжко прощався з хорою жінкою, з дітьми, бо чув, що не побачить їх більше. Брали до 42 років, а йому ще три місяці до 42. Але ніхто не дивився на це. Закон. Законові не в голові, що на нікого залишити Матвієві хати, що жінка його тяжко недужа. О! Законові треба міліонів Матвіїв і він безсердечний.

— Вперед!

— Гурра-а-а!

— — — — — — — — — — — —

І в сірому-вояцькому одінню, з довгою русявою бородою та пожовклим обличчям, снується місяцями Матвій з похиленою головою по Карпатах і жде своєї черги. Він добре тямить слова товариша Янаса про війну, про військо. І на власні очі бачить, як люди силувано, проти власної волі ріжуть себе.

Чого таке тяжке Матвієве життя? Чого не зазнав він ані одного світлого-гарного дня? А він-же жив чесно, працював день в день і на

старість його заставили різати й убивати таких людий, як він. І чи тільки його?

Чого-ж це так? Хто дасть відповідь, де найти мудрця, який з огидою плюнув-би на все це?

Кожний хоче жити, кожний для життя родився, і життя всіх Матвіїв Шавалів було таке трудне, таке невеселе. А й його відбирають їм. Чому це так?

Тому — що всі вони, тільки — Матвії Шавали. І по одному і по другому боці боєвої лінії.

Мучаться, гинуть, вбивають себе і шепочуть безнадійними устами:

— Богородице діво, радуйся обрадуванная...

Закрилася сумна сторінка Матвієвого життя, замовк його скорбний голос в нічній пітьмі церкви і важко в темноті зітхнули змучені стрілецькі груди. Тільки за хвилю почулося придавлене ридання Матвія.

— Вуйку, чого ви знов плачите? — питали стрільці.

— Нічого діти, тяжко дуже... Ви спіть, бо пізно вже...

Ніхто не пробував вговорювати Матвія. Молодим стрільцям було тяжко на серці від оповідання старого товариша недолі і вони не знали, що робити з ним. Підсувалися до нього, вложували до сну, як дитину, прикривали власними накривалами. А Матвій повинувався їм і придушено плакав, аби його не чули, аби не збавляли собі сну через нього.

Ще довго не могли заснути стрільці, бо перед їх очима стояла відкрита ціла сторінка Матвієвого життя і вони ще раз в своїй уяві проходили її від початку. Забували, що вони діти кровавого бога лежать на хорах самітної бойківської церкви. В цій хвилі вони далекі від сучасності. Снуються думками по дебрах американського лісу, по підземеллях копалень, по німецькій пристані і по відливарні з великими залізними цебрами. І бачать перед собою невідомі постаті бідної Зосі з Лодзі, Шве-

да, Янаса, Антонаса, Полі... А в слід за їх думками згорбленою марою йде тихий, покірний Матвій Шавала...

І думають стрільці: Це сторінка життя тільки одної людини. Проста, звичайна, а яка болюча. І ніхто не знає про неї. Ходить людина з своїм болем, що точить її цілу і нікому не в голові це. А таких людий багато-багато. І всі вони мовчазні, покірні, замкнуті в собі. Повинуються тяжкій долі, бо раби вони, бо затуркані життям.

Мимоволі думають молоді мученики кровавої епохи:

— За віщо такі муки? Чому женуть нас на смерть, як худобину, не питаючи, чи ми хочемо вмирати чи ні? Ніхто нас не питав, як творив наше життя... Ніхто не питається, як позбавляє його... Таке насильство! Така наруга над гідністю людини... Вмерти може охоче людина, як знає, що її смерть принесе користь для инших, спасе братів й сестер від мук, від наруги. Але вони вмирають сьогодня силувано і смерть їх зродить ще більші муки бідним людям...

Думки ці не були такі ясні, ні в стрільців, ні в Матвія Шавали. Але всі вони відчували так, хоч не вміли сказати. Людина, як не може добре говорити, то серце її дуже чуле. Серце говорить, бо серце болить.

Бойківська церква спала. Бойківська церква болем дихала. Кричали в сні вояки, стогнали, зітхали. А чорна ніч прикривала все це своєю плахтою, як би боялася, що росприскається іскрами пекучий біль і запалить цілий світ. А іскор болю кровавий бог дуже боїться.

Десь істнували села, десь істнували люди, що в цей час спали і не знали про страшні терпіння кровавих днів. Десь в цей час співали треті півні і лаяли собаки. Але тут, в бойківській церковці, царіла лячна тишина. Бо тут догнивали сотні людий, які за день, за два підуть на заріз. Так просто. Насильно убють їх такіж люди, як вони.

— — — — — — — — — — — —

Як всі поснули й на хорах, тоді тихенько підніс голову Матвій Шавала і надслухував. Потім сів. Оперся плечима в мокру стіну, коліна підібгав аж до похиленої голови і зробився маленький, як хлопчик. Мучили чорні думки Матвія, багато-багато думок. Тиснулися з усіх боків на нього, як тиснеться темна ніч в хату. І Шавала не міг собі ради дати. Вони скручували його, давили, розбивали журну голову. І в темноті власних віч блискавкою пролітали давні і сучасні картини. А всі болючі, всі невеселі. Америка, рідна-недужа дружина, Карпати, кров, муки, смерть...

— Ах!

Не видержав Матвій. Тихенько встав і опіраючись на стіну обережно переступав через сплячих та повільно зійшов на долину. Десь в захристії застогнав ранений і одинокий-протяжний стогін трівожно роспливався по забрудненій церкві та бив Матвія тяжкою каменюкою в груди.

Вибіг з церкви. В кухнях жеврів вогонь і Матвій не міг дивитися на нього. Відвернувся, якби боявся, що вогонь живий і підглядає його. Побіг в другий бік, поза церкву.

Впереді час від часу гримали рушниці і гомін котився по горах та не знати було, хто стріляє: "наші" чи "вони". А ніч морозом скрипіла, ніч з білим блеском снігу боролася.

Чи від холоду, чи від думок, Матвій почав хутко бігати за церквою, то в один, то в другий бік. Втоптав стежечку і поширював її. А сніг скрипів, сніг пищав під його ногами, як-би боронив свою незайманість.

Нараз Матвій пристанув. Пристанув і вдивився в недалекі, присипані снігом, кущі. І чим більше вдивлявся, тим нище хилився, аж доки не впав на коліна. І тихо шептав:

— Я бачу тебе Христе... Прийдіте поклонімся ко Христу...

...Кров... на тобі кров за правду, а за віщо на нас?...

...А ми самі... Я бачу тебе спасителю...

І склонився на сніг і цілував його і тремтів в гарячці. А за хвилю раптово встав, знову вдивився в біліючі кущі і якось з жалем проговорив:

— Вже нема тебе, але я бачив... Я перекажу всім...

Підніс голову й руки в гору і крізь сльози мовив:

— Сину божий! Я негідний того. Ти наказав мені голосити твою правду, а я такий маленький... Але не зраджу тебе...

І по цих словах побіг до головних дверий. Його очі знову зустрінулися з вогнем в малих дверцях похідних кухонь, що слабо освічували бліде-страшне обличчя Матвія.

— А-а-а! — якось гнівно простогнав він і що сили було, кинув своєю шапкою в вогонь.

Але шапка відбилася від кухні і впала в сніг. І ніби оскаженів Матвій. З страшною лютістю почав рвати на собі одіння. Його руки найшли на ремінному поясі дві пари набійниць і він мигом росщепив їх, повитягав всі набої, підбіг до кухні і підняв шапку. Десь в захристії скрипнули двері і заскрипів від кількох кроків сніг. Матвій здрігнувся. Вдивився в чорну ніч і не тямлючи себе хутко завинув в шапку всі набої та всунув її в дверцятка кухні. І що сили було побіг в церкву.

— — — — — — — — — — — —

Нічну тишину розбудив голосний вибух. Зразу великий, потім де кілька поодиноких вистрілів. На дворі хтось голосно закричав.

Ще протяжніще застогнали в захристії ранені, а в церкві зашуміло. Одні одних трівожно будили, шептали, метушились.

— Що за вистріли? — кричав з престолу поручник. — Світла!

— Вже тут! Підійшли!

— Боже! Пропали всі!

— Світла!

— Не дали й спочити...

Сонні, змучені і перелякані вояки зривалися на рівні ноги і безрадно тиснулися до холодних стін.

Засвітили дві свічки. Передні боязко висували голови на двір і знову ховали назад. Всі були на ногах. Старшини спішно одягалися і щось кричали. Але в тій хвилі з захристії вбіг задиханий кухар і уривано, злякано росказував поручникові:

— Тільки я вийшов... підложити дров, сні-

дання треба... Не дійшов, як хтось від кухні утік. Я пристанув, а тут — в кухні вибух... Ціла бомба... Кухню розбило... Я не знаю...

Поручник гостро допитувався.

— Куди побіг? Багато їх?

— Я не знаю, не бачив...

— Десятник першої сотні! — крикнув поручник. — Мигом вийдіть зі своїми людьми і перегляньте все... Вставайте! Всі вставати!

Ціла церква зароїлася. Брязкіт зброї, злякані шепоти і голосний стогін ранених. Всі були певні, що "ворог" підсунувся аж до церкви, окружив її і жде на вихід всіх, щоби перестріляти.

Та саме в тій хвилі, як перші вояки підходили до дверий, в церкві залунав хриплий-пронизливий голос:

— Премудро-о-о-о-сть!

На хвилю всі остовпіли і притихли. Очі кожного шукали того, хто кричав. І найшли. На проповідниці, з простягненими руками і тільки в сорочці, стояв розхрістаний-блідий Матвій Шавала і кричав:

— Ко воякам послання від Христа, якого я бачив, чтеніє-є-є... Бога вбили, бога застрелили кажу вам!... Бог сконав з простреленою головою, а є Христос у кожному з нас... Муки, кров, Карпати...

— Матвій! Це Матвій! — залунали оклики.

— Він божевільний! Стягніть його! — кричав поручник.

— Братіє! Не слухайте їх, бо Христос мені казав, що кров наша...

— Чого стали, тягніть!

Кількох вояків боязко підступили до сходів проповідниці.

— Братіє! Не лякайтеся тих, що вбивають тіло, бо вони більше нічого не можуть зробити... Божий син Христос і його брати, товариш Янас і невірний Антонас і я, учени́к його Матвій Шавала, глаголю вам... Ближайшіє нам спасення...

Голос Матвія все більше дрожав і він цілком не зважав на крики старшин та на метушню санітарів. А як передній санітар, що підліз до нього, намагався схватити його за руки, Матвій скажено схватив санітаря за горло і всею силою кинув ним з проповідниці стрімголов по вузьких сходах.

В церкві піднявся крик. Всі товпилися і тиснулися до проповідниці. Старшини самі намагалися пробитись крізь натовп до сходів і щось голосно кричали. А Матвій лютував.

— Геть з божого дому! Не скверніте фарисеї порогів святих! — І бив кулаками в стіну, грозив усім. А потім відломив малу дошку, що служила попові за столик на проповідниці і скажено кинув нею в товпу. Розскочилися вояки, ще більше закричали. А Матвій тупав ногами, верещав, рвав на голові волосся. З його покалічених рук спливала кров і він розмазував її по цілому обличчю та виглядав ще страшніщий.

Тихо підкрався поручник по сходах і як тільки Матвій відвернувся, закинув на нього шнур і потягнув до себе. З лоскотом злетіли оба по сходах на долину. І почалася страшна боротьба. Матвій копав ногами, ревів, кусав. На нього навалилася ціла купа вояків і він люто, всіми силами боровся.

— Ви проти правди! Гадюки!...

А як звязали його, то повільно втих. Втих і росплакався, як дитина. Блудні очі замазані кровю, шукали чогось по всіх.

— Чому я нічого не тямлю? — питав роспучливо.

— Христос... Янас... Де Христос?...

І знову заридав, забив головою в підібгані коліна

— Розсудіть нас!... Розсудіть!... Товаришу Янасе!...

Гірше куль били по серцях ці слова. Вояки стояли довкола і голови їх хилилися сумно і обличчя їх були біліщі снігу. Кожний співчував великому горю доброго Матвія Шавали. І кожний жахався думкою, що й з ним може таке саме статися.

А Матвій — несвідомо плакав. Плакали й деякі вояки. Ніхто вже не спав. Повільно біліли церковні вікна, бо на дворі дотлівала ніч.

Морозна-карпатська ніч.